T.C
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

RÂGIB RÂİF & RAÛF AHMED'İN MISIR MESELESİ ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU VE TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Nevzat ÖZKAN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Özer ÖZBOZDAĞLI

Hatay-2025

T.C

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

RÂGIB RÂİF & RAÛF AHMED'İN MISIR MESELESİ ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU VE TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Nevzat ÖZKAN

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Özer ÖZBOZDAĞLI

Hatay-2025

ONAY

NEVZAT ÖZKAN tarafından hazırlanan **"*RÂGIB RÂİF & RAÛF AHMED'İN MISIR MESELESİ ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU VE TAHLİLİ"*** adlı bu çalışma jüri tarafından lisansüstü ögretim yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oy birliği ile **TARİH ANA BİLİM DALINDA YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir**.**

28/05/2025

JÜRİ ÜYELERİ	İMZA
Doç. Dr. ÖZER ÖZBOZDAĞLI (Tez Danışmanı-Başkan)	
Doç. Dr. Sacit UĞUZ (Üye)	
Dr. Öğretim Üyesi Osman KARACAN (Üye)	

Nevzat ÖZKAN tarafından hazırlanan **"Râgıb Râif & Raûf Ahmed'in Mısır Meselesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Tahlili"** adlı tez çalışmasının yukarıda imzaları bulunan jüri üyelerince kabul edildiğini **onaylarım.**

Doç. Dr. Sinan ERDOĞAN

Enstitü Müdürü

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile bu tezde yer alan bilgilerin tamamının akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Söz konusu kural ve ilkelerin gereği olarak tezde yararlandığım eserlerin tamamına uygun bir şekilde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (28/05/2025)

Nevzat Özkan

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti birçok sorunla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu sorunlardan biri de Mısır Meselesi olmuştur. Mısır Meselesi Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı 1831 yılında isyan etmesi ile Avrupalı devletlerin kendi çıkarlarını gözeterek bu soruna müdahil olmaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin kendi valisi olan Mehmet Ali Paşa karşısında askerî açıdan başarısız olması ile bu başarısızlığı Avrupalı devletlerin desteğini alarak telafi etmeye çalıştığı görülmüştür. Avrupalı devletlerin Mehmet Ali Paşa karşısında Osmanlı Devleti'ne destek vermesi özellikle İngiltere ve Fransa'nın Mısır'da etkinliğinin artmasına neden olmuştur. 16 Kasım1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile İngiltere Mısır'da en çok söz sahibi olan devlet haline gelmiştir. İngiltere Mısır'da emniyet ve asayişin sağlanması için Osmanlı Devleti'den Mısır'a asker sevk etmesini talep etmiştir. Osmanlı Devleti ise asker sevk edememiş, Mısır'a bir heyet göndermekle yetinmiştir. Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki gelişmelere müdahale edememesini fırsat bilen İngiltere, Mısır'da Hidiv'i baskı altında bırakarak, Mısır idaresini kontrol etmeye başlamıştır. İngiltere 15 Temmuz 1882'de ise Mısır'ı işgal etmiştir.

İngiltere'nin Mısır'ı işgali ile Osmanlı Devleti diplomasi alanında İngiltere'yi Mısır'dan çıkarma yollarını aramıştır. Nitekim bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin bu girişimleri ortaya konmuştur. Söz konusu bu çalışmada Râgıb Râif & Raûf Ahmed'in Mısır Meselesi Adlı Eserinin transkripsiyonu yapılacaktır. Transkripsiyonu yapılan bu eserde Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği, Osmanlı Devleti'ne karşı isyanı, İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesi ve Mısır'ın kaybedilmesi sürecindeki tüm gelişmeler detaylı şekilde ele alınmıştır.

Bu çalışmadaki eserin Osmanlıcadan Latin alfabesine çevirisi yapılırken dönemin diline sadık kalınmış, kelimelerin orijinal şekli ile çevirisi yapılmıştır. Bu çalışma Mısır Meselesi ile ilgili çalışmalara katkı sağlayacak ve bu alanda ilgi duyan araştırmacılara kaynak olacaktır.

Bu çalışma sırasında bana her konuda yardımda bulunan, bilgi tecrübesi ile bana yön veren, çalışmamın şekillenmesini sağlayan tez danışmanım saygıdeğer hocam Doç. Dr. Özer ÖZBOZDAĞLI'ya, bu süreçte zaman ayıramadığım çocuklarım Mete ve Göktürk'e, her daim bana destek olan eşim Burcu ÖZKAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

Nevzat ÖZKAN

RÂGIB RÂİF & RAÛF AHMED'İN MISIR MESELESİ ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU VE TAHLİLİ

Nevzat ÖZKAN
Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2025
Danışman: Doç. Dr. Özer ÖZBOZDAĞLI

ÖZET

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti yoğun bir diplomasi sürecine girmiştir. Bu dönemin en önemli konularından biri de Mısır Meselesi olmuştur. Mısır'da asayişi sağlayan Mehmet Ali Paşa burada önemli bir güç haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın isyan etmesiyle Rusya ile 8 Temmuz 1833'te Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalamıştır. Avrupalı devletlerin de Mısır Meselesi 'ne müdahil olmasıyla bu sorun 1840 Londra Antlaşması ile çözülmüştür. Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı isyanı, Osmanlı Devleti'nin bu iç meseleyi Avrupalı devletlerin yardımı ile halletmesine neden olmuştur. Bu iç mesele Osmanlı Devleti'ni uluslararası alanda zor durumda bırakmıştır.

Hidiv İsmail Paşa döneminde Mısır, Avrupa idare tarzında yönetilmeye çalışılmıştır. Hidiv İsmail Paşa, Sudan, Darfur Zengibar bölgelerini ele geçirmiş, Kızıldeniz ve Aden sahillerini Mısır idaresine katmıştır. Mali alanda bozulmalar neticesinde Avrupalı devletler Mısır ekonomisini kontrol edebilmek için burada 1876 yılında Duyun-u Umumiye Sandığı kurmuşlardır. İngiltere'nin isteği üzerine "Dual kontrol" sistemi oluşturulmuştur. Bu süreç Sultan II. Abdülhamid tarafından Hidiv İsmail Paşa'nın 1879'da azli ile sonuçlanmıştır. 1882 yılında ise İngiltere Mısır'ı işgal etmiştir. Osmanlı Devleti bu işgali protesto etmiştir. Osmanlı Devleti'nin tüm girişimlerine rağmen İngiltere izlemiş olduğu muğlak politikası, bu süreçte Avrupalı devletleri yanına çekmesi, İngiltere'nin Mısır'da kalıcı hale gelmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak Mısır Meselesi bir iç sorun iken, Avrupalı devletlerin müdahalesi ile uluslararası bir mesele haline dönüşmüş, 15 Temmuz 1882'de İngiltere'nin işgali ile sonuçlanmıştır. Transkripsiyonu yapılan bu eser, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl boyunca diplomasi alanında geçirdiği aşamaları ve Mısır Meselesi'nde gösterdiği çabayı anlatması bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Mehmet Ali Paşa, Hidiv İsmail Paşa, Hünkar İskelesi Antlaşması.

TRANSCRIPTION AND ANALYSIS OF RÂGIB RÂIF & RAÛF AHMED'S WORK TITLED MISIR AFFAIR

Nevzat ÖZKAN

Department of History, Master Thesis, 2025

Supervisor: Doctor, Faculty Member Özer ÖZBOZDAĞLI

ABSTRACT

In the XIXth century, the Ottoman Empire entered a period of intense diplomacy. One of the most important issues of this period was the Egyptian Question. Mehmet Ali Pasha, who ensured order in Egypt, became an important power here. The Ottoman Empire signed the Treaty of Hünkâr İskelesi with Russia on July 8, 1833 after Mehmet Ali Pasha rebelled. With the intervention of European states in the Egyptian Question, this problem was solved with the Treaty of London in 1840. Mehmet Ali Pasha's rebellion against the Ottoman Empire led the Ottoman Empire to resolve this internal issue with the help of European states. This domestic issue put the Ottoman Empire in a difficult situation in the international arena.

During the reign of Khedive Ismail Pasha, Egypt was tried to be governed in the European style of administration. Khedive Ismail Pasha conquered Sudan, Darfur, Zengibar regions and annexed the Red Sea and Aden coasts to Egyptian administration. As a result of the deterioration in the financial field, European states established the Duyun-u Umumiye Fund in 1876 in order to control the Egyptian economy. "Dual control" system was established upon the request of England. This process culminated in the dismissal of Khedive Ismail Pasha by Sultan Abdülhamid II in 1879. In 1882, Britain invaded Egypt. The Ottoman Empire protested this invasion. Despite all the attempts of the Ottoman Empire, the ambiguous policy pursued by Britain and the fact that it attracted European states to its side in this process caused Britain to become permanent in Egypt.

As a result, while the Egyptian Question was a domestic problem, it turned into an international issue with the intervention of European states and resulted in the British invasion on July 15, 1882. This transcribed work is important in terms of

explaining the stages the Ottoman Empire went through in the field of diplomacy throughout the XIXth century and the efforts it made in the Egyptian Question.

Key Words: Egypt, Mehmet Ali Pasha, Khedive İsmail Pasha, Hünkâr pier.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **iii**
İÇİNDEKİLER ..... **v**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **vi**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Yöntem **6**
1.2. Mısır Sorunu **6**
1.3. İngiliz Hakimiyeti Altında Mısır **17**

İKİNCİ BÖLÜM
TRANSKRİPSİYON

2.1. Râgıb Râif & Raûf Ahmed'in Mısır Meselesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu……...**27**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ESERİN TAHLİLİ

3.1. Mehmet Ali Paşa Döneminde Mısır'da Yaşanan Gelişmeler **190**
3.2. Hidiv İsmail Paşa **194**
3.3. İngiliz İşgali Sonrası Mısır'da Durum **199**
SONUÇ **204**
KAYNAKÇA **206**

KISALTMALAR LİSTESİ

TTK : Türk Tarih Kurumu

s. : Sayfa

S. : Sayı

ç.n. : Çevirenin notu

c. : Cilt

ed. : Editör

GİRİŞ

Mısır, coğrafi olarak batıdan Libya, güneyden Sudan, kuzeydoğudan İsrail, kuzeyden Akdeniz, doğudan Kızıldeniz ile çevrili bir Afrika ülkesidir. Nil nehrinin geniş tarım havzaları oluşturması nedeniyle Mısır tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Mısır, sırasıyla Roma, Pers, Arap, Memlük ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında kalmıştır.[1] Mısır, stratejik konumu dolayısıyla tarih boyunca birçok siyasi çekişmeye sahne olmuştur. Mısır'da Osmanlı hâkimiyeti ise Yavuz Sultan Selim'in 1517'de gerçekleştirdiği sefer ile Memluk himayesine son verilerek kurulmuştur. Mısır'ın doğu-batı ticaret yolu üzerinde bulunması, Hindistan'a giden güzergâhta olması, İngiltere ve Fransa'nın bölge üzerinde çıkarlarının olması, Mısır'da siyasi istikrarı olumsuz etkilemiştir. Bu durum Mısır'ın Osmanlı himayesinde kalmasını zora sokmuştur. Özellikle 19. yüzyılda meydana gelişmeler Mısır'da Osmanlı hâkimiyetini olumsuz etkilemiştir.

Mısır bulunduğu konum dolayısı ile Avrupalı devletlerin yoğun ilgisi ile karşılaşmıştır. Avrupalı devletler arasındaki rekabet Fransa'nın Mısır'ı 1789-1801 yıllarında kısa süreli işgali ile dikkatleri bu bölgeye çekmiştir. Osmanlı Devleti bu işgal girişimini, İngiltere'nin yardımı ile engellemiştir. İngiltere, Doğu Akdeniz'deki çıkarlarının devamını sağlamak için Mısır'da hâkimiyetini artırma çabası içinde olmuştur. İngiltere, Fransa ve diğer Avrupalı devletlerin Mısır'da hâkimiyet kurmasını engelleme politikası izlemiştir.

Fransa'nın Mısır'ı işgalinin sonlanması ile Osmanlı Devleti, Mısır'da hâkimiyetini artırmak ve kontrolü sağlamak amacıyla 1801 yılında Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'a göndermiştir.[2] Mısır'da kontrolü ele geçiren ve asayişi sağlayan Mehmet Ali Paşa, 1805'te Osmanlı Devleti tarafından bir fermanla Mısır valisi tayin edilmiştir.[3] Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu askeri, mali, siyasi karışıklıklar Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da Osmanlı Devleti'nden bağımsız hareket etmesine neden olmuştur. Mehmet Ali Paşa, Mısır'da Osmanlı ordusunun teknik açıdan geri kaldığını, İngiliz ve Fransız ordusunun teknik olarak çok ileride olduğunu bizzat

[1] Halil İbrahim Erol, *Mısırda Tarih Yazımı Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemine*, İlem Yayınları, Ankara 2021, s. 30.
[2] Khaled Fahmy, *Kavalalı Mehmet Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümranlığına*, Çev. Abdullah Yılmaz, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 23.
[3] Fahmy, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa*…, s. 43.

yerinde görmüştür. Mehmet Ali Paşa, Fransızlar ile mücadele eden Memlük beylerinin dağınık halde hareket ettiklerini, güçlü bir yapıya sahip olmadıklarını görmüş, dolayısıyla Mısır'da otorite boşluğunu her yönüyle lehine olacak şekilde değerlendirmiştir. İngiltere'nin 1807 yılında Mısır'ı işgal etme girişimini engelleyen Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti nazarında bu başarısı ile önemli bir şahsiyet haline gelmiştir. Böylelikle Mehmet Ali Paşa Mısır'da itibarını ve gücünü artırmıştır.

Osmanlı Devleti, Hicaz bölgesinde Vehhabilerin isyanlarını bastırma görevini Mehmet Ali Paşa'ya vermiştir. Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa komutasındaki ordu ile Hicaz bölgesinde 1813 yılında Vehhabilere karşı büyük zaferler elde etmiştir. Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın bu başarıları üzerine onu çeşitli unvanlarla ödüllendirmiştir.[4] Osmanlı Devleti Mora'da 1821 yılında başlayan Rumların çıkardığı isyanları bastırmakta güçlük çekmiştir**.** Osmanlı Devleti Mora'da çıkan isyanları bastırmak için 1825 yılında Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemiştir. Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı Mora'ya göndermiştir.[5] İbrahim Paşa bu isyanı büyük ölçüde bastırmıştır. Avrupalı devletler Mora isyanında Rumları desteklemiştir. İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan donanma Navarin yakınlarında 1827 yılında Osmanlı-Mısır donanmasını imha etmiştir.[6] Mehmet Ali Paşa bu yardım karşılığında Mora valiliği yerine Suriye bölgesini Osmanlı Devleti'nden istemiştir. Mehmet Ali Paşa'nın bu talebi Osmanlı Devleti tarafından kabul görmemiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti ile Mehmet Ali Paşa arasında zorlu bir süreç başlamıştır. İngiltere, Fransa, Rusya'nın, bu iç meseleye dahil olması ile Mısır Meselesi uluslararası bir sorun haline gelmiştir.

Mısır Meselesi'nin uluslararası bir sorun haline dönüşmesinin nedenlerinden biri Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu birçok sorun ile uğraşmasıdır. Bunlardan en önemlisi 1789 Fransız ihtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik akımının çok uluslu bir yapıda olan Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde bulunan Balkanlar'da ayrılıkçı hareketlere sebep olmasıdır. Osmanlı Devleti bu isyanları bastırmakta güçlük çekmiştir. Bu isyanlar Osmanlı Devleti'ni siyasi, askeri ve ekonomik olarak yıpratmıştır. Diğer yandan Osmanlı-Rus savaşları, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu, Osmanlı Devleti'ni Mısır Meselesi'nde denge politikası izlemek zorunda bırakmıştır. 1840 yılında Londra Antlaşması ile Mısır Meselesi çözülmüştür**.** Mısır Meselesi'nin halledilmesiyle İngiltere Mısır'a kademeli bir şekilde

[4] Fahmy*, Kavalalı Mehmet Ali Paşa*…, s. 65.
[5] Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi (1831-184)* TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 4.
[6] Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu*, MKM Yayınları, Bursa 2012, s. 176.

yerleşmeye başlamıştır. İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal ederek, Mısır'da fiili olarak Osmanlı hâkimiyetine son vermiştir.

Bu çalışmada Mısır'da meydana gelen olayların anlatıldığı ve analiz edildiği Râgıb Râif & Raûf Ahmed'in Mısır Meselesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Tahlili yapılacaktır. Çalışmanın ana kaynağı olan Râgıb Râif & Raûf Ahmed'in Mısır Meselesi Adlı Eseri İstanbul Büyükşehir Belediye Kitaplığı'nda 1776 yer numarasıyla kayıtlıdır. Eser 1917 yılında Osmanlı Devleti'nin Londra Elçisi Müsteşarı Râgıp Râif ve Paris Elçisi Müsteşarı Râuf Ahmed tarafından kaleme alınmış,1918 yılında İstanbul-Matbaa-i Âmire'de yüz elli adet basılmıştır.

Transkripsiyonu yapılan bu eserde Mısır Meselesi'ni etkileyen olaylara yer verilmiş, o döneme ait imtiyaz fermanları, yazışmalar, telgraflar ve hatıratlar ile Mısır Meselesi anlatılmaya çalışılmıştır. Eserin müellifleri Mısır Meselesi'ni anlatmadan önce, eserin yazılış amacını ''*Mısır meselesi hususundaki düşüncelerimizi belirleyen sebepler, özetlenen olayların, tarihi meselelerin ve siyasi olayların bazıları artık bir fayda sağlamayacağı geleceğe arz etmeyecekmiş gibi kapanmış şekilde görünüyorsa da, ileride ortaya çıkacak hadiselerin aynı ve benzer noktalarının olacağı düşünüldüğünden meseleyi ayrıntılı şekilde anlatmaya cüret ettiklerini ve bu olayların meselenin dışında tutulmamasını umut ettiklerini"* belirtmişlerdir. Eserin 1918 yılında basılmış olması, Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında hukuki bir çözüme kavuşmayan Mısır Meselesi'ni, I. Dünya Savaşı sonunda yapılacak uluslararası antlaşmalarda, Hariciye Nezareti tarafından bu meselenin gündeme gelmesini sağlamak amacıyla Londra ve Paris elçileri aracılığıyla hazırlık yaptığı değerlendirilmiştir. Biz de bu açıdan önemli gördüğümüz bu eserin literatüre kazandırılmasını amaçladık.

Râgıb Râif & Raûf Ahmed'in Mısır Meselesi Adlı eseri dört kısımdan oluşmaktadır. Eserin giriş kısmında Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a intikal etmesi ile idareyi ele geçirmesi, Mısır'ı batılı tarzda bir ülke haline getirmesine değinilmiştir. Ayrıca Mısırın Osmanlı Devleti'nden kopuş ve İngiliz etkisine giriş süreci hakkında bilgiler verilmiştir.

Râgıb Râif & Raûf Ahmed'in Mısır Meselesi Adlı eserinin birinci kısmında, Fransa'nın Mısır'ı işgali, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin yardımı ile Fransa'yı Mısır'dan çıkarması ve ardından Mehmet Ali Paşa'yı bir grup gönüllü ile Mısır'a göndermesi, Hüsrev Paşa ile Mehmet Ali Paşa arasındaki mücadele, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliği sürecinden detaylı bir şekilde bahsedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Vehhabi ve Mora isyanları ile uğraşması neticesinde Mehmet Ali Paşa'dan

yardım istemek durumunda kalması ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Mora isyanı ve Navarin olayı neticesinde Mehmet Ali Paşa'nın talepleri nedeniyle Osmanlı Devleti'ni İngiltere ve Fransa'dan yardım istemeye yöneltmiş, istediği yardımı alamayınca Rusya'dan yardım almaya mecbur kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile olan ilişkileri eserde anlatılmıştır. Rusya'nın yardımı, İngiltere ve Fransa'yı rahatsız etmiştir. İbrahim Paşa komutasındaki ordu Osmanlı ordusunu mağlup etmiştir. Bu kısımda Kütahya Antlaşması, Nizip Savaşı, 1840 Londra Mukavelesi etraflıca ele alınmıştır. Ayrıca İngiltere ve Fransa'nın çabaları ile Mısır'ın Mehmet Ali Paşa'ya bırakılması, konusu işlenmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın 1849 yılında vefatı ile Mısır'ın bir meclis tarafından yönetilmeye başlaması hakkında bilgi verilmektedir.

Eserin ikinci kısmında, İsmail Paşa'nın Mısır valisi olması, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan diplomatik ilişkileri, batı tarzı idari yapılanma, Afrika'da yeni yerlerin fethedilmesi ile sınırların genişlemesi ele alınmıştır. Özellikle İngiltere'nin Afrika içlerine doğru sömürgecilik faaliyetleri, Sudan, Somali, Kongo'da hakimiyet kurması hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Eserde, Mısır maliyesinin bozulmasıyla birlikte, borçların artması, Süveyş Kanalı'ndaki hisselerin satılması ile mevcut durumun İngiltere lehine değişim sürecine değinilmiştir. Duyun-ı Umumiye komisyonu kurulması, İngiltere'nin baskısı ile Hidiv İsmail Paşa'nın Osmanlı Devleti tarafından görevden alınması anlatılmıştır. İngiltere, Arabi Paşa isyanı ile Osmanlı Devleti'nden Mısır'a asker sevk etmesini istemiştir. Eserde, İngiltere'nin isyanı bahane ederek 15 Temmuz 1882'de Mısır'ı işgale başlaması ve İstanbul Konferansı ayrıntıları ile anlatılmıştır.

Eserin üçüncü bölümünde ise İngilizlerin Mısır'ı işgali ile başlayan Mısır'ın idari durumu, Sudan'da ortaya çıkan Mehdilik hareketi, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'yi Mısır'dan tahliye etmek için diplomatik girişimleri ve Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu anlatılmıştır. Hariciye Nezareti'nin Mısır Meselesi başlıklı eserin dördüncü kısmında ise Mısır'ın hukuki durumu ve genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Bu çalışmada, Mısır Mesele'sinin tüm yönleri ile anlaşılması açısından önemli gördüğümüz Râgıb Râif & Raûf Ahmed'in Mısır Meselesi Adlı eserinin transkripsiyonu ve analizi yapılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı Devleti'nin Mısır hakimiyeti ile başlayan tarihsel süreci anlatılmıştır. Ayrıca Mısır'da 1882'de başlayan İngiliz hakimiyeti altında kalması ile başlayan süreç ele alınmıştır. İkinci bölümünde ise araştırmaya konu olan eserinin transkripsiyonu yapılmıştır.

Kelimelerin yazılışlarında Ferit Develioğlu'nun Osmanlıca -Lügati'ndeki ve Kamus-i Türki'deki yazılışları dikkate alınmıştır. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde ise transkripsiyonu yapılan eserin analizi yapılmıştır. Bu analiz çerçevesinde bir sonuç ortaya konulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde tezin ilk bölümünü oluşturan Mısır'ın tarihsel süreç içerisinde Osmanlı Devleti ve batılı devletlerin konumu çerçevesinde 19. yüzyılda Mısır'da meydana gelen gelişmelere değinilecektir. Osmanlı Devleti'nin Mısır'da hakimiyet sürecince izlemiş olduğu politikaları ve Mısır'ın süreç boyunca değişen statüsü ele alınacaktır. Mısır'da yabancılara karşı artan hoşnutsuzluklar ve Osmanlı hakimiyetini olumsuz etkileyecek gelişmeler anlatılacaktır. Mısır'ın 1882'de İngiliz hakimiyetine geçiş süreci ve Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki diplomatik ilişkilere değinilecektir. Bu anlatım transkripsiyonu yapılan eserin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Eserin çevirisi yapılırken kelimeler orijinal haliyle yazılmış, dönemin diline sadık kalınmıştır. Böylelikle konunun ayrıntılarıyla anlaşılması hedeflenmiştir.

1.1. Yöntem

Çalışmanın birinci bölümü için literatür taraması yapılmış, Mısır ile ilgili yapılan akademik çalışmalardan yararlanılmıştır. Yazılı ve görsel kaynaklar tercih edilen yöntemlerdendir. Ayrıca transkripsiyonu yapılan bu çalışmanın değerlendirme ve analizi yapılmıştır.

2.1. Mısır Sorunu

Mısır, Yavuz Sultan Selim'in Memlukleri ortadan kaldırmasıyla 1517 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı Devleti, Mısır'ı fethederek Hint Denizi ve Akdeniz arasındaki Kızıldeniz ticaret yoluna hâkim olmuştur.[7] Mısır seferinin önemli sonuçlarından biri de Memlük yönetimine son verilmesiyle, halifeliğin Osmanlı Devleti'ne geçmesidir.[8] Bu durum Osmanlı Devleti'nin İslam âleminde saygınlığının artmasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti Mısır'da idari yapıyı, merkezin atadığı vali, şehrin güvenliğin sağlayan yeniçeriler, taşranın yönetimini sağlayan Memlük beylerinden oluşturmuştur.[9] Osmanlı Devleti, Mısır'ın stratejik konumu ve merkeze uzak olmasından dolayı buraya tecrübeli idareciler göndermiştir.[10] Osmanlı Devleti,

[7] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 293.
[8] Erol, *Mısırda Tarih Yazımı Fransız İşgalinden*…, s. 4.
[9] Erol, *Mısırda Tarih Yazımı Fransız İşgalinden*…, s. 43.
[10] Ahmet Kavas, *Osmanlı Afrika İlişkileri*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 41.

sınırların genişlemesiyle, fethettiği yerlerden düzenli yıllık vergi almak ve güvenliği sağlamak maksadıyla Mısır'da, salyaneli eyalet sistemini uygulamıştır. Osmanlı Devleti'nde gelir-gider dengesinin bozulmasıyla bu sistem Mısır'da yerini iltizam sistemine bırakmıştır.[11] 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin askeri alanda başarısızlıkları Osmanlı ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Avrupalı devletlere verilen ticari ayrıcalıklar artmıştır. Osmanlı Devleti'nin siyasi askeri ve ekonomik açıdan çöküntü içinde olması Osmanlı Devleti'ne bağlı eyaletlerde yerel güçlerin etkinliğinin artmasına, Osmanlı hâkimiyetinin sarsılmasına neden olmuştur. Bu durum batılı devletlerin Osmanlı himayesindeki toprakları sömürgeleştirme sürecini hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti'nin Mısır'da otoritesinin zayıflamasıyla Mısır Avrupalı devletlerin hedefi haline gelmiştir.

Avrupa'da 18. yüzyılın sonlarında İngiltere ile Fransa arasında yaşanan rekabet, İngiltere'nin Hindistan'ı Fransa'dan almasıyla sonuçlanmıştı. Hindistan'a giden yolların güvenliğinin sağlanması, dünya ticaretinin Akdeniz'e kayması gibi nedenlerle Mısır'ın önemi artmıştır. Bu devletler Mısır'ın stratejik konumundan dolayı ve Akdeniz hâkimiyeti için Mısır'ı ele geçirmeyi zaruri görmüşlerdir. İngiltere, Mısır'ı Hindistan'daki sömürgelerini korumak adına bir üs olarak görmüştür. Fransa ise Mısır'ı alarak Doğu Akdeniz ticaretine hâkim olmayı ve İngiltere'yi Hindistan'dan çıkarma amacı gütmüştür.

Fransa, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu fırsat bilerek, Napolyon Bonapart döneminde, Mısır'daki karışıklıkları öne sürerek,[12] Mısır'ı 1798'de işgal etmiştir. Bu işgal İngiltere ve Rusya'nın bölgedeki çıkarlarını tehlikeye sokmuştur. Osmanlı Devleti bu işgale karşı Rusya ve İngiltere'den yardım istemiştir. Osmanlı Devleti Fransızlara karşı 3 Ocak 1798'de, Rusya ile 5 Ocak'ta da İngiltere ile ittifak anlaşmaları imzalayarak iki güçlü devleti yanına çekmiştir. Bu ittifak doğrultusunda Osmanlı Devleti, Napolyon Bonapart komutasındaki Fransız ordusunu Mısır'dan çıkarmak için harekete geçmiş, Aralık 1798'de Doğu Akdeniz'de karadan ve denizden baskı altına almıştır. Bunun üzerine Napolyon Bonapart, Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak için Suriye üzerine yönelip Akka Kalesi'ni kuşatmıştır. Cezzar Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Fransız ordusunun karadan ve

[11] Sinan Yazıcı, *19. Yüzyılda Mısır'da Devlet'in İnşası*, Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2016, s. 123.
[12] Hasan Gümüşoğlu, *Devlet-i Aliyye'in Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme*, Ensar Yayınları, İstanbul 2014, s. 35.

denizden ikmal yolları keserek Napolyon Bonapart'ı Mısır'a çekilmek zorunda bırakmıştır. Fransızlar bir süre İskenderiye Kalesi'nde işgali devam ettirmeye çalıştılarsa da başarılı olamadılar. Fransız kuvvetleri Mısır'ı, 23 Haziran 1801'de terk etmek zorunda kalmıştır.[13] Osmanlı Devleti, Fransızlara karşı özellikle İngiltere'nin desteğini almasıyla Fransızların bölgeden çıkartılması, Mısır'ın İngiltere açısından daha da önemini artırmıştır. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı tek başına koruyamayacağını bu ittifak neticesinde görme imkânı bulmuştur. İngiltere, bir üs[14] olarak gördüğü Mısır'ı, güçlü bir devletin eline geçmesini engellemek için bölgede varlığını devam ettirmiştir.

Fransız işgal girişiminin engellemesinden sonra Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başlarında Mısır'da asayişin ve devlet otoritesinin sağlanması için Mehmet Ali Paşa'yı 1801 yılında Mısır'a göndermiştir. [15] Fransız işgalinden sonra Mısır, askeri ve iktisadi yönden kargaşa içine girmiştir. 1802 yılında Hüsrev Paşa Mısır valiliğine getirilmesiyle, Hüsrev Paşa'ya karşı askerlerin maaşlarını alamadıklarını dile getirerek isyan çıkarması, Memlük beylerinin İngilizlerin desteğiyle başına buyruk hareket etmesi, halktan ağır vergiler toplaması hoşnutsuzluklara neden olmuştur. Hüsrev Paşa Mısır'da kargaşayı önleyememiş ve sükûneti sağlayamamıştır. Osmanlı Devleti tarafından sırasıyla Cezayirli Ali Paşa ve Hurşit Paşa Mısır Valisi olarak atanmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın Memlük beyleri ile olan ilişkisi neticesinde Hurşit Paşa aleyhine isyanlar artarak devam etmiştir. Hurşit Paşa, bu olaylardan Mehmet Ali Paşa'yı sorumlu tutarak Mehmet Ali Paşa'yı Cidde valiliğine tayin ettirmiştir.[16] Hurşit Paşa'ya karşı Kahire'de çıkan ayaklanmalar neticesin halk Mehmet Ali Paşa'yı vali olarak görmek istemiştir. Mehmet Ali Paşa ulemanın da desteğini alarak[17] Vahhabiler ile mücadele etmek kaydıyla 1805 yılında Osmanlı Devleti tarafından Mısır valisi olarak atanmıştır.[18]

Mehmet Ali Paşa, Fransızlar'dan sonra bölgede İngiltere'nin emelleri olduğunun farkında olmuştur. İngiltere, Memlük beylerinin desteğini kazanarak

---

[13] İsmail Görgen, *Doğu Akdeniz'de İngiliz Fransız Mücadelesi*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay 2013, s. 6.
[14] Gül Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, Seçkin Yayınları, Ankara 2015, s. 17.
[15] Fahmy*, Kavalalı Mehmet Ali...,* s. 24.
[16] Mehmet Sel, *19.yüzyılda Osmanlı Coğrafyasında Batılı Ülkelerin Nüfuz Mücadelesi: Mısır Örneği*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2008, s. 41.
[17] Sevda Özkaya Özer, *Osmanlı Devlet İdaresinde Mısır(1839-1882),* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2007, s. 115.
[18] Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı…,* s. 4.

Fransızların çekilmesinden sonra Mısır'dan askerlerini çekmemiştir. Osmanlı Devleti'nin Mısır'a gönderdiği valilere karşı Memlük beylerini kışkırtmıştır. Mehmet Ali Paşa, Mısır idaresini tamamıyla eline geçirmek için Memlük beyleri ile mücadele etmiştir. İngiliz donanmasının İskenderiye'ye asker çıkarması üzerine Memlük beyleri ile anlaşmış İngilizlere karşı savaşmıştır. 14 Eylül 1807'de İngilizler İskenderiye'yi tahliye etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'ya bu başarısından dolayı İskenderiye valiliğini de vermiştir. Bu zafer neticesinde Mehmet Ali Paşa'ya duyulan güven artmış, Mısır'ın sahil kısımları da Mehmet Ali Paşa'nın yönetimine bırakılmıştır.[19] Böylelikle Mehmet Ali Paşa, Mısır'da otoritesini iyiden iyiye artırmaya başlamıştır.[20]

Mehmet Ali Paşa, Hicaz bölgesinde Vehhabilere karşı mücadele etmek amacıyla Memlük beylerini kaleye davet etmiştir. Memlük beyleri, Mehmet Ali Paşa'nın bu davetini kabul etmişlerdir. Mehmet Ali Paşa, Mısır'da kendisine rakip olabilecek birçok Memlük beyini bu davette ortadan kaldırmıştır. Mehmet Ali Paşa Mısır'da otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra Hicaz'da Vehhabi isyanına yönelmiştir. Mehmet Ali Paşa 1815 yılında Vehhabileri yenerek Hicaz'ın idaresi'ni ele geçirmiştir. Mehmet Ali Paşa 1816 yılında ise oğlu İbrahim Paşa'yı Arabistan'a Vehhabi seferine göndermiştir. İbrahim Paşa 1816 yılında büyük bir başarı elde ederek Vehhabilerin isyanını bastırmıştır. Osmanlı Devleti İbrahim Paşa'ya bu başarısından dolayı Cidde valiliğini vermiştir.[21] Böylelikle Mehmet Ali Paşa, büyük bir itibar elde ederek Mısır'da önemli bir güç haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, Mora isyanını bastırmak için de Mehmet Ali Paşa'nın bu gücünden faydalanmak istemiştir. Özellikle Rumlar ayrılıkçı isyan hareketi içerisindeydiler. Ruslar bu süreçte balkanlarda etkinliğini artırmak amacıyla Rumları desteklerken bir diğer çok uluslu yapıya sahip olan Avusturya bu süreçte Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. İngiltere ise ilk başlarda Osmanlı Devleti'nin yanında yer alırken bu durum daha sonra Rumların lehine dönmüştür.

19. yüzyılda, Osmanlı Devleti balkanlarda ortaya çıkan Sırp ve Rum isyanları ile uğraşırken, diğer taraftan İngiltere Fransa ve Rusya gibi devletlerin baskısı altında kalmıştır. 1789' da Fransız ihtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik akımı çok uluslu bir

[19] Emine Eren, Kavalalı *Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2008, s.8.
[20] Musa Gümüş, *Güç ve Diplomasi Mısır Meselesi ve ll. Abdulhamid*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2018, s. 8.
[21] Altundağ*, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*…, s.6.

yapıya sahip Osmanlı Devleti'ni etkilemişti. 6 Nisan 1821 tarihinde Mora'da Rumların geniş çaplı bağımsızlık isyanı meydana gelmiştir.[22] Bu isyan Osmanlı Devleti'nde tedirginlik yaratmış, batı kamuoyunda ise büyük bir merak uyandırmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti bu isyanı bastırmakta yetersiz kalmış, bu isyanın bastırılması görevi daha önce Hicaz bölgesinde Vehhabilere karşı büyük başarı elde eden Mehmet Ali Paşa'ya, Girit ve Mora valilikleri karşılığında verilmiştir.[23]

Mehmet Ali Paşa, İbrahim Paşa'yı bu isyanı bastırma ile görevlendirmiştir. 1825 yılında güçlü bir ordu ve donanmaya sahip olan İbrahim Paşa Mora'da Rum isyanını büyük ölçüde bastırmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın Mora'daki isyanı bastırma derecesine gelmesi, Doğu Akdeniz'de güçlenmesi, Avrupalı devletlerin çıkarlarını tehlikeye düşürmüştür. Avrupalı devletler diplomatik ilişkiler sonucunda İngiltere, Rusya ve Fransa arasında 1827 yılında Londra protokolü imzalanmıştır. Rus, İngiliz ve Fransız filosu 20 Ekim 1827'de Mora kıyılarına gelerek Navarin dolaylarında Osmanlı ve Mısır donanmasını yakmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de herhangi bir mücadeleye girecek ve Mora'daki isyanı bastıracak gücü kalmamıştır. Navarin olayı üzerine Mehmet Ali Paşa, Mora'yı elde edemeyeceğini anlayınca Osmanlı Devleti'nden habersiz kuvvetlerini çekmiştir.[24]

Mehmet Ali Paşa, Navarin'de donanmasının önemli bir kısmını kaybetmiştir. Ancak Avrupa'ya ordusunun gücünü göstermek ve Girit'i eline geçirmek gibi başarılar elde etmiştir.[25] Mora isyanında alınan başarısızlık neticesinde Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti'nden Mora Valiliği yerine Suriye'yi talep etmiştir. Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın bu talebini kabul etmemiştir. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti ile Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa arasında sorunların çıkmasına neden olmuştur. Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın güvenliği sağlamak için mutlak surette Suriye bölgesini istemiştir. Bu sebeple çeşitli bahaneler ile Suriye'de cereyan eden olaylara müdahil olmuştur. Mehmet Ali Paşa, Mısır'dan Suriye'ye kaçan muhaliflerin iadesini istemiş, ancak bu isteği Osmanlı Devleti tarafından bu kişilerin devletin tebaası olduğu belirtilerek iadesi reddedilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Mehmet Ali Paşa'ya Mısır'ında, Suriye'ninde, Filistin'inde aynı devletin vilayeti olduğu yönünde telkinleri

[22]Fahmy, *Kavalalı Mehmet Ali…*, s. 90.
[23]Muammer Yılmaz, *Reformcu Sultan II. Mahmut,* Selis Kitaplar, Mayıs 2012, s. 142.
[24] Durmuş Akkalın, *Kızıldeniz'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti ve Cidde Olayları*, Kesit Yayınları, İstanbul 2019, s. 24.
[25] Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*…, s. 9.

olmuştur.[26] Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa, Suriye'yi ele geçirmek için oğlu İbrahim Paşa'yı Akka şehrine göndermiştir. İbrahim Paşa 1831 yılında Akka kalesini kuşatmıştır. Bu olay üzerine Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa'yı asi ilan etmiştir. İbrahim Paşa, 1832 yılında Akka ve Şam'ı ele geçirmiştir. Osmanlı ordusunun öncü kuvvetleri ile çarpışan İbrahim Paşa Halep'i ele geçirmiştir.[27] Böylikle Suriye'nin tamamı Mısır ordusunun kontrolü altına girmiştir.[28] Kısa süre içinde önemli zaferler kazanan İbrahim Paşa Mısır ordusunu Anadolu'ya sevk etmiştir. Osmanlı ordusu 29 Temmuz 1832'de İskenderun- Antakya arasında bulunan Belen'de bir kez daha İbrahim Paşa tarafından yenilgiye uğramıştır. Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne Suriye valiliği karşılığında orduyu geri çekme teklifinde bulunmuştur. Fakat bu teklif Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemiştir. İbrahim Paşa ilerleyişine devam etmiş, Urfa ve Maraş taraflarını ele geçirmiştir. İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu Konya dolaylarına kadar herhangi bir mukavemet ile karşılaşmadan ilerlemiştir. İbrahim Paşa 21 Aralık 1832'de Konya civarında Osmanlı ordusunu yenmiştir. İbrahim Paşa'nın Konya'daki zaferi ile Mısır ordusuna İstanbul'a giden yollar açılmıştır. Böylelikle Osmanlı saltanatı büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır.[29] Osmanlı Devleti, İbrahim Paşa'nın ilerleyişi karşısında, Avrupalı devletlerden yardım istemek zorunda kalmıştır.

Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne yaklaşımı, bu devletlerin Mısır'daki çıkarları doğrultusunda şekil almıştır. Rusya, geçmişten beri Karadeniz ve Akdeniz'de egemenlik kurma politikası izlemiştir. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa'nın Doğu Akdeniz'de daha fazla güçlenmesini istememiş ve Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Fransa'nın ise Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri Cezayir'i işgal etmesi nedeniyle sekteye uğramıştır. Fransa. Mısır'da Mehmet Ali Paşa'yı desteklemiştir. İngiltere ise bu süreçte Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaktan yana tavır almıştır.[30] Dolayısı ile Avrupalı devletlerin Mısır Meselesi'ne bakışı ortak bir yaklaşım içinde olamamıştır.

Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın isyanını bastıramamış, alınan yenilgiler sonrası İngiltere ve Fransa'dan yardım istemiştir. İngiltere ve Fransa'nın bu yardım

[26] Yılmaz, *Reformcu Sultan II. Mahmut* …, s. 142.
[27] Fahmy*, Kavalalı Mehmet Ali*…, s. 109.
[28] Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5 (1774-1912)*, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 305.
[29] Altundağ*, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*…, s. 38.
[30] Yılmaz, *Reformcu Sultan II. Mahmut*…, s. 151.

isteğine kayıtsız kalmıştır. Osmanlı Devleti bu isyanı bastırmak için Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Rusya, tarihi emellerini gerçekleştirmek adına bu yardım isteğinden memnun olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan askeri yardım istemesi ve ardından 20 Şubat 1833'te İstanbul Boğazı'na Rus donanmasının gelmiştir. Bu gelişme İngiltere ve Fransa tarafından ciddi bir endişe ile karşılanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Rus etkisinde kalması, İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki çıkarlarının tehlikeye girmesine neden olmuştur. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne askeri yardımı Mısır Meselesi'nin uluslararası boyutta siyasi bir konu haline gelmesine neden olmuştur. Bundan sonra İngiltere ve Fransa Mısır Meselesi'nde daha aktif politika sergilemek zorunda kalmıştır.[31] Nitekim İngiltere ve Fransa'nın baskısıyla Osmanlı Devleti ile Mehmet Ali Paşa arasında 6 Mayıs 1833 tarihinde Kütahya Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Mehmet Ali Paşa'ya Girit, Mısır ve Suriye İbrahim Paşa'ya Cidde Valiliği ve Adana muhassıllığı verilmiştir. Mehmet Ali Paşa vergi vermeye devam edecek İbrahim Paşa komutasındaki orduyu geri çekecekti.[32] Nitekim antlaşma sonrası İbrahim Paşa ordusunu geri çekmiştir. Kütahya Antlaşması, Osmanlı Devleti ve Mehmet Ali Paşa'yı memnun etmemiştir. Osmanlı Devleti'nin Mısır valisi karşısında düştüğü bu durum kabul edilebilecek bir durum olmadığı açıktır. Mehmet Ali Paşa ise askeri başarılarının karşılığını alamamasına rağmen İngiltere Fransa ve Rusya'nın tepkilerinden çekindiği için antlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti, Rusya'nın Mehmet Ali Paşa'ya karşı desteği devam ettirebilmek için Rusya ile ittifak yapmak istemiştir. Rusya ise Mısır meselesi çözülmüş olmasına rağmen kuvvetlerini boğazlardan çekmemiş, Osmanlı Devleti'nin ittifak teklifini değerlendirmek istemiştir. Müzakereler sonunda iki taraf arasında 8 Temmuz 1833'te Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre;

1. Antlaşma bir savunma ittifakı olup, iki devletten biri saldırıya uğrarsa diğeri ona her türlü yardımı yapacaktı.
2. 1829 Edirne Antlaşması ve bu antlaşmaya bağlı olarak imzalanan bütün antlaşmalar iki devletçe yeniden onaylanacaktır.
3. Osmanlı Devleti'ne saldırı olursa; Rusya, karadan ve denizden Osmanlı Devleti'ne iki taraf arasında kararlaştırılacak sayıda yardım gönderecektir.
4. Yardım isteyen devlet yardıma gelecek bütün kuvvetlerin giderlerini ödeyecekti.

[31] Yılmaz, *Reformcu Sultan II. Mahmut*… , s. 153
[32]Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı- Mısır Meselesi*…, s. 100.

5. Antlaşmanın süresi sekiz yıl olacaktı.[33]

Osmanlı Devleti, Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Rusya'dan ihtiyaç duyduğu yardımı sağlamış, Rusya ise Akdeniz'den gelebilecek tehlikeleri önlemiş, boğazlarda en çok söz sahibi olan devlet konumuna gelmiştir. Bu antlaşma İngiltere ve Fransa tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bu devletlere ait donanma boğazlara gönderilmiştir. Rusya, İngiltere ve Fransa'ya bu antlaşmanın uygulanmasında fazla diretmeyeceğini aktarmış sorunun büyümesini engellemiştir.[34] Osmanlı Devleti Mehmet Ali Paşa isyanı neticesinde Avrupalı devletlere ticari imtiyazlar vermek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 16 Ağustos 1838'de Balta Limanı Anlaşması yapılmıştır. Bu Antlaşma ile İngiltere büyük ticari ayrıcalıklar elde etmiştir.[35] Fransanın İngiltere ile yapılan anlaşmaya tepki göstermesi üzerine, Fransa ve Osmanlı Devleti arasında 25 Kasım 1838'de, İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmasına benzer bir anlaşma yapılmıştır.[36] Böylece Osmanlı Devleti hem İngiltere'nin hem de Fransa'nın siyasi desteğini kazanmıştır.

Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın, vergi vermek istememesi, Suriye de halkın Mehmet Ali Paşa yönetimden hoşnut olmaması sebebiyle sefer hazırlıklarına başlamıştır. Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'dan Suriye ve Adana'dan çekilmesini istemiştir. Mehmet Ali Paşa ise bu isteği kabul etmemiştir.[37] Osmanlı Devleti, Rusya'nın da desteğiyle hazırlanan büyük bir orduyla Nizip yakınlarında Mehmet Ali Paşa'nın ordusuyla karşı karşıya geldi. Osmanlı ordusu, Nizip yakınlarında, İbrahim Paşa komutasındaki ordu tarafından 24 Haziran 1839'da yenilgiye uğratılmıştır.[38] Osmanlı Devleti'nin Nizip yenilgisi üzerine Avrupalı devletler harekete geçmiştir. Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'ne Mehmet Ali Paşa ile anlaşma yapmamasını ve kendi aralarında alacakları kararı beklemesini söylediler. Bu süreçte Fransa, Mehmet Ali Paşa'dan yana tutum sergilemiştir. Osmanlı Devleti'nin varlığının tehlikeye girdiğini anlayan İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya 15 Temmuz 1840 Londra Antlaşmasını imzalamıştır. Osmanlı Devleti bu dört devletin yaptığı anlaşmayı kabul etmiştir. Bu anlaşmaya göre; Osmanlı Devleti, Mısır valiliğini babadan oğula geçmek üzere Akka valiliğini ve güney Suriye'yi Mehmet Ali Paşa'ya bırakacak, Mehmet Ali

[33]Yılmaz, *Reformcu Sultan II. Mahmut* …, s. 157.
[34]Yılmaz, *Reformcu Sultan II. Mahmut* … , s. 159.
[35] Erhan Afyoncu, *Osmanlı Tarihi (1302-1922),* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023, s. 241.
[36] Mehmet Karataş, "*Mehmet Ali Paşa ve Mısır Meselesi",* Ekev Akademik Dergisi, S. 22, s. 277.
[37]Karataş, "*Mehmet Ali Paşa ve Mısır*…", s. 278.
[38] İlber Ortaylı*, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınları İstanbul 2006, s. 54.

Paşa bu öneriyi on gün içinde kabul etmezse, Mısır valiliği elinden alınacak, Mehmet Ali Paşa yirmi gün içinde Mısır'da bulunan Osmanlı donanmasını geri verecekti. Böylece Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyacaklarının garantisini vermiştir. Fransa'nın desteğini alan Mehmet Ali Paşa ise bu antlaşmayı kabul etmeyeceğini bildirmiştir.[39] Bunun üzerine Avrupalı devletler, Mehmet Ali Paşa'nın işgal ettiği Anadolu ve Suriye'den çekilmesini istediler. Bu durum karşısında Mehmet Ali Paşa, Fransa'dan arabuluculuk yapmasını istemiştir. Ancak, Mehmet Ali Paşa Fransa'dan istediğini alamadı. İngiltere ise harekete geçerek Beyrut'u bombaladı ve buraya asker çıkardı. Suriye'de Mehmet Ali Paşa'ya karşı geniş çaplı isyanlar başladı. İngiltere ile Mehmet Ali Paşa arasındaki müzakereler sonunda Mehmet Ali Paşa Suriye'den çekilmiştir. Osmanlı donanmasını geri vermiştir. İngiltere Osmanlı Devleti'nden Mısır'da Mehmet Ali Paşa'ya verasete dayalı yönetimin verilmesini istemiştir[40] Osmanlı Devleti, İngiltere'nin isteğini kabul etmek zorunda kalmıştır. 13 Şubat 1841 tarihli "Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı" olarak da bilinen fermanı ile şu formüle bağlandı: Mısır valiliği, Mehmet Ali Paşa'nın veraset yoluyla oğluna geçecek, Mısır ordusu 18.000 kişiyi aşmayacak, Albaya kadar (Albay dahil) olan subayları, Mısır valisi tayin edebilecek. Mısır'da vergiler Padişah adına toplanacak ve bu vergilerin dörtte biri İstanbul'daki Osmanlı hazinesine gönderilecek, Mısır'da para Padişah adına bastırılacak, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı tüm anlaşmalar ile Osmanlı Devleti'nde kabul edilen kanun ve tüzükler Mısır'da da yürürlükte olacaktı. Ancak Mehmet Ali Paşa bazı hususlarda düzeltme yapılmasını istedi. Avrupalı devletler Mehmet Ali Paşa'nın talebini olumlu karşılamıştır. 24 Mayıs 1841' tarihli Mehmet Ali Paşa'ya yazılan fermanda, Mehmet Ali Paşa'dan sonra yerine en büyük oğlunun geçmesi ve İstanbul'a gelerek Osmanlı Devletine bağlılığını bildirmesi, Mısır valisinin Osmanlı vezirleri ile aynı konumda olması, Mısır'da Padişah adına para basılması, Osmanlı Devleti'nin yaptığı antlaşmaların Mısır'da geçerli olması hususları eklenmiştir.[41] Osmanlı Devleti, 1 Haziran 1841 tarihli bir fermanla soyuna intikal etmek üzere, Mısır, Nubiye, Kordofan, Darfur ve Sennear (Sudan) valiliklerini de Mehmet Ali Paşa'ya vermeyi kabul etmiştir. Bunun üzerine Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nin tamamen bir iç meselesi olan Mısır sorununun bir Avrupa müdahalesiyle çözülmesi için Londra'da bir konferans düzenlediler ve aralarında

[39] Karataş, *"Mehmet Ali Paşa ve Mısır…*", s. 279.
[40] Fahmy, *Kavalalı Mehmet Ali…*, s. 125.
[41] Ahmet Hikmet Kıvrak, *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı-Mısır İlişkileri*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2016, s. 68.

aldıkları kararları Mehmet Ali Paşa'ya da kabul ettirerek 10 Temmuz 1841'de Mısır meselesinin kapanmış olduğunu ilan ettiler.[42]

Mehmet Ali Paşa, yönetimi sürecinde Mısır'da askeri ve idari alanlarda köklü reformlar gerçekleştirdi. Zirai alanda da köklü değişiklikler yaparak Mısır'daki toprakları tekelleştirmiştir. Sanayileşme girişimleri neticesinde dokuma fabrikaları kuruldu. Askeri malzemelerin dışarıdan tedarik edilmesine son verilmiştir.[43] Mehmet Ali Paşa bu politikalarıyla Mısır'ın modernizasyonunda önemli rol oynayarak modern Mısır'ın temellerini atmıştır.

Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa'nın sağlık problemleri yaşaması neticesinde, İbrahim Paşa 1848'de, Mehmet Ali Paşa ise 1849 yılında vefat etmiştir**.** Mısır'da sırasıyla, Abbas Hilmi Paşa (1848-1854), Said Paşa (1854-1863) ve İsmail Paşa (1863-1879) dönemleri yaşanmıştır.[44] Abbas Hilmi Paşa döneminde, Mısır'a 1841fermanıyla verilmiş olan imtiyazların genişletilmesi politikası izlenmiştir. Abbas Hilmi Paşa, Osmanlı Devleti'nin verdiği bir fermanla Tanzimat hükümlerine aykırı olarak yedi yıllığına idam cezası verme yetkisine 1852 yılında sahip olmuştur. Ayrıca bu dönemde Abbas Hilmi Paşa'nın isteği üzerine Kahire-İskenderiye demiryolu inşaatına, borçlanmamak ve yeni vergiler koymamak şartıyla Osmanlı Devleti tarafından izin verilmiştir. Abbas Hilmi Paşa, Kırım savaşında, 20.000 kişilik bir ordu hazırlayarak Osmanlı Devleti'ne yardım göndermiştir.[45] 1854 yılında vefat etmiştir. Abbas Hilmi Paşa, valiliği süresince Osmanlı Devleti'nin telkinlerine uymuş, Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde olmuştur.

Said Paşa, 14 Temmuz 1854'de Mısır valisi olmuştur.[46] Bu dönemde Mehmet Ali Paşa döneminde oluşturulan tekelci politika ve sanayileşme politikaları terk edilmiş, tarımsal politikalar ağırlık kazanmıştır. Mısır ekonomisi, Avrupalı devletlerin piyasasına göre şekillenmeye başlamıştır. Mısır, Avrupalı devletlerin hammadde ihtiyacını karşılamaya başlamış, özellikle pamuk ihracatı ağırlık kazanmıştır. Avrupa'dan ise işlenmiş ürünler ithal etmiştir. Avrupalı devletler Mısır'da ticari faaliyetleri sonucunda Said Paşa, Mısır ekonomisini kalkındırmak amacıyla, 20 Kasım 1854'de Fransız mühendis Ferdinand de Lesseps'e Akdeniz'de Süveyş kıstağından

[42]Eren, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*…, s. 80.
[43] Erol, *Mısırda Tarih Yazımı Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemine*..., s. 57.
[44] Gümüş, *Güç ve Diplomasi…,* s. 11.
[45] Kıvrak, *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı-Mısır*…, s. 72.
[46] Fatih Özçelik, *İngiliz İşgalinden Lozan'a Mısır (1882-1923),* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ 2021, s. 9.

Kızıl Deniz'e bir kanal açma imtiyazı vermiştir.[47] İngiltere, Fransa'nın Mısır'da kanal projesine karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti ise kanal projesiyle Mısır'ın stratejik öneminin artacağı, Avrupalı devletlerin Mısır'a yerleşeceği endişesiyle projeyi onaylamamıştır. Ayrıca Said Paşa döneminde ilk dış borçlanma gerçekleşmiştir. Bu borçlanma Said Paşa'nın 1863'te ölümüyle İsmail Paşa döneminde artarak devam etmiştir.

1863 yılında İsmail Paşa'nın Mısır valiliğine atanması ile Osmanlı – Mısır ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. İsmail Paşa, Mısır'ı kalkındırmak amacıyla birtakım yenilikler yapmıştır. Fabrikalar kurmaya, yollar yapmaya, büyük ordu ve donanma meydana getirmeye çalışmıştır. Bunları yapabilmek için yeni teşkilatlar kurmuş, çok sayıda yabancı memur tayin etmiştir.[48] Hidiv İsmail Paşa'nın bu faaliyetleri, Osmanlı Devleti tarafından bağımsız Mısır kurma girişimleri olarak algılandı. Osmanlı Devleti, Hidiv İsmail Paşa'nın bu başına buyruk eylemlerini şiddetle protesto etmiştir.[49]

Hidiv İsmail Paşa, artan masraflardan dolayı Avrupalı devletlerden borç almak zorunda kalmıştır. İngiltere, Mısır'da bozulan ekonomi neticesinde Mısır'a müdahale etmeye başlamış ve bölgede siyasi durumunu güçlendirmiştir. Borçları ödemeye muvaffak olamayan Hidiv İsmail Paşa, İngiliz ve Fransız delegelerinden teşekkül olan bir komisyonun mali kontrolünü kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Mısır'da ekonominin bozulması ve yabancı danışmanların etkisinin artması Mısır halkında hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Hidiv İsmail Paşa, bu tepkileri azaltmak ve konumunu idame ettirmek amacıyla Mısırlılardan oluşan bir hükümet kurmuştur. Bu durum İngiltere ve Fransa'nın muhalefeti ile karşılaşmıştır. İngiltere, Osmanlı Devleti'nden Hidiv İsmail Paşa'nın görevden alınmasını istemiştir. Osmanlı Devleti ilk başlarda bunu kabul etmemiş, Avrupalı devletlerin baskısının artmasıyla Hidiv İsmail Paşa görevden alınmıştır. Mısır'da yabancılara artan tepkiler üzerine 15 Mayıs 1882'de İngiltere ve Fransa; Hidiv'in otoritesini kuvvetlendirmek, kanun ve düzeni yeniden sağlamak üzere donanmalarını İskenderiye'ye gönderileceğini duyurdular. 25 Mayıs'ta donanmalarını İskenderiye'de demirlemesi üzerine, Tevfik Paşa, hükümeti görevden aldı. Halk Arabi Paşa'nın görevde kalması için beş gün boyunca gösteri

[47] William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s.108.
[48] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 93.
[49] Hayrettin Pınar, *Tanzimat Döneminde iktidarın Sınırları Babıali ve Hıdiv İsmail*, Kitap yayınevi İstanbul 2012, s. 11.

yaptı. Geri adım atmak zorunda kalan Hidiv Arabi Paşa'yı savaş bakanı olarak atadı. Bu durum Arabi Paşa'nın güçlenmesine neden oldu ve kendisini Mısır halkının tek temsilcisi olarak görmeye başladı.[50] 11 Haziran 1882'de Maltız olayı meydana geldi. Bu olay İskenderiye'de büyük bir karışıklığa sebep olmuştur. Maltalı bir tüccar ile Mısırlı bir hamalın anlaşmazlığı ile vukua gelen olaylar silsilesinde 150 yerli 50 yabancı toplam 200 kişi öldü. İskenderiye 'deki kozmopolit yapı olayların yayılmasına ve Avrupalı devletlerin bu olayı bahane ederek Mısır'a donanma çıkartmasına sebep oldu. İskenderiye'deki olaylar, Mısır'daki yabancı varlığına karşı olumsuz duygular besleyen Mısır halkını daha da galeyana getirmişti. İngiliz ve Fransızların nüfuzu gittikçe artmakta bu da halkta ciddi huzursuzluklar yaratmaktaydı. Bu huzursuzluklar şehirde birçok yabancının evinin yağmalanmasına sebep olmuştur. İngiltere bu olayları Arabi Paşa'nın kışkırtması ile ortaya çıktığını iddia etti. 11 Temmuz'da İngiltere Arabi Paşa'nın görevde kalması ve İskenderiye kalesine tahkimat yaptığı bahanesiyle İskenderiye'yi bombaladı.[51] 15 Temmuz 1882'de İngilizler çeşitli bahaneler ileri sürerek Mısır'ı işgal etmiştir. İngiltere'nin Mısır'ı işgali, geçici bir durum olarak kamuoyuna yansıtılmış, Osmanlı hukukunun devam edeceği bildirilerek tepkiler engellenmeye çalışılmıştır. İngiltere izlemiş olduğu politika ile Mısır'ı işgalinin Avrupalı devletlerin lehine olduğunu beyan ederek işgali meşru hale getirmek istemiştir.

1.3. İngiliz Hâkimiyeti Altında Mısır

Mısır, stratejik konumu itibariyle İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgelerinin kontrolü açısından İngiltere için büyük bir öneme sahiptir.[52] Bu sebeple İngiltere Osmanlı Devleti'ne yardım ederek 1803 yılında Fransızların Mısır'dan çıkmasına yardımcı olmuştur. İngiltere, Mısır'da Memlük beyleri ile iyi ilişkiler içinde olmuştur. İngiltere 1807 yılında Mısır'ı işgal etmeye çalışmış fakat bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[53] İngiltere, Mısır'da etkisini artırarak en azından güçlü bir devletin Mısır'ı ele geçirmesini engellemek istemiştir. Böylelikle mevcud durumu devam ettirmek ve zamanla bölgede kalıcı olmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda İngiltere,

[50] Yazıcı, *19. Yüzyılda Mısırda Devletin İnşası*…, s.313
[51] Dilek Güldeş, *Urâbi Paşa Hareketi ve İngilizler'in Mısır'ı İşgali*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999, s.83
[52] Sevda Özkaya, *Süveyş Kanalı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 14.
[53] Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*…, s. 5.

Osmanlı Devleti ile Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa arasında geçen mücadeleye müdahil olmuştur. İngiltere, Mısır'ın siyasi ve idari durumu ile ilgili gelişmelerde en büyük aktör konumuna gelmiştir. 1869 yılında Süveyş kanalının açılması ile Mısır Avrupalı devletler için daha da önemli bir hale gelmiştir.

Süveyş Kanalı'nın açılması ile Mısır stratejik açıdan İngiltere için vazgeçilmez bir yer haline gelmiştir. Hidiv İsmail Paşa Avrupalı devletler ile ilişkilerini iyi tutmaya çalışmıştır. Hidiv İsmail Paşa'nın ortaya koyduğu siyasi, iktisadi ve sosyal politikalar Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını zayıflatmıştır.[54] Hatta Hidiv İsmail Paşa daha da ileri giderek Balkanlar'da yayılmak isteyen Rusya ile de iyi ilişkiler kurmuştur.[55] Osmanlı Devleti Hidiv İsmail Paşa'nın başına buyruk hareket etmesine büyük tepki göstermiştir. Gelir-gider dengesinin bozulmasıyla Mısır ekonomisi çökmüştür. İngiltere Duyun-u Umumiye ile Mısır'da müdahalelerini artırmıştır. İngiltere Hidiv İsmail Paşa'nın görevden alınmasını sağlamıştır. Mısır'da ortaya çıkan karışıklıklar ve Arabi isyanı neticesinde Mısır'da asayiş bozulmuştur. İngiltere, Osmanlı Devleti'nden asayişin sağlanması amacıyla isyana müdahale etmesini istemiştir. Osmanlı Devleti ise Mısır'a bir heyet göndermekle yetinmiştir.

İngiltere 15 Temmuz 1882 yılında Mısır'ı işğal etmiştir. İngiltere gelen tepkileri azaltmak için Mısır'da Osmanlı Devleti'nin hukuki statüsünün devam edeceğini bildirmiştir.[56] Osmanlı Devleti Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesine büyük tepki göstermiştir.

İngiltere, İstanbul Konferası'nda Mısır ile ilgili bir ortak karar alınmasını engellemek amacıyla Avrupalı devletler ile ikili ilişkilerini kurma yoluna gitmiştir. İngiltere'nin bu tutumu konferansa ağırlığını koymasını sağlamıştır. Böylelikle konferanstan İngilterenin aleyhine olacak bir karar çıkmasını engellemiştir. İngiltere, Mısır ile ilgili politikaların kendi başına uygulamaya başlamıştır. İstanbul Konferansı, İngiltere'nin işgalini engelleyemediği gibi diğer Avrupalı devletlerin bu meselenin çözümünü İngiltere'nin insiyatifine bırakmalarına neden olmuştur. Osmanlı Devleti, Mısır'daki İngiliz işgalini diplomatik yollarla çözmek için İngiltere ile müzakere yollarını aramıştır. Yapılan müzakereler neticesinde Mısır'a komiser ve kumandan gönderdikten sonra İngiltere ile 5 Eylül 1882 tarihinde askeri anlaşma imzalanmıştır.[57]

[54] Gümüş, *Güç ve Diplomasi*…, s. 11.
[55] Pınar, *Tanzimat Döneminde iktidarın Sınırları*…, s. 125.
[56] Gümüş, *Güç ve Diplomasi*…, s. 12.
[57] Gümüş, *Güç ve Diplomasi*…, s. 66.

Fransa ve Rusya'nın baskısı ile Sultan Abdülhamid bu mukaveleyi tasdik etmemiştir. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin üzerine Arabi Paşa'yı asi ilan etmiştir. İngiliz elçisi Dufferin, Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker sevk etmesine lüzum kalmadığını, yakında İngiliz askerlerinin bir kısmının çekileceği bildirmiştir. 13 Eylül 1882'de Tel El-Kebir civarlarında Arabi kuvvetleri İngilizler tarafından dağıtılmıştır.[58]

Lord Duffer'in Mısır'da birçok alanda değişimler getirmiştir. Daha önce Mısır maliyesini onarmak için kurulan ikili sistemi kaldırarak 5 Şubat 1883 yılında Mali Müşavirlik sistemini getirmiştir. Lord Dufferin Mısır'da öz-yönetimin gelişmesini sağlamak için Meclis-i Nüvvab yerine üç meclis; İl meclisi, genel meclis ve yasama meclisi kurulmasını sağladı. Ordu ve bayındırlık alanlarında değişimler yaptı. Lord Dufferin 6 Şubat 1882'de İngiliz hükümetine rapor sundu. Bu raporda İngiltere'nin Mısır tahliyesi hakkında açıkça herhangi bir ifade kullanılmamıştır. Lord Dufferin'nin Mısır'da görevinin sona ermesi ile yerine 11 Eylül 1883'te daha önce Hindistan'da görev yapmış Lord Cromer getirilmiştir.[59]

Osmanlı Devleti, İngilizler'in Mısır'ı tahliye etmesi için diplomatik yollar aramıştır. Bu doğrultuda Said Paşa rapor hazırlamıştır. Hasan Fehmi Paşa Londra'ya giderek Mısır sorunu İngiltere ile çözmek istediklerini bildirmiştir. II. Abdulhamid Hobart Paşa'yı da bu mesele için görevlendirmiştir. Bu esnada Sudan'da çıkan karışıklıklar ve Mehdi isyanı Mısır'ın tahliyesini tehlikeye düşürmüştür. Böylelikle Mısır'ın tahliyesi için yapılan müzakerelerden bir sonuç alınamamıştır. İngiltere bu isyanı bahane ederek Mısır'daki asker sayısını artırmıştır. Osmanlı Devleti İngiltere ile 24 Ekim 1885'te Londra Antlaşması yaparak İngiltere'nin Mısır'da varlığını tanımak durumunda kaldı.[60] Bu Anlaşmaya göre;

1- Osmanlı ve İngiliz Hükümetleri Mısır'a birer yüksek komiser göndereceklerdir.
2- İki komiser Mısır ordusunun düzenlenmesi için Hidiv'e yardım edeceklerdir.
3- İki komiser veraset fermanı hükümleri dairesinde Mısır'ın idaresinde gerekli ıslahatı yapabileceklerdir.
4- İki komiser, Sudan'da barışın kurulması hususunda Hidiv'e yardım edeceklerdir.

[58] Kıvrak, *II. Adülhamid Döneminde Osmanlı - Mısır...*, s. 241.
[59]Mustafa Öztürk, Fatih Özçelik, *İngiltere'nin Mısır İşgali ve Taçsız Hükümdar Lord Cromer'in Mısır İdaresi (Eylül 1883-Mart1907),* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi C. 31, S.1, s. 496.
[60] Edip Gül, *Basiret Gazetesinde Mısır Meselesi (1870-1878),* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2011, s. 29.

5- İki komiser Mısır sınırlarında emniyet tesis ettikten sonra hükümetlerine birer rapor verecekler ve bundan sonra, Mısır'ın muayyen bir müddet zarfında İngilizler tarafından boşaltılması için bir anlaşma yapmak işine girişeceklerdir.[61]

Bu anlaşma ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa Mısır'a yüksek Komiser olarak atandı. İngiltere müzakereler için Sir Drummond Wolff'u görevlendirdi.[62] Mısır'da İngiliz yüksek komiseri Sir Drummond Wolff ile Mısır'ın tahliyesi için görüşmelerde bulundu. Wolff bu görüşmelerde Mısır'ın asayişi, Mısır ordusunun yeniden düzenlenmesi ve Sudan'daki olayları gündeme getirdi.[63] Gazi Ahmet Muhtar Paşa bir Rapor hazırlayarak bu raporu Osmanlı Devleti'ne, Hidive ve Wolff'a takdim etti. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bu raporda önerdiği çözüm yolları şu şekilde olmuştur.

1- Mısır ordusu muharip asker sayısı 16.800'e çıkarılmalıdır. İngiliz işgal ordusuna senelik olarak ödenen 200.000 cüneyhten kısıntıya gidilerek buradan artan para ile Mısır ordusunun sayısının artırılması için kaynak sağlanabilir.
2- Sudan'ın geri alınması ve Mehdi Hareketinin önlenebilmesi için İngiliz ordusunun veya İngiliz-Mısır ordusunun birlikte harekete geçmesi mümkün değil. Bunun yerine Mısır ordusu yeniden düzenlenerek bu görevi tek başına üstlenmelidir. Mısır ordusunun komutası, aslen Mısırlı olanlardan veya uzun süredir Mısır'da kalan yabancılardan olmalıdır.
3- İngiliz asıllı bir subayın serasker olması Mısır ordusunun yararına değildir. Mısır ordusunu tekrar düzenleyen yabancı subayların sayısını azaltmak şarttır. Böylece ordu harcamalarında önemli miktarlarda tasarruf yapılmış olacaktır. Bunlar yapılınca İngiliz ordusuna ihtiyaç kalmaz.[64]

Wolff, Mısır ordusunun asker sayısının 12 bini geçmemesi görüşünü savunmuştur. Bu halde ise Mısır'da güvenliği sağlamak için İngiliz askerlerine gerek duyuluyordu. Bu yüzden Wolff, İngiliz işgal ordusunun masraflarında kısıntıya gidilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, seraskerlik makamına İngiliz subayı yerine, Mısırlı bir subayın tayin edilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Bu bağlamda, Mart 1886 yılında İngiltere başbakanı Gladstone, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın hazırladığı

[61] Karal, *Osmanlı Tarihi*…, s. 99.
[62] Ahmet Rasim, *İki Hatırat Üç Şahsiyet*, (Ed.: Evren Levent), Demir Kapı Yayınları, İstanbul 2021, s. 116.

[63] Kıvrak, *II. Adülhamid Döneminde Osmanlı-Mısır*…, s.269.
[64] Süleyman Kızıltoprak, *Mısırda İngiliz İşgali, Osmanlı Diplomasi Savaşı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 202.

rapordaki teklifleri kabul edilemeyecek nitelikler taşıdığını açıklamıştır.[65] Bu süreçte İngiltere'de hükümet değişimi yaşanmıştır. Bu gelişme İngiltere'nin Mısır'daki politikalarını etkilememiştir. İngiltere Mısır'daki sorunların çözümünü zamana yayarak lehine gelişmesini beklemiştir. Mısır'da diğer Avrupalı devletlerinin etkisi azalmıştır. Bu durum İngilterenin isteklerinin zamanla gerçekleşmesine olanak sağlaması açısından önemlidir. Wolff, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya görüşmelerin İstanbul'da devam etmesi teklifinde bulundu. Bu teklif Osmanlı Devleti tarafından reddedildi. Osmanlı Devleti komiserinin Mısır'da bulunması Mısırlılar'a güven veriyordu. Görüşmeler bundan sonra bir müddet daha devam etti. Fakat Wolff, görüşmelerin bu safhasında yine esas konuyu görüşmek yerine, Süveyş Kanalı konusunda Fransızların öne sürdükleri teklifleri gündeme getirdi. 2 Aralık 1886 tarihinde Muhtar Paşa'yı ziyaret eden Fransız konsolosu Kont Dune, Süveyş Kanalı'nın tarafsızlığı konusunda Fransanın tekifleri hakkında bilgi verdi. Hatta bu tarafsızlık ilkesinin Mısırı'da içine alacak şekilde olmasını istediklerini dile getirdi. Fransa'nın bu isteği Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına tamamen aykırı olduğu için görüşmelerde dikkate alınmamıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Wolff ile görüşmesinde Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olduğuna dikkat çekerek Mısır'ın tarafsızlığının kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Mısır'da Wolff ile Muhtar Ahmet Paşa arasında bir seneye yakın süren görüşmelerden İngilizlerin tutumu sebebiyle bir sonuç alınamadı. Wolff İngiltere hükümeti tarafından geri çağrıldı. Böylece Mısır'da görevlendirilen iki komiser arasındaki görüşmeler sona erdi. Bu görüşmeler neticesinde Osmanlı Devleti adına görüşmeleri sürdüren Gazi Ahmed Muhtar Paşa İngiltere'yi Mısır'dan çıkarma konusunda antlaşma yapamamıştır.[66] Gazi Ahmet Muhtar Paşa Wolff'un Mısır'dan ayrılması üzerine Mısır'da kalmaya devam etmiştir. İngiltere'nin görüşmelerdeki tutumu Mısır'da tahliye düşüncesinde olmadığını göstermiştir. Osmanlı Devleti müzakerelere İstanbul'da devam etmek için İngiltere'ye teklifte bulunmuştur. İngiltere, Osmanlı Devleti ile görüşmeleri tekrar başlatmıştır. İngiliz Hükümeti Wolff'u tekrar görevlendirerek anlaşmanın bir an evvel neticelenmesi arzusunda olmuştur. Taraflar arasında yapılan görüşmeler sonunda 22 Mayıs 1887 tarihinde İstanbul'da taraflar arasında anlaşma sağlanmıştır. Buna antlaşmaya göre; [67]

[65] Kızıltoprak, *Mısırda İngiliz İşgali*…, s. 205.
[66] Kızıltoprak, *Mısırda İngiliz İşgali*…, s. 225.
[67] Kızıltoprak*, Mısırda İngiliz İşgali*…, s. 229.

1- Mısır'da yürürlükte bulunan fermanlar mevcut antlaşmanın hükümleri ile değiştirilmezse kalıcı olacak ve korunacaktır.
2- Hidiviyet, Mısır'a ilişkin Ferman-ı hümayunlar ile belirtilen sınırlardaki araziyi kapsar.
3- Osmanlı Devleti tarafından Berlin Antlaşmasını imzalayan devletler, Süveyş Kanalı'ndan gemilerin serbesçe geçişini temin eder. Bir antlaşmayı imzalamak üzere davet edilecektir. Bu antlaşmada Süveyş Kanalı'nın gerek savaş gerekse barış zamanında hangi devlet bayrağını taşırsa taşısın geçiş ücretini ödemek suretiyle şu anda ve gelecekte kanalın idaresi tarafından konulacak kanun ve düzenlemelere uymak kaydıyla bir denizden diğer bir denize geçecek tüm savaş ve ticaret gemilerine açık bulunacağı beyan edilecektir. Adı geçen antlaşma ile devletler gerek savaş gerek barış zamanında, serbest geçişi engellememeyi ve kanala ait mal ve tesislere zarar vermemeyi taahhüt edeceklerdir. Kanalın asla ablukaya tabi olmayacağı Süveyş ile Said limanından itibaren üç deniz mili mesafede hiçbir şekilde savaş hukukuna aykırı düşmanca hareketlere girişmeyeceklerini de büyük devletler imza edeceklerdir. Kanaldan serbest geçişi tehdit edecek şekilde bazı olaylar meydana geldiğinde antlaşmayı imzalayan devletlerin Mısır'da bulunan diplomatik temsilcilerine antlaşmanın yürürlükte hükümlerine dikkat ve nezaret edecekleri gibi içlerinde biri tarafından davet edimesi durumunda Osmanlı Devleti veya Hidiviyet tarafından tayin edilecek özel komiserin başkanlığında toplanılacak, taraflar ortaya çıkan sorunun çözümü için hazırladıkları teklifleri Hidiviyetin çözümü için hazırladıkları teklifleri Hidiviyete sunacaklardır. Antlaşma hükümlerine uygun şekilde, kanaldan serbest geçişi sağlamaya çalışacaklardır. Antlaşma metnini imzalayan büyük devletler diğer devletleri de bu antlaşmayı imzalamaya çağıracaklardır.
4- Sudan'da meydana gelen karışıklıklar ve Mısır'daki siyasi olaylar ve güvensiz durum, sınır emniyetini ve Mısır'ın iç güvenliğinin korunması için İngiltere memleketin korunmasına ve askeri teşkilatın düzenlenmesine nezaret edecektir. Bu amaçla İngiltere, İngiliz askerinden gerekli gördüğü mikdarı Mısır'da bırakacak ve Mısır ordusu üzerinde genel kontrolünü devam ettirecektir. İngiliz askerinin çekilmesine ve İngiltere tarafından Mısır üzerinde uygulanacak her türlü nezaretin sona ermesine ilişkin şartlar, bu antlaşmanın beşinci maddesi hükümlerine uygun olarak yerine getirilecektir.

5- Bu Antlaşmanın imzalanmasının ardından üç yıl içinde İngiltere askerlerini Mısır'dan çekecektir. Eğer o zaman boşaltma işinin gecikmesine neden olacak Mısır'ın iç ve dış güvenliğini bozacak bir olay ortaya çıkarsa İngiliz askeri bu tehlikenin üstesinden geldikten sonra Mısır'dan çekilecektir. İngiliz askeri bu tehlikeyi iki sene içinde izale edecektir. İki sene sonra bu antlaşmanın dördüncü maddesinde yer alan hükümleri ortadan kalkacaktır. İngiliz askeri Mısır'dan çekildikten sonra Mısır, masuniyet-i arazi kaidesinden yaralanacaktır. Bu antlaşmanın tasdik edilmesi esnasında büyük devletler, Mısır'ın saldırıdan emin olduğunu tasdik ve temin edecek bir senedi imzalamaya davet edileceklerdir. Söz konusu senet gereğince hiçbir devlet bu antlaşmaya ek olan düzenlemede belirtilen esaslar dışında, hiçbir şekilde Mısır'a asker çıkartmak hakkına sahip olamayacaktır. Bununla birlikte dış saldırı endişesine yol açacak bazı olaylar durumunda veya iç düzen güvenliği tehlikede olduğu zaman veya Mısır Hidivi'nin tabi olduğu devlete karşı görevini yerine getiremediği veya kaçındığı durumda, Osmanlı Devleti, Mısır'ı askerle işgal etme hakkını kullanacaktır. İngiltere de aynı şekilde Mısır'da belirtilen olayların gelmesi durumunda, Mısır'a asker gönderme hakkına bu antlaşma ile yetkili olarak ortaya çıkan sorunu çözmek için gerekli tedbirleri alacaktır. İngiliz askeri komutanları, belirtilen tedbirlerin alınması esnasında Padişahın hukukuna uymayı gerektirecek her türlü hizmete riayet ile hareket edeceklerdir. Gerek Osmanlı askeri gerekse İngiliz askeri müdahaleyi gerektiren sebepler ortaya kalkınca birlikte Mısır'dan geri çekileceklerdir. Bazı sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti, Mısır'a asker gönderemediği taktirde, İngiliz askerinin ikameti müddetince kumandanların nezdinde bulunmak üzere bir komiser gönderecektir. İki devlet her zaman Mısır'a asker gönderme gereği duyarlarsa bu durumu yekdiğerine bildirecekler ve bu antlaşma hükümlerine uygun hareket edeceklerdir.

6- Bu antlaşma tasdik olunduktan sonra, bu durumu iki taraf Berlin Antlaşmasını imzalayan devletlere ve daha sonra Mısır Hidiviyeti ile antlaşma imzalayan diğer devletlere bildirecekler ve antlaşmaya muvafakatlerini açıklamaya davet edeceklerdir.

7- Bu Antlaşma tasdik olunacak ve tasdiknameler imza tarihinden itibaren bir ay zarfında veya daha önce mübadele edilecektir.

Osmanlı Devleti'nin İngiliz kuvvetlerinin tahliyesini bir takvime bağlama çabaları Wolff tarafından kabul edilmemiştir. Fransa ve Rusya'nın bu antlaşmaya şiddetli itirazları ve diplomatik baskıları neticesinde Osmanlı Devleti İngiltere'ye bu devletlerin kaygılarını dile getirerek anlaşmayı tasdik etmemiştir. Fransa ve Rusya'nın birlikte hareket etmesi antlaşmanın imzalanmasını engellemiştir.

Mısır, Süveyş Kanalı'nın açılması ile stratejik önemini daha da artırmıştır. İngiltere her ne kadar kanalın açılmasına muhalefet etmiş olsa da kısa zaman zarfında politikalarını bu yönde şekillendirdi. Süveyş Kanalı, İngiltere'nin Hindistan bağlantılarını kontrol edilmesini kolaylaştırması ve Afrika'nın içlerine kadar hakimiyet kurulmasını sağlaması Mısır'ı daha da cazip hale getirmiştir. İngiltere, ilk başlarda Süveyş Kanalı'nın tek bir devletin kontrolünde olmasını engelleme politikası izlemiştir. Süveyş Kanalı'nın hisselerini alarak en büyük pay sahibi haline gelmiştir.[68] 29 Ekim 1888'de Süveyş Kanalı'ndan geçiş serbestliğine dair yürülüğe konulacak mukavele Avrupalı devletler ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmıştır. Bazı düzenlemeler şu şekilde olmuştur; Birinci Madde, Süveyş Kanalı bahrisi daima serbest olup gerek harp ve gerek sulh vaktinde bayrağı fark etmeksizin her ticaret yahud sefinesine açık olacaktır. Binân'aleyh müte'ahhide gerek harp gerek sulh vaktinde Kanal'ın serbesti ile istimal olunmasına hiçbir halel getirülmesun deyu 'akd-i mukavele ederler hiçbir vakt Kanal abluka hakkına tabi olamayacaklardır. Sekizinci madde; iş bu ahidnameyi imza eden düvelin Mısır'da mukim vekilleri onun icrasına bakmaya vekildirler. Kanal'ın emniyeti ya da serbest geçmesi hakkında endişe getirilebilir her halde tahkikat-i lazime icrası içün onların birisi davetiyle ve en kıdemlisi taht-ı riyasetinde akd-i melis idüb kanalın muhafazası ve serbesti-i isti'malinitemin etmeye kâfi olan tedabiri icra etmek üzere hükümet-i Hidivviyeye bildikleri muhatarayı ihtar edeceklerdir. On üçüncü madde; İşbu ahidnamenin ahkâmında kat'tiyen musarrah olan ta'ahhüdât müstesna olarak Zat'i Akdes-i Padişahane hukuk-ı hükümranilerine ve ferameyn-işahaneye müstenid olan Hidiv Hazretlerinin hukuk ve imtiyazına hiçbir halel getirmez.[69]

Süveyş Kanalı ile ilgili düzenlemeler Osmanlı Devleti'nin aleyhine olduğu açıktır. Süveyş Kanalı'nda en büyük ayrıcalığı İngiltere elde etmiştir. 1890 yılında İngiltere için Mısır Meselesi'nin Süveyş Kanalı meselesi demek olduğunu

[68] Durmuş Akkalın, *Süveyş Kanalı: Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi*, Yeditepe Yayınları, Nisan 2015, s.137.
[69] Özkaya, *Süveyş Kanalı*…, s. 78.

Hindistan'nın başlıca yolu olan Kanal'ın başka devletlerin kontrolüne, İngiltere'nin müsaade edemeyeceği ifade edilmiştir. Bu mütaala ile İngiltere'nin Mısır'a tekrar asker sevk etme hakkını istihsal ve bu hakkı devletlere tasdik ettirmek talebinde ısrar edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.[70] İngiltere'nin Mısır'da geçici durumu her geçen gün daha da kalıcı hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'yi Mısır'dan tahliye etmesini sağlaması imkânsız bir hale gelmiştir. İngiltere ise Mısır işgalini meşru hale getirmek için arayışlar içine girmiştir. İngiltere Avrupa kamuoyuna, Mısır'da Osmanlı Devleti'nin asayişi sağlamada yetersiz olduğunu, İngiltere'nin bölgede olması, Avrupalı devletlerinin menfaati açısından ticaretin güvenli bir şekilde devam etmesi için önemli olduğunu belirterek işgali haklı hale getirmeye çalışmıştır**.**

Sudan'da ortaya çıkan Mehdilik hareketi kısa sürede tüm bölgeye yayılmış, İngiliz yönetiminden duyulan rahatsızlık isyan hareketinin büyümesine sebep olmuştur. Hartum yakınlarında General Gordon komutasındaki İngiliz ordusu Mehdi kuvvetlerince yenilgiye uğratılmıştır. Bu yenilgi İngiltere'yi derinden etkilemiştir. Ahmet Muhtar Paşa ile Wolff arasında Sudan meselesinin çözümü ile ilgili görüşmeler yapılmıştır. 19 Ocak 1899'da Mısır ile İngiltere arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre sivil ve askeri idare Mısır Hidivi tarafından, İngilizlerin tavsiyesi ile tayin edilen bir valiye verilmesine karar verilmiştir.[71] Osmanlı Devleti'nin itirazlarına rağmen görüşmeler neticesinde Sudan meselesi bu şekilde çözülmüştür.[72] Sevakin ve Akabe gibi sratejik noktalarda Osmanlı-İngiliz mücadelesine sahne olmuştur. Özellikle Akabe Kızıldeniz'de önemli bir liman şehridir. Osmanlı Devleti burada daha önce hac güvenliğini sağlamak üzere geçici Mısır askeri bulunmasına müsaade etmişti. Hicaz demiryolu'nun yapılmasıyla Akabe'de Mısırlı askerlerin bulunmasına ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti askerlerini buradan çekmesi isteğiyle Mısır Hıdivin'e 1906 yılında ihtarda bulunmuştur. Mısır'ı işgal eden İngiltere bu duruma itirazda bulunmuş, savaş gemisini Akabe körfezine göndermiştir. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin bu hususta müdahale hakkı olmadığnı, bildirmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti Akabe'ye iki taburdan oluşan ordu göndermiştir. Osmanlı Devleti'nin bu hamlesi İngiltere ile anlaşma yapılmasını sağladı. Anlaşmaya göre stratejik öneme sahip olan Akabe Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Taba'nın ise Mısır'a ait olduğu teyit edildi.[73] İngiltere, Osmanlı Devleti'nin hakimiyet sahasında olan

[70] Özkaya, *Süveyş Kanalı*…, s. 87.
[71] Eren, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*…, s. 91.
[72] A. Atilla Çetin, *Sultan İkinci Abdulhamid Han*, Hamidiye Kitaplığı, İstanbul 2021, s. 52.
[73] Muhammed Harp, *Sultan II. Abdülhamid*, Çev. Mustafa Özcan, Ark Yayınları, İstanbul 2012. s. 115.

yerleri tahkimat ederek Osmanlı Devlet'inin bölgedeki varlığını ortadan kaldırma amacı gütmüştür. Böylelikle İngiltere Ortadoğu ve Afrika'da etkinliğini artırmaya devam etmiştir.

Osmanlı Devleti, İngiltere'nin 1914 yılında Mısır'ı ilhakıyla fiilen kaybetmiştir. Osmanlı Devleti 30 Kasım 1918 Mondros Mütarekesine kadar Mısır'da İngilizlerin ilan ettiği sultanı değil İstanbul'da bulunan Hidivi, Mısır'ın otonom hükümdarı olarak kabul etmiştir. I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti sona ermiştir. Değişen siyasi konjöktör İngiltere'nin Mısır'da varlığını perçinlemiştir. İngiltere ile Mısır arasındaki müzakereler sonunda İngiltere 28 Şubat 1922'de Mısır'ı tek taraflı bağımsız bir devlet ilan etmiştir. Türkiye 24 Temmuz 1923 Lozan Anlaşması ile Mısır'daki haklarından vazgeçmiştir.[74] İngiltere, 1936 yılında Mısır ile Süveyş kanalının korunmasına yönelik yirmi senelik bir anlaşma yapmıştır. 1956 yılında sona erecek bu anlaşmaya göre İngiltere, İskenderiye ve Kahire'den askerini çekeceğini ancak kanalın güvenliğini temin maksadı ile lüzum görüldüğü miktarda asker bulundurabilecektir. Anlaşmanın sonunda Mısır ordusu, Süveyş Kanalını koruyabileceğini ispat etmek şartıyla kanal bölgesinin de tahliyesini kabul etmiştir. İngilizler 1947 yılında Kahire'den çekilmiştir. İngiltere 19 Ekim 1954 yılında Mısır ile anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya İngiltere güçleri İsmailiye'de büyük bir üs bırakma koşulu ile kanal bölgesinden çekilmeyi kabul etmiştir. 1888'de imzalanan Süveyş Kanalı'ndan Serbest Geçiş Hakkı Antlaşması geçerliliğini koruyacaktı.[75] Mısır'ın Süveyş Kanalını millileştirme çabası İngiltere'nin müdahalesine sebep olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin bu meseleye müdahil olması ile İngiltere 1956 yılında Mısır'dan çekilmiştir.

[74] Yılmaz Öztuna, *Devletler Hanedanlar Türkiye (1074-1990),* c. II, Kültür Bakkanlığı Yayınları, Ankara 2005. s. 451.
[75] Özkaya, *Süveyş Kanalı*…, s. 93.

İKİNCİ BÖLÜM
TRANSKRİPSİYON

2.1. Râgıp Râif & Raûf Ahmed'in Mısır Meselesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu

BÂB-I ÂLÎ

HÂRİCİYE NEZÂRETİ

MISIR MES'ELESİ

İSTANBUL – MATBAA-İ ÂMİRE

1334

BÂB-I ÂLÎ

HÂRİCİYE NEZÂRETİ

MISIR MES'ELESİ

Bu lâhiyadan yüz elli nüsha tabʿ idilmişdir.

Aded:

İSTANBUL – MATBAA-İ ÂMİRE

1334

Tedkîki emr buyrulan mesâilden Mısır Mes'elesi hakkında dahi evvelce Boğazlar Mes'elesi hakkında taʿkîb idilib tasvîb-i ʿâlî nezâret-penâhilerine mazhar olan usûl-u tarihinin tatbîki ile:

Evvelâ: Mehmed Ali'nin Mısır vâliliğine sûret-i irtikâsı ile idâre-i Mısriyenin bir eyâlet-i mümtâze şekline inkılâbı ve bu halden tahaddüs iden vazʿiyyet-i idâreye ve ahdiye;

Sâniyen: Eyâlet-i mümtâzenin tedrîcen idâre-i merkeziyeden iftirâkıyla Avrupa müdâhalesine ve İngiliz taht-ı işgâline düşmesine müncerr olan vekâyiʿ ve ʿavâmil ile işgâl-ı mezkûr neticesinde iktisâb eylediği vazʿiyyet-i siyâsiyenin safahât-ı müteʿâkibesinin tedkîk ve tavzîhinden sonra hitâmı yaklaşmakta bulunan harb-i umûminin ihdâs eyleyebileceği ahvâl ve şerâite göre mes'ele-i maʿrûze hakkında

Gerek eyâlet-i mümtâzenin merkez-i saltanata karşı vazʿiyyeti; Ve gerek beyne'd-düvel vazʿiyyet-i uhdiyesi iʿtibârıyle iki nokta-i nazardan menâfiʿ-i Osmaniyeye en muvâffık olmak üzere vârid-hâtır olan sûr tesviyenin taʿyîn ve arzı münâsib görüldü.

Bu husûsâtdaki mütâlaʿât-ı çâkerânemize bir nevʿ-i esbâb-ı mûcibe sûretinde tahlîs idilen şuûn ve mesâil-i tarihiye ve siyâsiyeden baʿzıları ve vehle-i evvelade artık bir fâide-i hâzıra veyâ müstakbele arz edemeyecek sûretde geçmiş ve kapanmış gibi görünür ise de ileride cereyân-ı ahvâle göre aynı veyâ mümâsil vakâyiʿn tahaddüsü kaviyyen melhûz göründüğünden nukât-ı esâsiyelerinin mücmelen arzıyla biraz tatvîl-i kelâme cür'et idilmiş olması sadedden hâric görülmez ümidindeyiz.

Süveyş Kanalına gelince: Mısır umûrine taʿalluk-ı küllisi bedîhî olmakla beraber der-dest-i tanzîm ve ikmâl bulunan diğer bir lâyıha ile müstakilen tedkîk ve arzının daha ziyâde mûcib-i vuzûh olacağı teemmül idilerek bu lâyıhade husûs-ı mezkûre dâir baʿzı mütâlaʿât-ı umûmiye ile iktifâ idildi **(sayfa 3).**

Birinci Kısım

Mehmed Ali'nin Vilâyete İrtikâsıyla Mısır'ın Eyâlet-i Mümtâze Haline Sûret-i İnkılâbı

On sekizinci asr-ı milâdi nihâyetlerinde ve Selim-i Sâlis devre-i saltanatında Fransa ihtilâl-i kebîrinin Avrupada tevlîd eylediği gûn-â gûn cereyân-ı siyâsiyelere kapılarak kâh Rusya ve İngiltere ile Fransa ve kâh Fransa ile diğerleri aleyhine ittifâk ve hareket eylemekliğimizi istilzâm iden vekâyiʿin[76] [1] başlangıcında mütegalibe-i memâliki kaldırıp Bâb-ı Âli'nin nüfûzunu iʿâde-i vesile-i suryesiyle Ceneral Bonapart kumandasında Mısır'a müstevli olan [h 1213 - m 1798] Fransızları İngilterenin muʿâvenetiyle Nil vâdîsinden tard ü ihrâc etmeğe berren Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa ve bahren Küçük Hüseyin Paşa me'mûr oldukları vakit [h 1214 - m 1800] Kavala corbacısı Hüseyin Ağa dahi Kapudân-ı Deryânın talebi üzerine yeğeni Mehmed Ali'yi Arnavudlardan mürekkeb bir mikdâr başıbozuk ile Paşa'nın maʿiyyetinde Mısır'a gönderiyor.

Fransızların Mısırı tahliyesinden [1 Ağustos 1801][77] [2] ve Kapudân kethüdâsı **(sayfa 4)**

[76] **Yazarın dipnotu:** [1] 1210 (1796)da Fransa ile mu'ahharan Fransızların Mısır'a müstevlî olmaları üzerine 26 Receb 1213 [23 Kanun-ı evvel 1798] Rusya ve 14 Şaʿbân 1213 [5 Kanun-ı sâni 1799] İngiltere ile ittifâk idiyoruz. Fransızların Mısırdan ihrâcından ve Napolyon'un imparatorluğu suʿûdundan sonra 1800 ve 1805 muâhede-i ittifâkiyeleri ile Devlet-i Osmaniye üzerinde âdetâ bir nevʿ-i himâyet te'sîs iden Rus pençesinden kurtulmak üzere tekrâr Fransaya temâyül ve Rusya ile harbe girişerek bi'l-vesîle İngilizlerin de muhâsamâtını celb idiyoruz.

[77] **Yazarın dipnotu:** [2] Mısır Mes'elesini Ümid Burnu tarîkiyle o zamanlar baʿzen sekiz aya yakın bir sefere ihtiyâc gösteren Hindistan muvâsalâtının Süveyş berzahından veyâhûd Fırat vâdîsinden daha kısa ve emin bir yol mes'elesi sûretinde telâkki ve dâimâ o nokta-i nazardan hareket iden İngilizlerin Fransız tahliyesinden sonra iki sene kadar İskenderyede kalarak Mısır'da Memlûk ser-kerdeleri ile İngiliz taht-ı himâyesinde bir idâre teşkîline çalışmış olmaları devlet-i mezkûrenin siyâset-i şarkıyyesini pek güzel tenvîr eylemek iʿtibâriyle şâyân-ı dikkatdır, şöyle ki: Mısır'ın Fransızlar tarafından tahliyesinden sonra nüfûz ve idâre-i devletin iʿâde ve istikrârını te'mîn etmek üzere Bâb-ı Âlî bit-tabiʿ kölemen ser-kerdelerinin –ki muahheren bir kısmı Fransızlara iltihâk ve ez cümle meşhûr Murad Beğ Ceneral Klaber tarafından Saʿid idâresine taʿyîn olunmuş- başını ezmek istiyor. İskenderye'den Kapudân Hüseyin Paşa ve Kahirede Sadr-aʿzâm Yusuf Paşa'nın kölemen rüesâsını tevkîf ve teczıyeye başlar başlamaz

Hüsrev Paşa'nın vâliliğe ta'yininden sonra da Mehmed Ali Mısır'da kalarak tedrîcen başı bozuk sergerdelerine reis [Serçeşme] oluyor. Daha o zamandan Mısır vâliliğini kuran Mehmed Ali'nin devirdiği vâlilerin birincisi olan Koca Hüsrev Paşa –ki muahharan defʿa'ât-i müte'addide ile kapudanlık, ser-askerlik ve sadâret makâmlarını işgâl eyliyor- ile aralarında bu hengâmede tevellüd iden kîn ve adâvet Mısırın merkez-i saltanat ile münâsebâtında kırk seneyi mütecâviz bir müddet oldukça mühim bir te'sîr icrâ eylemekten hâli kalmıyor.

Hüsrev Paşa Mısır Vilâyetinin idâresini ele alınca İskenderye'yi işgâlde devâm iden İngilizler tarafından iltizâm ve himâye idilmelerine rağmen Memlûk rüesâsını derebeyliklerine i'âde etmiyor. Fakat aleyhlerine sevk eylediği kuvve-i askeriye "Demenhur" da mağlûb olub Mısr-ı Ulyâ Mısr-ı Süflâ arasında muvâsalat münkatıʿ oluyor. Vazʿiyyeti pek müşkülleşen Hüsrev Paşa hiç olmazsa Memlûklere temâyül iden Arnavud ser-gerdelerinin bir kısmını baştan savmağa teşebbüs idiyorsa da ulûfelerini tamâmen veremediğinden isyân ve vâlinin sarayını muhâsara idiyorlar. Hüsrev firâr ve Nil tarîkiyle "Dimyat"a iltihâk idiyor. Kahire'de umûr-ı idâreyi ele alan Arnavud ser-gerdesi Tahir dahi bu ihtişâşât arasında üç hafta sonra maktûl düşerek Mehmed Ali ser-çeşme oluyor ve derhâl Memlükler ile birleşerek Dimyatda Hüsrev Paşa'yı muhâsara ve esîr iderek Kahire'ye getiriyorlar. İstanbuldan vâliliğe İskenderyeye gönderilen Cezayirli Ali Paşa dahi idâreyi ele alamıyor. Bir müddet sonra Memlük rüesâsı arasında baş gösteren **(sayfa 5)** teferrükadan bi'l-istifâde Mehmed Ali Kahire'de kuvveti ele alarak yine Hüsrev Paşa'nın velâyetini iʿlân eyliyorsa da irtesi gün Arnavudlar isyân iderek vâliyi tard ve İskenderiye muhâfızı

İngilizler şiddetle iʿtirâz ve tehdîde bile kalkışarak mevkûfini tahliye ettiriyorlar ve hatta Eskidre beylerbeyinin iʿâdesini bile istiyorlarsa da muvafık olamıyorlar. Fakkat maksadları Mısırda İngiliz taht-ı himâyesinde bir –taʿbîr câiz ise- tavâif-i memâlik idâresi vücûda getirmek. Hatta 1803 ibtidâlarında İskenderyeyi tahliye ettikleri vakit Memlûkların iʿâde-i nüfûz ve idâreleri esbâbını müzâkere ve ihzâr itmek üzere ser-kerdelerden Mehmed Elfi beyi dahi beraber alıp İngiltereye görüyorlar Hüsrev Paşa'nın Mısır Vâliliği esnâsında Memlûk usâtı İngiltere tarafından iltizâm olunuyor. Ve hatta Mehmed Ali bir aralık Memlûkler ile birleşerek Hüsrev Paşayı ıskâta muvaffak ve kendisi vâli oluyor ve vilâyete irtikâ ider itmez o da Memlûkler ile uğraşmağa başlıyorsa da (1807)de İngilizlerin İskenderyeyi istilâ eylemeleri üzerine Said cihetinde hasımları ile barışarak İngilizlerin aleyhine yürüyor. Mısr-ı Süflâda bulunan Memlûklerin kısm-ı aʿzamı İngilizlere tarafdâr kalıyorsa da Mehmed Ali ile birleşen kısım ile aralarında nifâk tahaddüs ve en mühim mahmiye Elfi'de biraz evvel vefât itmiş olduğundan nihâyet bu hal İngilizlerin adem-i muvaffakiyetine ve İskenderyeyi tahliye itmelerine müncerr oluyor.

Ahmed Hurşid Paşa'yı reis-i idâreye daʿvet idiyorlar [1803] derhâl Kahire'ye gelen yine vâli bi't-tabiʿ Arnavudların elinde bir neviʿ alet gibi kalıyor ve Suriye'den getirdiği bir mikdâr Kürd askerine istinâd iderek bu kıyıdan kurtulmağa çalışması ve İstanbulun Mehmed Ali'yi Cidde Vâliği ile Mısır'dan tebʿîde kalkışması Hurşid Paşa'nın da sukûtunu tesriʿ idiyor.

22 ve 23 Safer 1220 [Mayıs 1805]de Kahire'de ahâlî Hurşid aleyhine ayaklanarak Mehmed Ali'yi vâli intihâb idiyorlar, Hurşid mahsûran kalʿaya kapanıyor. İki hafta sonra icâb-ı hâle göre hareket edilmek üzere biri Mehmed Ali ve diğeri Hurşid nâmına iki fermânla İstanbul'dan Mısır'a gelen Salih Bey nâmında biri –ki evvelce Mısır'a seyâhatlerinde Mehmed Ali'nin lutûf ve ʿâtıfetini görmüş imiş- derhâl Mehmed Ali'nin velâyet fermânını okutuyor.

O vakitler Mısır Vâliliği merkez Kahire olmak üzere yalnız ''Bilâd-ı Mısır'' dinilen kısm-ı mutavassıta şâmil olub İskenderiye ile bahriye müdiriyetinin bir kısmı ayrıca idâre idildiği gibi Mısr-ı ʿulyâ [Said] ciheti de Memlük beglerinin idâresinde bulunuyor. Mısır vâliliğine taʿyini ferdâsında Mehmed Ali'nin başlıca istinâdgâhı Arnavud avanesi ve Kahire halkından ibâret olub nüfuz ve idâresi şehir ve civârına münhasır kalarak aksâm-ı sâire ve husûsıyla Mısr-ı ʿUlyâ Memlûk rüesâsının elinde; Mehmed Ali Paşa evvela bunların izâlesine başlayarak o sene ağustos evâsatında Nil-i halicinin katʿî merâsim-i muʿtâdesine Memlük reislerini daʿvet ve Kahireye muvâsalatlarında bağteten katl-i ʿâmm ettirerek İstanbul'a yüze karîb kelle takdîm idiyor. Memlük bakâyâsı Said cihetine çekilmeğe mecbûr kalıp Mehmed Ali'nin dâire-i nüfuzu tevsîʿ idiyor.

Selim-i Sâlis devrinin teceddüd ve ıslahât teşebbüsâtına karşı memleketin hemen her tarafında isyân ve istiklâl vâdîlerine sapan vülât ve ayânın harekâtından mütevahhiş olan Bâb-ı Âlî Mehmed Ali'nin dahi zamanla Mısır'da böyle bir gâile teşkîl edeceğini düşünerek Selanik ve Kavala sancaklarına**(sayfa 6)** tebdîl-i me'mûriyet sûretiyle tebʿîdine teşebbüs idiyorlarsa da [Rebîüʿl-âhir 1221] Mehmed Ali bir tarafdan mukâvemete hâzırlanarak ve diğer cihetden ulemâ ve eşrâfa ibkâsını istirhâm yolunda mahzarlar tertîb ettirerek senevî dört bin kese akça vergi taahüd itmek ve oğlu İbrahim Beyi rehine olarak İstanbula göstermek şartlarıyla velâyetde ibkâ olunuyor.

Yedi ay sonra, Fransa ile ittifâkımızı cebren fesh etdirmek iddiʿâsıyla İstanbul önünde bilâ muvafakıyyet bir nümâyişden sonra Mısır sularına giden İngiliz donanmasının İskenderiye'ye asker çıkarması üzerine [Mart 1807] Said cihetinde

Memlüklerle boğuşmakta bulunan Mehmed Ali derhâl hasımlarıyla barışarak müştereken düşmanın defʿine çalışıyor. 14 Eylül'de İngilizler İskenderiye'yi tahliye idiyorlar. Bu hızmetine mükâfaten Mehmed Ali İskenderiye vâliliğini de elde idiyor ve bir müddet sonra yine Memlükleri ezmeğe başlayarak Mısır idâresini tamâmen ele almak emelini taʿkîbe devâm idiyor.

Nizâm-ı Cedîdin ilgâsına ve Selim-i Sâlisin halʿ şehâdetine müncerr olan karışıklıklar [h 1223 – m 1808] İstanbul'a Mehmed Ali'yi düşünecek vakit bırakmaz. Ve hatta Rusya ve İngiltere'nin muhâsamâtından yorgun kalan Napolyon tarafından inde'l-icâb mukâsememize muvâfakatı tazammun iden Tilsit [Temmuz 1807] ve *Erfurt* [Teşrîn-i evvel 1808] muʿâhedeleri üzerine Fransa'nın ittifâk ve muʿâvenetinden nevmîd kalan ve birbirini müteʿâkib Vehâbi, Sırb ve Mora gâileleri ile uğraşmağa mecbûr olan Bâb-ı Âlî Mehmed Ali'nin teşkîl eylemekde olduğu kuvvetden istiâneye mecbûr kalıyor.

Birkaç seneden beri Bağdad ve Şam vâlilerinin izâlesine muvaffak olamadıkları Vehâbi gâilesinin defʿine Mısır vâlisini me'mûr idiyor. [h 1226- m 1811] Mehmed Ali bu fırsatdan da istifâde iderek Mısır ordusunun "*Yenboğ*" a müteveccihen hareketi vesilesiyle Mısr-ı Ulyâ idâresi derebeyliği şeklinde ellerinde bulunan Memlük ser-gerdeleri bakâyâsını âlâya daʿvet ve Kahire kalʿasında cemʿ iderek ikinci defʿa olarak katl-i ʿâmm ettiriyor; ve o zamana kadar dört bin kese akçadan ibâret bulunan Mısır vergisinin on iki bin keseye iblâğ edilmesi şartıyla Said Eyâleti'ni dahi der-uhde ve Memlüklerin mâlikânelerini zabt iderek Mısır vâridâtını fevkâlade arttırıyor.**(sayfa 7)**

Vehâbi gâilesinin izâlesi yedi sene kadar sürüyor. Evvelâ oğullarından Tursun Paşa onun vefâtı üzerine İbrahim Paşa harekât-ı seferiyeyi idâre idiyorlar. Vehâbilerin tenkîli ve haremeynin tahliyesi ile ana hatlarının İstanbula takdîmi münâsebetiyle Cidde vâliliği vezâretle İbrahim Paşa'ya tevcîh olunuyor.

Vehâbi seferi esnâsında Mehmed Ali de Mısır'da boş durmuyor. Teşkîl eylemekde olduğu orduyu Avrupa usûlüyle yetişdirmek teşebbüsâtından mütevellid mühimce bir hareket-i ihtilâliyeyi [h 1229] Nizâm-ı Cedîdi muvakkaten ilgâ sûretiyle teskîn etdikden sonra hem niyyât-ı fütûhât-ı cûyânesini mevkiʿ fiile vazʿ itmek ve hem de dâima ʿisyâna müheyyâ bulunan anâsır-ı askeriyeyi Kahireden tebʿîd itmek üzere Mısır'ın hudûdunu cenûben tevsîʿ itmeğe teşebbüs iderek *Nübye, Kurdofan, Sennar ve Darfur* gibi "bilâd-ı Sudan" ism-i umûmisi ile de yâd olunan kıtaâtı peyderpey Mısır idâresine rabt ve bunlara merkez-i idâre olmak üzere "Hartum" şehrini te'sîs eyliyor.

Mehmed Ali'nin bu fütûhâtından maksadının Sennar'da mevcûd olduğunu istihbâr ettiği altun ma'denlerini işleterek âmâl-ı vâsî'asının vücûda gelmesi içün muhtâc olduğu mebâliğ-i azîmeyi tedârik itmek olduğu kaviyyen mervî bulunduğu gibi Sudan ticâretini elde iderek vâridâtını tezyîde çalıştığı da bedîhîdir. Hatta bir müddet sonra Cidde eyâleti muzâfâtından olub Sudan'ın tabîî limanları olan Musavva ve Sevakin'in dahi Mısır'a ilhâkını taleb itmesi buna delildir. Ma'mâfih Bâb-ı Âlî Mehmed Ali'nin bu talebini tamâmıyla tervîc itmeyerek mezkûr limanların gümrüğünü senevî altı bin kese kadar [625000 Frank] bir meblağ ile Mısır'a iltizâm sûretinde muvakkat bir sûret-i tesvîye ile işi geçiştirmiştir[78] [3]**(sayfa 8).** Bu sûretle

[78]**Yazarın Dipnotu:** [3] Devlet-i Aliye'nin Mısır Vilâyeti hâricinde şarkî Afrika'daki memâliki hakkında sahih ve mükemmel maʿlûmât mefkûd gibidir. Ve hatta Mısır vilâyetinin hudûd-ı garbiye ve cenûbiyesi bile meşkûk olub Mehmed Ali zamanına âid olarak hazine-i evrâkda mevcûd bir varakkada "eyâlet-i Mısri'yenin hudûd-ı muʿteberesi Beriteş-şam'ın cânib cenûbiyesi nihâyetinden beda' ile ile Nil-i mübârekin Katarakt ta'bîr olunur mahalline kadar mümtedd olur. Mahal-i mezkûreden beda' ile yine cânib-i cenûbide bulunan mahallere Sudan kıtʿa-i cüseymesi ıtlâk olunur ki kıtʿa-i merkûme Nübye ve Dongola ve Sennar ve Kurdofan ve Darfur ve *Kalebat* ve Fazoğlu taʿbîr olunur eyâleti muhitdir" diniliyor ise de bu maʿlûmâtın bir hudûd-ı sahiha taʿyînine adem-i kifâyeti bedîhîdir. Maʿmâfih ileride 11 numaralı hâşiyede görüleceği üzere gerek 15 Temmuz 1840 tarihli Londra muʿâhedesine merbût sened-i münferidin

birinci maddesi ile ve gerek Mehmed Ali'ye verilen 1256 ve 1257 tarihli fermânlara merbût olub nesh-i asliyeleri maaʿt-teessüf zâyiʿ olan haritalar ile Mısır'ın, siyâseten ehemmiyet-i azîmesi bulunan, hudûd-ı şarkîyesinin El Ariş'ten Süveyş'e mümtedd bir hatt-ı müstakîm olduğu sûret-i sahihada taʿyîn idilebilir. Afrika-yı Şarkîyede Mısır vilâyetinin hâricinde bulunan mahallere gelince: Selim-i Evvelin Mısır'ı fethinden ve Mekke Şerifi Ebü'l-Berekât'ın Yavuz'a dâhilinden sonra Habeş cihetinin fethine başlandığı ve Selim-i Sâni zamanında Habeş Beğlerbeyi Öztimur oğlu Osman Paşa'nın Yemen'de zuhûr iden bir mütemehdî üzerine asker sevk iderek muahharen yetişen Mısır Beğlerbeyi Sinan Paşa ile birlikte Hıtta-ı Yemânî'de idâre-i Osmaniyeyi tekrâr te'sîs eylediği maʿlûm ise de Bahr-ı Ahmer'in sevâhil-i cenûbiyesinde ve Afrika dâhilinde muntazam ve müstakırr bir idâre te'sîs edilip edilemediği ve idildiği takdirde hudûd-ı sahihası hakkında bir maʿlûmât bulunamadı. Yalnız asr-ı ahirde Bahr-ı Ahmer ve Aden Körfezi sevâhilinde Masûʿ, Sevâkin, Tacurra ve Berbere gibi birkaç benderin Cidde ve Yemen vilâyetleri muzâfâtından olarak idâre-i Osmaniyede bulundukları ve Cidde vâlilerinin fermânlarında "Memâlik-i mahrûseden eyâlet-i Habeş" taʿbîrinin zikrinde devâm idildiği tedkîk idilen evrâkdan anlaşılmaktadır. Hatta Cidde vâlisi Mehmed Hasib Paşa tarafından sadârete gönderilen 15 Zil-kaʿde 1265 tarihli bir tarîrâtda Masûʿ muhâfız-ı sâbıkı mirâlây Halil Beğ tarafından tanzîm olunan bir lâhiyaya atfen Habeş cihetleri Sinan Paşa tarafından fethidilmiş iken muahharen aranıp sorulmadığından baʿzı kabâilin Fransa himâyesine girdiği ve İngilizlerin dahi arazi satın almak ve himâyet te'sîs itmek sûretiyle tasalluta başladıkları zikrildikten sonra "burada hukûk-ı hâkimiyet-i seniyyenin te'yîdi yalnız tergib ve teşvîk ile olamayacağından inde'l-icâb ibrâz-ı satvet itmek üzere kuvva-i bahriye ve berriye sevk ve idâmesi" lüzûmu beyân olunur; fakkat hükümet-i merkeziye tarafından bu vesâyânın nazar-ı dikkate alındığına dâir bir eser görülmüyor. Hatta sefer 1268'de Masûʿ ve Sevakin kâimakâmları İbrahim ve Nureddin paşalara verilen taʿlîmâtda bu benderlerin "Livâ-i Habeş muzâfâtından olarak Cidde vâlisi devletlü paşa hazretlerinin havza-i idâresi dâhilinde" bulunduklarından bahs olunduktan sonra Habeş kıtʿası hakkında bir ecnebi memleketi gibi muʿâmele edilmekten tevakki edilmekle beraber mezkûr kıtʿaya idhâl edilecek mevâddan muvakkaten gümrük resmi alınması husûsundaki karârın tatbîki tavsiye olunmasına nazaran Hasib Paşa'nın lüzûm gösterdiği teşebbüsât-ı fiiliye yerine birtakım bî-sûd tedâbir-i menfiye ile iktifâ idildiği tahakkuk itmekte ve bu tafsilâta nazaran asr-ı ahirde Bahr-ı Ahmer'in ve Aden Körfezi'nin Afrika sevâhilinde idâre-i Osmaniyenin, Mısır müstesnâ olmak üzere, mezkûr sevâhilin baʿzı nukatına inhisâr idildiği anlaşılmaktadır. Maʿmâfih dâhilye nezâretinin teşkîlinden evvel (1253) umûr-ı vilâyât ile iştigâl iden

Mısır'da adetâ bir saltanat te'sîsine muvaffak olan Mehmed Ali'ye karşı İstanbul aczîni his idiyor. Bit-tabîî tebdîline teşebbüs olunamayarak verginin tezyîdi gibi baʿzı menâfiʿ-i tâliye te'mînine çalışıyorlarsa da Mehmed Ali buna bile muvâfakat itmiyor. Ve verginin tezyîdine me'mûren Mısır'a gönderilen Latif Paşa'yı "aleyhimde entrika ve garaz sarf idiyor" diyerek **(sayfa 9)** iʿdâma kadar varıyor ve Arabistan seferi çok masrafı mûceb oldu bahânesiyle verginin artırılması talebini katʿiyyen red idiyor. İstanbul Mısır vâlisinin bu hareket-i ser-keşânesini de hazme mecbûr kaldıkdan başka birkaç seneden beri teşkîline muvaffakıyet hâsıl olamayan "Mora" isyânının izâlesini de ona havâle itmeğe mecbûr kalıyor.

Mehmed Ali Girid vâlisi nasb olunuyor ve İbrahim Paşa Mora ser-askeri sıfatıyla [1824] ve Rumeli ser-askeri Reşid Paşa ile birlikde isyânı bastırılmağa muvaffak olmak raddesine geliyorlar ise de harekât-ı bahriyeyi idâre iden Mısır vâli-i esbâkı Hüsrev Paşa ile İbrahim Paşa'nın evvelce Mısır'da başlayan husûmet-i şahsiyeleri harekâtı işkâl eylediği gibi İstanbul'da Yeniçerilerin ilgâsına müncerr olan gavâil dahi Bâb-ı Âlî'nin Yunan Mes'elesinin cihet-i askeriye ve siyâsiyesini hüsn-i idâre itmesine mâniʿ oluyor. Nihâyet [h. 1243 – m 1827] Rusya İngiltere ve Fransa'nın müdâhale-i maʿlûmeleri ve "Navarin" vakʿası üzerine İbrahim Mora'dan çekiliyor; fakat Girid Mehmed Ali'nin elinde kalıyor. Yunan mes'elesi münâsebetiyle Rusya ile harbimizde [1246-1829] Mehmed Ali evvelâ on bin asker vaʿd itmiş iken muahharan taallül iderek işi yirmi beş kese akça iʿâne ile savuşturuyor ve metbûʿune karşı yalnız bu sûretle vazifesinde kusûr itmekle de iktifâ itmeyerek devletin bu gâileli ve tehlikeli zamanında bil-istifâde istiklâl dâiʿyelerine germî viriyor.

Mehmed Ali Mora seferine me'mûr idildiği vakit sebkat iden bir vaʿdden bahsle Suriye Velâyetinin İbrahim Paşa'ya tevcîhini istiyorsa da ârzûsu isʿâf olunmuyor ve Mısır'a Suriye'yi ilhâk iderek müstakil bir devlet-i Arabiyye teşkîl eylemek niyetinde olduğu Bâb-ı Âlî tarafından mevsûkan istihbâr ediliyor. 1247 [1831]de Akka muhâfızının Mısır'dan firâr iden baʿzı ıslahât hilâf-girânını iʿâde itmemesini ser-rişte ittihâz iderek oğlu İbrahim Paşa mühimce bir kuvva-i askeriye ile Suriye'ye tecâvüz ve Akka kalʿasını muhâsaraya başlıyor. Gönderilen evâmir ve nasâyihi dinlemediğinden nihâyet İstanbul'da bil-cümle sudûr-ı ulemâ ve meşâhir-i medresîn tarafından imzâ idilen bir fetvâ ile Mehmed Ali âsi iʿlân edilerek fermânlı oluyor.

umûr-ı mülkiye nezâretinin ve ondan evvel Divân-ı Humâyûnun kuyûdât-ı anîfesin -mevcûd ise- tedkîkiyle daha ziyâde maʿlûmât elde idilmesi mümkündür.

Mayıs 1832'de İbrahim Akka'yı zabt idiyor, haziranda Şam'a giriyor, te'dîbine me'mûr idilen Edirne vâlisi ağa Hüseyin Paşa'yı Haleb ile Humus arasında mağlûb iderek [Muharrem sene 1248 ve Temmuz 1832] Konya'ya dâhil oluyor **(sayfa 10)**. Bu vakʿânın cereyânı esnâsında Sultan Mahmud Fransa ve İngiltere'ye mürâcaat idiyor hatta o sırada yeni teşkîl idilen Yunan hudûdunun taʿyîni münâsebetiyle İstanbul'da bulunan "Stratfort Kanning- Bâb-ı Âlîye muʿâvenet edilmesi husûsunda Palmerstone pek iltizâmkârâne bir sûretde işʿârâtda bulunuyorsa da İngiltere Hâriciye Nâzırı Devlet-i Aliye'nin kesb-i silâh idebilmesinden nevmîd görünerek muʿâvenet etmiyor. Esâsen intihâbât-ı umûmiye gibi mühim umûr-ı dâhiliye ve İspanya Portekiz isyânları gibi mesâil-i hâriciye ile meşgûl bulunan İngiltere'nin şarkda faʿâl bir siyâset taʿkîb itmesi müşkil bulunuyor. Fransa bi'l-âkis Mehmed Ali'ye tarafdâr; Avusturya ve sâye-i temînâtdan başka bir şey yapmıyor. Yalnız Rusya fiilen muâvenete müheyyâ bulunuyorsa da Sultan Mahmud bu düşman canistanın eliyle istihlâsaddan çekiniyor; fakat İbrahim'e karşı sadr-ʿazâm Reşid Mehmed Paşa kumandasında sevk idilen ikinci bir ordunun Konya civârında Çingâne köprüsünde münhezim olması ve sadrʿâzamın esîr düşmesi üzerine [Receb sene 1238 ve Kânûn-ı evvel 1832] nâçâr Rusya'nın kucağına atılarak pây-ı tahtı Rusların himâyesine tevdîʿ idiyor. [Şubat – Nisan 1833] İstanbul'a Rus donanması ve askeri geliyor. Devlet-i Osmaniyeyi Rusya eline terk itmekle İngiliz efkâr-ı umûmisi tarafından ithâm edilmeğe başlayan[79] [4] İngiltere hükümeti ile Fransa hükümeti telâşa düşerek Rusları İstanbul'dan çıkarmağa teşebbüs idiyorlar.[80] [5] ve hatta Mehmed Ali ile uyuşmadığımız takdîrde onunla müttefikan Rusya aleyhine hareket edeceklerini beyân ile tehdîde kadar varıyorlar. Nihâyet Mehmed Ali'nin mutâlebâtını isʿâfa mecbûriyet hâsıl olarak Kütahya'ya kadar ilerlemiş bulunan İbrahim'in nezdine gönderilen me'mûrlar vâsıtasıyla bir nevʿi mukâvele yapılıyor ve İstanbul'da Sultan Mahmud Ser-asker kapusuna giderek Hey'et-i Vükelâ hâzır olduğu halde şeyhülislam Mehmed Ali'nin ʿafvını istirhâm ve padişah kabûl iderek Tophane Müşiri Halil Rîfât Paşa berây-ı tebşîr Mısır'a gönderiliyor. **(sayfa 11)** İbrahim de avdete başlıyor; fakat evâhir-i zil'kade sene 1248 tarihli fermân ile Mısır, Girid, Sayda, Trablusşam, eyâletleri ve Kudüs ve Nablus

[79] **Yazarın Dipnotu:** [4] Sefâretle Londra'da bulunan Namık Paşa'nın 21 Cemâdiyel-ahir 1250 tarihli tahrîrâtından

[80] **Yazarın Dipnotu:** [5] Bu husûsda Fransa sefiri ile Reis'ül-küttâb Akif Efendi arasında 2 Şevval 1248 ve 21 Şubat 1833 tarihli bir karârnâme imzalanarak Akka, Trablus, Suriye, Kudüs ve Nablus vilâyet ve sancaklarının tevcîhi ile Mehmed Ali'nin dâire-i itaate alınmasını Fransa teklîf idiyor. Fakkat görüleceği üzere nihâyet Adana'nın dahi fedâ edilmesine mecbûriyet oluyor.

sancâkları ibkâen ve emirü'l-haclık inzimâmı ile Şam ve Haleb eyâletleri yeniden tevcîh idildiği halde mukâvele şerâitine münâfi olarak Adana eyâletinin tevcîh edilmediğini haber alınca derhâl ordusunu tevkîf itmesi üzerine "Anadolu'nun sağ kolunda vâkiʿ vüzerâ ve mirimirân ve mevâli ve kaza ve nevâhi ve mütesellim ve voyvodan ve âʿyân vesâir zâbıtân ve vücûh-ı memleket ve bil-cümle iş erlerine hitâben" 6 zil-hace 1248 tarihli bir ikinci fermân ile "Adana Eyâletinin muhasıllık vechiyle uhdesine ihâlesi hakkında vâkîʿ istidʿâsına müsâadesine bî-dirîg ve sezâ-vâr kılınması" sûretinden bir sûret-i tesvîye ile Adana Velâyeti dahi Mehmed Ali'ye terk olunarak mutâlebi tamâmıyla isʿâf ve icrâ ediliyor; fakat bin türlü haber ve müşkilât ile vücûda getirilen böyle bir sûret-i tesvîyenin mes'eleyi bir netice-i katʿiyeye rabt edemediği tarafınca gereği gibi mahsûs bu itilâfın Yunan'a netice-i fiiliyesi Rusların İstanbul'u tahliye itmelerinden ibâret kalıyorsa da onlar da hareketlerinden iki gün evvel [8 Temmuz sene 1833 ve 20 Safer sene 1249] Hünkâr İskelesi Muʿâhed-i maʿlûmesini akda muvafık olarak devleti nev-ummâ Rus taht-ı himâyetine idhâle muvafık oluyorlar; bu sûretle Mısır Mes'elesi yalnız İstanbul ile Kahire arasında değil Avrupa havza-i düveliyesince de bir tesvîye-i makbûleye iktirân itmemiş bir şekilde kalarak 1254 – 1256 [1839-1841] buhrânı hâzırlanmağa başlıyor. Mehmed Ali bu ilk muvaffakiyetini istiklâl-ı tâmm tetvîc ve ikmâl itmek emeliyle ordu ve donanmasını tezyîdde devâm ve İbrahim Adana ile Konya arasındaki Gülek Boğazını tahkîme başlıyor. Hatta Mehmed Ali Irak'a dahi göz dikerek İngiltere'yi kendi tarafına celb edebilmek emeliyle Süveydiye tarafından Fırat'a vapur geçirmek üzere İngilizler tarafından istenilen ruhsatı İstanbul'dan istizân cevâbı gelmeksizin bahşitmek gibi harekât-ı istiklâl-kâraneye bile cür'et idiyor. Fakat bu cemilelere rağmen İngilizler Hindistan yolları üzerinde Mehmed Ali gibi bir sâhib-i zuhûrun yerleşmesini hoş görmüyorlar. Mehmed Ali istiklâl teşebbüsâtını devletlere kabûl ettirebilmek içün Avrupa'nın hemen her tarafında propogandaya başlıyor. Esâsen Mısır'ın umûr-ı idâreye ve iʿmâriyesinde **(sayfa 12)** istihdâm ettiği Fransızlar vâsıtasıyla Fransa efkâr-ı umûmiyesi tarafından şiddetle iltizâm olunuyor. Lui Flip devrinin mühim gazetelerinden "Kurye Dö Frans" Mehmed Ali'nin en harr tarafdârı kesilerek onu muhibb-i medeniyet ve terakki olarak göklere uçuruyor. Bizi de mürteciʿ ve terakkiye gayr-i müstaidd diye yerlere batırıyor, hatta bu ikinci buhrânın nihâyetlerine doğru Times gazetesinin bile tamâmıyla Mehmed Ali'ye satılmamakla beraber altı ay ne leh ve ne aleyhde bir şey yazmamak üzere itmâʿine muvaffakiyet hâsıl olduğu süferâmız

tarafından istihbâr olunuyor.[81] [6] kezâ Avusturya efkâr-ı umûmiyesi dahi ihmâl edilmeyerek Nubar Bey [Muahharan Nubar Paşa] münâsebetdâr olduğu Avusturya ricâline yazdığı mektûblarda "asâyiş-i amme mutlaka Arab ve Osmanlının yekdiğerinden müstakkarren tefrîki ile kâbil olur. Rusya'nın mümânaatı Devlet-i Osmaniye mesâlihine müdâhale vesilesi bulmaktan ibâretdir. Eğer devletler Mehmed Ali'nin fikrini kabûl iderler ise Mehmed Ali yüz bin kişi ile gelip Devlet-i Aliye'yi Rusya'nın tahakkümünden tahlîs ider" zemîninde idâre-i kelâm idiyor. [1250]

Mehmed Ali Avrupa'da bu gibi teşebbüsâtda bulunduğu gibi memâlik-i Osmaniye dâhilinde dahi –birinci hareket-i ʿisyâniyesi esnâsında yaptığı gibi- padişahı ve Bâb-ı Âlî'yi devleti Rusya'ya teslîm itmekle ithâm iderek gûna gûn tezvîrâne devâm idiyor. Esâsen Sultan Mahmud âmâl-ı teceddüd-kârânesi hasebiyle cühelâ-yı halk indinde hoş görülmediğinden Mehmed Ali'nin tesvîlâtı pek ciddi te'sîrât îkâʿından hâli kalmıyor, hatta Sultan Mahmud bu husûsa dâir sadâratden gönderilen bir arz tezkiresinin kenârına Mehmed Ali habîsi bütün bütün Fransalıya bakarak bu derece ʿisyânını arttırmakta ise de ne çâre bizim birtakım koyun akıllı halkımızı da gûnâ gûn dek u desise ile ızlâl ve iğfâl itmektedir." Sözlerini îlâve iderek mes'elenin ehemmiyetini takdîr idiyor.

Maʿmâfih Mehmed Ali'nin tedârikâtına karşı Bâb-ı Âlî dahi boş durmayarak esâretden ʿavdet iden Reşid Mehmed Paşa ve onun vefâtından sonra Çerkes Hâfız Mehmed Paşa Anadolu'ya ıslâhât ve istahzârâne me'mûr oluyorlar. Prusya'dan celb olunan baʿzı zâbitler ve izân-ı cümle Moltke Hâfız Mehmed Paşa'nın maʿiyetindeki orduyu tensîke çalışıyorlar. 1254 **(sayfa 13)** 1838'de Hâriciye Nâzırı Reşid Paşa nezâret uhdesinde kalmak üzere muvakkaten sefâretle Londra'ya gönderilip Mehmed Ali'nin teşebbüsâtına karşı tedâbir ittihâzına ve devletlerin muʿâvenetini te'mîne me'mûr olarak Sultan Mecid'in cülûsuna kadar takriben iki sene Avrupa'da kalıyor.

Bu sıralarda Mehmed Ali Mısır'ın lüzûm-ı istiklâline dâir devletler bir beyânnâme göndererek matbûʿı ile kendi arasında tavassut itmelerini te'mîne çalışıyorsa da muvaffak olamıyor. İskenderiye'de bulunan konsoloslar ile muhâverâtında istiklâle mukaddema olmak üzere Bâb-ı Âlî'nin ʿuhdesinde bulunan vilâyâtın verâsetini istediğini söylüyorsa da konsoloslar rû-yı kabûl göstermeyerek muhâfaza-i mekân lüzûmunu ihtâr idiyorlar.[82] [7] Mehmed Ali bu şerâit dâhilinde iʿlâ

[81] **Yazarın Dipnotu:** [6] Londra sefîri Şekib ve Paris sefîri Nuri Efendilerin 26 Rebîʿül-evvel 1256 tarihli müşterek tahrîrâtlarından

[82] **Yazarın Dipnotu** : [7] Rus konsolosu Kont Nisleru da gönderdiği Haziran 1838 [H 1254] tarihli raporunda Mehmed Ali'nin müddʿâyâtına şiddetle iʿtirâz ettiğini işʿâr idiyor. Kezâ Fransa konsolosu da

istiklâle cesâret edemeyerek ʿuhdesinde bulunan vilâyâtın irsen tevcîhi husûsunda İstanbul'dan Mısır'a gönderilen Beglikçi Sârım Efendi ve kendisinin İstanbul'a i'zâm ettiği Sami Bey [muahharan doğrudan doğruya hidmet-i devlete giren Sami Paşa] vâsıtalarıyla müzâkerâta devâm idiyor.

Bâb-ı Âlî Şam, Haleb ve Adana velâyetlerini tevârüs şartından kurtarmağa çalışarak Mısır, Sayda ve Trablus velâyetlerini teklif idiyorsa da Mehmed Ali temerrüd idiyor. Bir cihetden müzâkerât devâm ettiği sırada diğer cihetden Anadolu'da Hafız Paşa maʿiyetindeki ordu harekât-ı harbiyeye hâzırlanıyor. Kapudan-ı Derya Ahmed Paşa Mısır sularına harekete mahyâ olarak donanmayı Çanakkale'de cemʿ idiyor. Haleb cihetlerinde bunu istihbâr iden İbrahim Paşa dahi tedâbir-i mütekâbileye tevessül idiyor[83] [8] Hafız Paşa, maʿiyeti erkânının **(sayfa 14)** arâ-yı muhalefine rağmen Fırat'ı geçerek orduyu Haleb'e doğru ilerlemesi üzerine "Nizib"de Mısırlılar zarfından külliyen münhezim ve perişan idiliyor. Rebi'ül-âhir 1255 [14 Haziran 1839]

Sultan Mahmud bu hezimet haberini almaksızın 19 Rebi'ül-âhîr 1255 [30 Haziran 1839]da vefât iderek Sultan Abdülmecid cülûs eyliyor. Ve derhâl ʿuhdesine Mısır Velâyetini irsen tevcîh ile Mehmed Ali'yi afv ve donanmanın tevkîfine emir vererek Mısır Mes'elesinin sulhen tesvîyesine teşebbüs olunuyor. Fakat bu sûret-i tesvîyenin bir müddetten beri başvekil unvânı ile icrâ-yı me'mûriyet iden sadr-ʿazâm Rauf Paşa'nın azliyle Mehmed Ali'nin hasım-ı kadîmi olub sadârete getirilen Hüsrev Paşa'ya havâle edilmesi zaten pek zaʿyıf olan ümîd-i muvaffakiyeti külliyen izâle idiyor. Hatta Hüsrev Paşa'nın husamâsından bulunan Kapudan Fevzi Ahmed Paşa dahi bu tebdîlden ürkerek Nizib hezimetini haber alır almaz donanmayı Çanakkale'den kaldırıp İskenderiye'ye isâl ile Mehmed Ali'ye teslîm itmek ihânetini irtikâb idiyor ve bu vakʿa Mehmed Ali'nin afvına dâir hatt-ı Humâyûnu mübelliğ sadâret tahrîrâtını [84][9] hâmilên Mısır'a gönderilen Dar-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî kâtibi Akif Efendi İskenderiye'de bulunduğu sırada tesâdüf eyliyor.

---

26 Mayıs 1838 tarihli raporunda Mehmed Ali'nin niyyât-ı istiklâlkârânesinden bahsle bu emelini mevkiʿ faale çıkarmak üzere bulunduğunu ve vergiyi ra's-ül- male tahvîl iderek defʿaten te'dîye edeceğini işʿâr ve aldığı talîmat mûcibince Paşa'ya bu fikirden vazgeçmesini tavsiye eylediğini îlâve eyliyor; kezâ İngiltere de şiddetle muʿârızhatta Fransız konsolosu Haziran 1838 tarihli diğer bir raporunda Mehmed Ali'nin iʿlân-ı istiklâlinden muvakkaten sarf-ı nazar ettiğini haber veriyor.

[83] **Yazarın Dipnotu:** [8] Bu âvânda İbrahim Paşa tarafından civâr aşâir rüesâsından birine gönderilip Hazine-i evrâkda mahfûz bir mektûbda:"Harîflerin bu tarafa geleceği haber alındığından tahakkuk iderse inâyet-i Hakla yine haklarından gelirim vâkıa size emniyetimiz ber-kemâl ise de sükûnet üzere olmanızı tavsiye iderim. Aksi takdîrde vallahi billahi karılarınızı kızanlarınızı keserim sultanım" zemîninde idâre-i kelâm idildiği görülmekdedir.

[84] **Yazarın Dipnotu:** [9] Hüsrev Paşa tarafından Mehmed Ali Paşa'ya yazılan tahîrâtdan:
Zât-ı Hazret-i Paşa-yı cülûs-ı hümâyûnlarını müteʿâkib " Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa vâlid mâ-ceddim cennet-mekâk hazretlerinin iğbirâr hâtırını mûceb baʿzı hareketde bulunmuş olduğundan

Devletin kuvve-i bahriyesini de ele geçiren Mehmed Ali mutâlebât-ı sâbıkasını tekrâr ile Gülek Boğazına kadar Suriye'nin irsen ʿuhdesine tevcîhini istemekte ısrâr ve maʿrûzâtını şifâhen de anlatmak **(sayfa 15**)üzere Akif Efendi'yi İstanbul'a iʿâde idiyor[85] [10] Nizib hezimetinin İstanbul yollarını Mehmed Ali'ye açması sevkiyle Hünkâr İskelesi Muʿâhedesi'nin devâm-ı merʿiyyetinden tevellüd itmesi kesb-i zarûret iden netâyîc-i vahîmesi nazar-ı iʿtibâre alan düvel-i muazama Avusturya'nın teklifi üzerine 27 Temmuz 1839 tarihiyle Bâb-ı Âlî'ye bir takrîr-i müşterek vererek Mehmed Ali'nin mutâleb-i müfritesinin kabûlünde istiʿcâl edilmeyip kendilerinin müdâhale ve muʿâvenetlerine intizâr edilmesini tavsiye idiyorlar. Hatta Fransa bile Mehmed Ali'nin âmâlını tamâmıyla tervîce tarafdâr olmagla berâber –Rusya'nın Hünkâr İskelesi Muʿâhedesi ahkâmından istifâdesine mahal bırakmamak üzere – İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya'ya iltihâk ile bu notayı imzâlıyor.

Bunun üzerine Hüsrev Paşa'nın tarafından Mehmed Ali'in cevâb-ı reddine mukâbeleten gönderilen tahrîrâtda "Düvel-i fahimeye elçilerinin geçen temmuz yirmi yedisi tarihiyle Bâb-ı Âlî'ye takdîm ettikleri takrîr-i müşterek ile menfaat-i umûmiyeye mutâbık olmayan tanzîmâta mümânaat itmeğe dâir olan karâr-ı katʿiyyelerini alenen ve sarahaten izhâr ettikleri mevâdd-ı maʿlûmeden değil midir" diye bir tür tehdîdkârâne alınması ile Mısır arasında münâsebât münkatıʿ olmuyor.

şimdiye kadar hayli şeyler vukûʿ bulmuş ve bu esnâda dahi icrâ-yı tedârikâta ibtidâr kılınmış ise de vedîa cenâb-ı kibriyâ olan zîr destân ve ʿibâdallahın âsâyiş halini tatarruk-ı halleden vikâyeten ve mücerred sefk-i dimâ' Müslimini sıyâneten mazi mâ-mazi hükmüne konularak vâli-i müşârün-iley hakkında afv u safh-ı şâhâneme erzân u levâzım tabʿîyyet ve ferâiz-i ʿubûdiyeti kâmilen ifâ itmek şartıyla sâir vüzerâ-yı ʿazamm-ı hazerâtın da bulunduğu müsüllü kendisine dahi bir kıtʿa nişân fürûğ-efşân irsâliyle berâber ülke-yi Mısrîyeyi evlâdına tevârüs itmek üzere ʿinâyet u ihsân edeceğim" diye lisân-ı muacciz beyânlarından nutk-ı hümâyûn mevhibet-makrûn şâhâne şeref-sünnûh buyrulmuş ve senâverleri dahi min gayr-i liyâkatin mesned-i sadâret-i uzmâya me'mûr buyrulmuş olduğundan ve zât-ı vâlâlarıyla hukûk-ı kadîmemiz bulunduğundan iş bu irâde-i kerâmet-ʿâde-i hazret-i mülûkâne hasbelhulûs senâverlerine mûceb kemâl-i memnûniyet olarak derhâl ordu-yı hümâyûnu tevkîf eylemesi husûsı taraf-ı acîzden şark ser-askeri atûfetlü Hafız Paşa hazretlerine tahrîr ve işʿâr olınmuş ve donanma-yı hümâyûn-ı şâhâne dahi boğazdan çıkmak üzere iken alıkonulmuş …….. baʿdel-izin merâsim teʿâzud ve ittîfâkın ifâsına hem behiyyeleri derkâr buyrulmak me'mûleyle mahsûsân işbu kâime …… ilh.

[85] Yazarın Dipnotu: 10] Bu vesile ile Mehmed Ali'nin Hüsrev Paşa'ya gönderdiği cevâb şâyân-ı dikkat görülmekle aynen tahşiye idildi:Hüdevendigâr-ı sâbık zamanında Beğlikci Sarım Efendi bu tarafa me'mûrinde ülke-yi Mısriye ve Sayda Eyâleti ve Trablus bervech-i te'yîd-i ihsân-ı hümâyûn buyrulacağı teblîğ ettik de kıdem-i rıkkıyyet ve hıdmete istinâden kabûlden istiğnâ vezir-i idâre-i çâkerânemdde olan eyâlet ve elviyenin tamâmen bendelerine ve evlâd ve ahfâdım çâkerlerine te'yîden ʿinâyet ve ihsân-buyrulmasını niyâz ve recâ itmiş olduğum nezd-i ʿâlilerinde kâlşems fi vasatün-nehâr zâhir ve âşikâr ve miyânede derkâr olan hukûk-ı kadîme ve münâsebet müstedîmeye şöyle dursun…….

Vakt-i hâle etbâan her bir zâtın tebdîl-i ahlâk ve simât ede geldiği meczûm-ı sigar ve kibâr iken bil-ʿakis zât-ı âsaf-âneleri meşreb-i ʿâlî-i dâimlerinde sebât göstererek teklif-i sâbıkız-zikrin dûnunda yalnız ülkâ-yı Mısriye taʿbirini tecvîz buyurmaları doğrusu me'mûl ve melhûzun gayet mertebede hilâfı ve yine eski ʿâdet ve usûlün ʿala hâliha ibkâsıyla millet-i islâmiye tefrikadan kurtarılmasın demek idiğü……. ilh.

Sultan Mecid'in cülûsunu müteʿâkib Avrupa'dan avdet iden Hâriciye Nâzırı Reşid Paşa'nın delâletiyle ilan idilen Tanzîmât-ı Hayriye [26 Şaʿbân 1255 – 3 Teşrîn-i Sâni 1839]ye dâir evâmir-i şerife Mısır'a da gönderilerek resmen kıraat olunuyor; fakat Mehmed Ali Hatt-ı Humâyûnu isâl iden me'mûra *"Beriteş-Şam'ın* bir kulaç mahalden vazgeçmek işimize el virmez**. (sayfa 16)** ben Suriye'yi hüsn-i idâre ettim on sene evvelki hali nasıl idi. Yine öyle mi olsun, zemîninde lisân kullanıyor.

Mehmed Ali ile bu gibi muhâberâtla vakit geçdiği sırada düvel-i azîme ile de 27 Temmuz notası esâsına müsteniden müzâkerâta devâm olunuyor. İngiltere Mehmed Ali'ye yalnız Mısır'ın tevcîh olunması fikrinde olduğu halde Fransa'nın dahi diğer dört devlet ile müttefikan hareketde devâm itmesini teshîl itmek üzere zamimeten *Şeka* Sancağı'nın dahi tevcîhine rızâ gösteriyorsa da Fransa muvâffakat etmiyor. Müşterek notadan mütevellid taahhüdât-ı ma'neviyesine rağmen el altından Mehmed Ali ile Bâb-ı Âlî arasında Paşa'nın âmâl-ı vâsi'âsını tatmîn edebilecek bir sûret tesvîye bulmağa çalışıyor ve hatta Mayıs 1840'da Hüsrev Paşa'nın infisâlıyla tekrâr Rauf Paşa'nın sadârete gelmesi üzerine Mısır ile müzâkerât-ı kesb-i suhûlet iderek Mehmed Ali derhâl Sami Beyi – Zahiren bir sultanın tevellüdünden dolayı padişahı tebrîk ve fakat hakikat halde müzâkerâtı taʿkîb ve tesrîʿ itmek üzere – İstanbul'a gönderiyor.

Devletlerin bir seneden beri bir netice-i faaliyesi görülemeyen muâvenet-i mevʿudlarından nevmîd olmağa başlayan Bâb-ı Âlî dahi Mısır'a gönderilen divân-ı deʿâvi nâzırı Hacı Saib Efendi vâsıtasıyla İbrahim'in ʿuhdesinde bulunan şeyhü'l-haremlik ile Cidde ve Adana velâyetleri dâhil dâire-i verâset olmamak üzere vilâyât-ı sâirenin irsen tevcîhini teklif eyliyor; lakin Mehmed Ali yine râzı olmuyor. Fransa'nın bu teşebbüsâtından haberdâr olan İngiltere derhâl Avusturya, Prusya, Rusya ile bil-müzâkere müsteʿcilen 15 Temmuz 1840 tarihli Londra Mukâvelesini vücûda getirmeğe ve murahhaslar tarafından imzalanmasını müteʿâkib- ʿale'l-usûl hükümdâlar tarafından tasdîk teʿâtisine vakit bırakmaksızın – mevkiʿî tatbike muvafakat eyliyor.[86] **(sayfa 17)**

[86] **Yazarın Dipnotu:** [11] Şarkda iʿâde âsâyişe dâir mukâvele:
Birinci madde: Zât-ı şâhâne ile dört müteffik hükümdâr arasında Mehmed Ali'ye teklif edilecek şerâitin bu mukâveleye merbût bir sened-i münferid ile taht-ı karâra alındığına ve tekâlif-i mezkûreyi Mehmed Ali'ye kabûl ettirmek içün müştereken sarf-ı mesâi edeceklerine dâirdir.
İkinci madde: Mehmed Ali teblîğ edilecek tekâlifi kabûl itmedikleri takdirde zât-ı şâhânenin iltimâsı üzerine düvel-i müttefike tarafından Mehmed Ali aleyhinde tedâbîr-i cebriye ittihâzına dâirdir. Üçüncü madde: Mehmed Ali mutâvaatden imtinâʿ iderek bahren veyâ berren İstanbul'a taarrûza teşebbüs eylediği takdirde yine zât-ı şâhânenin talebi üzerine düvel-i müttefikanın Boğazlar ile Pâ-yı Taht-ı Osmaniyi muhâfaza eylemelerine dâirdir. Dördüncü Madde: üçüncü madde ahkâmı mûcibince pâ-yı taht-ı Osmaninin muhâfazası zımnında Düvel-i Müttefike Fransa'nın İstanbul'a bir hâl-ı istisnâi olub boğazların mesdûdiyeti hakkındaki kâide-i kadîmenin kemâ-kân merʿiyetini te'yîd ve tasdîke dâirdir.

Bu mukâvelenâme ve mukâvele-i mezkûreye müzîl sened-i münferid ile Bâb-ı Âlî ve düvel-i erbaʿa Mısır Vâliliğinden Mehmed Ali ve evlâd-ı ve ahfâdına irsen ve Akka Paşalığı unvânıyla Akka Kalʿası ve Beriteş-Şam'ın **(sayfa 18)** kısm-ı cenûbiyesinin yalnız Mehmed Ali'ye kayd-ı hayât şartıyla tefvîzini ve Mehmed Ali bu karârı kendisine teblîğinden iʿtibâren on gün zarfında kabûl ve Mısır ve Akka eyâletleri hudûdına[87] [12] dâhil olmıyan memâlik-i sâire-i Osmaniyeden çekilmelerini kuvâ-yı bahriye ve berriyesine emr itmediği halde Akka'nın kayd-ı hayat şartıyla tefvîzinden sarf idilmesini ve on günlük ikinci bir mühlet zarfında bu karâra dahi arz-ı inkıyâd idilmediği takdirde zât-ı şâhânenin "menâfiʿ mahsûsa-i Osmaniyeden icâbâtına ve müttefiklerinin vesâyâsına göre" Mısır'ın irsen tevcîhine dâir teklifi de giri almakda muhtar kalmasını ve şâyed Mehmed Ali tekrâr vâdî-i tuğyâna saparak bahren ve berren

---

Beşinci Madde: mukâvele senedinin iki ay zarfında tasdîk ve teʿâtisine dâirdir.
Mukâveleye merbût sened-i münferidin birinci maddesi: "zât-ı şâhâne Mehmed Ali'ye kendisi ve ahlâf-ı sahihası içün Mısır Vâliliği idâresini verecek ve bundan başka kayd-ı hayâtla idâresini ihâle ve tefvîz buyuracaklardır ki cânib-i mezkûrun hatt-ı hudûdu bervech-i âtî beyân olunur: hatt-ı mezkûr Bahr-ı Sefîd sevâhilinde kâin Re's-ennâhurâ burnundan bed'an doğrıca Taberiye Gölünün nihâyet-i şimâliyesi olan Seyzaban nehrinin ağzına kadar Mümend olarak zikrolunan gölün sâhil-i garbiyesi boyuna gidecek ve Arden nehrinin sâhil-i yemîni ve Bahr-ı Lut'ın sâhil-i garbiyesinden geçub oradan Akkabe körfezinin nihâyet-i şimâliyesine dayanmak üzere hatt-ı müstakim üzere doğrıca Bahr-ı Süveyş'e uzayacak ve oradan dahi Akkabe körfezinin sâhil-i garbiyesi ve Süveyş körfezinin sâhil-i şarkiyesi ile (Bahr) Süveyş'e kadar imtidâd bulacakdır. Herhalde zâtı şâhâne bunları iʿtâ ile beraber bu madde kendisine İskenderiye'de bir Devlet-i Aliye me'mûru vesâtatıyla ihbâr olındığı günden iʿtibâren on gün zarfında Mehmed Ali'nin kabûl itemsi ve Cidde eyâletinden [Arabie] ve dâhilinde kâin şuhûr-ı mukaddeseden ve Girid ceziresinden ve Adana eyâletinden ve bâlâda beyân olunan Mısır ve Akka paşalığı hudûdına dâhil olmayan kâffe-i memâlik-i Osmaniyeden çekilmelerini mutazammın kuvve-i berriye ve bahriyesi zâbıtânına iʿtâsı lâzım gelen taʿlîmâtı memûr-ı mûmâ ileyhe teslîm eylemesi şartlarını dahi îlâve buyururlar."
İkinci madde: "Berüce muharrer taʿyîn olunan on gün müddet zarfında Mehmed Ali tanzîmât-ı meşrûhayı kabûl itmediği halde zât-ı şâhâne Akka Paşalığı idâresinin kayd-ı hayâtla virilmesinden sarf-ı nazar buyuracaklar ise de iş bu müddet-i menkuzıyeyi taʿkîb idecek on gün zarfında yaʿni bu haner kendisine vâsıl olduğu günden yirmi gün mürûrına kadar kabûl olunmak ve bir minvâl-ı meşrûh derhâl hudûd-ı Mısriyeye ve Mısır Eyâleti dâhilinde bulunan limanlara çekilmelerini mutazammın zâbitân-ı berriye ve bahriye virilecek taʿlîmât-ı mukteziye-i mezkûre me'mûr-ı mumâ-ileyhe teslîm kılınmak üzere kendisine ve ahlâf-ı sahihasına Mısır vâliliğinin ihâlesine rızâ-dâde olacaklardır.
Üçüncü madde: Mısır virgüsüne dâirdir.
Dördüncü madde: Mehmed Ali dükalığı kabûl itdiği takdîrde nezdinde bulunan donanma-yı hümâyûnı iʿâde itmesine dâirdir.
Beşinci madde: "Devlet-i Aliye'nin kâffe-i muʿâhedât ve kavânini Memâlik-i Devlet-i Aliye'nin sâir tarafları misüllü Mısır ve Bâlâda tahdîd ve beyân olunan Akka Eyâletinde dahi merʿiyyü'l-icrâ olub ancak virgü-yı mezkûra yolıyla te'dîye eylemek şartıyla Mehmed Ali'nin ve ahlâfının uhdelerine muhavvel olan ayâlâtdan zât-ı şâhânenin isimlerine ve anların vâli vekili olarak virgü ve tekâlif-i muʿtedile ahz eylemelerine zât-ı şâhâne rızâ-dâde olduklarından işbu virgü-yı

[87] **Yazarın Dipnotu:** 15 Temmuz 1840 mukâvelesine merbût sened-i münferidin birinci maddesi ile taʿyîn idilen Akka vilâyetinin hudûdı Sinâ-şibh ceziresini tamâmıyla ihtivâ itmek üzere taʿyîn olunmuş bulunmasına nazaran irsen Mehmed Ali'ye tevcîh idilen Mısır Vilâyeti hudûd-ı şarkiyesinin Süveyş'den Ariş'e kadar mümted olması lâzım geleceği bedîhîdir. 1256 ve 57'de Mehmed Ali'ye virilen fermânlar merbût haritanın nush-i asliyeleri zâyiʿ olmuş bulunmasına ve mu'ahharan "Taba Mes'elesi" nâmıyla tahaddüs iden ihtilâfda İngilizler bu haritanın zayâından bil-istifâde Sinâ-şibh ceziresinin Mısır idâresine terkini te'mîn eylemiş bulunmalarına nazaran bu nokta şâyân-ı ehemmiyetdir.

İstanbul'a taarruz **(sayfa 19)** eyler ise düvel-i müttefikanın pa-yı taht-ı Osmani ile Boğazların muhâfazasını der-ʿuhde eylemelerini taht-ı karâra alıyorlar.

Evvelce Viyana'da sefâretle hıdmeti sebk iden Rıfʿat Beg [Muahharan Hâriciye Nâzırı Rıfʿat Paşa] 15 Temmuz mukâvelesi mûcibince tanzîm idilen ültimatomu hâmilen İskenderiye'ye gönderilüb orada mukîm Düvel-i Müttefike konsolosları ile beraber Mehmed Ali'yi görerek tebligât-ı lâzımede bulunuyor. Paşa tekâlîf-i vakʿayı şiddetle redd ve mühletin hitâmında gerek Bâb-ı Âlî murahhası ve gerek Düvel-i Müttefike konsolosları İskenderiye'den müfârekat idiyorlar ve derhâl harekât-ı harbiyeye başlanarak Ağustostan beri Suriye sevâhilinde bulunan Amiral Stapford" Beyrut'ı topa tutuyor. İstanbul'da Mehmed Ali yine âsî iʿlân idiliyor. [15 Eylül 1841] Lübnan'a ihrâc idilen ʿasâkir-i müttefikeye ve aleyhinde baş gösteren harekât-ı kıyâmiyeye İbrahim mukâvemet idemiyor. Dürzi Dağı eteklerinde defʿaʿâtle âdem-i muvaffakıyete uğruyor. Ordusunda bile tefrika zuhûr iderek baʿzı ümerâ ve hatta bir defʿa tekmîl bir âlây Ordu-yı Hümâyun tarafına geçiyorlar. Nihâyet hatt-ı ricʿatını tehlikede görerek Mısır'a ʿavdet idiyor.

Teşrîn-i evvel nihâyetlerinde "Amiral Stapford" donanmasından bir filoyu Sir Çarles Napier [Sir Charles Napier] kumandasında İskenderiye'ye gönderiyor. Napier, vezâif-i askeriyesi hâricinde bir me'mûriyet ve salâhiyeti hâiz olmadığı halde Mısır velâyetinin irsen tevcîhi ve memâlik-i sâirenin tahliyesi esâsına müsteniden Mehmed Ali ile bir mukâvele akd idiyor. [25 Teşrîn-i Sâni1840] Reşid Paşa İngiltere sefiri Ponsonby ile bil-müzâkere, bu mukâveleyi kabûl itmiyor. Lord Palmerston da vesileden istifâde ile Mehmed Ali'yi Mısır'dan defʿ iderek gâileyi kökünden bitirmeğe meyâl görünüyor; fakat bu derece şiddetli bir siyâsetin Fransa'yı be-heme-hal harbe icbâr ideceğini ve böyle bir Avrupa buhrânından tevellüd idebilecek mahâzîri nazar-ı iʿtibâre alan Düvel-i Müttefike ve hatta İngiltere kabinesi aʿzâsının ekseriyeti Mısır'ın irsen Mehmed Ali'nin ʿuhdesinde bırakılması sûretiyle mes'elenin sulhen tesvîyesine karâr virerek Londra Sefiri Şekib Efendi hitâben 30 Kanun-ı sânî 1841 tarihli bir takrîr-i müşterek ile "Zât-ı Şâhânenin Mehmed **(sayfa 20)** Ali'ye karşu ibrâz ulüvv-i ʿâtıfet buyurarak Mısır Eyâleti'nin kendisine ve evlâd ve ahfâdına tevcîh idilmesini" iltimâs idiyorlar.[88] [13]

[88]**Yazarın Dipnotu:** 13] Les Puissanees invitent le Sultan à se montreer généreux envers Mehmed-Ali non seulement en révoquant l'aete de déechéeance, mais encore en promettant aussi que ses descendants en ligne directe seront nommés successivement pachas d'Egypte, lorsque ce post ese trouvera vacant par la mort du pacha précédent.

Devletlerin bu müracaatı zâhiren bir vesâtat-ı dostâneden ibâret gibi görünüyorsa da hakikatde 15 Temmuz sene 1840 mukâvelesinin ahkâmını tatbîk itmekliğimizi taleb dimek olduğundan bit-tabiʿ Bâb-ı Âlî esâs iʿtibârıyla muvâffakat idiyor. Birçok müzâkereden sonra ve bu esnâda Mehmed Ali'nin arz-ı mutâvaʿat iderek donanma-yı hümâyûnı iʿâde ile Suriye, Girid ve Hicâz'ı tahliye veyâ tahliyeye mübâşeret itmesi üzerine 12 Zilhicce sene 1256'da Reşid Paşa'nın konağında ictimâʿ iden Düvel-i Müttefike süfârı ile beraber Mehmed Ali'ye iʿtâ idilecek fermânın esâsları taht-ı karâra alınıyor. Ve bu esâslara müsteniden 21 Zilhicce sene 1256 [13 Şubat sene 1841] tarihli iki fermân ısdâr idilerek birisi ile Mısır velâyeti irsen Mehmed Ali ve evlâd ve ahfâdına ve diğeri ile bilâd-ı Sudan dinilen Nübye, Senar, Kurdofan ve Darfur Bilâ-irs Mehmed Ali'ye tevcîh olunuyor.

Maʿmâfîh Mısır Velâyetinin irsen tevcîhine dâir olub şurût-ı esâsiyesi tahşiye idilen [89]**(sayfa 21)**

Les quatre Cours, en conseillant à la S. Porte d'accorder cette faveur à Mehmed-Ali, loin d'exprimer une idée nouvelle, ne font que rappeler au Sultan les intentions qu'il avait spontanément exprimérs lui-méme, au coomencement de la crise d'Orient, intentions qui ont servies de bases à la Convention du 15 Juillet.

De plus, les quatre Cours, en donnant à la Porte les conseils qui la présente communication est destinée à lui réitérer, ont la conviction de ne lui conseiller ni une transaction contraire au droit de souveraineté et à I'autorité légitime du Sultan, ni une mesure contraire aux devoirs imposés au pacha d'Egypte comme sujet du Sultan, appelé par sa Hautesse à gouverner en son nom une province de I'Empire.

Cette vérité est confirmée non seulment par les Art. 3, 5 et 6 de I'aeste séparé annexé à la convention da 15 Juillet, mail aussi par les instructions données par les quatre Cours a leurs représentants à Consple. En effet par I'acte susmentionné, il est stipulé que tous les traités et toutes les lois de I'Empire Ottoma, actuels ou futurs, s'appliqueront au pachalik d'Egypte aussi bien qu'à youte autre province de I'Empire Ottoman. Cette condition que les quatre Cours considérent comme indispensable, forme à leurs yeux I'un des liens les plus solidés pour rattacher I'Egypte à la Turquie comme partie intégrante de I'Empire.

[89]**Yazarın Dipnotu:**14] Birinci fermânın şurût-ı esâsiyesi: Sadrʿâzamın mühri ile musaddık olarak gönderdiği haritada musarrah hudûd-ı kadîmesi ile Mısır Vâliliğinin irsen Mehmed Ali'ye tevcîhi; vilâyetde hall u vukûʿında evlâd-ı zükûrden birinin tercîhen taʿyîni ve bu usûlün onların evlâd-ı zükûrı hakkında dahi tatbîki; evlâd-ı zükûr kalmadığı takdirde kızlardan tevellüd idecek evlâd-ı zükûrın hakk-ı verâseti hâiz olmaları; baʿdemâ vilâyete intihâb olunacak vârislerin bi'z-zât İstanbul'a gelerek icrâ-yı me'mûriyetleri; Mısır vâlilerinin hakk verâsetini hâiz olmağla beraber teşrîfât husûsunda diğer vüzerâ-yı saltanat-ı seniyye misillü kademelerine göre muʿâmele görmeleri; Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnı ile ilan idilen Tanzîmât-ı Hayriye ile mevcûd olan veyâhûd ilerüde vazʿ idilen kâffe-i kavânin-i Devlet-i Aliye'nin ve kezâ dost devletler ile münʿakid veyâ akd olunacak muʿâhedâtın bitamâmihâ Mısır'da dahi câri olmaları; bil-cümle virgüleriyle aʿşâr ve rüsûmun Mısır'da dahi sâir vilâyet-i şâhânede olduğu gibi tarh ve tahsîl ile Mısırlı tebʿa-i şâhânenin zulm ve iʿtisâfından vikâyeleri; gümrükler dâhil olduğu halde kâffe-i vâridâtın yekûnundan her bir masrafdan evvel rabiʿanın virgü olarak babaıali hesâbına tefrîki ile bâkîyenin vâli-i vilâyet ile her sene makâmât-ı mübârekeye irsâli muʿtâd olan erzâk mesârifine tahsîsi; virgünün mikdârı hakkındaki karâr beş sene muʿteber olub ilerüde icâb-ı hale göre karâr ittihâzı, virgülerin ve tahsilatın idâre-i merkeziye tarafından ilerüde emr idilecek bir sûret-i teftîşe tâbiʿ tutulacağı; Mısır'da altun ve gümüş meskûkâtının şekl u ayâr iʿtibâriyle sâir meskûkât-ı Osmaniyenin aynı olmaları ve nâm-ı şâhâneye darbı; Mısrı'ın inzibâtı içün vakt-i sulhede on sekiz bin asker kâfi olub bu mikdârın tecâvüz idilmemesi ve Mısır'ın kuvva-yı berriye ve bahriyesi Ordu-yı Hümâyûn'dan maʿdûd olduklarından hâl-i harbde Bâb-ı Âlînin lüzûm göstereceği mikdâra iblâğ olunabilmeleri; kolağasına kadar rütb-i askeriyenin Mısır Vâlileri tarafından tevcîh olunabileceği, sefâin-i harbiye inşâsı sûret-i katʿiyyede memnûʿ olarak müsâʿade-i sarihe olmadıkca Mısır Vâlilerinin harb gemisi inşâ

[14] bu birinci fermânı Mehmed Ali kabûlden imtinâʿ iderek başlıca üç noktasına iʿtirâz ile:

Evvela: velâyetde hall u vukûʿnda velâyetin evlâd-ı zükûr miyânında İstanbul tarafından intihâb olacak birisine tefvîzi şartını hândânı beynînde nifâk ve şikâkı mûceb ve muzırr görerek makâm-ı saltanat içün oldığu gibi Mısır Velâyeti içün de ekber-i evlâdın vâris olmasını ve velâyetin inhilâlinde vârisin bi'z-zât İstanbul'a gelerek pâ-yı tahtında taʿyîni şartından sarf-ı nazar olunmasını;

Sâniyen: virgünün her sene tahakkuk idecek vâridâtın rübuʿı nisbetinde takdîr idilmeyerek maktûʿân taʿyînininin;

Sâlisen: Mısır ordusunda zâbitânın emr-i terfîlerinin mir-âlâya kadar vâliler tarafından icrâsına **(sayfa 22)** Müsâade virilmesini taleb itdiği gibi "Tanzîmât-ı Hayriye ve sâir kavânin-i Devlet-i Aliye'nin bi-tamâmiha Mısır'da tatbîki tehâlif-i tabâyiʿ nâs cihetiyle uyamayacağından Gülhâne-i Hatt-ı Hümâyûn'ın emniyet-i cân ve mâl ve mahfûziyet-i ʿırz ve nâmûs gibi esâslarının Mısır'da dahi tatbiki ile teferruʿâtda vâlilerin muhtar bırakılması**"** lüzûmunı ileri sürerek[90] [15] bu iʿtirâzâtını düvel-i müttefikeye de teblîğ idiyor.

Ve evvelce takrir itdiği üzere Londra sefiri Şekib Efendi tarafından 11 Mart 1841 tarihli bir takrîr ile fermân sûretinin düvel-i müttefikeye teblîği vesilesiyle Palmerston ve Düvel-i Müttefikenin Londra sefirleri tarafından iʿtâ idilen 13 Mart 1841 tarihli cevâbda Mısır Velâyetinin umûr-ı dâhiliyesinin tanzîmi ve vâlilere bahş idilecek salâhiyet ve imtiyâzâtın taʿyîn, tevsîʿ ve inde'l-icâb istirdâd veyâ tahdîdi husûslarında zât-ı şâhânenin hukûk-ı hükümrâniyeleri te'yîden tasdîk ve bu teferruʿâtın devletlerin hak ve salâhiyetleri hâricinde olduğu teslîm olunmağla berâber Mehmed Ali tarafından der-miyân idilebilecek te'mînâtın Düvel-i Müttefike ile "sûret-i dostânede müzâkere idilerek" nazar-ı iʿtibâre alınması lüzûmı Bâb-ı Âlî'ye ihtâr idiliyor.[91] "Devlet-i **(sayfa 23)** Aliye'in te'sîs olunmuş veyâ olınacak bi'l-cümle

itdirememeleri; Mısır Vilâyetinde verâset şerâit-i sâlifenin her biri ile ayrı ayrı meşrût olarak velev birine adem-i riʿâyet hâlinde imtiyâz-ı mezkûrın mefsûhiyyeti;

[90]**Yazarın Dipnotu:** [15] Mehmed Ali'nin sadârete gönderdiği 6 Muharrem sene 1257 tarihli tahrîrâtı

[91] **Yazarın Dipnotu:** [16] De la Note Responsive des Plénipotentiaires des Cours alliées à Londres en date du 13 Mars 1811: "En partant de ce principe que la Convention du 15 Juillet était destinée à rétablie, e'est à Tautorité seule du Sultan qn'il appartient aujourd'hui de résondre les questions d'administration intérieure qui restent encome à régler et de prendre en considération les væux que Mehmed-Ali a soumis à la décision de sa Hautsse. Sans entrer à cet égard dans un examen qui ne serait pas de leur ressort, les soussingnés ne peuvent se référer qu'aux principes énoncés dans la note collective qu'ils ont eu l'honneur d'adresser à Mr l'Ambassadeur Ottoman sous la date du 30 Janvier.Ces principes basés sur les conditions de l'acte séparé à la Convention du 15 Juillet serviront de régle aux explications amicales que les représentants des quatre Cours pourraient encore étre appelés à offrir à la Sublime Porte"De la note responsive du 10 Mai 1841:"L'article 6 de l'acte séparé de la couvention du 15 Juillet, porte que"

kavânin-i mülkiyesinin memâlik-i saltanat-ı seniyye misüllü eyâlet-i Mısriye'de dahi kâmilen icrâ olunması muʿâhede-i ittifâkiye ahkâmından bulunduğundan"[92] Bâb-ı Âlî'de münâzaa-fîh nukât hakkında Düvel-i Müttefike ile müzâkereye karâr virerek Londra sefiri Şekib Efendi 27 Nisan 1841 tarihli bir nota ile mes'eleyi Lord Palmerston ve Düvel-i Müttefike süfârına bildiriliyor. Düvel-i Müttefike nâmına Palmerston tarafından iʿtâ idilen 11 Mayıs 1841 tarihli müşterek cevâbda yine 13 Mart 42 tarihli cevâb zemîninde mütâlaʿât ile Mehmed Ali'nin mutâlebâtının tervici tavsiye olundığından 2 Rebi'ül-âhir 1257 [23 Mayıs 1841] tarihli bir muâdil fermân ısdâr ve o gün İstanbul'da mukim Düvel-i Müttefike süfârına teblîğ olunuyor. Sefirler dahi aynı günde ferman sûretinin vusûlüne dâir cevâba müsârʿat ve "tarafımızdan mûcib-i iʿtirâz bir şey görülmedi"[93] [18] kaydı ile fermânın mâhiyet-i uhdiyesini te'yîd idiyorlar.

Mısır'ın vazʿiyet-i uhdiyesinden mütevellid şekl-i idâresinin esâsı olmak iʿtibâriyle fermân-ı mezkûr bervech-i âtî aynen derc idildi:

Zikrâ âtî şerâit ile ʿuhdesinde maʿat-tevârüs Mısır Eyâleti ibkâ ve takrîr kılınan vezirim Mehmed Ali Paşa'ya hüküm:

Bu defʿa ibrâz ve izhâr ittiğin itâʿat ve gerek zât-ı hümâyûn-ı şâhâneme ve gerek menâfiʿ-i Devlet-i Aliyem hakkında arz eylediğin sadâkat ve ʿubûdiyet ve sebât-ı hulûs ve istikâmet-i karîn ʿilm-i ʿâlem ârâ-yı şâhâne ve bu husûs bâʿis-i mahzûziyet-i pâdişâhânem olduğuna ve mecbûl olduğunın şîme-i gayret ve reviyyet ve tûl-ı müddet Mısır Vâliliğinin hengâmında ahvâl-i Mısriye hakkında kesb itdiğin tecrübe ve vûkûf u maʿlûmâtın cihetiyle taraf-ı eşref-i mülûkânemden hakkında mebzul ve sezâvâr olan ʿinâyet ve iʿtimâde kesb-i istihkâk ideceğine yaʿni kader ve şükrini bileceğine ve bu hasâil husûsının evlâd ve ahfadına dahi intikâli esbâbının istihsâline gayret ideceğine delâlet eylemesine binâen bil-fiʿil sadrʿâzam cânibinden memhûren gönderilen

---

les forces de tere et de mer que pourra entretenir la Pacha d'Egypte, faisant partie des forces de l'Empire Ottoman, seraient toujours considérées comme entretenues pour le service de l'Etat." D'aprés ce principe, les forces militaires employées en Egypte étant celles de Sa Hautesse le Sultan, les officiers de tere et de mer u'obtiendront leur avancement qu'en vertu de l'autorité seule du souverain à qui appartiennent l'armée et la flotte ottomanes. En partant de ce principe qui est d'une application générale…… e'est au Sultan qui appartient de déléguer, à l'égard des promotions militaires, les pouvoirs qu'il jugera nécessâires de confier aux gouverneurs d'Egypte, en se réservant d'étendre ou de restreindre ces pouvoirs selon que l'expérience et les besoins de service pourront en démontrer l'opportunité"

[92] **Yazarın Dipnotu:** [17] sadâretin 20 Rebiʿül-evvel 1257 tarihli maʿrûzât-ı tezkiresinden

[93] **Yazarın Dipnotu:** [18] Le paragraphe en question de la note responsive: Nous n'y avons rien trouvé qui nous ait paru devoir donner lieu à une objection quelconque de Notre part.
Fait à Emirghian lés Constantinople, le 23 Mai 1841"

haritada[94]**(sayfa24)** meşrûh hudûd-ı kadîme-i maʿlûme ile mahdûd olan eyâlet-i Mısriye uhdende imtiyâz-ı verâset îlâvesi ve şerâit-i âtiye ile ibkâ olunmuş olmağla bundan böyle hall vukûʿnda doğrıdan doğrıya evlâd ve ahfâd-ı zükûrının büyükden büyüğüne intikâl ile sûret-i nasbları taraf-ı Devlet-i Aliyemden icrâ kılınması ve hasbelkader evlâd-ı zükûrın inkırâzı vukûʿnda eyâlet-i merkûmenin taraf-ı Devlet-i Aliyemden âhara tevcîh ve ihâlesi lâzım geleceğinden evlâd-ı inâsdan mütevellid olan zükûrın bu bâbda ber gûne istihkâk ve salâhiyetleri olmaması ve Mısır vâlileri her ne kadar imtiyâz-ı verâsete mazhar olmuşlar ise de rütbe husûsında ve kâdem-i vezârete göre takaddüm ve te'hîr maddesinde sâir vüzerâ ile müsâvât üzere bulunacaklarından Devlet-i Aliyemin vüzerâsı haklarında her ne vechile muʿâmele olunmakta ve nasıl elkâb ve unvân yazılmakda ise Mısır Vâlisi olanların dahi ol muʿâmelât ve elkâb ve unvâna nâil olması ve Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnımızın ahkâm-ı celilesi iktizasınca emniyet-i cân ve mâl ve mahfûziyet-i ırz ve nâmûs mevâd-ı şerʿiyye-i mukteziyesi ve Devlet-i Aliyemin Düvel-i Mütehâbbe ile yapılmış ve yapılacak cemîʿ muʿâhedâtı Mısır Eyâletinde dahi kâmilen icrâ olunması ve saltanat-ı seniyyemin te'sîs olunmuş ve olunacak kâffe-i kavânin-i nizamiyesinin dahi eyâlet-i mezkûrenin iktizâ-yı mevkiʿne tatbîken ve usûl-ı ʿadl ve insâfa tevfîkan hüsn-i ifâ kılınması ve eyâlet-i mezkûrenin kâffe-i virgü ve vâridâtı ism-i şâhâneme olarak tahsîl ve istifâ olunub Mısır ahâlîsi dahi tebaʿ-i Devlet-i Aliyemden olmalarıyla haklarında vakten mine'l-evkât ber gûne zulm u taaddi vukûʿa gelmemek içün orada tahsîl olunacak aʿşâr ve rüsûmât ve sâir virgünün Devlet-i Aliyemin mültezim olan usûl-i adliyesine tatbîk kılınması ve eyâlet-i Mısriye'nin gümrük ve cizye ve aʿşâr ve vâridât ve hâsılât-ı sâiresinden diğer fermân ʿâlişânemde münderic ve musarrah olan[95] [20] mikdâr-ı virgü-yı seneviyyenin vakt u zamanıyla te'dîyesine dikkat olunması ve beher sene Haremeyn-i muhteremine eyâlet-i Mısriye'den ʿaynen irsâl ve itası muʿtâd olarak şimdiye kadar irsâl olagelen zahâir ve sâire her ne ise kâmilen başkaca mahaline irsâl olunması ve muʿâmelât-ı nâsın mîzân-ı hakîkiyesi olan meskûkâtın tashîhi husûsına nezd-i saltanat-ı seniyyemde karâr virilerek bundan böyle ne ayâr ve ne fiâtının tağyîri mümkün olamayacak sûretle tanzîm olunacağından Mısır'da nâm-ı nâme-i şâhâneme

[94] **Yazarın Dipnotu:** [19] 1906 senesinde tâbe mes'elesi nâmıyle zuhûr iden hâdise esnâsında mevzûʿ bahs olan haritanın İstanbul'da zâyiʿ olduğunı iddiʿâ itmişdir. Maʿmâfîh [12] numerolı hâşiyede arz idildiği üzere Mısır'ın hudûd-ı şarkiyesinin 1256 ve 67 fermânlarıyla "15 Temmuz 1841 tarihli mukâvele mûcibince" Gazze-Süveyş hattı olarak taʿyîn idilmiş bulunması bedîhîdir

[95] **Yazarın Dipnotu:** 20] aynı tarihli diğer bir fermân ile Mısır'ın senevî virgüsü seksan bin kise akça taʿyîn olınmışdır

olarak katʿ ve darbına ruhsat-ı seniyye-i mülûkânem **(sayfa 25)** erzân kılınan altûn ve beyâz akçenin dahi gerek ayar ve fiâtca ve gerek şekl u hey'etce buranın meskûkâtına muvâffik bulunması ve Mısır eyâletinin hengâm-ı salahda muhâfaza-i dâhiliyesine on sekiz bin nefer asker kâfi olacağından bu ʿadedi tecâvüz itmesi câiz olmaması ve fakat Mısır'ın kuvve-i berriye ve bahriyesi dahi hıdmet-i Devlet-i Aliyem içün müretteb olduğundan hengâm-ı muhârebede askerin taraf-ı Devlet-i Aliyemden tensîb olınacak sûretle tezyîd mikdârı câiz görülmesi ve memâlik-i Devlet-i Aliyemin sâir mahallerinde müstahdem olan neferât-ı askeriyenin beş sene müddet hıdmet itdikden sonra neferât-ı cedîde ile istibdâl olunması usûli karâr-gîr olmuş olduğundan Mısır'da dahi usûl-ı mezkûrın icrâsı lâzımeden ise de müddet-i istihdâm bahsinde ol tarafın istiʿdâd ahâlîsine ve usûl ve hakâniyete göre icrâ-yı iktizâsına bakılması ve istibdâl-ı asker içün beher sene Der-saâdetime dört yüz nefer asker gönderilmesi ve orada istihdâm olunacak askerin nişânlarında ve sancâklarında Devlet-i Aliyemin sâir asâkirinden hiç fark bulunmaması ve süfün-i Mısriye'de kullanılacak zâbitânın nişânları ve süfün-i mezkûrenin sancâkları dahi buranın aynı olarak yapılması ve biri ve beheri zâbitândan mirâlaylık rütbesine kadar Mısır Vâlisi bulunanların rey ve intihâbıyle taʿyîn olunub ol rütbeden yukarıda bulunan yaʿni mirlivâ ve ferîk paşaların me'muriyetleri mutlaka bu tarafdan istizân ile irâde-i seniyyem sudûrine mütevaffık tutulması baʿdezin Mısır Vâlisi bu kanunlara taraf-ı Devlet-i Aliyemden istizân ile ruhsat-ı sarîhe-i katʿiye olmadıkca süfün-i harbiye yapılmaması ve işbu şerâit-i müessisenin her birisi imtiyâz-ı verâsete merbût ve muallak olduğundan bunlardan birinin âdem-i icrâsı takdirinde ol verâset-i imtiyâziyenin derhâl fesh ü nezʿ kılınması husûslarına irâde-i seniyyem şeref-sudûr buyrulmuş olmağla sen ve gerek evlâd ve ahfâdın bu ʿinâyet-i aliye-i şâhânemin kadr ü şükrini bilerek ana göre şerâit-i müessisenin müddekikâne icrâsına ve Mısır ahâlîsinin her halde cevr ü iʿtisâfından vekâyeleriyle emniyet ve asâyişleri istihsâline mübâderet ve hilâfi hareket vukûʿnda hazer ve mücânebet olunmak ve ol havâlinin mesâlih-i mühimmesi pey-â-pey bu tarafa işʿâr ve istizân kılınmak bâbında bâlâsı hatt-ı hümâyûn-ı şâhânemle muvaşşah işbu emr-i celîli'il-kadrim isdâr ve eâzım-ı ricâl-i Devlet-i Aliyemden hâlâ Divân-ı Deʿâvi Nâzırı iftihâr-ı saʿîd muhibb-i dâm-ı ʿulüvve ile tesyâr olunmuşdır imdi keyfiyet maʿlûm rü'yet-i melzûmın oldıkda bervech meşruh ʿamel ve harekete iʿtinâ ve dikkat eylemek bâbında 2 Rebîü'l-evvel 1257 **(sayfa 26)**

Görüldüğü üzere bu ikinci fermânın ahkâmı evvelce şerâit-i esâsiyesi telhîs idilen birinci fermânın aynı olub yalnız zîri çizilen usûl-ı verâset, virgünınn maktû

aynı, Mısır ordusunda mîralâya kadar rütbelerin vâli tarafından tevcîhi ve kavânin-i Devlet-i Aliyemin Mısır'da sûr tatbîkiyesi husûslarında Mehmed Ali Paşa'nın mutalabâtı isʿâf idilmiş ve kezâ haseb'ül-verâse velâyete taʿyîni lâzım gelenler bizzât İstanbul'a gelerek icrâ-yı me'mûriyetleri kaydı külliyen hazf idilerek yeni vâlilere berâ-yı teşekkür bir defʿa İstanbul'a gelmeleri sûret-i husûsiyede taht-ı karâra alınmışdır ki Arabî harekât-ı ihtilâliyesi ve İngiliz işgâli gibi ahvâl-ı fevkʿalâadeden dolayı İstanbul'a gelemeyen Tevfik Paşa müstesnâ olmak üzere sâir Mısır vâli ve Hidivleri bu karâra riʿâyet itmişlerdir.

Bu tarihden sonra Mehmed Ali'nin zamân-ı velâyeti âsûde geçiyor ve makarr-ı saltanat ile Mısır Velâyetinin münâsebâtı tedricen kesb-i salâh iderek irtesi sene Mehmed Ali Paşa'ya sadâretʿazama pâyesi tevcîh buyruluyor ve 1262'de Sultan Abdulmecid-i merhuma arz-ı taʿzîmât ve ʿubûdiyet itmek üzere İstanbul'a gelerek bilvesile hasm-ı kadîmi Hüsrev Paşa ile barışıyor[96] [21] 1263'de fekʿalâade bir eser tevcîh olmak ve Mehmed Ali'nin zamân-ı hayâtına ve şahsına münhasır kalmak üzere Mısır darbhânesinde bir nişân yapdırmasına müsâade olunuyor, ve o sene Kahire civârında Nil sedlerinin [Kanâtır-ı Hayriye] vazʿ-ı esâs resmi icâr olunuyor ki Mehmed Ali'nin Mısır'da muvaffak olduğu icrâât-ı mühimmenin sonuncusudur ve Paşa'nın ihrâmları yıkdırarak taşları ile Kanâtır-ı Hayriyeyi inşâ itdirmek fikrinden müşkilâtla vazgeçirilebildiği merviddir. Bu senenin nihâyetlerinde Mehmed Ali de ateh veyâ cinnet ʿalâmetleri görülmekle başlayub 1264 evâsıtında idâre-i velâyetden külliyen âciz kalıyor. Tebdîl-i hava itmek üzere Napoli ve Malta cihetlerine gönderilerek velâyet oğulları ve hafîdleri İbrahim, Abbas ve Said Paşalar ile yiğen Ahmed Paşa, Şerif Paşa, Sami Paşa ve Kâmil Paşa gibi ekâbir-i me'mûrinden mürekkeb **(sayfa 27)** bir meclis tarafından idâre olunmağa başlıyor[97] [22] Mehmed Ali'nin vefâtı vesilesiyle imtiyâzâta dokunulmasından ihtirâz iderek bir gâile ihdâs itmesine mahal virilmemek endişesiyle İbrahim Paşa'yı tatmîn içün Reşid Paşa'nın tensîbi ile Mısır'a bir me'mûr gönderiliyor, ve nihâyet Mehmed Ali'nin iʿâde-i ʿâfiyet idebilmesinden ümid münkatıʿ olarak o sırada İstanbul'a gelen İbrahim Paşa Mısır vâliliğine taʿyîn olunuyor. [evâil-i

[96]**Yazarın Dipnotu:** [21] Mehmed Ali Paşa'nın İstanbul'ı ziyâreti esnâsında oğlı İbrahim Paşa Fransa'da bulunuyor ve Fransa hükümeti babasının bu sûretle bir eser-i tâbiʿyyet göstermesine iʿtirâz idiyor. İstanbul'dan avdedinde Fransa'nın ihtârâtından haberdâr olan Mehmed Ali Paşa: "Mısır'ın istiklâlini – vücûdî farz olunsa – ben muhâfaza idebilirim İbrahim de ider, fakat o da ihtiyârladı. Ondan sonra kim var ki? Mısır pây-ı hâl İngiltere'nin eline geçer. Binâen-aleyh Devlet-i Osmaniye'ye merbûtiyetini muhâfaza evlâdır" diyor.

[97] **Yazarın Dipnotu:** [22] İbrahim Paşa tarafından sadârete takdîm idilen tahrîrâtından Rebiü'l-âhır 1264

Şevval sene 1264] ise de üç ay sonra vefât itdiğinden yine Mehmed Ali'nin zamân-ı hayâtında hafîdi Abbas Paşa İstanbul'a gelerek velâyete taʿyîn idiliyor. [Evâil-i Muharrem sene 1265].

12 Ramazan sene 1265 [2 Ağustos sene 1849]da Mehmed Ali vefât idiyor. Ahlâfından zaman-ı velâyetlerine nakl-i kelâm itmezden evvel tarihin en şâyân-ı dikkat sîmâlarından biri olarak kayd itdiği Mehmed Ali'nin Mısır'da te'sîs eylediği idâre-i dâhiliye hakkında hülâseten birkaç kelime beyân-ı mutalaa eylemek üzere denilebilir ki vâkıâ müşârün-ileyhin Mısır idâresini ele almasından evvel velâyet-i mezkûrenin umûrı mütegalibe-i memâlik elinde müzebzeb ve müteferrik ve devletin hükm ü nüfûzı İskenderiye muhâfızlığı ile Kahire vâliliğinin hemân şehirlerin civârına münhasır dâire-i idariyeleriyle mahdûd dinilebilecek derecelerde zaʿîf iken Mehmed Ali Paşa kırk beş sene kadar zaman-ı velâyetinde vahdet-i idâreyi iʿâde idüb Mahmûdiye Kanalı'nın ve Kanâtır-ı Hayriye'nin inşâsı, pamuk ziraʿâtının ihyâsı ve birçok fabrika ve sanâyiʿ ihdâsı ticâretin tevsîʿ ve teşvîki gibi icrâât ile Mısır'ın vâridâtını senevî dört yüz bin kese akçeye çıkarmış ve bu para ile vücûda getirdiği mühim bir kuvve-i askeriyeye istinâd iderek nihâyet Mısır'da ahden ve hukûken değilse bile fiilen ʿadetâ müstakil bir devlet te'sîsine muvaffak olmuş ise de zâhiren hârikü'l-âde görülen bu muvaffakiyâtın esbâb-ı hakikiyesi tedkîk olunursa Mehmed Ali'nin bir idâre adamı olarak kıymet i ehemmiyeti hayli küçülüyor; zîrâ eyâletin vâridâtında görülen tezâyüd-i azîm-i servet-i umûmiyenin artmasıyla ahâlînin o nisbetde nâil-i refâh ve terakki olmasından münbaʿis olmayub bir tarafdan Memlûk ser-gerdelerinin imhâsıyla mâlikâne ve irâdlarının doğrıdan doğrıya vâli nâmına zâbıta ve diğer cihetden memleketde umûr-i nâfıa ve i-mâlâthâneler ile pamuk ziraatinin münhasıran vâli hesâbına vücûda getirilmeleri ve esîr **(sayfa 28)** ticâretinden mâadâ faʿâliyyet-i ticâriyenin yedd-i vâhid usûli [inhisârlar][98] [23] ile yine sarf-ı vâlinin teşkîlât-ı şahsiyesine hasri gibi esbâb-ı istisnâiyye ile te'mîn olunabilmişdir; yaʿni Mehmed Ali zamanında Mısır vâridâtı müreffeh bir memleketin ahâlîsinin bir nisbet-i ʿâdilede istifâ olunan virgüler ile rüsûmun yekûnından ibâret olmayub ʿâdetâ

[98] **Yazarın Dipnotu:** [23] hatta 1838 [25 Cemâziy'el-evvel 1254] senesinde İngiltere ile akd eylediğimiz ticâret ve seyr ü sefâin muʿâhedesi ile devletin kâffe-i memâlik-i Osmaniyede inhisârları lağv itmeği taahhüd eylemesi Mehmed Ali'nin Mısır'da vücûda getirdiği teşkîlât-ı garbiyeyi haleldâr idecek hâmiyetde olduğundan fevkâlade muhâlefetini daʿvet itimiş ve 1256 fermânına iʿtirâzâtının esbâbından birini teşkîl eylemişdir.

yevmiyeli ʿamele gibi kût-ı lâyemût vâli hesabına çalışan ahâlî-i Mısriye'nin müktesebât-ı umûmiyelerinin mecmûʿı dimekdir ki böyle bir idârenin ne derecelerde zalimâne ve avâkıb-ı zarûriyesi iʿtibâriyle mertebe-i tehlikeli olduğu bedîhîdir. Mehmed Ali'nin mahzâ-i merkez-i saltanatın zaʿf ve ʿaczinden bilâ-istifâde ihrâz eylediği muvaffakiyyât-ı askeriye ve siyâsiyesi sâyesinde vücûda getirdiği eserin temelinde görülen bu çürüklük şübhesiz esbâb-ı inhitat ve sukûtanın başlıcalarından birini teşkîl eylemiştir. Hatta birinci isyânından sonra Suriye idâresini elde etdiği vakit merkezin âʿsâr-dîde su-i idâresinden bîzâr olan ahâlî tarafından min tarafahu gönderilmiş bir halâskâr gibi telakki idilmiş iken oralarda dahi Mısır'da olduğu gibi ticâret inhisârlarını ve usûl-i mümâseleyi te'sîse başlayınca ahâlî idâresinden teneffür iderek yine eski idâre-i Osmaniyeyi aramış ve ikinci isyânı esnâsında aleyhine kıyâm idârek Ordu-yı Hümâyûna iltihâk ile Dürzi Dağı eteklerinde birkaç defʿa Mısır ordusunı mağlûb ve oralardan mündefiʿ olmasına hayli muʿâvenet itmişdir.

Mehmed Ali'nin devlet matbûʿasının siyâset-i hâriciyesi üzerinde icrâ eylediği te'sîrâta gelince:

Vehâbi gâilesi ve Mora isyânı vesileleri ile îfâ eylediği hidemâtın takdiri bir vazife-i nasafet olmağla beraber evvelce bil-vesîle arz idildiği üzere birince hareket-i isyâniyesi Bâb-ı Âlî'yi hasm-ı cânımız olan Rusya'nın kucağına atılmağa icbâr iderek mʿâzaa boğazlar ve İstanbul üzerinde Moskof âmâl-ı maʿlûmesinin vücûd-pezîr olmasına ramak bırakmış ancak ikinci hareket-i isyâniyesi münâsebetiyle Düvel-i muʿazamanın müştereken ve fiilen müdâleleri sâyesinde devlet, Hünkâr İskelesi muʿâhedesiyle vazʿ idilen, Rus himâyetinden tahlîs-i giribân idebilmişdir ki bu sûretle Mısır mes'elesi [1832 ilâ 1841] on **(sayfa 29)** sene kadar mukadderâtımız üzerinde azîm ve tehlikeli bir te'sîr icrâ eylemişddir. Maʿmâfîh Rusya'yı Hünkâr İskelesi muʿâhedesinin devâm-ı ahkâmından mahrûm iden Boğazların mesdûdiyetine dâir 1257 [1841] tarihli Londra mukâvelesinin akdi ile nihâyet bu birinci safha Şark Mes'elesinin Rusya'nın pençesinden kurtararak Avrupa havza-i düveliyesine tevdîʿ ve Hünkâr İskelesi muʿâhedesi ahkâmını iʿâdeye fersat arayan Rusya'yı Kırım izmihlâline sevk itmek iʿtibâriyle devlet içün hayırlı netâyic tevlîd ve istihlâsımız içün fevka'l-âlde bir fırsat-ı siyâsiye-i nehiyme eylemiş ise de maʿlûm olduğu üzere bundan istifâde olunamamışdır. Yalnız gerek 1841 buhrânında Kırım Muhârebesine kadar on beş sene ve gerek Paris Muʿâhedesi ile te'mîn eylediğimiz iʿtibâr-ı siyâsiyenin devâm idildiği yirmi sene ki cemʿân otuz beş sene kadar bir müddet Mısır Mes'elesi devletin siyâset-i umûmîyesi üzerinde mühim bir te'sîr icrâ edemeyüb ancak Kırım Muhârebesi

mirâsı da israf ve izâʿe idilerek Abdulaziz Han devrinin son zamanlarında devlet maddeten ve maʿnen iflâsa sürüklendiği ve Hidiv İsmail Paşa'nın sui idâresi dahi Nil Vâdîsinde Avrupa müdâhalesine yol açdığı zamandan iʿtibâren Mısır Mes'elesi tekrâr devletin siyâset-i hâriciyesi ve hatta mukadderât ve mevcûdiyeti üzerinde mühim olduğu kadar vahim bir te'sîr icrâsına başlayarak son rubʿ-ı asır zarfında- âtîde görüleceği üzere- mes'ele-i şarkiyye iʿtibâriyle Avrupa siyâsetinin pek mühim bir faslını teşkîl eylemiştir.

Abbas Paşa'nın [Abbas Hilmi-i el-evvel] zaman-ı velâyetinde [Muharrem sene 1265- Şevval sene 1270] Mısır'ın vazʿiyyet-i ahdiye ve idâriyesince esâs iʿtibâriyle mühim bir vaka tahaddüs itmiyor. Mehmed Ali tarafından teşkîl idilen ordudan henüz kırk beş bin kadar bakâya kaldığından 2 Rebi'ül Âhir sene 1257 fermânı ahkâmına tevfîkan on sekiz bine tenzîl idilmesine mukaddema olmak üzere otuz bin raddesinde muhâfazasına muvakkaten müsâʿade idilerek bu karâr şifâhen Düvel-i muʿazama sefâretlerine teblîğ olunuyor [Rebi'ül-evvel sene 1265] ve bilâhare fermân ahkâmının tamâmi-i tatbikini te'mîn maksadıyla "Mısır Velâyeti içün tahdîd idilmiş olan on sekiz binden" fazla askerin dâhil dâire-i verâset olmayan Sudan'da **(sayfa 30)** muhâfaza-i umûmiye-i memlekete me'mûren istihdâmı sûretiyle bu muvakkat-i mahzûrede bir çâre bulunuyor[99] [24] vâlilerin hakk-ı kısâsa [Droit de grâce] hâiz olmaları Tanzîmât-ı Hayriye ahkâmına muhâlif görülerek Abbas Paşa tarafından bu husûsa dâir vukûʿ bulan talebin redd olunması üzerine zuhûra geşen ihtilâf dahi senelik bir müsâade-i muvakkete ile [Ramazan 1268 tarihli Fermân-ı Hümâyûn] tesvîye idiliyor. Yine aynı devirde İskenderiye –Süveyş tarîki ile Bahr-ı Sefîd ve Bahr-ı Ahmer arasında yolcu ve posta münâkalatı muntazaman te'sîs idildiğinden Bâb-ı Âlî ile ihtilâfâtında İngiltere'nin muʿâvenetini te'mîn itmek üzere, Abbas Paşa İskenderiye'den Süveyş'e bir şimendöfer inşâsı içün İngilizlere müsâade virmeğe kalkışub bu husûsın İstanbul'dan muhtâc-ı istizân olub olmadığı mes'elesi tahaddüs idiyor. Abbas Paşa umûr-ı dâhiliyeden olduğundan bahsle istizâna elzem olmadığını iddiʿâ idiyorsa da Bâb-ı Âlî iki deniz arasında beynelmilel mühim bir tarîk-i muvâsala te'sîs itmek ve binâen-aleyh devletin siyâset-i hâriciyesine şiddetle taalluk eylemek iʿtibâriyle istizânı lüzûm görüyor ve Mısır'da İngilizlerin hulûline bir vâsıta olur mutaʿâlası ile şimendöferin inşâsına müsâʿade itmemek istiyor. Fakat İngiltere'nin tasdîki üzerine nihâyet Mısır'a gönderilen Fuad Paşa münhasıran Mısır sermâyesi ile inşâ idilmek

[99]**Yazarın Dipnotu:** [19] Sadâretden mâbeyne ariza 19 Şaʿbân 1267

şartıyla İskenderiye-Süveyş yerine İskenderiye'den Kahire'ye bir şimendöfer inşâsına müsâʿade sûretiyle ihtilâfı tesvîye idiyor [muahharan Said Paşa zamanında şimendöfer Süveyş'e kadar temdîd olunuyor] kezâ aynı vesile ile Mısır'ın bir kısm-ı mühümmesi zabt itmiş olan Mehmed Ali Paşa emlâkinin ne dereceye kadar emlâk-ı zâtîye veyâ emlâk- devlet addidilmesi lâzım geleceği husûsında Abbas Paşa ile Mehmed Ali veresesi arasında tahaddüs iden ihtilâf dahi Fuad Paşa'nın vâsıtasıyla bir sûret-i tesvîye rabt idiliyor.

Mehmed Ali zamanında vazʿ idildiği evvelce arz idilen yedd-i vâhid usûli [inhisârlar] dahi Abbas Paşa'nın zaman-ı velâyetinde ilgâ idilerek bu bâbda ticâret muʿâhedâtı mûcibince devletin taahhüdâtı Mısır'a dahi teşmîl idiliyor.

Esâsa taalluk itmeyen bu gibi teferruʿât hâricinde Abbas Paşa imtiyâz fermânı ahkâmına riʿâyet idiyor ve hatta "Mısır'ın idâresinde nasıl olsa bir tarafa mukayyid kalmak zarûrî görününce büyük babam gibi konsoloslara bağlanacağıma matbûʿama [tâbi olduğuma] itâʿat iderim" sözünü destûr-ı hareket **(sayfa 31**) ittihâz itdiği mervîdir. Evâhir-i velâyetinden zuhûr iden Kırım Muhârebesine [Zil-hicce 1269-Eylül 1853] Mısır'dan asker göndererek iştirâk idiyor.

Abbas Paşa'nın iki kölesi tarafından mahnûkan vefâtı üzerine 18 Şevval 1270 [14 Temmuz 1854]'de Mehmed Ali Paşa'nın oğullarından Said Paşa Mısır vâlisi oluyor ve İstanbul'a gelerek zât-ı şâhâneye arz-ı ʿubûdiyet idüb Zil-hicce 1257'de bil-fiʿil sadâret pâyesi fermânıyla sarâ-yı hümâyûndan Bâb-ı Âlî'ye iʿzâm idiliyor.

Said Paşa'nın zamanının en mühüm vakʿası Süveyş Kanalı'nın hafrine mübâşeret idilmesi olub müşârün-ileyh velâyete taʿyîni müteʿâkib min'el-kadîm muʿârefesi bulunan Mösyo "Dolespis"e bu husûsa dâir bir şirket teşkîli imtiyâzını iʿtâ idiyor 3 Teşrin-i sânî 1854. Ve kanalın sûret-i inşâsı hakkında tetebbuʿât yapılarak 5 Kanun-ı sânî 1856'da doksan dokuz sene müddetle müsâʿade-i katʿiyye viriyor. Mısır vâlisinden istihsâl idildiği müsâʿadâtı tasdîk itdirmek üzere Lespis İstanbul'a geliyorsa da İngiltere'nin muhâlefet-i şeddidesinden dolayı muvaffak olamıyor. Lord Palmerston Süveyş Kanalı'nın hafrinin Bahr-ı Ahmer ve Bahr-ı Sefîd beyninde vücûda zuʿm idilen tefâvüt-i tesvîyeden dolayı maddeten imkânsız olduğını ve esâsen İngiltere'nin tefevvuk-ı bahriyesine muzır ve umûr-ı şarkiyede Fransızlara bir vesile-i müdâhaleden ibâret olduğunı iddiʿâ idiyor. Mamafif Bâb-ı Âlî tarafından 1866 tarihine

kadar resmen müsâʿade idilmemekle beraber Lespis 1858'de sermâye cemʿine başlayarak Nisan 59'da hafriyâta başlıyor[100] [25]

Bu sıra Said Paşa'nın istiklâl dâʿiyelerine düşdiği İngilter'nin İstanbul sefiri tarafından Bâb-ı Âlî'ye ihbâr olunuyorsa da bir netice-i fiʿilye zuhûr itmiyor[101] [26] **(sayfa 32).**

Said Paşa'nın evâhir-i velâyetinde Mısır ilk defʿa borclanmağa başlayarak [1278-1862]'de ʿâdeta Mısır'ın umûr-ı mâliyesini murâkabe-i ecnebiye altına vazʿ idecek mâhiyetde bir mukâvele ile ve %7 fâiz ile 3,292,000 liralık bir istikrâz akdine teşebbüs idiliyor.

Bâb-ı Âlî gerek bîlüzûm istikrâzâtın muzırâtına[102] [27] ve gerek mutasavver-i istikrâz mukâvelesinin ahkâm-ı maʿrûzasına dâir ihtârâtda bulunuyor ve nihâyet mukâvelede baʿzı taʿdîlât ile ilk Mısır istikrâzı yapılarak Said Paşa'nın hazinesine üç milyondan az bir meblâğ giriyor. İrtesi sene 28 Receb 1279 [18 Kanun-ı sânî 1863]'de Said Paşa vefât iderek İbrahim Paşa-zâde İsmail Paşa Mısır vâlisi taʿyîn olunuyor**(sayfa 33)**.

---

[100]**Yazarın Dipnotu:** [25] Süveyş Kanalı mes'elesi Mehmed Ali zamanında dahi mevzûʿ bahs olduğu vakit müşârün-ileyhin "Boğazlar Devlet-i Osmaniye'nin sebeb-i felâketi oldı. Bir de Mısır'da bir boğazlar mes'elesi ihdâs itmek istemem" diyerek muhâlefet eylediği de şâyân-ı kayıddır.

[101] **Yazarın Dipnotu:** [26] Bu husûsa dâir sadâretden mâbeyne takdîmi dilen 15 Zil-kaʿde 1275 [16 Haziran 1859] tarihli tezkirede İngiltere ilçisi Sir Henry Bolover'in devleti tarafından almış olduğu bir telgrafnâmeyi Bâb-ı Âlî'ye irâ'e ile Mısır vâlisinin baʿz tarafların teşvîk ve tahrîki ile istiklâl kazanmak sevdâlarında olduğu haber virdiği ve vâliye nasâyihi muhtevî tahrîrât yazıldığı gibi Londra Sefiri Muzurus Beğ'e dahi dahi tahkîkât-ı mahremânde bulunarak İngiltere hükûmetinin dahi vâliye ihtârât-ı münâsebede bulunmasını istihsâle gayret itmesi husûsında taʿlimât virildiği mündericdir.

[102]**Yazarın Dipnotu:** [27] Said Paşa'nın istizânına virilen cevâbın şu fıkrası şâyân-ı dikkat görülmüşdür:

"Hâricden olunan istikrâzât velev şerâit-i hafife ile olsun be-heme-hâl fâiz ve re'sül-mâlının te'dîyesi içün müstakraz olan memleketden birçok pâra çıkmasına ve halkın tekâlifi ağırlaşmasına bâdî olacağı cihetle devletlerin ekseriya bu tedbîre müracaʿtları ya alacakları akçeyi virecekleri fâizin umûme birkaç kat fâidesi olacak aʿmâl-ı nâfıʿaya veyâ vatanı umûmiyeyi tehlike veyâ muhatârâdan kurtaracak esbâba sarf itmek içün olub bu şeylerden birine müstenid olmıyan ve mükellef olan ahâlîce menfaat-i faaliyesi muhakkak bulunmayan istikrâzın ʿayn-ı muzırat olduğu müsbetdir."

İKİNCİ KISIM

Mısır'ın vazʿiyyet-i idâresinde Rebi'ül-ahir sene 1257 fermânının ahkâmı hâricinde Tahaddüs iden tebeddülât-ı mühimme -İsmail Paşa'nın Velâyetinden İngiliz İşgâline Kadar-

İsmail Paşa'nın on yedi seneye karîb devâm iden velayetinden 28 Receb sene 1279 ila 6 Receb sene 1296 [18 Kanun-ı Sânî sene 1863 ila 26 Haziran sene 1879] Mısır'ın vazʿiyyet-i idariyesinden mühim tebdîlât husûle gelerek eyâlet-i mezkûreyi Saltanat-ı Osmaniye'ye sûret-i kavviyede bend iden revâbıt-ı mütenevvʿa halel-pezîr olduğu gibi idâre-i dâhiliye ve mâliyesinde vâli-i müşârün-ileyh tarafından irtikâb idilen hati'ât ve su'i istiʿmâlât dahi tedrîcen ecnebi müdâhalesine ve nihâyet İngiliz işgâline sebebiyet virerek hıtta-i Mısriye'nin tamâmiyyet-i mülkiye-i Osmaniye dâiresinde kalmasını kâfil bulunan vazʿiyyet-i ʿuhdiyesi dahi – zâhiren tağyire uğramamakla beraber hakikat-i halde- pek ziyâde dûçâr-ı zaaf olmuşdur, şöyle ki:

İsmail Paşa vâliliğe irtikâsını müteʿâkib İstanbul'a gelerek pâdişâha nümâyişkârâne hulûs ve Bâb-ı Âlî'ye yaʿni Ali ve Fuad Paşa'lara hulûl ile imtiyâz fermânı ahkâmının tevsîʿi ile Mısır'ın fiilen ve hukûken istiklâli esbâbını hazırlamaya başlıyor.

Daʿvet-i mahsûsesi üzerine Sultan Abdulaziz Mısır'a giderek gâyet müdebdeb bir sûretde kabûl idiliyor. Hidiv bu vesîle ile zât-ı şâhâneye bir tenezzüh sefinesi[103] [28] takdîm itdiği gibi **(sayfa 34)** vükâleye dahi hediyeler ve hatta "kapu yoldaşı hediyesi" unvânıyla mühim mebâliği veriyor[104]. [29] ve bundan sonra İsmail Paşa ekser yazları İstanbul'da geçirerek hemân her bir mevsimde bir imtiyâz fermânı istihsâle muvaffak oluyor. 22 Şaʿbân sene 1286 [29 Teşrîn-i Sânî sene 1869] fermânı – ki âtîde görüleceği üzere Bâb-ı Âlî ile vahim bir ihtilâfdan sonra İsmail Paşa

[103]**Yazarın Dipnotu:** [28] Son zamanlara kadar Halic'de enkâzı manzûr olan "Sultaniye"

[104]**Yazarın Dipnotu:** [29] Vaktiyle Ziya Paşa ve Kemal Beğ tarafından Londra'da neşrolunan "Hürriyet" gazetesinin 1286-1869 buhrânı münâsebetiyle Mes'ele-i Mısriyye'ye dâir İsmail Paşa Mısır Vâlisi olduğu vakit Ali Paşa tarafından bin lira kıymetinde murassaʿ bir kılıç hediye idildiği ve vâlinin dahi bil-mukâbele "Kapu yoldaşı hediyesi" olarak sadrʿâzama on iki bin kise akçe yaʿni altmış bin liraz virdiği hikâye idilmekdedir.

tarafından kerhen kabûlüne mecbûriyet hâsıl olmuşdır- istisnâ idilirse diğer fermânlar tarihlerinin dâimâ Boğaziçi mevsimine tesâdüf ettikleri görülür.

Bu fermânların birincisi 12 Muharrem sene 1283 [27 Mayıs sene 1866] fermânı olub bununla Mart 1282'den iʿtibâren Mısır virgüsünün seksan bin keseden yüz elli bin kese akçeye iblâğına mukâbil usûl-i verâset tebdîl idilerek baʿdemâ velâyetin inhilâlinde Avrupa hânedân hükümdârilerinde olduğu gibi vâli-i sâbık evlâd-ı ekberinin ve evlâd-ı zükûrı bulunduğu hâlde büyük birâderinin ve karındaşı da olmadığı hâlde en müsin yiğeninin ilâ âhare vâris ʿadd olunması usûl-i ittihâz ve maʿmâfîh evlâd-ı inâsdan mütevellid zükûre âdem-i intikâl kâʿidesi ibkâ olunduğu gibi, Mısır velâyetinin mülhakât ve idâresinden bulunan cihât-ı maʿlûmesi ve "mûaharen îlâve kılınan Musavva ve Sevakin kâimakâmları"[105] [30] kaydı ile Sudan Eyâleti Zamnen/Damnen **ve** Musavva ve Sevakin sarâhaten şart-ı verâsete idhâl ve Mısır askerinin otuz bine iblâğına ve meskûkât-ı Mısriyye ile meskûkât-ı sâire-i Osmaniyye'nin ayârları beynindeki farkın ibkâsına müsâʿade olunuyor.

Yine aynı mevsim esnâsında 2 Safer sene 1283 [15 Haziran sene 1866] tarihli bir ikinci fermân ile vârisin sinn-i rüşdî on sekiz ʿadd idilerek ʿindel-icâb bir vasî veyâ bir hey'et-i vesâyet ta'yîni usûl-i mahsûseye rabt olunuyor.

Bu esnâlarda tahaddüs iden Girid ʿisyânının tenkîli içün İsmail Paşa tarafından asker **(sayfa 35)** sevkine dâir vukûʿbulan teklîf kabûl ve bi'l-vesile Mısır vâlilerine-vülât-ı sâireden tefrîkân – "Hidiv" unvânı tevcîh olunuyor.[106] [31] fakat bir müddet sonra İsmail Paşa'nın Girid'e eşrâf ve usât-ı ser-gerdeleriyle cezirenin Mısır'a ilhâkına dâir entrikalar yapdığı istihbâr olunuyor. Hidiv müşkil bir mevkiʿde kalarak[107] [32] Mısır hazinesin mesârif-i seferiyeye âdem-i tahammülünden bahsle askerini çekiyor; fakat mecrûhîn-i usâtın tedâvilerine sarf idilmek üzere Yunan kraliçesine mühim bir

[105] **Yazarın Dipnotu:** [30] Vaktiyle Mehmed Ali Paşa tarafından muvakkaten Mısır idâresine tevdîʿ itdirildikleri evvelce arz olunan Masûʿ ve Sevakin'in iltizâmları Abbas ve Said paşalar zamanında tecdîd idildiğinden mezkûr iskeleler Kemâ fi's-sâbık Cidde Eyâleti idâresine iʿâde idilmiş iken İsmail Paşa'nın talebi üzerine 18 Zil-hicce 1281 [14 Mayıs 1865] tarihinde sadâretden Mısır Vilâyetine gönderilen bir tahrîrât ile "Habeş Eyâleti mülhakâtından Masûʿ ve Sevakin'in Kurdofan ve Sennar eyâletleri gibi bilâ-irs ve yalnız üç sene müddetle senevî yedişer bin beşer yüz kise akçe bedel ile maktûʿân Mısır idâresine terk idildikleri" teblîğ olunuyor.
Muharrem 1283 fermânı bu ihâle-i muvakkateyi dâimî bir şekle ifrâğ ve dâire-i verâsete idhâl eyliyor.

[106] **Yazarın Dipnotu:** [31] Hazine-i Evrâkda 1283 senesine âid olarak İsmail Paşa tarafından Girid Vâlisi sîfâtıyla gönderilen muharrerât manzûrdır.

[107] **Yazarın Dipnotu:** [32] İsmail'in bu desâisine dâir Amerika'nın Girid konsolosu tarafından hükümet-i metbûʿasına gönderilen bir tahrîrât muahharen Amerika gazetelerinde intişâr idiyor.

iʿâne-i nakdiye takdîm idiyor. Bu hâdiseler bit-tabiʿ İstanbul ile Mısır arasındaki münâsebeti ihlâl idiyor. Bir müddet sonra İsmail Paşa tarafından Mısır ordusının âdem-i tahdîdi, nişân ihdâsı, kanun vazʿi ve muʿâhedât akdi düvel-i ecnebiye nezdinde siyâsî me'mûrlar taʿyîni husûslarına müsâʿade ve kendisine "Aziz-i Mısır" unvânının [33][108] tevcîh idilmesine dâir vukûʿbulan mutâlabât ve müddeʿiyyât-ı müfrite Bâb-ı Âlî şeddid bir meslek ittihâzına mecbûr kalarak Hidivin tahrîrâtını Mısır Kapu kâhyâsına iʿâde ve bu gibi ahvâlin takrirü hâlinde İstanbul'dan tard ve defʿ idileceğini ihtâr idiyor. Kezâ Mısır'ın vazʿiyyet-i uhdiyesini muhâfaza tarafdârı olan devletler ezcümle İngiltere Hidive ihtârât-ı lâzımede bulunuyorlar. Bunun üzerine İsmail tebdîl-i mesleke mecbûr kalarak me'mûriyet-i mahsûsa ile Nubar Paşa'yı İstanbul'a gönderiyor.

Nubar Paşa Bâb-ı Âlî erkânı ile uzun uzadıya müzâkerâtdan sonra memâlik-i Osmaniye'nin aksâm-ı sâiresinde olduğu gibi ʿuhûd-ı atîkanın Mısır'da dahi hükûmetin tebaa-i ecnebiye ile **(sayfa 36)** münâsebât-ı adliye ve inzibâtiyesinde ve gümrük muʿâmelatında ihdâs idilmekde bulunduğu müşkilât ve gavâilin mühimmâ-i emkin bertaraf idilememesi zımnından tasavvur idilen tedâbîrin tatbikine imkân hâsıl olmak istirhâmıyla mahâret-i müsellemesini sarf iderek 1284 [8 Haziran 1867] tarihli fermân ile " Mısır'ın umûr-ı mâliye ve maddiye ve sâiresinin muhâfaza ve tevsîʿi içün lüzûm görünen tanzîmât-ı mahsûse-i dâhiliye sûretinde nizâmât yapmak ve Devlet-i Aliye'nin kâffe-i muʿâhedâtı kemâkân Mısır'da dahi merʿî el-icrâ olmak üzere münhasıran gümrük ve ecânibe müteallik zâbıta ve transit ve posta muʿâmelâtına dâir me'mûrîn-i ecnebiye ile tanzîmât-ı mahsûsa akd itmek" sakâhiyetini istihsâl idiyor[109] [34].

---

[108]**Yazarın Dipnotu:** [33] Kur'ân-ı Kerîm'de Hazret-i Yusuf "Aziz" tesmiye idildiğinden İsmail Paşa da lâ-teşbîh bu unvânı ihrâz iderek "Aziz-i Mısır" olmak istiyor.

[109]**Yazarın Dipnotu:** [34] Fermân-ı mezkûrın fıkarât-ı esâsiyesi sûreti: "Mısır hidviyetine imtiyâz verâseti hâvî iʿtâ olınmış pşan fermân-ı ʿâlişânede dahi münderic olduğu vechile Devlet-i Aliyemin memâlik-i sâiresinde câriye ve merʿîye olan kavânin-i esâsiyenin Mısır'da dahi oranın ahâlîsinin imzaca tebâyiʿne adl ü hakâniye tatbîkan cereyânı mukarrer ve kavânin-i esâsiyeden murâd ise Gülhâne Hatt-ı Hümâyûn'ında münderic olan kavâid-i külliye olub fakkat Mısır'ın idâre-i dâhiliyesi o vechinle memleketin menâfiʿ mâliye maddiye ve sâiresi Mısır hükümetine muhavvel olduğundan işbu menâfiʿın muhâfaza ve tesvîʿi içün lüzûm görülen tanzîmât-ı mahsûse-i dâhiliye sûretinde nizâmât yapmağa me'zûn olduğu gibi Devlet-i Aliyemin kâffe-i muʿâhedâtı Mısır'da dahi merʿî el-icrâ olmak üzere münhasıran gümrük ve ecânibe müteallik zâbıta ve transit ve posta muʿâmelâtına dâir me'mûrîn-i ecnebiye ile tanzîmât-ı mahsûse yapmağa dahi murahhas olub fakkat işbu tanzîmât-ı ber gûne-i muʿâhede ve mukâvele-i düveliye şeklinde ve senedât-ı politikaya sîfâtında olamıyacağından ve bâlâda taʿyîn ve beyân olunan esâslara ve saltanat-ı seniyyemin hukûk-ı ecille-i mülkdârisine muvâffık

Hidiv, Mısır'ın vazʿiyyet-i idâresinde mühim bir merhale teşkîl iden bu fermânın istihsâlini müteʿâkib, Nubar Paşa'yı me'mûriyet-i mahsûsa ile Avrupa'ya göndererek kapitülasyonların memleketin umûr-ı iktisâdiyesinde îkâʿ eyledikleri müşkilât ve mızırâtı bertaraf itmek üzere Mısır'da on yedi konsoloshâne tarafından icrâ idilmekde bulunan vezâif-i kazâiyyenin tevcîd ile bilhassa **(sayfa 37)** umûr-ı hukûkiye ile iştigâl itmek üzere mahâkim-i muhtelite[110] [35] teşkîline dâir doğrıdan doğrıya müzâkerâta girişiyor. Nubar Paşa sefârât-ı seniyyenin vüsâtıne mürâcaatdan hazer idiyor.

Bu esnâda Hidiv de 1864, 65 ve 67 istikrâzlarına zamîmeten 1868'de dahi mühim bir istikrâz yaparak Said Paşa'dan kalan üç dört milyon lira borcu yirmi dört milyon liraya çıkarıyor. Mısır idâresini bir Avrupa devleti idâresine benzitmek zuʿmıyla ekserisinin vazifesi maaş almakdan ibâret olmak üzere yüzlerce Avrupalı me'mûr celbi diyor. Tumturaklı unvânlarla muhteşem bir teşkîlât-ı idâriye vücûda getiriyor. Ve müşâbeheti ikmâl itmek üzere fakat yalnız istişârî bir rey'i hâiz olmak şartıyla bir de "Şûrâ-y Nüvvâb" açıyor[111] [36] bu gibi icrâât-ı sathiyesi ve ecânib perestliği vesilesiyle baʿzı Avrupa ve husûsiyle Fransız gazetelerinde kendisini medh

---

olmadıkları halde ke-en lem yekün hükmünde tutulmak lâzım geleceğinden mezkûr husûslarda muvâffakkat ve adem-i muvâffakkatında Mısır'ca iştibâh olunan husûslarda kabl-el karir taraf-ı Devlet-i Aliyeme mürâcaat olunması ve Mısır'da gümrüklere dâir ber-vech-i meşrûh tanzîmât-ı mahsûsa yapıldıkda Bâb-ı Ali'yemize arz ve ihbâr olunub Devlet-i Aliyemle düvel-i sâire beyninde akd olunacak ticâret muʿâhedâtının müzâkeresinde Mısır'ın menâfiʿ-i ticâreti gözidilmiş olmak içün idâre-i Mısriyye'nin dahi mütalaası istihsâl kılınacağı iʿlânen Divân-ı Hümâyûnumdan mahsûsan işbu emr-i celîli'l-kadrim ısdâr-ı ilh..

[110]**Yazarın Dipnotu:** [35] Mısır'da konsolosları bulunan bi'l-cümle devletler ile uzun uzadıya müzâkerâtdan sonra nihâyet 1876 tarihinde teşkîl olunan mahâkim-i muhtelitenin te'sîsinden evvel Mısırlılar ile ecnebiler arasındaki hukûk daʿvâlarının rü'yeti memlketin hayât-ı iktisâdiyesini felce uğratacak derecelerde müşkilât ve te'hirâta uğradığı gibi husûsiyle ecânib tarafından hükümet aleyhine ikâme idilen daʿvâlar veyâ sadece ortaya atılan mutâleb ve müddeʿiyyât ekseriya taraf-ı diplomasiye ile taʿkîb olunarak Mısır hükümeti pek çok zararlara uğruyor. O mertebe ki mahâkim-i muhtelitenin te'sîsi sırasında bu nevʿ mutâlebin yekûnı kırk milyon liraya bâliğ olmakda imiş! İsmail Paşa adliye tensîkâtına kalkışdığı vakit evvela hükâmı Avrupa'dan celb iderek gerek yerli ve gerek ecnebileri mahâkim-i Mısriyye'nin kudâsına tâbiʿ tutmağı tasmîm eyliyorsa da Bâb-ı Âlî umûr-ı cezâiyyede memleketin vahdet-i kudâsını ihlâle müsâʿade itmediğinden kudâsı yerli ve ecnebilere şâmil olmak ve esâs iʿtibâriyle yalnız deʿâvi-i hukûkiyi- ve müstesnâ olarak mahkemeye hakkaret ve kabâhat gibi umûr-ı cezâiyeyi- rü'yet itmek üzere yerli ve ecnebi hükkâmdan mürekkeb mahâkim-i muhtelite teşkîl olunuyor. Ve kavâninde taʿdîlât-ı lâzıme icrâ olındığı gibi ilerude lüzûm görülecek taʿdîlâtın dahi hey'et-i hükkâmın muvâffakkatlarıyla icrâ olunabilmesi gibi hükkâmı hem kaza ve hem de teşrîʿ ile tavzif iden mugâyir bir usûl-i şart dahi vazʿ idiliyor. Maʿmâfîh mahâkim-i muhteliteden pek ziyâde istifâde idilerek evvelen beş sene müddetle teşkîl idilmiş oldıkları halde muahharen müddetleri temdîd idilerek harb-i umûminin zuhûrına kadar icrâ-yı vazifede devâm eylemişlerdir.

[111]**Yazarın Dipnotu:** [36] Şûrâ-yı Nüvvâb'ın küşâdında hükümete muhâlif olanların Avrupa meclislerinde muʿtâd olduğu üzere sol tarafda oturmaları lüzûmı ihtâr idilince o cihetde bulunan aʿzânın kemâl-i tehâlükle sağ tarafa cân atdıkları mervîdir.

itdirmeğe muvaffak oluyor. “Opinion Enternasyonal” gazetesi İsmail’in medâhı ve müdâfiʿi kesiliyor. Üçüncü Napolyon’ın bir müddet Fransa siyâsetine mihver **(sayfa 38)** ittihâz eylediği “Milliyet” esâsları mûcibince Mısır’ın müstakil olması lâzım geleceğini iddiʿâya kadar varıyor.

Bit-tabiʿ Bâb-ı Âlî İsmail Paşa’nın bu harekâtına karşı lâkayıd kalamayub ihtârâtda bulunuyor; fakat cevâb-ı şâfî alamıyor. Ve hatta irtesi sene Hidiv biz-zât seyâhate çıkarak ʿâdetâ müstakil bir hükümdâr gibi başlıca Avrupa hükümdârlarını ziyâret idiyor. Ve hakikaten bir hükümdâr gibi kabûl olunuyor.[112] [37]

Niyyât-ı istiklâlkârnesine dâir İngiltere ve Fransa hükümetlerini istimzâc idiyorsa da cevâb-ı muvâffakat alamıyor.[113] [38] ziyâret eylediği hükümdârları birkaç ay sonra Süveyş Kanalı’nın küşâdı merâsimine daʿvetle iktifâya mecbûr kalıyor. Aleyhindeki imârât ve şikâyâtdan tebrie eylemesi içün bu sırada İstanbul’a çağrılıyorsa da resmen daʿvet idilmediği bahânesiyle doğrıdan doğrıya Mısır’a ʿavdet idiyor.

Bâb-ı Âlî bir tarafdan düvel-i muʿazama ve ezcümle İngiltere nezdinde teşebbüsât-ı siyâsiyede bulunuyor. İngiltere İsmail’e isnâd idilen sû-i niyyâtı muhakkak görmemekle beraber her halde zevâhirin dahi yolsız olduğunı teslîm ile İsmail’e heman İstanbul’a giderek arz-ı mutâvaʿat itmesini tavsiye idiyor[114] [39]; maʿmâfîh İsmail’in bu hareket-i ser-keşânesine sebeb olan Muharrem 1283 fermânını fesh ile 1257 fermânı ahkâmı dâiresine ʿavdet husûsında Bâb-ı Âlî tarafından izhâr **(sayfa 39)** idilen niyyâtı tasvîb itmiyor.[115] [40] diğer cihetden İstanbul’da Bâb-ı Âlî ve sarayda müzâkereler tevâlî iderek nihâyet huzûr-ı hümâyûnda akd idilen bir meclisd Bâb-ı Âlî ve sefârât-ı seniyyenin vesâtatına mürâcaʿat itmeksizin devletlerle

[112]**Yazarın Dipnotu:** [37] “Hürriyet”in veyâ ne muhâbiri Hidiv’in imparator tarafından pâdişâhdan ziyâde ikrâm gördiğini te’mîn idiyor. İstanbul muhâbiri de, İsmail Paşa’nın Napolyon tarafından iki sene evvel Paris ziyâreti esnâsında Sultan Abdulaziz’e tahsîs idilen odada yatırılmış bulunmasından dolayı zât-ı şâhânenin pek ziyâde muğber olduğunı haber veriyor.

[113]**Yazarın Dipnotu:** [38] Ali Paşa’ya hitâben 1 Temmuz 1869 tarihli tahrîrâtında Londra sefiri Muzoros Paşa (Lord Klarendon)ın İsmail’e nasihat iderek İngiltere’nin Devlet-i Aliye’ye hayırhahlığından bahsle Mısır devletle katʿ-ı râbıta itdiği takdirde hem memleketin ve hem de Hidiv hânedânının müşkil bir mevkiʿde kalacaklarını ihtâr eylediğini ve Hidivin dahi cevâben bu güft ü gûların bedhâh iftirâ olduğunı te’mîn ile menbaʿ ihtilâfı Bâb-ı Âlî’nin Mısır umûr-ı dâhiliyesinde ibkâʿ eylediği müşkilâtdan ibâret gösterdiğini işʿâr idiyor.

[114]**Yazarın Dipnotu:** [39] İngiltere Hâriciye Nâzırı (Lord Klarendon) tarafından Mısır Ceneral Konsilos’ı (Mirâlây Stanton)a tahrîrât 6 Eylül 1869

[115]**Yazarın Dipnotu:** [40] “Lord Klarendon”dan İstanbul’da İngiltere “Sir Henry Eliot”a tahrîrât 5 Teşrin-i sânî 1869

müzâkerâta girişmesi, esliha ve süfün-i harbiye ısmarlaması ve bilâ istizân istikrâz akd itmesi gibi fermânlar ahkâmına mugâyir harekâtından dolayı îzâhât virmek üzere Hidivin İstanbul'a celbine karâr virilerek sadâret yâverlerinden Hasan Efendi vâsıtasıyla bu meâlde bir tahrîrât-ı sâmiye gönderiliyor. Bu sırada Mehmed Ali Paşa'nın küçük oğlı olub İstanbul'da ikâmet itmekde bulunan Halim Paşa'nın Beşinci Ordu Müşirliği ile Suriye Velâyeti'ne taʿyîn olunacağı rivâyetleri dahi şâyiʿ olarak Hidiv-i nevʿamâ tehdîd idiliyor. Hidiv Talat Paşa vâsıtasıyla gönderdiği cevâbda 1866 istikrâzını Zât-ı Şâhâne'nin müsâʿade-i te'yîd-i sadâkat ve arz-ı mutâvaʿat idiyorsa da İstanbul'a gelmesini "Mısır'da umûr-ı mühimmenin müsâʿid olacağı bir zamana" taʿlîk idiyor. Metbûʿı tarafından aldığı emri icâbet veyâ âdem-i icâbete muhayyer kalabileceği bir daʿvet-i ʿâdiye sûretinde telakki itmesi Bâb-ı Âlî'yi ve sarayı bir kat daha aʿsâb eylediğinden ikinci bir tahrîrât ile Avrupa'ya sipariş itdiği esliha ve zırhlıların teslîmi ve Mısır'ın umûr-ı askeriyesinin devlet idâresine terki ve kezâ umûr-ı mâliyenin merkezin murâkabesi altına vazʿ idilmesini ihtâr ve aksi takdirde ʿazline gidileceği ihsâs olunuyor. Hidiv derhâl telgrafla gönderdiği cevâbda bu evâmiri, imtiyâz fermânları ahkâmına mugâyir oldıklarından, kabûl idemeyeceğini ve mufassal cevâbını Şerif Paşa ile göndereceğini işʿâr idiyorsa da tahrîrât-ı cevâbiye iki ay kadar te'hîr idiyor. Bâb-ı Âlî bu te'hîri noksan-ı hürmete ʿatf iderek Mısır sarrâfı İbrahim Bey'i İstanbul'dan tard idiyor.

Bu esnâda devletler sûret-i gayr-i resmiyede mes'eleye müdâhale iderek Bâb-ı Âlî'ye mutâlabât-ı ahîresinin müfrit olduğunı beyân ve İsmail'e esliha ve zırhlıları teslîm iderek fermânlar ahkâmı dâiresinde arz-ı mutâvaʿat itmesini ihtâr idiyorlar.

İsmail bu ihtârâtı kabûl itdiği gibi Muharrem sene 1283 fermânının umûr-ı mâliye husûsında **(sayfa 40)** bahşeylediği salâhiyeti bilâ-istizân istikrâz-ı ecnebi akdine me'zûniyet sûretinde telakki itmek iddʿâsından da sarf-ı nazar idiyor ve Bâb-ı Âlî de bu şerâiti kabûl idiyor. Fakat bu esnâda [17 Teşrîn-i Sânî 1869] Fransa imparatoriçesi, Avusturya imparatoru, İngiltere ve Rusya veliʿahdları gibi Avrupa hükümdârları veyâ hükümdâr mümessillerinin huzûrile ve sâhib-i mülk olan pâdişâhın gıyâbında Süveyş Kanalı'nın resm-i küşâdı kemâl-i debdebe ile icrâ idliyor.

İsmail Paşa'nın sûret-i maʿrûzada kabûle mecbûr kaldığı 22 Şaʿbân 1286 [29 Teşrîn-i Sânî 1869] fermânı ile[116][41] Mısır'da virgülerin sûret-i müfritede tezyîdinin

[116]**Yazarın Dipnotu:** [41] Fermân-ı Hümâyûn fıkarât-ı mühimmesi:"Bin iki yüz seksan altı senesi şehr-i rebi'ül-âhirinin on sekizi tarihinde vekâlet-i mutlakkam cânibinden emr-i hümâyûnumla tarafına irsâl olunan tahrîrâta cevâben sene-i mezbûere cemâziye'l-evvelinin onu tarihiyle müverrihan vârid olan mektûbında esliha ve süfün harbiye ve muʿâmelât-ı hâriciye üzerine virdiğin izâhât ve itdiğin taahhüdât

maʿni ve istikrâzât-ı hâriciyenin, esbâb-ı mûcibe beyânıyla, sûret-i mahsûsada ruhsat istihsâl idilerek akdi lâzım geleceği takrir idiyor. Bu ihtilâfın tesvîyesi esnâsında İstanbul'daki Mısır kapu **(sayfa 41)** kahyâsından başkaca Saltanat-ı Seniyye tarafından dahi Mısır'da bir me'mûr-ı mahsûs bulındırılarak Bâb-ı Âlî ile Hidviyet arasında bir temâs-ı dâimi te'sîsi fikri ortaya sürülüyorsa da böyle bir me'mûrın sefire teşbîh idilerek Mısır'ın istiklâline delâlet idebileceği mülâhazası ile terk olunuyor. İngiltere sefiri Sir Henry Eliot bu mülâhazayı nâ-be-mahal olarak böyle bir me'mûriyet ihdâs idilmediğine teessüf idiyor.

Niyyât ve harekâtını bir dereceye kadar takyid iden bu fermânın ahkâmı devâm itdiği müddetce İsmail Paşa bir şey yapamıyor. Fakat Ali Paşa'nın vefâtı ile Mahmud Nedim'in sadârete gelmesi üzerine maneviyâtının mevkiʿ-i faale vazʿına müsâid bir zemîn bularak yine Boğaziçi'nde ehemmiyetli bir yaz mevsimi geçiriyor. Saray ve Bâb-ı Âlî erkânını hedâyâya gark iderek ihtirâsât-ı istiklâl-cevviyânesine mâniʿ olan Şaʿbân 1286 fermânının kuyûdından kurtulmak esbâbını hâzırlıyor. Bilâ-istizân ve keyf-i mâişa istikrâz itmesine müsâʿade idileceğine dâir zât-ı şâhâneden vaad-ı kavi olarak fermânın isdârına intizâren Mısır'a avdet idiyor; fakat bu sıra Mahmud Nedim azl ve Çeşme'ye nefiy idilerek Midhat Paşa ser-kâre geliyor. Yeni Sadrâzam Hidive gönderilmek üzere hâzırlanan fermânın irsâline mümânaʿt itmek istiyorsa da padişahın vaadinden haberdâr olunca külliyen redd cihetine gidemeyub fakat 1286 fermânını da doğrıdan doğrıya fesh ile bilâ-istizân akd-ı istikrâzâta da sarâhaten ruhsat virmeyerek ondan evvel virilmiş olan ve İsmail'in mutâlebâtına muvâffak bir sûretde tefsîre

---

makbûl-i şâhânem olub hâcet olmadığı vechile umûr-ı mâliye her memleketin ruhı mesâbesinde olmağla tekâlif-i mükellefinin iktidârını tecâvüz itdiği ve emvâl-ı müstahsale mesârif-i müsmire ve ihtiyâcât-ı sahihanın garibine gitdiği halde hâsıl olacak muhâzîr ve mazarrât belki mehâlik ve muhâtârât hâric ez hesâb ve kıyâs olacağı şekk ü iştibâhdan vâreste olmasıyla buna dahi dikkat-ı hukûk-ı sarîhave mukaddese-i mülkdârinin en mühimlerinden bulındığından baʿid izin bunda dahi ber gûna yanlışlığa mahal kalmamak zımnında izâhât-ı âtîyenin tarafına tefhîm ve cümleye iʿlânı tensîb-kerde-i şâhânem olmışdır.Şöyle ki idâre-i Mısriyye'nin esâsı olan şerâit-i maʿlûme-i merʿiyye iktizâsınca kâffe-i tekâlif nâm-ı hümâyûnıma olarak tarh ve tahsil olunageldiğinden bunların sırrı lüzûm-ı sahihanın hâricinde olmasına ve ihtiyâc-ı meşrûʿ ve sahih tahakkuk itmedikce tezyîd-i tekâlif ile bâr-ı ahâlînin ziyâde ağırlaşdırılmasına rızâ-yı şâhânem olmadığı cihetle ol bâbda biz-zât tarafından bezl-i ikdâm ve gayret olunarak tebʿa-i şâhânemin mazhar-ı ʿadâlet olması matlûb katʿî padişâhânem olduğu misüllü istikrâzât-ı hâriciye dahi memlektin vâridât-ı müstakbelesini nice seneler içün âhare terhîn dimek olub böyle bir halin tafsîlâtı yaʿni istikrâza müracaatın esbâb-ı hakîkiyesi üzerine ol emirde Devlet-i Aliye'ye maʿlûmat-ı kâmile virilüb taraf-ı hümâyûnımızdan ruhsat alınmadıkca Mısır'ın vâridâtından karşulık tahsîs olınması tasdîk ve kabûl olınamayacağından vakten mine'l-evkât istikrâza lüzûm tahakkuk itdikce kemâkân beyân esbâbıyle istizân olınması dahi irâde-i şâhânem icâbından olmağın."

H .- dikkat buyrulacağı üzere fermân-ı hümâyûnda mevzûʿ bahis olan tahrîrât-ı sâmiye ve Hidivin cevâbı sadâret yâveri Hasan Efendi vâsıtasıyla göderilen birinci tahrîrât-ı sâmiye ve Talat Paşa vâsıtasıyla gelen birinci cevâb-nâme olub iki ay kadar cevâbsız kalan ve şerâit-i mündericesi devletlerin tavassutlarıyla bertaraf idilen ikinci tahrîrât-ı sâmiye mevzûʿ bahis değildir.

müsâʿid bulunan Safer 1284 fermânının ahkâmını te'yîden ibkâ sûretinde 7 Receb 1289 tarihiyle bir fermân tertîb ve Mısır'a irsâl idiyor[117] [42] **(sayfa 42)**.

Hâlbuki evvelce arz idildiği üzere Safer 1284 fermânında istikrâzât-ı hâriciyenin bilâ-istizân akdine müsâʿade idildiğine dâir sarâhat olmayub "Menaf'iyi Mâliye ve maddiye vesâirenin" Mısır hükümetine muhavvel bırakılmasından müstedil ve münâzʿa-fîh bir şekilde olduğundan Midhat Paşa tarafından tertîb idilen fermân İsmail Paşa'yı tamâmıyla tatmîn idecek bir şekilde değil; fakat fermânın ısdârından on beş gün sonra sadrʿâzamın haberi olmaksızın mâbeynden doğrıdan doğrıya Mısır'a gönderilen 22 Receb 1289 tarihli bir hatt-ı hümâyûn ile Hidiv'e keyfe-i maîşâ istikrâzât-ı hâriciye akd itmek salâhiyeti ihsân olınıyor. İngiltere sefiri (Sir Henry Eliot) bu hâdise-i nâ-şinîdeye dâir Hâriciye Nâzırı (Lord Granoil)e gönderdiği tahrîrâtda cereyân-ı vukûʿatı hikâyeden ve istikrâzât-ı hâriciye mes'elesinde yine bir menbaʿ-ı ihtilâf olarak îkâ idilen meşkûkiyetin bu sûretle bertaraf idilmiş olmasının müstakbel içün daha iyi olacağı mütâlaʿasını der-miyân itdikden sonra " hatt-ı hümâyûnun sadrʿâzamın re'yi alınmak değil hatta haberi bile olmaksızın tertîb ve irsâl idilmiş olduğunı kemâl-i esefle müşâhede itdim. Eğer umûr-ı mühimmenin böyle sarayda nüfûz ve vesâit-i istiʿmâliye taht-ı karâra alınması devâm ider ise idâre-i memleketin âtîsi içün hayır olmaz" zemîninde beyân-ı mütâlaʿa eyliyor.[118][43] Kezâ 14 Teşrîn-i Evvel 1872 tarihli diğer bir raporda fermân ve hatt-ı şerif mes'elesine dâir sadrʿâzam ve Halil Şerif Paşa ile görüşdiğini ve bu husûsda her ikisinin de izhâr-ı te'essüfden çekinmediklerini ve hatt-ı hümâyûnun sûretinden el'ân bî-haber oldıklarını nakilden sonra bu husûsda pâdişâh tarafından virilen vaadin Hidiv'in

[117]**Yazarın Dipnotu:** [42] Mezkûr fermânın fıkârât-ı esâsiyesi:"bin iki yüz seksan dört senesi saferinin beş tarihiyle virilen emr-i ʿâlişânemde dahi Mısır'ın idâre-i dâhiliyesi ve bu vechle menâfiʿ-i mâliye ve maddiye vesâiresi Mısır hükümetine muhavvel olduğundan her sûretle tanzîmât ve ıslahât-ı dâhiliyesinin istihsâline me'zûniyeti hakkında müsâʿadât-ı seniyye-i mülûkânem bî-diriğ ve erzân buyrulmuş olduğu halde muahharen bin iki yüz seksan altı senesi şaʿbânının yirmi ikisi tarihiyle virilen fermân-ı ʿâlişânemde münderic baʿzı takyidât ve istisnaât-ı vilâyet-i Mısriyye'nin ikmâl ve sâil-i umrâniyesine mûris saʿvebât ve müşkilât olduğu tarafından huzûr-ı şevket-mevfûr-ı mülûkâneme arz ve inhâ olınmış olmağla taʿrife cânib olmadığı üzere nezd-i hümâyûn-ı şâhânemde en ziyâde mültezim ve ehemm olan maʿmûriyyet-i mülk ve tebʿa maddesi bu mes'elenin mevkûf-ı aleyhi olan ihtiyâcâtın teshîl-i vesâil ve esbâbiyle hâsıl olmak tabîʿi olub halbuki Mısır idâresinin menâfiʿ-i mâliye ve maddiyesi içün mukaddemâ taraf-ı mülûkâneden ihsân olınmış olan müsâʿadât ve imtiyâzâtın tagyîri ile iʿmârât ve tanzîmâtın sektedâr idilmesi esâs maksad-ı hümâyûnumıza muvâfık olmıyacağından sâlifü'l-beyân seksan dört senesi saferinin beşi tarihli fermân-ı ʿâlişânım mûcibince Mısır Hükümetine ihsân olınan müsâʿadât ve imtiyâzâtın kemâkân ibkâsı husûsına bu kere idâre-i seniyye-i mülûkânem taalluk itmesiyle"

[118] **Yazarın Dipnotu:** [43] (Sir Henry Eliot)dan (Lord Granoil)e 1 Teşrîn-i Evvel 1872

İstanbul'da ikâmeti esnâsında birtakım vesâit-i râşîyâne ile istihsâl idilmiş olduğunı te'mîn ile[119] [44] Mahmud Nedim elli bin lira aldığı rivâyet idiliyorsa da Paşa'nın ancak yirmi beş bin lira aldığını söylemiş olduğunı îlâve idiyor. Bit-tabiʿ bu şerâit dâiresinde Midhat Paşa'nın sadâreti devâm idemeyerek mütercim Rüşdi Paşa ser-kâre geliyor. Sir Henry **(sayfa 43)**Eliot yine İngiltere hâriciye nâzırına gönderdiği bir raporda yeni sadrʿâzam ile mülâkâtında dahi hatt-ı hümâyûn sûretinin hâlâ Bâb-ı Âlî'ye gelmediğini anlayarak kendisine gönderilen sûreti Mehmed Rüşdi ve Halil Şerif Paşa'lara teblîğ itdiğini ve sarayın bu sûretle umûr-ı devlete doğrıdan doğrıya müdâhalesinden dolayı sadrʿâzamın sıkıldığını ve Halil Paşa'nın şâyed bu husûsdan dolayı ilerüde bir mes'le çıkarsa alel-usûl Bâb-ı Âlî'de divân kalemine kayıd idilmediğinden dolayı[120] [45] hatt-ı hümâyûnın merʿiyyetinin redd olınabileceğini iddiʿâya kadar vardığını ve kendisinin cevâben vâkıʿâ evvelce 1867 fermânının mühim bir fıkrasından dolayı tahaddüs iden ihtilâfda İngiltere Bâb-ı Âlî'ye müzâheret itmiş ise de böyle vazîh bir mes'elede vaziʿyetin başka olacağını söylediğini işʿâr ve Lord Granoil cevâben sefirin bu hareketini tasvibi diyor.[121] [46]

Maksadına tamâmıyle nâil olmağla berâber bu yeni fermân -1257 fermânı gibi- resmen devletlere teblîğ olunarak bir kıymet-i ahidiye kesb eylemediğinden dolayı endişede bulunan İsmail Paşa irtesi sene yaz mevsimini yine Boğaziçinde geçiriyor ve yine mâbeyne ve Bâb-ı Âlî'ye hedâyâ-yı ʿazîme virerek gerek Mehmed Ali'ye ve gerek kendisine virilen fermânlarda münderic kâffe-i imtiyâzâtı "ahkâmı müstemirren câri olmak" şartıyla 13 Rebiü'l-evvel 1290 [8 Haziran 1873] tarihli bir fermânda cemʿ ve te'yîd itdirmeğe muvaffak oluyor. Tarih-i idârî ve siyâsiyemizin en hazîn fasılalarından birini teşkîl iden bu fermân hikâyesinin bir kısm-ı mühimini –bu

[119]**Yazarın Dipnotu:** [44] "It admits noe of no question that the promise of the Sultan to Grant these instruments was obtenainel through corrup means during the viceroy's stay here"

[120]**Yazarın Dipnotu:** [45] Hatt-ı Hümâyûnın sûreti elân divân kaleminde mevcûd olmadığından Sir Henry Eliot tarafından teblîğ idilen Fransızca sûretinin nakli münâsib görüldi:L'administration matérielle et financiére de I'Egypte vous étant, en tont et pour tout déveolue par mes divers fimaus impériaux, la faculté de faire des emprunts à Textérieur et les affecter an bien étre de I'Egypte se trouves compris dans la sphére des priviléges accordés spécialement an gouvernement d'Egypte. Dorénavant, aussi, toutes les fo's que pour la prospérité du pays le besion de contracter des emprunts à I'extérieur se produira, Je vons renouvelle et vous confirme I'auto risation d'emprunte les sommes nécessaires an nom du gouvernement d'Egypte et sans demander I'autorisation.Le 22 Rédceb 1289

[121]**Yazarın Dipnotu:** [46] Sefirin telgrafnâmesi 24 Teşrin-i evvel 1872. Lord Granoil'in cevâbı 26 Teşrin-i evvel minhü

senelere âid vesâiki her nedense Hazîne-i Evrâk'da bulmak mümkün olamadığından– yine İngiltere sefirinin raporlarından almak lâzım geliyor.

Sir Henry Eliot "Lord Granoil"e gönderdiği 10 Haziran 1873 tarihli bir tahrîrâtda bu yeni fermânın imtiyâzât-ı mevcûdeyi tafsîlâta âid baʿzı tevsîʿât ile cemʿ **(sayfa 44)** itdiğini ve bu münâsebetle Hidiv'in vükelâya hediye itmek istediği altmış bin liralık sûret-i taksîmini pâdişâhdan sorarak idâre-i seniyye ile sadrʿâzama yirmi beş bin ve ser-askere on beş bin lira virildiğini ve Zât-ı Şâhâneye dahi gâyet mühim bir meblağ takdîm olunduğunun rivâyet idildiğini ihbâr idiyor ve müteʿâkiben gönderdiği 16 Haziran 1873 tarihli diğer bir raporda "Zât-ı Şâhâneye Hidiv tarafından mühim bir meblağ takdîm idilmiş olduğunı evvelce rivâyet kâbilinden işʿâr itmişdim. Fakat şimdi hâk-i pây-ı şâhâneye takdîm olunan [at His Majesty'ı feet] meblağ bir milyon Osmanî lirası olduğunı te'mîn idebilirim. Bu husûsa dâir sadrʿâzama ve hey'et-i hâzıraya mensûb bulunan baʿzı zevât bu işin Zât-ı Şâhânenin hukûkını satması dimek olduğunı kemâl-i teessüfle söyliyorlar. Padişahın para hırsı ʿâdeta bir cennet-i muvahhide gibi telakki idilmekdedir" didikden sonra bu fermânın dahi yine ʿale'l-usûl Bâb-ı Âlî'de tertîb idilmeyüb sadrʿâzamın re'yi munzam olmaksızın sarayda kaleme alındığını ve fakat müşârün-ileyh münderecâtından haberdâr olınca bahş ve tevsîʿ idilmesi tasavvur idilen imtiyâzâtdan Mısır ordusının âdem-i tahdîdinden mâʿadasının tayy idilmesi husûsında Zât-ı Şâhâneyi iknâʿa muvaffak olduğunı iʿlâve eyliyor. İsmail Paşa'nın zaman-ı velâyetinde Mısır'ın vazʿiyyet-i idâresinde husûle gelen tebeddülâtı cemʿ itmek iʿtibâriyle fermân-ı mezkûrın şerâit-i esâsiyesi bervech-i âtî taʿdâd idildi:

1.- 2 Rebiü'l-âhir sene 1257 fermânıyla taʿyîn olunan usûl-ı verâsetin taʿdîliyle baʿdemâ vâli-i sâbıkın evlâd-ı zükûrından büyüğünün, evlâd-ı zükûr bulınmadığı halde birâderlerinden en büyüğünün ve birâder de bulınmadığı takdirde en büyük yeğenin ilh- vâris olması ve anadan mütevellid zükûrın kemâkân hak verâsetinden mahrûmiyeti;

2.- sinn-i rüşd on sekiz iʿtibâr idilerek reşid olmıyan vârisler içün Hidiv-i sâlif tarafından birüsü veyâ bir hey'et-i vesâyet taʿyîn idilmiş bulunduğu takdirde dâhiliye, cihâdiye, mâliye, hâriciye ve Meclis-i Ahkâm-ı Mısriyye ve ʿasâkir-i Mısriyye serdârlığı ve ekalîm-i Mısriyye müfettişliği me'mûriyetlerinde bulunan zevâtdan mürekkeb bir hey'et-i vesâyet teşkîl olunarak içlerinden birinin hey'et-i mezkûre tarafından vasi-i intihâh olunması;

3.- Hidviyet-i Mısriyye ve mülhakâtı ve idâresinde bulunan cihât-ı maʿlûmesi ile muahharan îlâve idilen Sevakin Musavva kâimakâmlıkları ve mülhakâtının bundan böyle dâhil-, dâire-i verâset olmaları;

4.- Memleketin her sûretle idâre-i mülkiye ve mâliyesi ve bil-cümle menâfiʿ maddiye ve sâiresi **(sayfa 45)** Mısır hükümetine âid olarak lüzûm göründükce kavânin ve nizâmât-ı dâhiliye yapmak salâhiyeti;

5.- Harf ve sanâyîʿ ve ticâretin terakki ve tevsʿî ve ecânib-i umûr-ı zâbıtası ile gerek hükümet ve gerek ahâlî ile ecânibin arasında olan muʿâmelât-ı sâirenin emr-i tesviye ve temşiyeti zımnında devletin muʿâhedât politikasına halel getürmiyecek sûretle düvel-i ecnebiye me'mûrlarıyla gümrük ve ticâret ve memleketin cümle umûr-ı dahiyle ve sâiresi hakkında ecânib ile olan kâffe-i muʿâmelâtına dâir mukâvelenâmeler akd ve tecdîdine Hidiv-i Mısır'ın murahhas ve me'zûn olması;

6.- Her ne vakit lüzûm görünürse bilâ-istizân hâricden istikrâz akdi husûsına me'zûniyet-i tâmme;

7.- Mısır ordusının bilâ-tahdîd taklîl ve teksîri husûsında murahhassiyet-i kâmile;

8.- Memleketin sıyâneti Hidiv-i Mısır'ın akdem vezâifi olduğundan kâffe-i esbâb-ı muhâfazanın ilcâât-ı zamânieye ve mevkiʿyeye nisbetle tedâriki ile beraber sefâin-i harbiyeden bilâ-istizân yalnız zırhlı sefâin inşâ olunamaması;

9.- Mısır asâkir-i berriye ve bahriyesi sancâklarının sâir asâkir-i şâhâne sancaklarından farklı olmaması;

10.- Mirâlâya kadar merâtib-i askeriye ve sâniyeye kadar merâtib-i divâniyenin Hidiv tarafından tevcîh olunabilmesi;

11.- Mısır'da meskûkâtın nâm-ı şâhâneye darbı;

12.- Senevî yüz elli bin kese virgü-yı maktûʿa iʿtâsı;

Bu sûretle Mısır'da fiilen olduğu gibi hukûken dahi istiklâl-ı tâmme müşâbih bir vazʿiyyet ihdâsına muvaffak olan İsmail Paşa hesâbsız istikrâzlar akd ve ağır virgüler tarh iderek ele geçirdiği milyonlar ile her gün ihtiyâc-ı hakîki hissidilen birtakım yeni yeni teşkîlât ihdâs itmek ve hıdmet-i hükümete lüzûmlı lüzûmsız binlerce ecnebi me'mûr almak, cesîm bir ordu vücûda getirmeğe kalkışarak dört beş bin zâbıt taʿyîn ve her gün bî-lüzûm ve keyfî terfîʿler emr itmek, vâsiʿ mukâyesede şeker kamışı zirâʿatine başlayarak cesîm tasfiye fabrikaları yapdırmak, şimendufer hutûtını temdîdiyle İskenderiye ve Süveyş'de dalgakıranlar, limanlar ve fenarlar yapdırmak, tiyatrolar ve baʿzı mekâtib-i ʿâliye te'sîs ve inşâ itdirmek gibi sathî taklideler ile

Mısır'da güyâ bir Avrupa idâresi vücûda getirmeğe çalışıyor **(sayfa 46)** isrâfât ve sefâhat-ı şahsiyesi dahi elf-i leyle hikâyelerini andıracak derecelere varıyor. Fakat ahâlî fevkʿalâde fakr ü zarûrete giriftâr oluyor. Saʿid cihetinde fellâhlar kadastro usûliyle taʿyîn idilen ağır virgü belliyesinden kurtulabilmek üzere topraklarını terk idüb kaçmağa kadar varıyorlar.

Ceddinin Suriye ve Irak'ı da ihtivâ itmek üzere bir Devlet-i Arabiyye te'sîs itmek husûsındaki niyyâtını tamâmıyle terk itmemekle berâber evvelâ cesîm bir Afrika imparatorluğu vücûda getirmeğe kalkışan İsmail Paşa Sudan cihetlerinde tevsîʿ-i fütûhât içün de mesârif-i ʿazîme ihtiyâr idiyor. 1870'li ve 1875 tekmîl-i Nil havzasını cenûben hatt-ı istivâde göller mıntıkasına ve garben Darfur ve Bahrü'l-gazalik hudûdlarını teşkîl iden 23 griniç tûl şarkiyesine kadar Mısır idâresine alıyor, Musavvaın hinterlandı içün Habeşliler ile uğraşıyor. Ve Habeş'in cenûbında Harar Eyâleti'ni de zabt idiyor. Hatta Göller mıntıkasından Bahr-ı muhît-i Hindî'ye kadar aksâmı da istilâya kalkışıyorsa da Zengibar hâkiminin hukûkına tecâvüz teşkîl ideceği iʿtirâzıyla İngiltere tarafından menʿ idiliyor. Sâhil cihetinde dahi Süveyş'den iʿtibâren Afrika'nın müntehâ-yı şarkiyesinde Ra'sü'l-Hafûn yerine kadar Bahr-ı Ahmer ve Aden Körfezi sevâhilini Mısır idâresine alıyor[122] (47) merkezi Hartum olmak üzere on altı sancâkdan mürekkeb olarak vücûda getirilen Sudan Eyâleti'nin teşkîlâtı dahi mesârif-i azîmesi istilzâm idiyor.

Evvelce bil-münâsibe arz idildiği üzere Said Paşa'nın vefâtında Mısır'ın borcı üç dört milyon lira iken İsmail Paşa zamanında istikrâzât-ı hâriciye husûsındaki kuyûd bâki kaldığı müddetce 1868 tarihine kadar, şimenduferler istikrâzâtı dahi dâhil olduğu halde, yirmi dört milyon liraya bâliğ oluyor. Fakat 1862 ve 1863 fermânlarından sonra birkaç sene zarfında Mısır duyûnı 1873'de defʿaten otuz iki milyonluk bir istikrâz ve fâizleri tedârik içün birçok duyûn-ı gayr-i muntazama ile yüz milyona yaklaşıyor. Faizler zâhiren %7 ila 12'den hakîkide %27'ye çıkıyor. **(sayfa 47)**

1877 senesinde Mısır vâridâtı dokuz buçuk milyon liradan ibâret olduğu halde fâizlerin yekûnı yedi buçuk milyon liraya varıyor. Bâkî iki milyondan da yedi yüz elli bin lira

[122]**Yazarın Dipnotu:** [47] Evvelce Masûʿ ve Sevakin Mısır'a ne sûretle terk idildiği arz olınmış idi. Zeyla İskelesi dahi sûreti âtîde münderic hatt-ı hümâyûn ile Mısır'a terk olınmışdır: Hidiv-i Mısır İsmail Paşa Hadide'ye merbût ve Afrika sâhilinde müfrez bir halde bulunan Zeylaʿ İskelesi'nin hüsn-i sûretle ʿahiddeki ihâlesi ve bunın içün senevî tertîb olınan on beş bin altunın hazine-i celilemize te'diye ve îfâsı ……. ilh 17 Cemâdiye'l-evvel 1292 [1 Temmuz 1875]

virgü çıkdıkdan sonra bâkîye ile Mısır ve mülhâkâtının idâresini te'mîn eylemek lâzım geliyor!

Ahâlî tekâlif gûn-â-gûn ile azaldığı halde İsmail Paşa yine biraz para çıkarabilmek ümidiyle bir "Mukâbele Kanunı" yaparak beş senelik virgülerini peşin virenlerin virgülerini müebbeden afv itmek gibi tedâbîr-i nevmîd-âneye mürâcaata mecbûr kalıyor. Bu sırada bizim iflâsımızın dahi Mısır umûrında su-i te'sîrâtı görülüyor. Eshâm yüzde altmışa düşüyor. İsmail Paşa vaktiyle Said Paşa'nın almış olduğu (1760602) aded Süveyş sehîmini satmağa mecbûr kalıyor ve İngiltere Fransa'dan bi'l-istifâde mezkûr eshâmı yüz milyon franga satun alarak kanalın en mühim hissedârı oluyor. Maʿmâfîh bu da buhrân-ı mâliyenin önünü alamayarak Nisan 1876'da te'cîle mecbûriyet hâsıl alıyor. Hidiv 2 Mayıs 1876'da Fransız İngiliz ve İtalyan üç komiserden mürekkeb "Duyûn-ı umûmiye Sandığı" teşkîline dâir bir bir karâr-nâme-i Hidivî [Decret Khédivial] imzâlıyor. Baʿzı müdiriyetler ile Kahire ve İskenderiye ve sevâhil-i sâire gümrüklerinin vârîdâtı, tütün ve tuz rüsûmı, şimendöferler hâsılâtı ve dâire-i Hidivi irâdından yedi yüz liraya karîb bir meblağ-ı Duyûn-ı umûmiye sandığına terk olınıyor. 7 Mayıs'da bil-cümle duyûn tevhîd idilerek doksan bir milyon lira borc tahakkuk itdirilüb %7 [muahharan Nisan 1879'da %6'ya tenzîl] fâiz taʿyîn idiliyor. 18 Teşrîn-i Sânî 1876 karârnâmesi ile Duyûn-ı umûmiye sandığı bir şekl-i dâimîye ifrâğ olunduğu gibi devlet-i metbûʿalarının muvâffakatıyla taʿyîn idilmek şartıyla biri Fransız ve diğeri İngiliz iki müfettiş-i umûmî [Controleur Général]lik me'mûriyeti ihdâs oluyor. Biri vâridâtı ve diğeri hazinenin hesâbâtını tedkîk vazifeleriyle mükellef olan bu müfettişlerin me'mûriyetleri resmen istişârî ise de hakikatde Mısır mâliyesi ve dolayısı ile umûr-ı idariyesi sıkı bir murâkabe altına alınmış oluyor.

İngiltere'nin tavsiyesi ile taʿyîn olunan Sir Rivers Vilson ve Fransa'nın intihâbıyla taʿyîn idilen Mösyö Dubilinier Mr de Biligniére zâbitânın terfiʿî polis nizâmâtı ve hatta nuzzârın intihâbı gibi husûsâta bile karışdıkları gibi **(sayfa 48)** Hidiv tarafından tasdîkinden evvel büdcenin tedkîki husûsında "Şûrâ-yı Nevvâb" tarafından der-miyân idilen talabi şiddetle redde kadar varıyorlar birtakım hali müşkil ihtilâfât zuhûr idiyor. Duyûn-ı Umûmiye sandığı tarafından mahâkim-i muhtelitede hükümet aleyhine açılan daʿvâların arkası alınamıyor. Nihâyet Fransa ve İngiltere'nin ibrâmıyla 25 Kanun-ı Sânî 1878'de Hidiv tarafından müfettişler ve Duyûn-ı Umûmiye komisyonları da dâhil olmak üzere bir tahkikât komisyonı [Commission Supérieure d'Enquête] teşkîline dâir bir karârnâme imzâlıyor. Komisyonın idâre-i şahsiyesi

aleyhine netâyice müncerr olacağı hisseden İsmail Paşa derhâl makâm-ı metbûʿanı der-hâtır iderek "tahkikânın şümûlini zât-ı şâhâne tahdîd itmelidir" bahânesiyle işi taʿvîke kalkışıyorsa da yine Fransa ve İngiltere'nin tazyîkiyle aʿzâ taʿyîn olunarak[123] [48] komisyon işe başlıyor. Netice-i tahkikâtda on milyon liraya karîb bir açık husûsında Hidiv'in mes'uliyetini ortaya çıkararak muhtelif "Dâire"lerin [Hidive mahsûs emlâk ve akâr idârelerinin] tamâmıyle hükümete terkine ve tasarrufât-ı mukteziyesi te'mîn içün İsmail Paşa tarafından vücûda getirilen bî-lüzûm teşkîlât-ı vâsiʿanın basit ve memleketin kudret ve ihtiyâcı ile mütenâsib bir şekle ifrâğına lüzûm gösteriyor. Hidiv, ʿazmetine ve hulyâ-yı istiklâline bir darbe olan mutâlebât-ı mezkûreyi "Afrika'da değiliz, Avrupa'dayız, bir Avrupa idâresine muhtâcız" diyerek redd ile bu görevden kurtulmak içün 28 Ağustos 1878'de Nubar Paşa'ya gönderdiği bir nâme-i Hidivî [Rescrit] ile "baʿdemâ idâre-i şahsiyeye nihâyet virerek umûr-ı hükümeti meclis-i nuzzâre tevdîʿ ve onlar vâsıtası ile memleketi idâre ideceğini" iblâğ idiyor. Teşrîn-i evvel 1878'de Nubar Paşa'nın teşkîl eylediği hey'et-i nuzzâre müfettiş-i umûmî (Sir Rivers Vilson) mâliye ve (Mösyö Dubillinier) nâfıa nezâretleriyle dâhil oluyorlar. Ecnebi nâzırlar devletlerinin muvâffakatı olmaksızın azl idildikleri takdirde me'mûriyet-i sâbıkaları kendiliğinden ʿavdet itmek şartıyla müfettiş-i umûmiler lağv idiliyor. Yeni hey'et-i vükelâ tasarrufâta başlayarak adedleri Mısır ordusının ihtiyâcından pek fazla mikdârda bulunan zâbitândan iki bin beş yüz kadarını yarım maâşla kadro harici çıkarıyor, kezâ sâir husûssâtda da tasarrufâta başlıyor; bu gibi tedâbîr bit-tabiʿ memleketde nâ-hoşnûd bir sınıf vücuda **(sayfa 49)** getiriyor. Ecnebi müdâhalâtı ve me'mûrin-i ecnebiye istihdâmı aleyhinde ahâlînin hissiyât-ı milliye ve diniyesi tahrîk idiliyor. Şubat sene 1879'da ecnebi nâzırlar nümâyiş yapan ahâlî tarafından tahkîr idilerek mâliye nezâretinde kapalı kalıyor. İsmail Paşa konsolosları refâkatına alarak biz-zât nezârete gidüb Wilson ve Bilinier'i tahlîs idiyor.[124] [49] ve inzibâtı taahüd ve tekellüf idememesi Nubar Paşa'yı azl iderek oğlu Tevfik Paşa'nın taht-ı riyâsetinde bir hey'et-i nuzzâr teşkîl idiyor. Wilson ve Bilinier yine hey'etde kalıyorlar; fakat İngiltere ve Fransa tarafından "mukarrerâta icrâ-yı te'sîr itmemek üzere" Hidivin meclis-i nuzzârda hâzır buluınmaması ve ecnebi

[123]**Yazarın Dipnotu:** 48] Mr. F. De Lesseps, président. Sir Rivers Wilson, Vice-prés Riaz Pacha, MM. Baravelli, Evlyn Baring, de Biligniére, Von Kremer et Bellaigue de Bughaze, inembres 4

[124]**Yazarın Dipnotu:** 49] Bu nümâyişin murâkabeden kurtularak yine idâre-i şahsiyesini iʿâde emelinde bulunan İsmail Paşa tarafından tertîb itdirilmiş olduğu ve hatta muahharen Mısır Mes'elesinde mühim bir rol oynayan Arabî'nin tahrikât-ı siyâsiyeye ilk defʿa olarak bu vesile ile başladığı Mısır Mes'elesi ile meşgûl olanlar tarafından te'mîn idilmekdedir.

nâzırların müştereken bir hakk-ı redde [Veteo] sâhib olmaları ve nuzzârın taʿyîninde re'ylerinin alınması talep idiliyor. İsmail Paşa bit-tabi bu gibi şerâite katlanamıyor. 7 Şubat 1879'da Wilson ve Bilinier'i ihrâc ile Şerif Paşa'nın taht-ı riyâsetinde münhasıran yerlilerden bir hey'et-i nuzzâr ile idâre ideceğini konsoloslara teblîğ idiyor. Mısır'ın taahhüdât-ı mâliyesini kendiliğinden îfâya muktedir olduğunı iddiʿâ iderek Duyûn-ı Umûmiye sandığını ʿalenen lağv itmemekle beraber birkaç gün sonra duyûnın tesvîyesine dâir imzaladığı bir karârnâme ile mezkûr sandık mevcûd değil imiş gibi hareket idiyor. Komiserler protesto itdiği gibi Fransa ve İngiltere şiddetle iʿtirâz ve hatta Almanya, Avusturya ve Rusya da protestoya iştirâk idiyorlar. İsmail Paşa mukarrerâtında ısrâr ile beraber devletleri başka bir sûretle tatmîne çâre olur ümidiyle yerli ve ecnebi aʿzâdan mürekkeb bir şûrâ-yı devlet te'sîs idiyorsa da tehlikeyi bertaraf itmeğe muvaffak olamıyor. Nihâyet Fransa ve İngiltere Hidiv'in tebdîlinden başka bir çâre kalmadığına hükmiderek[125] [50] Zât-ı Şâhâne'ye mürâcaatla İsmail Paşa'nın azlini taleb idiyorlar. **(Sayfa 50)**

Rebiü'l-âhir sene 1290 [1873] femanı ile mutlakü'l-inân kalan İsmail Paşa'nın Mısır'ın ecnebi murâkabesi ve nihâyet İngiliz işgâli altına düşmesine sebeb olan bu harekât ve icrââtı esnâsında Bâb-ı Âlî geçen Rus muhârebesi ʿarefesinde tahaddüs iden Sırb, Bosna ve Bulgar isyân ve ihtilâlleri gibi gavâil ve nihâyet 1293 Harbi gibi memleketin mevcûdiyetini bile tehlikeye ilkâ iden mesâil-i vahîme ile meşgûl bulunduğundan bit-tabiʿ Mısır işlerini taʿkîb idemiyor. Hatta İsmail Paşa'nın hey'et-i nuzzâra ecnebi aʿzâ idhâli gibi icrââtı 1290 fermânının ahkâm-ı vâsiʿası dâhilinde bile idhâl idilemeyecek yolsuzluklardan olduğu halde vazife-i murâkabenin icrâsına fırsat ve imkân bulamıyor. İngiltere ve Fransa Bâb-ı Âli'nin iʿtizâl mecbûriyetinden istifâde iderek ve aralarındaki rekâbet-i zarûriyeye refâkat süsü virerek evvelce arz olunduğu üzere Mısır işlerine müdâhalelerini artdırıyorlar; hatta Rus muhârebesini müteʿâkib 1878'de Berlin Kongresinin Mısır işleriyle de iştigâl itmemesi Fransa'nın teşvîki ile İngiltere tarafından dahi iltizâm olunduğundan mezkûr devletler tarafından te'sîs idilen müdâhale-i müştereke devâm idiyor.[126][51] Fakat nihâyet Bâb-ı Âlî Berlin

[125]**Yazarın Dipnotu:** [50] 18 Haziranda Fransa hâriciye nâzırı Kahire konsolosu vâsıtasıyla terk-i mevkiʿ iderek çekilmekden başka bir çâre kalmadığını İsmail Paşa'ya ihtâr idiyor.
Mr Waddington à Mr Tricon, le 18 Juin 1870 (Livre Jaune)

[126]**Yazarın Dipnotu:** [51] Kongrenin 7 Temmuz 1878 celsesinde İngiltere murahhası Lord Solsbery Kıbrıs Muʿâhedesini Fransa murahhası "Mösyö Vadington"a teblîğ idiyor. Bunın üzerine iki murahhas beynînde muʿâhede-i mezkûre ile muhtell olan Bahr-ı Sefîd Muvâzenesi hakkında teʿâtî-i efkâr idiliyor, neticede İngiltere tarafından Tunus'da Fransa himâyesi te'sîsine muvâffakkat ve Fransa tarafından da

Kongresinin ferdâsında Mısır işleri ile iştigâle başlıyor; hatta Fransa ve İngiltere dahi Mısır'da icrââtları hakkında Bâb-ı Âlî'ye mürâcaate lüzûm hissiderek İsmail Paşa'nın Fransız ve İngiliz nâzırları ʿazil ile münhasıran yerlilerden mürekkeb Şerif Paşa hey'eti teşkîl itmesi üzerine "taahhüdât-ı sâbıkasına riʿâyet itmediği takdîrde Mısır'da menâfiʿ-i mahsûsalarının muhâfazası ve memleketde bir hüsn-i idâre te'sîsi zımnında münâsib görecekleri harekâtda muhtâr kalacaklarına" dâir Hidiv'e virdikleri müttehidü'l-meâl notanın bir sûretini Bâb-ı Âlî'ye dahi teblîğ idiyorlar. Mes'ele Meclis-i Vükelâ'da müzâkere idilerek Hidiv'in icrââtının imtiyâz fermânları ahkâmına ve devletin hukûk-ı hükümdâriyesine mugâyir olduğuna ve bu husûsda sükût idilirse İsmail Paşa'nın taahhüdât-ı maʿlûmesinin meşrûʿiyetini tasdîke muhavvel olabileceğinden hakaik-i ahvâli saklamakda bulunan müşârün-ileyhden **(sayfa 51)** Padişahdan istizâh-ı keyfiyetle Düvel-i Muazama nezdindeki süferâ-yı Osmaniye vâsıtasıyla Hidiv'in taʿahhüdâtının hukûk-ı saltanat ile kâbil-i tevfîk olmadığına dâir tebligât icrâsına ve aynı zamanda müşkilâtın Bâb-ı Âlî vâsıtasıyla hall ve tesviyesine teşebbüs itmesi içün Hidiv'in celb ü efkârına çalışmasına karâr viriliyor.[127] [52]

Mısır'da Fransız ve İngiliz menâfaatın mütesâviyen mühim oldıkları teslîm olunuyor. Neticede: 1881'de Fransızlar Tunus ve bir sene sonra İngilizler Mısır'ı işgâl idiyorlar.

[127]**Yazarın Dipnotu:**[52] 23 Cemâdiye'l-evvel 1296 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasından: Hidiv'in Fransa ve İngiltere'nin tehdîd-âmiz notalarına sebebiyet viren icrâât-ı ahîresi hikâye idildikden sonra "arz ve beyândan müstagni olduğu üzere mukaddemâ idâre-i Mısriyye'nin müşkil imtiyâzı bir muhtâriyyet-i mahdûdiyeden ibâret olub hatta merhûm Mehmed Ali Paşa'ya iʿtâ buyrılan imtiyâz-ı fermân-ı ʿâlisinde fermân-ı merkurın şâmil olduğu şerâit maʿlûme-i imtiyâziyeden her kangısına riʿâyet olınmazsa imtiyâzâtın hey'et-i mecmûʿası ile münfesih olması gibi bir şart-ı kavî mevcûd iken sonraları zikr ü tasrîhi şâyân-ı teessüf olan baʿzı esbâb üzerine bu imtiyâz mahdûd derece tevsîʿ olınarak muahharen cümlesinin makâmına kâimâkâmlık üzere virilen fermânda maʿlûm olan imtiyâzâtdan başka Hidivî'yete menâfiʿ-i memleketin iktizâ itdirdiği şeylerde devletlerle mukâvelât ve senedât-ı resmiye akd ve teʿâtisi me'zûniyeti dahi virilmiş ve şimdi Hidiv-i müşârün-ileyhin hükümet-i matbûʿasına mürâcaat itmeksizin devletlerle bu gibi müzâkerâta ve anlara karşı taʿahhüdâta ve alel-husûs doğrıdand doğrıya ʿakı mukâvelât hakkında olan fıkranın ehemmiyeti ile beraber hıtta-i Mısriyye yine Devlet-i Aliye'nin tamâmiyet-i mülkiyesine dâhil olduğu gibi imtiyâz-ı ahîr fermânı dahi Mısır'ın imtiyâz-ı asliyesi hakkında sâdır olan Fermân-ı ʿâli gibi Devlet-i Aliye ile düvel-i maʿlûme beyninden karârlaşdırılmış bir mukâvele-i devliye hükmünden olmayub Saltanat-ı Seniyyenin karîha-i mahsûsesinden sâdır olmış ve sûretlerinin teblîğ-i ʿâlisinden başka Bâb-ı Âlî ile devletler beyninde bunın içün muhâbere cereyân eylememiş olmağla şimdi Devlet-i Aliye'nin bu mes'ele hakkında ittihâz ideceği mesleğe esâs olacak hallerden biri Hidiviyyet-i Mısriyye'nin hâiz olduğu me'zûniyetin şu derecede bulınması maddesidir yaʿni Hidiv-i müşârün-ileyh me'zûniyet-i meşrûhaya binâen menâfiʿ mahalliye muvaffak olacak husûsât içün devletler ile akd-ı mukâvelede muhtâr ise de Saltanat-ı Seniyye'nin hukûk-ı sarîha-i hükümrâniyesine muhâlif olacak taahhüdât ve mukâvelâta asla salâhiyeti olamıyacağı ve böyle bir halin vukûʿunda Hidiv-i müşârün-ileyhin iktidârını sû-i istiʿmâl ve anın intâc itdiği mes'ûliyyeti der-ʿuhde eylemiş olacağı ve alel-husûs ecnebi me'mûralarını beyân olınan sûretle mesâlih-i hükümete teşrîk eylemesi devletin hukûkını bi'l-vücûh ihlâl eylediği müsellemâtdandır sûretiyle beyân-ı mütâlaʿâ idilüb bi'n-netice bâlâda arz idilen tedâbîrin ittihâzına karâr viriliyor.

Maʿmâfîh Bâb-ı Âlî'nin mes'ele ile iştigâline vakit kalmaksızın vukûʿât sürʿatle tevâlî idiyor, bir ay sonra Fransa ve İngiltere Zât-ı Şâhâne'nin hükümdâriyesini istiʿmâl iderek İsmail Paşa'yı azlitmesini istiyorlar. Esâsen hâkan-ı sâbık dahi İsmail Paşa'nın ʿazli ve vesileden bil-istifâde imtiyâzât-ı ahîrenin velev kısmen istirdâdı ve hatta usûl-ı verâseti dahi **(sayfa 52)** tebdîl ile şekl-i asliyesine ircâʿ iderek Mehmed Ali Paşa-zâde Halim Paşa'yı hânedânın ekberi sîfâtıyla Hidviyete nasb itmek fikrinde bulunduğundan[128] [53] devletlerin mürâcaatı derhâl kabûl idiliyor. 6 Receb 1296'da Meclis-i Vükelâ'da İsmail Paşa'nın ʿazli ile imtiyâzâtın Rebiü'l-âhir 1267 tarihinde Mehmed Ali Paşa'ya virilmiş olan fermân-ı âli ahkâmına ircâ'ı ve "eğerçi 1257 fermânı mûcibince ekber evlâd Halim Paşa ise de devletler ve Mısırlılar Tevfik Paşa'nın Hidviyetine mütemâyil olub esâs-ı maksad dahi hukûk-ı saltanatı muhâfaza olmağla" Tevfik Paşa'nın Hidviyete nasbı taht-ı karâra alınıyor.[129] [54] ve o gün sadrʿâzam tarafından İsmail ve Tevfik Paşa'lara birer telgrafnâme çekilerek birincisine azli ve ikincisine Hidviyete nasbı teblîğ olunarak keyfiyet-i vilâyât ve evliye-i gayr-i mülhaka ile eyâlât ve evliye-i mümtâzeye [Tunus, Rumeli-i Şarkî, Girid, Sisam ve Lübnan] taʿmîm idiliyor.

Tevfik Paşa'nın zaman-ı Hidviyyetine nakl-i kelâmdan evvel selefi zamanında mülhakât-ı Mısriyye'nin vâsıl olduğu aksâ-yı hudûdın sûret-i sahîhada taʿyîni muahharan İngiliz işgâl-ı askeriyesini müteʿâkib **(sayfa 53)** Vukûʿbulan zâyiʿât ve tebdîlâtın vuzûh ve suhûletle arzına zemîn hâzırlanmış olacağı cihetle, fâideden hâlî add olınmadı.

---

[128]**Yazarın Dipnotu:** [53] Nisan 1879 evâhirinde sadrʿâzam Hayreddin Paşa'nın azli husûsında İngiltere maslahatgüzârı "Malet" ve Fransa maslahatgüzârı (Montolon) vâsıtaları ile ayrı ayrı İngiltere ve Fransa'nın fikirlerini şifâhen istimzâc idiyor, anlar da cevâben teşekkür ile ahvâlin henüz o mertebe kesb-i vehâmet itmediğini ve maʿmâfîh sadrʿâzamın beyânâtını sened ittihâz iderek inde'l-îcâb teklîfden istifâde edeceklerini bildiriyorlar.

[129]**Yazarın Dipnotu:** [54] Devletlerin teklifi Meclis-i Vükelâ'da tezekkür idildiği vakit Halim Paşa'nın nasbı nazar-ı iʿtibâre alınması mâbeynden emri diliyor; fakkat hey'et-i vükelâ " devletlerin ve Mısırlıların Tevfik Paşa'ya mütemâyil oldıklarını ve esâs maksadın hukûk-ı saltanatı muhâfaza olmasına nazaran İsmail'in azliyle Tevfik Paşa'nın nasbını" taht-ı karâra alıyor. 6 Receb 1296 tarihli mezkûr mazbatada Hidivin azli içün serd idilen esbâb-ı mûcibe 6 Cemâdiye'l- evveli tarihli mazbatada olduğu gibi müşârün-ileyhin icrâât-ı ahîresi hikâyeden ibâret olub yalnız mütâlaʿât- mezkûreye îlâveten Said Paşa'nın vefâtında Mısır'ın duyûnı üç dört milyon liradan ibâret iken İsmail Paşa'nın bilâ-lüzûm mücbir birçok virgüler tarh ve servet-i memleketin ihlâl eylediğinden başka istikrâzâtla Mısır'ı yüz milyon liradan ziyâde borca sokması da ve "bu melağ ya memleketin iʿmâr ve intizâmına veyâhûd ihtiyâcât-ı mühimmeye sarf idilmiş olsa o kadar mûcib-i te'sîr olmaz ise de kısm-ı küllisi şerʿan câiz olmıyan dâʿiye-i istiklâl uğrında ve yine bu maksada hıdmet ile agrâz-ı nefsâniyye yolında sarf ve istihlâk idilmiş olması" ayrıca zikr ve nihâyet Hidivin azliyle bu ahvâle sebeb-i müstakil olan 1290 fermânının imhâ-yı hükmü ve imtiyâzâtın 1257 fermânı hükmüne ircâʿı lâzım geleceği beyân olınıyor.

Evvelce bi'l-münâsebe arz idildiği üzere İsmail Paşa daha mübde-i velâyetinde iʿtirâzen mülhakât-ı Mısriyye'nin tevsîʿne başlayarak 1865'de cenûben Faşuda'ya kadar askerî karakollar ikâme ve aynı sene Musavva ve Sevakin idarelerini Bâb-ı Âlî tarafından Mısır'a idhâl itdirmiş olduğu gibi 1870'de Sir Samuel Bigger", muahharan " Gordon, ve 1874'de "Şaiyya Long Chaillé Long" Beg vâsıtalarıyla hatt-ı istivâde Göller mıntıkasına ve Zübeyr Paşa vâsıtasıyla Bahrü'l-gazal'in hudûd-ı garbiyesine kadar tevsîʿ-i hudûd itmiş ve "Gondokor'u" merkez-i idâre olmak üzere hatt-ı istivâ müdiriyetinin teşkîlinden sonra daha cenûbda "Uganda" hâkimine dahi bi'l-muʿâhede Mısır himâyeti kabûl itdirilerek nezdine bir siyâsi me'mûr [Résident] – Linand du Belfon Linant de Bellefonds nâmında bir Fransız – gönderilmişdir ve mes'eleyi resmî bir şekle vazʿ itmek üzere Mısır hâriciye nâzırı Şerif Paşa tarafından devletlere resmî bir nota ile havâli-i mezkûrın taht-ı idâreye alındığı, muhtelif yerlerde askerî karakollar te'sîs idildiği ve hatta "Albert Nayanz" gölü ile "Dufile" arasında vapur ile münâkalâta başladığını teblîğ olunmuşdır. Bu sûretle İsmail Paşa'nın Hidviyyetinden mürekkeb bulınıyor.[130] [55] **(sayfa 54)**

[130]**Yazarın Dipnotu:** [55]

Taksîmât-ı Coğrafya	Taksîmât-ı İdâriyye	Merkez-i İdâre
Sudan-ı Şarkî	Hartum	Hartum
″	Senarü'l-fazuğlu	Senar
″	Cidâref	Ebu Sayn
″	Celeban	Metme
″	Take	Sinyet
″	Berber	Berber
″	Dankle	Dankle
Kordufon	Kordufon	Elabîd
Darfur	Elfaşir	Elfaşir
″	Derʿâ	Derʿâ
″	Fuca	Fuca
″	Kelkel	Kelkel
″	Kebekbiye	Kebekbiye
Nehrü'l-ebyâd	Faşuda	Faşuda

İsmail Paşa şarken dahi tevsîʿ-i hudûd iderek Musavva ve Sevakin hinterlandı içün Habeşliler ile bir hayli uğraşıyor ve baʿzı muvaffakiyetsizliklere rağmen tekmîl-i Bahr-ı Ahmer sâhilinde Mısır İdâresini te'sîs itdiği gibi cenûben "Harar" eyâletini de zabt idiyor [1874]. Ve evvelce gönderdiği bir hey'et vâsıtasıyla Berbere'den Ra'sü'l-hâfun'a kadar Aden Körfezinin sâhil-i cenûbisini dahi Mısır idâresine alarak hatta havâli-i mezkûrede Mısır ve daha doğrısı Mısır vâsıtasıyla Devlet-i Osmaniyye idâresinin te'sîs idildiğini 7 Eylül 1877 tarihli bir mukâvelenâme ile İngiltere'ye tasdîk itdirmeğe muvaffak oluyor. Yalnız İngiltere hükümeti Mısır'ın vazʿiyyet-i tâbiʿyetini nazar-ı iʿtibâre alarak mukâvelenin "Memâlik-i Osmaniyye'nin eczâ-yı mütemmemesinden olan hıtta-i Mısriyye'nin hâvî olduğu sâir bi'l-cümle arâzi misüllü irâde-i seniyye ile ilhâk olunması lâzım gelen sevâhil mebhûsının hiçbir kısmının Hidivin verâset tarîkiyle taht-ı idâresinde bulunan sâir ülkesi gibi her ne sûretle olursa olsun düvel-i ecnebiyeden hiçbirine terk olınmayacağını te'mînen taraf-ı padişahîden İngiltere kraliçesine bir resmi beyânnâme iʿtâsını müteʿâkib kesb-i katʿiyyet ve merʿiyyet itmesini" beşinci bend ile şart koşuyor. Halbuki bu hengâmede Rusya muhârebesi ile meşgûl bulunduğundan bi't-tabʿ muʿâhedenin Bâb-ı Âlî'nin tasdîkine arzı te'hir idiyor; ancak bir sene sonra İngiltere sefâreti 27 Teşrîn-i evvel 1878 tarihli bir nota ile mukâvelenâme sûretini Bâb-ı Âlî'ye teblîğ ve İngiltere'nin maksadının Aden müstemlekesine karşu sevâhilin mazbût ve İngiltere ticâretine müsâʿid bir dost hükümet elinde bulınmasını ve esîr ticâretinin ilgâsını te'mînden ibâret bulunduğundan tasdîkini iltimâs idiyor.

Mes'elenin evveliyâtından külliyen bî-haber bulunan Bâb-ı Âlî evvelâ düçâr-ı tereddüd oluyorsa da İngiltere, tarafından mevzûʿ bahis olan havâlide İtalya tarafından meşhûd olmağa başlayan tasallutlara bir nihâyet virmek lüzûmı ihtâr olınınca Meclis-i Vükelâ mukâvelenin menâfiʿmize muvâfık olduğuna karâr virerek yalnız mine'l-kadîm eczâ-yı memâlikden farz idilen havâli-i mezkûre Mısır idâresine terk idilmemiş bulunduklarından doğrıdan doğrıya taht-ı idâreye alınmak veyâhûd Mısır idâresine terk olınmak şıklarından hangisinin muvâfık olacağını tedkîke lüzûm görüyor. Mâbeyn büsbütün evhâma kapılarak müzâkerâtı uzatdıkça uzatıyor ve araya İsmail

Bahrü'l-gazal	Bahrü'l-gazal	Dan Süleyman
Hatt-ı İstivâ	Hatt-ı İstivâ	Gondokoru

Paşa'nın azli mes'elesi giriyor; nihâyet 18 Temmuz sene 1295 [1879]'da yeni Hidive bir telgraf çekilüb keyfiyetden **(sayfa 55)** külliyen tecâhü idilerek "Zeyla" hudûdından Ra'sü'l- hafûn'a kadar sevâhilin inzibâta alınması icâb itdiğinden oraya bir dirâyetlü me'mûr ile bir vapur irsâl ve Ra'sü'l- hafûn'a Osmanlı Sancağı zikr olunarak münâsib mikdâr asker ve bir me'mûr ikâmesi ve Ra'sü'l- hafûn'a bir fenar inşâsı" emr olınıyor. Hidiv 1 Eylül 1295 tarihli cevâbnâmesinde emridilen husûsâtın birkaç sene evvel yapıldığını ve Ra'sü'l- hafûn'da Osmanlı Sancağının muhâfazasının ora şeyhine taahhüd itdirildiğini ve fenarın da yapdırılacağını bildiriyor; maʿmâfîh gene mukâvelenâme İngiliz işgâl-i askeriyesinin vukûʿna kadar tasdîk olunamıyor. Ve muahharan İngilizler Zeylaı işgâl ettikleri vakit Bâb-ı Âlî'nin protestolarına cevâben mukâvele-i mebhûsenin tasdîk idilmemiş bulunduğundan bahsle iʿtizâr idiyorlar. Maʿmâfîh mezkûr havâli mine'l-kadîm Devlet-i Osmaniyye'nin idâresinde addidildiğne ve muahharan Mısır Hidviyeti tarafından gene devlet nâmına taht-ı inzibât ve idâreye alındığına nazaran hâkimiyet-i Osmaniyye'nin mevcûdiyeti düvel-i ecnebiyenin tasdîkine muhtâc olamayacağından İngiltere tarafından serd olunan bahâne hukûken gayr-i vârid olduğu gibi hatta 1882 tarihinde İngiltere hükümetinin emriyle Mısır mülhakâtının hudûdı hakkında tahkîkât icrâ iden kâimâkâm "Stuart"ın sevâhil-i mezkûreyi Mısır mülhakâtından olarak irâe itmesi de buna delildir. Binâen-aleyh Mısır Velâyet-i mümtâzesi ve mülhakâtının hudûdını irâe itmek üzere tanzîm idilüb lâyiha-i çâkerânemize rabt idilen haritada sevâhil-i mezkûre Mısır mülhakâtı miyânında irâe idilmiş ve hudûd-ı sâire hakkında da haritaya maʿlûmât-ı kâffeye tahşiye idilmiş olduğundan burada daha ziyâde tafsilâtdan sarf-ı nazar olındı.

Tevfik Paşa 6 Receb sene 1296 tarihinden iʿtibâren Mısır Hidviyeti umûrını der-uhde idiyorsa da fermânın ısdârı hayli uzayor. Babıâli İsmail Paşa tarafından istihsâl idilmiş olan müsâʿadât-ı ve imtiyâzât-ı müfritenin ilgâsına teşebbüs ile müşârün-ileyhin azlini müteʿâkib sefâretlere bir tahrîrât-ı umûmiye göndererek imtiyâzât-ı ahireyi câmiʿ bulunan 13 Rebiü'l- âhir sene 1290 fermânının karîhe-i saltanat-ı seniyyeden virildiğinden ve binâen-aleyh hiçbir hâmiyet-i uhdiyeyi hâiz olmadığından bahsle yeni Hidive virilecek fermânda 15 Temmuz sene 1840 mukâvelesine müsteniden ısdâr idilmiş bulunan Rebiü'l-âhir 1257 **(sayfa 56)** fermânı ahkâmına rücûʿ idileceğini ve maʿmâfîh Hidiv-i sâbık tarafından imtiyâzât ve müsâʿadât-ı muahhare dâiresinde vukûʿbulan taahhüdâtın muʿteber kalacağını teblîğ idiyor. Fransa ve İngiltere sefâretleri imtiyâzât-ı muahharanin külliyen ilgâsı esâsını kabûl itmeyerek

yeni fermânın kable'l-ısdâr sûretini görmek ârzûsını izhâr idiyorlar. Bu sûretle Bâb-ı Âlî ile mezkûr sefâretler beyninden açılan müzâkerâtda:

Evvela: verâset husûsında Mehmed Ali Paşa'ya virilen Rebiü'l-âhir sene 1257 fermânının vazʿ eylediği usûl-i kadîmin iʿâdesine sefâretler tarafından sûret-i katʿiyyede muhâlefet idilerek muahharan İsmail Paşa zamanında 12 Muharrem sene 1283 fermânıyla vazʿ idilen usûlin ibkâsı takrir idiyor.

Sâniyen: mâhiyet-i siyâsiyeyi hâiz olmamak şartıyla Hidivler tarafından umûr-ı ticâriyeye dâir mukâvelât akd itmek husûsındaki imtiyâzın dahi ibkâsına karâr virilerek hatta Bâb-ı Âlî tarafından bu nevʿ mukâvelâtın – bahsidilen salâhiyet hudûdını tecâvüz idüb itmedikleri tedkîk idilmek üzere – iʿlân ve tatbiklerinden evvel devlete arz ve teblîğ idilmeleri husûsında izhâr idilen pek tabîʿi bir taleb bile Fransa ve İngiltere tarafından kabûl olınmayub böyle bir usûl ihdâsının Hidivlere bahş idilmiş bulunan müsâʿadeyi takyîd ve hatta fiilen imhâ ideceği gibi mugalatât eyler ve sorulıyor. Nokta-i nazarımızı müdâfa idemediği ve Fransa ve İngiltere'nin mutâlebâtını kabûle meyyâl göründüğü zannıyla hâriciye nâzırı Kara Tudori Paşa azl olınıyor; fakat mezkûr sefâretlerin ve ezcümle Fransa'nın vazʿ müttehakimânesi karşısında yeni hâriciye nâzırı Sava Paşa da bir şeye muvaffak olamıyor. Nihâyet fermâna bu nevʿ mukâvelâtın kable'l-iʿlân Bâb-ı Âlî'ye takdîm idileceklerine dâir bir fıkra derci ediliyorsa da bunun Hidviyyet tarafından iʿlân ve tatbîk husûsında istizân maʿnâsını tazammun idemeyeceği takrir idiyor[131] [56] **(sayfa 57)**

Maʿmâfîh bu iki noktada muvaffakiyetsizliğe mukâbil İsmail Paşa tarafından istihsâl olunan imtiyâzât ve müsâadât-ı müfriteden baʿzıları taʿdîl idilerek:

Tevfik Paşa'nın Hidviyete taʿyîni hengâmında hüküm-fermâ olan buhrân-ı mâliyenin izâlesi içün lüzûm görünecek istikrâz-ı müstesnâ olmak üzere ilerüde

[131]**Yazarın Dipnotu:** [56] Fermâna dâir müzâkerât esnâsında İngiltere ve ezcümle Fransa sefâreti Bâb-ı Âlî'ye karşu tehdîdkârâne bir vazʿiyyet almağa varıyorlar. Fransa sefiri 19 Temmuz 1879 tarihiyle hâriciye nezâretine gönderdiği bir takrîrde [Resmî tercüme] : "Sir Hanry Layard ile senâverlerinin devletlerimiz tarafından aldığımız taʿlîmât mûcibince Temmuzın üçüncü günü zât-ı âlileriyle vukûʿbulan musâhabetimizde fehâmetlü devletlü Tevfik Paşa hazretlerine yazılacak fermânın ısdârından evvel devletinin muvâffakkatı istihsâl idilmek içün tarafımıza teblîğ olınmasına karâr virilmiş idi. O vakitden beri hergün ve hatta sabâh ve akşam vaad olındığı halde henüz teblîğ olınmışdır. Şu müşevveşiyyet ve te'hîrât-ı mütevâliyenin devâmı muhâziri ve netâyic-i vahîmeyi daʿvet ideceğinden fermânı-ı mezkûrın teblîğini temmuzın yiğirimi ikinci Salı gününe kadar bekleyeceğimi taraf-ı âlilerine beyân eylemeğe ve bir de kedüsinin muvaffakkatı istihsâl olınmazdan evvel Hidive gönderilecek fermânı kabûl itmemeğe Fransa devletinin karâr virdiğini dahi şimdiden beyân itmeğe me'mûrım. Eğer Bâb-ı Âlî bu fermânı icrâ veyâhûd iʿlân itmeğe tasaddî ider ise taahhüdât-ı katʿiyyesine mugâyir olan işbu hareketin netâyicinden mes'ûl tutılacakdır" tarzında bir ültimatom lisânı kullanıyor.

istikrâzâtın be-heme-hâl Bâb-ı Âlî'nin muvâffakat ve müsâadesi ile akd olınabilmeleri şart-ı ittihâz olunduğu gibi Hidiv-i sâbık zamanında gayr-i mahdûd bir sûretde tezyîdine müsâade idilmiş olan Mısır idâresi dahi 1257 fermânında olduğu gibi on sekiz bin olarak tahdîd idiliyor ve bu iki taʿdîlât-ı mühimmeden başka hakân-ı sâbıkın ihtâr-ı mahsûsı üzerine eski fermânlarda müstaʿmel olan "kıtʿa-i Mısriyye'nin tevcîhi" taʿbîri yeni fermânda "Hidviyyet-i Mısriyye'nin tevcîhi" şekline ifrâğ olunarak merkez-i saltanatın hukûk-ı mülkdârisi bir kat daha tavzîh olunuyor. Kezâ gene hakân-ı sâbık tarafından Mısır idâresine tevdîʿ olunan arâzi-i manzûmenin taʿdâd ve tasrîhi ârzûsı izhâr olunuyorsa da Meclis-i Vükelâ kemâ-fi's-sâbık "arâzi-i manzûme" taʿbîrinin ibkâsına karâr viriyor. Bu kuyûd vee taʿdîlât hâricinde İsmail Paşa zamanında bahşidilen imtiyâzât ibkâ olunuyorsa da gene yeni fermâna idhâl idilen "Mısır'a virilen imtiyâzât Devlet-i Aliye'miz hukûk-ı tabîʿyesinin bir cüzû olub Hidviyete muhtass ve mevdûʿ olduğundan imtiyâzât-ı mezkûrenin cümlesinin veyahûd baʿzısının ve arâzi-i Mısriyye'nin hiçbir parçasının hiçbir sebeb ve vesileye ile başkasına terki câiz olamayacakdır" cümle-i tefsîriyesi ile imtiyâzât-ı mebhûsenin müstakbelen Hidivlere İsmail Paşa tarafından irtikâb idilen tecâvüzât ve sû-i istiʿmâlâta mümâsil-i harekât ve taahhüdâta salâhiyet viremeyeceği te'bîd ve devletin hukûk-ı saltanat ve mülkdâriyesi te'kîd olunuyor. Vâkıʿâ âtîyen arz idileceği üzere bu fermânın ısdârını müteʿâkib tahaddüs iderek İngiliz işgâline müncerr olan ve işgâlden sonra cereyân iden **(sayfa 58)** vakâyîʿ ve mesâilde bu kuyûdın bir fâide-i ameliyesi görülmiyorsa da bu muvaffakiyetsizlikler merkez-i saltanatın zaaf-ı maddi ve acz-i siyâsiyesinden inbiâs idüb ahden ve hukûken Saltanat-ı Osmaniyye'nin hukûk-ı matbûʿiyyeti sûret-i mazbûtada taht-ı emniyete alınmış bulunuyor.

Nihâyet arz idilen esâsât dâiresinde Bâb-ı Âlî ve sefâretler beyninde fermânın metni takrir iderek 19 Nisan 1296 [7 Ağustos 1879] tarihiyle ısdâr olunuyor[132] [57]

[132]**Yazarın Dipnotu:** [57] Fermân Sûreti: Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın işbu bin iki yüz doksan altı senesi recebinin altıncı gününde infisâli vukûʿna mebnî hudûd-ı kadîme-i maʿlûme ve Mısır idâresine virilen arâzi-i manzûme ile mahdûd olan Hidviyyet-i Mısriyye gerek Zât-ı Hümâyûn-ı şâhânem ve gerek menâfiʿ devlet-i aliyem hakkında derkâr olan hıdmet ve sadâkat ve istikâmetin ve ahvâl-i Mısriyye hakkında olan vukûf-ı maʿlûmâtın ve bir zamandan berü Mısırca zuhûr iden baʿzı ahvâl-i gayr-i marazienin tesviye ve ıslâhı husûsında müsellem olan kifâyetin cihetiyle bin iki yüz seksan üç senesi muharreminin on ikinci günü tarihiyle sâdır olan fermân-ı âlişânla büyük oğlından büyük oğlına Hidviyyetin tevcîhi içün kâʿideye tevfikân sen ki paşa-yı müşârün-ileyhin ekber evlâdısın uhdene tevcîh olınmış ve Hidviyyet-i Mısriyye'nin tezâyüd-i umrân ve saʿâdeti ve bi'l-cümle ahâlî ve sekenesinin ferâh te'mîn-i asâyiş ve istirâhatı nezd-i hümâyûnımda en ziyâde mültezem ve matlûb olan mevâdd-ı mühimmeden olub bu maksad hayr-ı mersadı teshîl-i husûlı içün geçenlerde Mısır'ın kadîmen hâiz olduğu imtiyâzâtı mübeyyin sâdır olan fermân-ı âlişânın baʿzı ahkâmı meşhûd olan ahvâl-ı müşkile-i

fermân sûretini ahz ü teblîğ eylediklerine dâir takrîr-i cevâbiyelerinde Fransa ve İngiltere sefirleri **(sayfa 59)** "bu fermân sûret-i mahsûsada zikridilen husûsât müstesnâ olmak üzere evvelce Hidivlerin zâtlarına bahşidilmiş bulunan hukûk ve salâhiyet ve imtiyâzları hiçbir sûretle tehdîd itmemekdedir" zemîninde bir fıkra ile 1257 fermânında mevcûd olmayub muahharan devlet tarafından bi'l-ihtiyâr bahş ve îkâ idilen imtiyâzât-ı cedideye dahi ahdî bir mâhiyet virmek istiyorlar[133] [58].

Tevfik Paşa seciyesi zaʿif ve babasından mevrûs müşkil ve karışık bir vazʿiyyetde idâre-i umûrdan ʿâciz bir zât olduğundan Hidviyete nasbından iʿtibâren İngiltere ve Fransa konsoloslarının vesâyet-i gayr-i resmiyesi altında kalıyor. Ve bi't-tabʿ her şeyden evvel buhrân-ı mâliyenin izâlesi esbâbına tevessül iderek Hidiv-i sâbık tarafından neşridilmiş bulunan 22 Nisan 1879 karârnâmesi derhâl ilgâ ve Fransa ve

hâzıyeri intâc eylemiş olduğu bedîhî bulınmış olmağla imtiyâzât-ı mezkûrede taʿdîli lâzım gelmiyanları te'kîden ve tashîh ve tebdîli iktizâ eyliyanları taʿdîlen ve ıslâhen bu defʿa karâr altına alınan mevâdd bervech-i âtî zikrolunur.

Şöyle ki: Hıtta-i mezkûrenin kâffe-i vâridâtı ism-i şâhâneme olarak tahsîl ve istifâ olunıb Mısır ahâlîsi dahi Devlet-i Aliye'mden olamlarıyla haklarında vakten mine'l-evkât ber gûne zulm ve teʿadi vukûʿa gelmemek şartıyla memleketin idâre-i umûr-ı mülkiye ve mâliye ve adliyesi Mısır Hidviyye'tine âid olduğundan bunlara müteallik olan nizâmât-ı lâzıme-i dâhiliyeyi sûret-i âdilede vazʿ ve te'sîs itmeğe ve harfʿve sanâyiʿ ve ticâretin terakki ve tevsîʿ ve ecânibin umûr-ı zâbıtasıyla gerek hükümet ve gerek ahâlî ile ecânibin arasında olan muâmelât-ı sâirenin tesviye ve temşîyeti zımnında Devlet-i Aliye'mizin muʿâhedât-ı politikiyesine ve Mısır üzerinde olan hukûk-ı matbûʿiyyetine halel getürmiyecek sûretle düvel-i ecnebiye mamurlarıyla gümrük ve ticâret ve memleketin cümle umûr-ı dâhiliyesi hakkında mukâvelenâmeler akd ve tecdîd eylemeğe Hidiv-i Mısır bulunan zât-ı me'zûn olacak ve fakkat ecânib ile bu sûretde akd olınacak mukâvelât Hidviyyet tarafından iʿlân olınmazdan evvel Bâb-ı Âlî'mize takdîm olınacakdır ve umûr-ı mâliyece tasarrufât-ı kâmileyi hâiz olacak ise de bundan böyle istikrâz akdine vechen mine'l-vücûh me'zûn olmıyacak ve fakkat ahvâl-ı mâliye-i hâzırenin tesviyesine mahsûs ve münhasır olmak üzere dâyineyn-i hâzırenin veyâhûd resmen taʿyîn olınmış vekillerinin muvâffakkatıyla istikrâz akdine me'zûn olacakdır ve çünki Mısır'a virilen imtiyâzât-ı Devlet-i Aliye'mizin hukûk-ı tabʿiyesinin bir cüz'u-yı olub Hidviyete muhtass ve mevdûʿ olduğundan imtiyâzât-ı mezkûrenin cümlesinin veyâhûd baʿzısının ve arâzi-i Mısriyye'nin hiçbir parçasının hiçbir sebeb ve vesile ile başkasına terki câiz olmayacakdır ve mukarrer olan yedi yüz elli bin lira-yı Osmanî virgü-yı senevîsinin vakt ü zamanıyla te'dîyesine dikkat olunacakdır ve Mısır'da darb olınacak meskûkât nâm nâmi-i padişâhâneme olarak darb kılınacakdır ve Mısır Eyâleti'nin hengâm-ı sulhda muhâfaza-i emniyet-i dâhiliyesine on sekiz bin nefer asker kâfi olacağından bundan ziyâde asker celb ve cemʿ idilmeyeckdir ve fakkat Mısır'ın kuvve-i berriye ve bahriyesi dahi Devlet-i Aliye'm içün müretteb olmasıyla Devlet-i Aliye'm muhârib bulındığı halde askerin tensîb olınacak sûretle tezyîd mikdârı câiz olacakdır ve asâkir-i berriye ve bahriyenin sancâkları ve zâbitânın rürbece alâmet-i fârikaları asâkir-i şâhânem sancâk ve nişânlarının aynı olarak yapılacakdır ve berrî ve bahrî zâbitândan mirâlâylığa ve rürbe-i divâniyemden rütbe-i sânîyeye kadar Hidiv-i Mısır bulınan zât tarafından virilebilecekdir ve Hidiv-i Mısır bulınanlara kemâ-fi's-sâbık taraf-ı Devlet-i Aliye'mden istizân ile ruhsat-ı sarîhe-i katʿiyye iʿtâ olınmadıkca zırhlı sefâin yapılamayacakdır ve sâlifü'z-zikr şerâitin tamâmi-i vikâyesiyle muhâlif hareketdenn ictinâb olınacakdır mevâdd-ı mezkûrenin icrâsına idâre-i seniyyem şeref-sudûr buyrulmuş olmağla bâlâsı hatt-ı hümâyûn-ı şâhânemle muvaşşah işbu emr-i celîli'l-kadrim ısdâr."

[133]**Yazarın Dipnotu:** [58] Le présent firman ne restreint en rien, sauf en ce qui est expressément relaté, les droits, priviléges et prérogatives précédemment et personnellement accordés aux Khédives.

İngiltere'nin murâkabe-i müşterekeleri iʿâde olunarak gene "Sir Eolin Barinig" vâridâtı ve "Mösyö Dubliniber" muhâsebât ve duyûn-ı umûmiyeyi murâkabe itmeğe başlıyorlar.

Hidivin talebi ve Fransa'nın teklifi üzerine (1880) evâilinde teşkîl olunan beyne'l-milel bir tasfiye-i duyûn komisyonının tertîb itdiği lâyiha mûcibince 17 Temmuz 1880 tarihli bir **(sayfa 60)**Karârnâme-i Hidviyyî ile Mısır'ın duyûn-ı umûmiyesi tahminen yüz milyon lira takdîr idilerek bir kısım vâridât fâizlerin iʿtâ ve duyûnın itfâsına tahsîs idiliyor.[134] [59]

Mısır'ın büdcesi dahi 4,897.888 lira taʿyîn olunduğu gibi evvelce İsmail Paşa tarafından neşr ve mevkiʿ-i tatbîke vazʿ olunduğu beyân idilen mukâbele kanunı lağv idilerek peşinen alınmış bulunan beş senelik virgülerin iʿâdesi taht-ı karâra alınıyor. Kezâ tasarrufât-ı fevka'l-âldeye tevessül idilerek birçok me'mûrlar açığa çıkarılıyor. Orduda yapılan tensikât neticesinde Hidiv-i sâbık zamanında kadro hârici kalan zâbitânın adedi bir kat daha artıyor. Bu esnâda harbiye nâzırı bulunan Osman Rıfkı Paşa tarafından zâbitânın terfiʿine dâir tertîb olunan bir kanun bir müddetden beri "tensîkzedeler" arasında kaynamağa başlayan âdem-i hoşnûdiyi orduya da sirâyet itdiriyor. Harbiye nâzırının Çerkes ırkından olması tertîb itdiği kanun ile hemşehrilerini iltizâm ve evlâd-ı Arabın terfiʿni eşkâl itdiği rivâyetile ithâmına sebebiyet viriyor ve buna mümâsil birtakım bahâneler ile menâfiʿi muhtell olan gayr-i menûnlar tertîbât-ı ihtilâlcüyânelerini bir asabiyet-i kavmiyye kisvesine bürünmeğe başlıyorlar. Orduda bu hareketin ser-gerdeleri evvelce ismi sebkat iden Mirâlây Ahmed Arabî Bey ile arkadaşlarından diğer iki mirâlây olarak manzûr oluyorsa da vekâyî-iʿ müteʿâkibenin göstereceği üzere Arabî reis olmakdan ziyâde bir de arkasında kalanların ellerinden bir âletden ibâret.

1881 evâilinde yerli bir mirâlâyın taʿyîni münâsebetiyle Arabî ve rüfekası Reis-i Nuzzâr Riyâz Paşa'ya bir istidʿâ virerek Harbiye Nezâreti'nden şikâyet idiyorlar.

---

[134]**Yazarın Dipnotu:** [59] 1880 tarihli Tasfiye Kanunı mûcibince:

22689800	Duyûn-ı Mümtâze
58040326	″ Muhadde
9518804	Dâire-i Seniyye ve Dâire-i Hassa Duyûnı
85000000	Âile-i Hidiviyye Âid Arâzi Üzerine Akdolınan Duyûn (Domanyal)
98748930	

Duyûn-ı mümtâze %5 ve duyûn-ı sâireye %4 fâiz tahsîs olunarak şimenduferler, telgraf ve İskenderiye Limanı vâridâtı duyûn-ı mümtâzeye; gümrükler ile Minufiye, Bahira ve Süyût müdiriyetleri vâridâtı duyûn-ı muhaddeye ve dâire-i seniyye ve hassa emlâkı devlete devri dilerek karşulık oldıkları duyûnın itfâsına tekâbul hacz olınarak mezkûr duyûnın fâiz ve itfâsına tahsîs olunuyor.

Riyâz Paşa bu üç mirâlâyı **(sayfa 61)** derhâl tevkif itdiriyorsa da mensûb oldıkları âlâylar tarafından harbiye nezâreti sarılarak tahlîs idiliyorlar. Ve Arabî bu âlâyların başına geçerek Abidin Sarayı'na gidüb Hidivin harbiye nâzırının azlini istemek sûretiyle alenen vâdî-i isyâna sapıyor.

Cereyân-ı vukûʿatdan haberdâr olarak Hidivin nezdine gelmiş bulunan Fransız ve İngiliz konsoloslarının hareket-i kavmiyyenin o zamana kadar pek ortaya çıkmayan müretteb ve mürevviclerinden Mahmud Sami Paşa'yı harbiye nezâretine taʿyîn idiyor. Bi't-tabʿ iş bunınla bitmiyor. Bu muvaffakiyet-i sehîleden cür'et alan zâbitân cemʿiyeti" maâşların tezyîdini ve hoşlarına gitmiyan baʿzı nizâmât- askeriyenin taʿdîlini istemeğe kalkışıyorlar. Nisan 1881'de Arabî'nin taht-ı riyâsetinde bir komisyon teşekkül idiyor. Arabî bir tarafdan komisyon işleri ile meşgûl olduğu sırada diğer cihetden memleket dâhilinde, kasabalarda ve köylerde, hafiyen beyânnâmeler dağıtdırarak Riyaz Paşa hey'etini ecnebilere müsâiʿid bir alet olmakla ithâm iderek memleketin selâmeti içün nuzzârın sukutı ile usûl-i şurûtiyetin te'sîsinden başka bir çâre kalmadığına dâir ahâlî beyninde neşriyât-ı ihtilâlcuyânede bulınıyor. Bu teşebüssâtdan haberdâr olan ve birinci eser-i zaʿfın avâkib-i zarûriyesini hiss itmeğe başlayan Hidivin ve reis-i nuzzâr Riyâz Paşa'nın istihzârât-ı ihtilâlcuyâneyi tevkif idebilmek ümidiyle Mahmud Sami Paşa'yı azl iderek yerine Hidivin akrâbasından Davud Fethi Paşa'yı taʿyîn ve baʿzı âlâyları Kahire'den İskenderiye'ye tebʿîde teşebbüs itmeleri üzerine 9 Eylül 1881 [Şevval 1298]de Abidin Sarayı önünde Vatanîler tarafından daha mühim bir nümâyiş-i askerî yapılıyor. Nümâyiş tertîbâtından evvelce haberdâr olan Hidiv keyfiyeti Bâb-ı Ali'ye arz iderek 17 Şevval 1298 [15 Eylül 1881] tarihli bir telgrafnâme ile maʿiyetine yirmi tâbur asker gönderilmesini ricâ idiyor. Fakat o esnâda Kahire'de nümâyiş-i askerî vukûʿa gelerek Riyâz Paşa hey'eti sukut ve bir nevʿi meşrûtiyet-i idâre te'sîsi[135] [60] şartıyla Şerif Paşa'nın taht-ı riyâsetinde yeni bir hey'et-i nuzzâr teşekkül **(sayfa 62)** itdiğinden Hidiv aynı tarihli ikinci bir telgrafnâme ile nümâyişcilerin dağıldığından bahsle asker irsâline lüzûm

[135]**Yazarın Dipnotu:** [60] Meşrûtiyet mebhûsının nikat-ı esâsiyesi bervech-i âtîdir:
1.- Zât-ı Şâhânenin hukûk-ı matbûʿiyetinin ve Mısır imtiyâzâtının masûniyeti
2.- Meşrûtiyete dâir taahüdâtına riʿâyet itdiği müddetce Hidive sadâkat
3.- Hürriyet-i siyâsiye ve mezhebîye 4.- Müsâvât-ı Hukûk
5.- Hidivin Meclis-i Nüvvâba karşı mes'ûl bir hey'et-i nuzzâr ile idâre-i hükümet itmesi
6.- Meclis-i Nüvvâbın hak teşrîʿi ve büdceyi tedkîk ve tasdîk salâhiyetini hâiz olması
7.- Mısır'ın taahhüdât-ı mâliyesi ve virgü mes'eleleri meclisin salâhiyeti hâricinde kaldığı gibi Fransız ve İngiliz murâkabesinin de bâkî kalacağı

kalmadığını bildiriyor ve iki gün sonra diğer bir telgrafnâme ile bu harekât-ı askeriyenin müşevviki İstanbul'da mukîm büyük amûcası Halim Paşa olduğunı ihbâr idiyor.

Esâsen bir müddetden beri Mısır'da cereyân itmekde bulunan ahvâlden bi'l-istifâde Tevfik Paşa'yı azl ve yerine Halim Paşa'yı taʿyîn ile müşârün-ileyhin muvâffakat-ı mev'ûdesi ile Mısır'ın imtiyâzâtını külliyen taʿdîl emelinde bulınmakla maznûn bulunan hakân-ı sâbık bu sûretle Hidivin âdem-i emniyet izhâr ve hatta Mâbeyn'in teşebbüsâtını imâ itmesinden büsbütün muğber olarak Yıldız'da sadrazam Said Paşa'nın riyâsetinde Mahmud Nedim, Asım, Cevdet ve Subhi paşalardan mürekkeb bir encümen-i mahsûs akd itdirerek Hidivin azli ile Hidviyete Halim Paşa'nın taʿyîni mes'elesi müzâkere itdiriyorsa da encümen **"**azlin müşkil olacağı ve esâsen Hidiv-i hâzırın yerine gelecek zâtın selefinden iyi çıkmayacağı" mütâlaâsını der-miyân idiyor. Kezâ Mısır'a bir hey'et-i tahkika göndermek husûsında pâdişâh tarafından izhâr olunan ârzûyı "böyle bir hey'etin netice-i tahkikâtda ittihâz itmesi lâzım gelecek mukarrerâtı te'yîd idecek kuvvetden mahrûm bulunacağı" mütâlaâsıyla tasvib itmiyorsa da hân-ı sâbık encümenin mütâlaâsını kabûl itmeyerek "Hidivin mevkiʿni tahkîm itmek üzere" Ali Nizami Paşa'nın taht-ı riyâsetinde bir hey'et teşkîl ile derhâl yola çıkarıyor. [2 Teşrîn-i evvel]

Esâsen Halim Paşa'nın tahrîkâtının pâdişâhın maʿlûmât ve tasvibi ile vukûʿbuldığına zâhib olan Hidiv ile reis-i nuzzâr Şerif Paşa bu hey'etin irsâlini hoş görmüyorlar. Reis-i nuzzâr şübhelerini Fransız ve İngiliz konsoloslarına açıyor.[136] [61] Fransa ve İngiltere derhâl İskenderiye'ye sefâin-i harbiye irsâline kalkışarak Bâb-ı Âlî nezdinde teşebbüsât-ı şeddidede bulunuyor. Hey'etin geriye celbini talebi ediyorlarsa da bi't-tabʿ kâbil olamıyor. Fakat Mısır'da pek az müddet kalması taht-ı karâra alınıyor. **(Sayfa 63)** Hidiv ve Şerif Paşa, Nizami Paşa hey'etini Mısır vatanîleri ile temâsdan meh-mâ-emken menʿ itmek üzere, Arabî'yi âlâyı ile beraber derhâl *Elvâdîye* sevk idiyorlar. Fi'l-hakika hey'etin Mısır'da harekâtı mevcûd şübheleri te'yîd ider gibi görünüyor. Nizami Paşa muvâsalatını müteʿâkib kışlaları gezmeğe başlayarak hem Harbiye Nezâreti Dâiresi ve hem İkinci Âlayın mahal-i ikâmeti bulunan Kasrü'l-nil'de askere hitâben zât-ı şâhânenin hukûk-ı matbûʿiyetinden ve Hidivin pâdişâh vekili

[136]**Yazarın Dipnotu:** [61] Barthelomy Saint-Hilaire à Mr. Tissotile 2 Octobre 1881 (Livre Jaune)

olarak vâcibü'l-itâa olduğundan bâhis bir nutuk îrâd idiyor. Âlây kumandanı tabela dahi Arabî'nin bi'l-cümle zâbitânın mümessili olduğu ve Hidive itaate mayhâ bulındıkları zemîninde cevâb viriyor; Maʿmâfih bu zevâhir Mısır hükümetini tatmîn itmiyor, resmî kabûlleri ve ziyâfetler hâricinde Nizami Paşa hey'etini mahâfil-i mahalliyye ile temâsdan menʿ itmeğe sarf-ı gayret idiyor.[137] [62]

Bu sırada Fransa ve İngiltere tarafından gönderilen harb gemilerinden biri İskenderiye'ye gelmiş ve diğeri muvâsalat itmek üzere bulınmış olduğundan bir hafta kadar ikâmetden sonra hey'et İstanbul'a avdet idiyor ve sefineler de İskenderiye'den çekiliyor.

Bâlâda arz idilen vakayiʿ sevkiyle ser-kâre gelen Şerif Paşa hey'eti üç ay sonra meclis-i nüvvâbı küşâd idiyor 26 Kanun-ı evvel sene 1881; fakat Fransız ve İngiliz murâkabeleri meclis tarafından – Mısır'ın taahhüdât-ı mâliyesine dokunmamak şartıyla bile – bütçenin tedkîk ve tasdîk idilmesine iʿtirâz idiyorlar. Şerif Paşa meclisin mutâlebâtıyla murâkiblerin iʿtirâzlarını te'lîfe çalışıyorsa da muvaffak olamıyor. Vatanîler hükümetin zaʿfından münfaʿil olarak Arabî'nin tertîbi ile Meclis-i Nüvvâb'dan bir hey'et Hidive mürâcaat iderek Şerif Paşa hey'etinin istiʿfâsını taleb ediyor. Fransa ve İngiltere Mısır hükümetinin mevkiʿni tahkîm ve Vatanîleri tahvîl itmek ümidiyle Hidive 8 Kanun-ı sânî sene 1882 tarihli bir nota iʿtâ iderek kendisini muhâfaza ideceklerini te'mîn idiyorlar, bu nota irtesi günü Ceride-i Resmiye ile neşrolunuyor; fakat gâleyânı teskîn idecek yerde bi'l-akis Hidive ve Hey'et-i Nuzzâr'a karşı muhâlefeti teşdîd **(sayfa 64)** idiyor. Bâb-ı Âlî dahi Fransa ve İngiltere'nin bu sûretle Mısır umûrına doğrıdan doğrıya müdâhalelerini protesto idiyor ve düvel-i muazzama protestomızı muhik buluyor.[138] [63]

Mısır'da pek müşkül bir mevkiʿde kalan Hidiv, Şerif hey'etinin istiʿfâsını kabûl iderek, umûr-ı hükümeti tamâmıyle Vatânilere tevdîʿ ile Mahmud Paşa Sami [Barudî]nin taht-ı riyâsetinde bir hey'et-i nuzzâr teşkîl ve bir ay evvel harbiye müsteşârlığına gelen Arabî'yi dahi livâlıkla harbiye nâzırı taʿyîn idiyorsa da aynı zamanda İstanbul'da kapı kahyâsı Sâbit Paşa'ya bir telgrafnâme çekerek "artık

[137]**Yazarın Dipnotu:** [62] Mısır'ın işgâlinden sonra Arabî'nin mahâkimesinde Mahmud Sami Paşa Barudî tarafından Arabî ve tarafdârânın İstanbul'dan böyle bir hey'et irsâlini taleb eyledikleri beyân olınıyor ve hatta Nizâmî Paşa'nın Mısır'da ikâmeti esnâsında maʿiyyetinde bulınan Ahmed Râtib Paşa'nın Zekazık ile Til-kebîr arasında şimenduferde Arabî ile mülâkât eylemiş bulındığı bile şâyiʿ oluyor.

[138]**Yazarın Dipnotu:** [63] Le chargé d'affaire de France à Berlin au Ministére de Affaires Etrangére à Paris, le 10 Janvier 1882 [Livre Jaune]

buhrânın nasâyih ile izâle idilebilecek dereceyi geçdiğinden ve devletin kuvve-i Kahire ile mes'eleyi halletmesi lâzım geldiğinden" bahsle asker irsâlini taleb ediyor.

Keyfiyet Meclis-i Vükelâ'da müzâkere idilerek 16 Rebiü'l-evvel sene 1296 ve 24 Kanun-ı sânî sene 1297 tarihli bir mazbata ile "Mısır'ın vaziʿyyet-i uhdiyesinin ve İngiltere'nin meslek-i maʿlûmenin buna müsâʿid olmadığından bahsle şimdi Hidivin talebinin sened ittihâz olunarak asker irsâli mümkün olamayacağı ve Hidivin Meclis-i Nüvvâb'ı evvelce irsâl idilen me'mûrlar tarafından virilen vesâyeye rağmen daʿvet itmiş olduğu makâm-ı tenkîde der-miyân ve meclis-i mezkûrın mutâlebât-ı hâzıresinin muhik olduğu fikri beyân idilerek esâsen Mısır'a asker sevkine şiddetle muʿteriz bulunan pâdişâhın hoşuna gidecek bir karâr ittihâz olunuyor ve baʿzı şerâit-i münâsebe ile Mısır'a asker irsâliyle buhrânın izâlesi husûsına zemîn hâzırlamak üzere düveller nezdinde hiçbir teşebbüsde bulunmıyor.

Mahmud Sami Paşa heyeti virgüyi ve beynelmilel taahhüdât-ı mâliyeyi tamâmıyle Meclis-i Nüvvâb'ın dâire-i salâhiyeti hâricinde bırakmakla beraber gene murâkibleri tatmîn idemiyor. Aynı zamanda birçok Avrupalı me'mûrları hidmetden ihrâc itmesi murâkiblerin nahvet mütehakkim-ânelerine daha ağır geliyor, Fransa murâkibi "Mösyö Dubilinier" hükümeti tarafından şiddet-i lâzıme ile protesto idilmediğinden dolayı istiʿfâ idiyorsa da Fransız konsolosu yeni hey'et-i nuzzâr ile münâsebât-ı resmiyeye girişiyor. Mahmud Sami ve Arabî her şeyden evvel orduyı tensîk ve tezyîde başlıyorlar. Arabî tarafdârânına mükâfât olarak beşi livâ ve yirmi dokuzu mirâlây ve kâimakâm olmak üzere **(sayfa 65)** altı yüz zâbit terfîʿ itdiriliyor. Çerkes zâbitân terfîʿden mahrûm bırakılarak o sırada baş göstermeğe başlayan Mehdî İsyânı vesilesiyle Sudan'a sevk idilmelerine teşebbüs olunuyor. Bi't-tabʿ bu defʿa da onlar beyninde âdem-i menûniyet âsârı görülmeğe başlıyor. Arabî aleyhinde sû-i kasd tertîbâtı istihbâr olunduğundan bahsle nisanda kırk kadar Çerkes zâbitân tevkîf ve divân-ı harbe sevk olunuyor. Mevkûfin tarafından Mâbeyne gönderilen bir telgrafnâme üzerine hâkan-ı sâbık bu mes'eleyi de ele alarak sadr-ʿazâm tarafından Hidive bir telgrafnâme gönderilerek evrâk-ı takîkiyenin İstanbul'a irsâli ve irade-yi sâdır olmaksızın bir şey yapılmaması emrediliyor ve Mısır sularına donanma irsâli tasavvur olunuyor. Pâdişâhın tasavvurâtının kâbil-i tatbîk olmadığı fikrini der-miyân iden Said Paşa azl olunarak sadâret Abdurrrahman Paşa'ya tevcîh olunuyor. 20 Cemâdiye'l-âhir 1299 [20 Nisan 1882]; Maʿmâfih sadâretin ihtârına rağmen Mısır'da divân-ı harb mahâkemesi hafiyyen icrâ idilerek Harbiye Nâzır-ı esbakı Osman Rıfkı Paşa da dâhil olduğu halde kırk kadar kadar ümerâ ve zâbitânın rütbelerinin refʿile

Sudan'a nefyilerine ve "Mısır'da fesâd ikaʿına sarf olunduğundan dolayı" Hidiv-i Sâbık İsmail Paşa'nın tahsîsâtının katʿına karâr viriliyor.

Bu hükmü ajans havâss vâsıtasıyla haber alabilen Abdurrahman Paşa 22 Nisan 1298 tarihli bir telgrafnâme ile "asâkir-i şâhâne-i Mısriyye zâbitânın ve husûsıyla irâde-i seniyye ile ile terfîʿ iden feriklerin rütbe ve nişânlarının bu sûretle refʿinin hukûk-ı saltanat-ı seniyyeye mugâyir olduğundan bahsle, bilâ-istizân bir şey yapılmamasını ihtâr idiyor. Hidiv tereddüdde kalarak bu telgrafnâmeyi Fransız ve İngiliz konsoloslarına gösteriyor ve onların tavsiyesi ile Mâbeynin müdâhalesine mahal bırakmamakla beraber meh-mâ-emken mûcib memnûniyeti olabilecek bir karâr ittihâz iderek nefyi karârını tagrîbe tahvîl ve rütbe ve nişânların refʿî Bâb-ı Ali'ye arz idiyor. Hey'et-i nuzzâr rütbelerin refʿî ve ordudan ihrâc karârında ısrâr idiyorsa da Hidiv gene konsolosların vesâyâsını taʿkîb ile redd idiyor. Bunun üzerine hey'et-i nuzzâr Hidiv ile katʿ-ı münâsebât iderek Meclis-i Nüvvâb'ı ictimâʿ daʿvet ve Hidiv'in ıskâtı esbâbına teşebbüs idiyorlar. Mâbeyn Hidive karşı izhâr-ı igbirâra vesile bularak doğrıdan doğrıya nuzzâr ile **(sayfa 66)** muhâbereye girişiyor ve Tevfik Paşa'nın maʿrûzâtını ihmâl idiyor. Mahmud Sami ve Arabî Tevfik Paşa'nın azliyle Halim Paşa'nın taʿyînini taleb idiyorlar. Mes'ele Meclis-i Vükelâ'da müzâkere idiliyor. 14 Receb 1299 ve 20 Mayıs 1298 tarihli mazbata ile "evvelce Cidde'den avdeti esnâsında Mısır'dan geçerek Arabî ile mülâkât itmiş ve mûmâ-ileyhin zât-ı şâhâneye maʿrûzâtını bihakkın îfâ eylemiş bulunan ferâşet-i şerîfe vekili Seyyid Ahmed Esad Efendi mütâlaât-ı şifâhiyesinde Mısır harekâtını asabiyet-i kavmiyye maneviyatı ile beyân idildiğinden ve Vatanîlerin maksadının Halim Paşa'yı maksadlarına âlet ittihâz itmek olduğundan" bahsle Tevfik Paşa'nın ibkâsı lüzûmı taht-ı karâra alınarak Hidiv'in nüfûzını te'yîd ve mevkiʿni tahkîm itmek üzere Mısır'a bir hey'et irsâli münâsib olacağı fikri arz idiliyor. Bunun üzerine Mâbeyn Tevfik Paşa aleyhindeki niyyâtını izhârde devâm idemeyub bu esnâda bi'l-ictimâ nuzzârın müddeîyâtını nazar-ı dikkate almayarak Hidiv ile hükümetin beynini te'lîfe çalışan Meclis-i Nüvvâb'a Hidiv vâsıtası ile teşekkür idiliyor. Fransa ve İngiltere dahi Mısır sularına donanma irsâline karar viriyorlar. Karârın iʿlânını müteʿâkib sadr-ʿazâm nuzzâra "Hidive itâat itmeleri lüzûmını" telgrafla emr ediyor, onlar da 12 Mayıs'da arz inkıyâd idiyorlar ve 20 Mayıs'da İngiliz ve Fransız sefâin-i harbiyesi İskenderiye'ye muvâsalat idiyor.[139] [64]

[139]**Yazarın Dipnotu:** [64] Hâkan-ı sâbık bu hengâmede dahi gene Tevfik'i azl iderek Halim Paşa'yı Hidviyete getirmeğe çalışıyor. 18 Mayıs 1881'de Said Paşa İngiltere sefiri "Lord Dufferin"e bu zemînde

Hey'et-i Nuzzâr'ın İngiliz ve Fransız donanmalarının tehdîdi altında Hidive arz-ı mutâvaat itmeleriyle buhrân geçiyor. Hükümetlerden aldıkları taʿlimât üzerine Fransız ve İngiliz konsolosları 23 Mayıs'da Hidive mürâcaat iderek Arabî, Ali Fehmi ve Abdulʿâl paşalar gibi Vatanîler rüesâsının Kahire'den tebâüdünü ve Şerif Paşa'nın riyâset-i nuzzâra iʿâdesini taleb idiyorlar. Bi't-tabʿ Tevfik Paşa izhâr-ı acz idiyor. 25 Mayıs'da konsolosların bu taleblerini doğrıdan doğrıya reis-i nuzzâra teblîğ itmeleri üzerine irtesi günü Mahmud Sami hey'eti 23 Mayıs notasının Hidiv tarafından kabûl idilmesinden şikâyet ve konsolosların Mısır umûr-ı dâhiliyesine **(sayfa 67)** doğrıdan doğrıya müdâhalelerinin hukûk-ı şâhâneye tecâvüz olduğundan bahsle istiʿfâ idiyorlar; fakat ahvâl-i dâhiliye yeni hey'et-i nuzzârı Şerif Paşa'nın teşkîl itmesine imkân bırakmıyor. İskenderiye ve Kahire'de mukîm zâbitân Hidivi tehdîd ve eşrâf ve ulemâ Arabî'nin ibkâsını taleb idiyorlar. Hidiv evvelâ bu mutâlebâtı redd ve "ahvâli tedkîk itmek üzere bir hey'et irsâlini" Bâb-ı Ali'den ricâ idiyor; lakin reddinden ısrâr ve İstanbul'ın karârına intizâr idemeyerek irtesi gün [29 Mayıs 1882] yeni bir hey'et-i nuzzâr teşkîl itmeksizin Arabî'yi Cihâdiye Nezâreti'ne iʿâdeten taʿyîne mecbûr kalıyor. Bu defʿa tekmîl kuvve-i hükümeti ele alan Arabî derhâl tedârükât-ı cenkcuyâneye kalkışarak on sekiz bin asker taht-ı silâha almağa başlıyor. Memleketde âsâr-ı iğtişâş ve heyecân son dereceye varıyor. İskenderiye'de İngiliz donanması kumandanı liman istihkâmâtında meşhûd olan hâzırlıklardan şikâyet itmeğe başlıyor. Mısır'da bu vakayiʿ cereyân itdiği sırada İstanbul'da evvelce Hidiv tarafından asker irsâli lüzûmına dâir Bâb-ı Ali'ye vukûʿbulan işʿâr üzerine Hey'et-i Vükelâ'nın[140] [65] asker irsâlini münâsib ve mümkün bulmayarak bir komisyon irsâline lüzûm göstermemiş olması ve muahharan bi'z-zât Hidiv tarafından dahi böyle bir hey'et irsâli talebi dildiği gibi Fransa ve İngiltere'nin dahi Mahmud Sami ve Arabî'yi İstanbul'a celb ve Hidivi te'yîd itmek üzere böyle bir hey'et irsâlini Bâb-ı Ali'den iltimâs eylemeleri üzerine Müşîr Derviş Paşa'nın taht-ı riyâsetinde ve Temyîz-i Cezâ Reisi Lebib Efendi ve sâireden mürekkeb bir hey'et irsâli dahi hâkan-ı sâbık tarafından "sûret-i gayr-i resmiyede" hey'ete terfîk olunarak yola çıkarılıyor.

26 Mayıs 1298 [7 Haziran 1882]de İskenderiye'ye muvâsalat iden hey'etin istikbâline Hidiv tarafından bir teşrifâtcı ve Arabî tarafından Cihâdiye müsteşârı

bir teklîfde bulınıyorsa da sefir reddidiyor.Mavi Kitâb Numero – 11 Lord Dufferin'den "Lord Granoil"e işʿâr

[140]**Yazarın Dipnotu:** [65] 14 Receb 1299 ve 20 Mayıs 1298 tarihli mazbata

Yakub Sami Beg gönderiliyor. Derviş Paşa Vatanîlere pek ziyâde eser-i teveccüh göstererek Yakub Sami'yi arabasına alıyor; fakat Kahire'ye muvâsalatında Hidiv tarafından ihsâs idilen âsâr-ı iğbirâr üzerine zâhiren tebdîl-i tavır idiyor.

Derviş Paşa hey'etinin Kahire'ye muvâsalatından bir iki gün sonra [11 Haziran 1882] İskenderiye'de bir merkeb sürücüsü ile bir maltız arasında zuhûr iden münâzaa efkâr-ı **(sayfa 68)** umûmiyede hüküm-fermâ olan heyecândan dolayı yerliler ile Maltız ve Yunanîler arasında mühim bir arbede şeklini alarak üçü yerli olmak üzere kırkı mütecâviz maktûl ve yetmiş kadar mecrûh olduğu şâyiʿ oluyorsa da hakîki mikdâr anlaşılamıyor; fakat askerin sürʿatle müdâhalesi üzerine limanda bulunan donanmanın kuvvet çıkarmasına mahal kalmaksızın âsâyiş iʿâde idilüb İskenderiye'de mukîm konsoloslar muhâfaza-i teşekkür ve beyân-ı iʿtimâd idiyorlar.

İskenderiye Kıtâlinin irtesi güni Kahire'de Osmanlı hey'eti ve düvel-i muazzama konsolosları Hidivin nezdinden ictimâʿ iderek Arabî celb idilüb Hidiv ve Derviş Paşa muhâfaza-i âsâyişi tekeffül ve Arabî dahi bu husûsda Hidivin evâmirine itâat itmeyi taahhüd idiyor. İki gün sonra Hidiv refâkatinde Osmanlı hey'eti bulunduğu halde İskenderiye'ye gidiyor.

Derviş Paşa İstanbul'dan almış olduğu taʿlimât mûcibince Hidivin münhasıran Fransız ve İngiliz konsoloslarının taht-ı nüfûzında kalmasına mahal bırakmamak üzere Almanya ve Avusturya konsolosları ile münâsebât ve müzâkerâta girişiyor. Konsoloslar Efrenci Mayıs evâhirinden biri yalnız Arabî'nin elinde kalan umûr-ı hükümetin yeni bir hey'et-i nuzzâra tevdîʿni tavsiye idiyorlar. 8/20 Haziran 1882'de Mehmed Ali zamanından kalma İsmail Ragıb Paşa'nın taht-ı riyâsetinde ve gene Arabî Cihâdiye Nezâreti'nde kalmak üzere bir hey'et-i nuzzâr teşkîl idiliyor.

Zât-ı şâhâne tarafından birinci rütbeden mecidî nişânı ile taltîf idilen Arabî Paşa resmen İstanbul'a daʿvet olunuyorsa da hareketini Mısır'dan ecnebi donanmasının müfârekatına taʿlîk idiyor. Ferâşet-i Şerife vesâyâsı ile de iknâʿına imkân bulınamıyor.

Derviş Paşa yeni hey'et-i nuzzârın teşkîlini İstanbul'a Mısır buhrânını izâle idecek mâhiyetde gâyet mühim bir muvaffakiyet gibi tebşîr ve hatta "İngiliz ve Fransız konsolosları müstesnâ olmak üzere herkes memnûndur" gibi nükteler de sarf idiyorsa da vazʿiyyetin vehâmeti temâdî idiyor.

Bir tarafdan maʿlûm olan esbâb ve avâmil-i mahalliye ve diğer cihetden İstanbul'un ve Avrupa'nın ve daha doğrusu Avrupa nâmına hareket iden Fransa ve

İngiltere'nin te'sîrâtıyla Mısır'da bu vakayiiʿ tahaddüs itdiği sırada İngiltere ve Fransa arasında müzâkerât-ı mühimme cereyân idiyor. **(sayfa 69)**

İkinci imparatorluğun sukûtına kadar Mısır'da sâir devletlerden fazla bir imtiyâz iddʿâsında bulunan Fransa (71- 1870) hezimetinden sonra müddeʿiyâtını bi'z-zarûre tahfîf iderek Hidiv-i sâbıkın Avrupa müdâhalesine sebebiyet viren ahvâl ve icrâatı sevkiyle [1876]dan iʿtibâren Mısır umûrında İngiltere ile teşrîk-i faaliyet idiyorsa da İngiliz âmâl ve ihtirâsâtından pek muhteriz bulunuyor.[141] [66] kezâ İngiltere dahi Fransa'nın müddeʿiyât-ı bâkiyesi bile müfrit ve menâfiʿne mugâyir bulıyor.

Mısır buhrânı esnâsında İngiliz ve Fransız konsolosları tarafından hükümetlerine gönderilüb muahharan neşridilen muhâberâtda bu mütekâbil âdem-i emniyet-i âsârı vâzihen görülmekdedir.

Mısır buhrânının ibtidâsından beri İngiltere sâhib-i mülk olan Devlet-i Osmaniyye'nin baʿzı şerâit ve daman tahtında müdâhale-i askeriyesine veyâhûd düvel-i muazzamanın müdâhale-i müşterekelerine tarafdâr ve bu sûretle zâhiren olsun muʿâhhedâta riʿâyetkâr gözükdüğü halde Fransa dâimâ iʿtirâz ve tallül idiyor; buhrân esnâsında yek diğerini taʿkiben Fransa Hâriciye Nezâreti'ni işgâl iden "Senteiler", "Gambeta" ve "Dufresine" İngiltere'nin bu zemîndeki tekâlifini reddidiyorlar.

Evvelce 7 Kanun-ı sânî 1882'de güyâ Vatanîlere karşı mevkiʿni tahkîm itmek üzere Hidive virilen Fransız – İngiliz takrîri Gambeta'nın mahsûl fikri olub fakat arz idildiği üzere bu notanın te'sîri ümidin büsbütün maʿkûsı zuhûr idince 7 Şubat'da İngiltere diğer devletler ile teʿâti-i efkâr teklîfinde bulunuyor. Gambeta'nın halefi Dufrasine vehle-i ûlâda bir iʿtirâz der-miyân itmediği halde bu tarîkin muahharan bir konferansa müncerr olacağını hissedince reddidiyor, kezâ İngiltere tarafından birer Osmanlı, İngiliz ve Fransız Cenerali irsâliyle Hidivi te'yîd teklîfini de kabûl itmiyor. Bi'l-mukâbele Hidivin Arabî tasavvurunı ortaya sürüyorsa da onu da İngiltere kabûl itmiyor, nihâyet Mayıs 1882'de Vatanî hey'et-i nuzzârın -bâlâda arz idildiği üzere- Hidiv ile katʿ-ı münâsebât iderek iskatına kalkışmaları üzerine İskenderiye'ye müşterek bir donanma irsâlini taht-ı karâra alıyorlar. Bâb-ı Âlî bu karâra **(sayfa 70)** iʿtirâz idiyorsa da "ilerüde size de baʿzı tekâlifimiz olacak şimdilik müdâhaleden

[141]**Yazarın Dipnotu:** [66] Fransa da defʿaât-ı müteʿadide ile kabine riyâsetine ve hâriciye nezâretine gelen " Mösyö Dufresine" Mısır Mes'elesine dâir eserinde Fransa içün bu zarûret-i müellimeyi alenen iʿtirâf idiyor.

ictinâb itmeniz lâzımdır" zemîninde beyânât ve te'mînât ile Bâb-ı Ali'yi tatmîn ve teskîne çalışıyorlar, diğer devletler de Fransa ve İngiltere'nin ihtârını te'kîd iderek Bâb-ı Ali'ye sükûnet tavsiye idiyorlar, bu sûretle 20 Mayıs 1882'de üç Fransız ve üç İngiliz harb gemisi İskenderiye'ye muvâsalat idiyor, fakat bâlâda görüldüğü üzere bu nümâyiş iğtişâşı teskîn itmekden başka dolayısıyla İskenderiye kıtâline sebebiyet viriyor. Maʿmâfih donanmanın muvâsalatı ile İskenderiye vakʿasının zuhûrı arasında Fransa Mısır işlerini müzâkere itmek üzere bir Avrupa konferansını ictimâʿnı –sebkat iden reddine rağmen- kendisi teklîf idiyor, İngiltere derhâl kabûl ile iki devlet 2 Haziran 1882 tarihli bir takrîr ile Bâb-ı Âlî ve düvel-i muazzamaya "zât-ı şâhânenin ve Hidivin hukûkını te'yîd, Mısır'ın taahhüdât-ı beyne'l-düveliyesi te'mîn ve umûr-ı idâresinin esbâb-ı tanzîm ve ıslâhını takrîr itmek üzere" İstanbul'da bir konferans ictimâʿnı teklîf idiyorlar. Bu daveti bi'l-cümle düvel-i muazzama kabûl idiyorsa da Bâb-ı Âlî bir müddet evvel Mısır'a iʿzâm idilen Derviş Paşa hey'etinin buhrânı tesviye ve izâlesine kâfî olduğunı beyân iderek konferansa lüzûm görmediğinden bahsle reddidiyor.

Mâbeyn'in evhâm-ı maʿlûmesini teskîn itmek üzere İngiltere ve Fransa konferansda Mısır işlerinden başka bir mes'ele mevzûʿ bahs olmayacağını[142] [67] ve böyle bir ictimâʿın düvel-i muazzamanın ittihâd efkârını isbât iderek Derviş Paşa hey'etinin vazifesini teshîl ideceğini te'mîn idiyorlarsa da hâkan-ı sâbık reddinde ısrâr idiyor.[143] [68] fakat bu imtinâʿa rağmen **(sayfa 71)** konferans 23 Haziran'da şeyhü'l-süferâ İtalya sefiri "Kont Korti"nin taht-ı riyâsetinde celsesini akdi diyor.

23 Haziran'dan 14 Ağustos 1882'ye kadar devâm iden İstanbul Konferansı'nın ilk dokuz ictimâʿına iştirâk itmiyoruz. Birinci celsede devletler konferansın teşekkülünü resmen Bâb-ı Ali'ye teblîğ itmeği taht-ı karâra alıyorlar. İkinci ictimâʿ [24 Haziran]da Mısır umûrinin tesviyesi husûsında müştereken sarf-ı mesâʿî idilmesi münâsebetiyle memleket-i mezkûrede münferiden menâfiʿ-i husûsiye te'mîn veyâ

[142]**Yazarın Dipnotu:** [67] Hâkan-ı sâbık Trablusgarb mes'elesinin mevzûʿ bahs olmasından mütevahhiş.

[143]**Yazarın Dipnotu:** [68] Konferans fikri ilk defʿa ortaya çıktığı vakit Londra Sefiri Muzoros Paşa –bizim iştirâkimiz olmaksızın- konferansın İstanbul'da ictimâʿnı zât-ı şâhânenin hoş göreceğini (Lord Grenoil)e ihsâs idiyor bunun üzerine devletler bilâ-tereddüd Fransız ve İngiliz teklîfini kabûl idiyorlar. Fakkat Bâb-ı Âlî keyfiyetden haberdâr olınca Muzoros Paşa'yı tekzîb idiyor, bunun üzerine devletler ve ezcümle Avusturya biraz düçâr-ı tereddüd oluyorlar. Konferansın 22 Haziranda ictimâʿı mukarrer iken ancak irtesi günü toplanabiliyor. Bu te'hiri Avusturya'nın redd-i katʿiyyesine atıf iden hâkan-ı sâbık pek ziyâde memnûn olarak müteveffa imparator Fransuva Jozef'e murassaʿ imtiyâz nişânı ihdâ idiyor ve sehv-i vâkiʿ irtesi günü anlaşılıyor ise de nişânı isâle me'mûr hey'et-i mahsûsa nâçâr yola çıkıyor.

arâzi elde itmeğe çalışmayacaklarına dâir – ikinci Mısır Buhrânı esnâsında 1841'de Londra Konferansı'nda olduğu gibi- bir protokol imzalıyorlar.[144] [69]. Üçüncü ictimâʿ [27 Haziran]da devletlerin Mısır'da münferiden müdâhale itmemeleri, taht-ı karâra alınıyor; fakat İngiltere sefiri "Lord Dufferin" bu karârı "zarûret-i mücbire görülmediği takdirde "sauf le cas de force majeure" kaydıyla kabûl iderek iki hafta sonra İskenderiye bombardımana bir girizgâh hâzırlıyor. Aynı ictimâʿda İngiltere sefiri Devlet-i Osmaniyye'nin müdâhale-i askeriyesini teklîf idiyorsa da baʿzı süferâ ve ezcümle Fransa sefiri "Marki Donway de Noaille biraz tereddüd idiyorlar. Dördünci celsede [30 Haziran] Osmanlı müdâhale-i askeriyesi takrir itdiği takdirde ne gibi şerâit ile tahdîd idilmesi lâzım geleceği müzâkere idiliyor. Beşinci ve altıncı ve yedinci [2, 5 ve 6 Temmuz] celselerde aynı müzâkere devâm idiyor, müzâkerâtın imtidâd ile vakit zâyiʿ idildiğinden bahsle İngiltere istiʿcâl gösteriyor.[145] [70] nihâyet işgâl içün müddet taʿyîni, masârif-i **(sayfa 72)** Seferiyenin Mısır hazinesinden tesviyesi şartlarıyla Mısır'a asker sevk itmekliğimiz taht-ı karâra alınarak Bâb-ı Ali'ye hitâben bu zemînde bir takrîr müsveddesi kaleme alınmağa başlanıyor, fakat bu takrîr metni hâzırlandığı sırada konferansın mukarrerâtını alt üst idecek mâhiyetde bir vakʿa tahaddüs idiyor, şöyle ki:

---

[144]**Yazarın Dipnotu:** [69] Protocole de désintEressement: Les gouvernements représentés par les soussingnés s'engagent, dans tout arrangement qui pourrait se faire par suite de leur action concertée pour le réglement des affaires d'Egypte, à ne chercher aucun avantage territorial ni la concession d'aucun privilége exclusif ni aucun avantage commercial pour leurs sujets, que ceux qui toute autre nation ne pourrait également obtenir.

[145]**Yazarın Dipnotu:** [70] Mısır Buhrânının mukaddemâtından iʿtibâren İngiltere tarafından Mısır'da Osmanlı müdâhale-i askerisine defʿâtle lüzûm gösterildiği halde daima Fransa tarafından bu husûsda müşkilât îkâʿ idilmesi şâyân-ı dikkat olub İngiltere tarafından taʿkîb idilen bu meslek zâhiren olsun hukûk-ı uhdiyeye tamâmıyle riʿâyetkâr gibi görünürse de Mısır Buhrânı'nın ibtidâsından biri hâkan-ı sâbıkın Mısır'a asker sevkine muhâlif olduğu ve bu cihetin İngiltere hükümetince şübhesiz maʿlûm bulındığı nazar-ı iʿtibâra alınırsa tekâlif-i mezkûrın ciddiyet ve samimiyetinden – husûsıyle Hükümet-i mezkûrenin baʿde'l-işgâl taʿkîb eylediği mesleke nazaran – pek ziyâde şübhe idilebilir. Hâkan-ı sâbıkın Mısır'a asker sevkinden şiddetle imtinâʿa İstanbul mahâfilince evvelden beri maʿlûm olduğundan başka [Said ve Kâmil paşalar hâtırâtından Mısır'a asker sevki husûsında daha buhrânın ibtidâsından beri Mâbeyn tarafından ittihâz idilen meslek-i garibe dâir şâyân-ı dikkat maʿlûmât vardır.] konferansın ictimâʿına müncerr olan müzâkerât esnâsında Avrupa mahâfiline dahi aks iderek Fransa'nın Londra sefiri Mösyö Tisso "Tissot"[145] 22 Haziranda hâriciye nezâretine gönderdiği tahrîrâtında bu bâbda Muzurus Paşa'nın "Lord Grenoil"e beyânâtını hükümetine ihbâr idiyor. Kezâ Fransa'nın Berlin sefiri "Baron du Korsel" dahi 19 Haziranda aynı rivâyeti Prens du Bismark'dan naklen hükümetine işʿâr idiyor. Bu şerâit dâiresinde İngiltere tarafından bir Osmanlı müdâhale-i askeriyesine dâir izhâr idilen ârzû ve istiʿcâllerin hakikatde kendi müdâhalesine bir mukaddime-i meşrûʿa hâzırlamağa atf idilmeleri pek tabîʿî görünür. Husûsıyla İstanbul Konferansında Lord Dufferin bizim müdâhale-i askeriyemize lüzûm gösterdiği esnâda bu teklîfden bir hafta evvel "Times" gazetesi [21 Haziran] Mısır tedârükât-i seferiyesinden alenen bahs ile hatta Ceneral "Wolseley"in kumândân taʿyîn olduğunı bile ihbâr itmiş bulunıyor.

2 Mayıs'dan beri üç Fransız sefine-i harbiyesi ile beraber İskenderiye limanında bulunan İngiliz filosu kumandanının mayıs nihâyetlerinde limanda tahkîmâta başlandığından ve bu teşebbüsâtın donanmanın emniyetini tehlikeye ilkâ eylediğinden bahsle şikâyet ve hükümetinden daha birkaç sefine-i harbiye irsâlini taleb eylediği evvelce bi'l-minâsebe zikridilmiş idi. Âmiralin şikâyeti İstanbul'a dahi teblîği idildiğinden Bâb-ı Ali'den virilen evâmir-i şedide üzerine Mahmud Sami ve Arabî hey'eti tarafından istihkâmâtın taʿmîri ve top vazʿı gibi hâzırlıklar te'hîr idilmişiken muahharan temmuz ibtidâlarında İngiliz âmirali tekrâr tahkîmâta başlandığından şikâyet idiyor. İngiltere'nin mürâcaʿtı üzerine tahkîmâtın şiddetle menʿ idildiği Bâb-ı Âlî tarafından (Lord Dufferin)e teblîğ ve te'mîn olınıyorsa da İngiltere Hâriciye Nâzırı Lord (Grenoil) bu te'mînâtın neticesine intizâr itmeksizin tahkîmâta devâm eylediği takdirde tahrîb idilmeleri içün İngiliz âmiraline emr viriyor. 6 Temmuz'da İngiliz amirali Mısır hükümetine tehdîdkâr-âne teblîgâtda bulunuyor. İskenderiye kumandanı Tabla Paşa tarafından virilen te'mînâtı kâfî bulmuyor.**(sayfa 73)** İngiltere konsolosu müstesnâ olmak üzere İskenderiye'de mukîm düvel-i sâire konsolosları da tavassut ve hükümetlerini ikinci ve katʿi bir ültimatoma mâniʿ olmak üzere Londra'da teşebbüsâtda bulınmağa daʿvet idiyorlarsa da ne bu tedâbir ve ne de Bâb-ı Ali'nin mürâcaatları ve protestoları İngiltere'yi tevkîf idemiyor. İngiliz amirali "Biçim Seymur –Beauchamp Seymour" 9 Temmuz'da harb vazʿiyyeti alıyor ve on temmuzda ikinci bir ültimatom virerek eslihası kaldırılmak üzere baʿzı istihkâmât kendinse teslîm idilmediği takdirde topa tutacağını ihbâr idiyor. Bunın üzerine Fransa hükümeti o zamana kadar İskenderiye limanında İngiliz donanmasına refâkat iden Fransız donanmasının Mısır sularından çekilmesini emr iderek bu harekete iştirâk itmiyor. İngiltere konsolosu katʿ-ı münâsebât itdiğini Mısır hükümetine teblîğ ve tebʿasını sefâine nakl idiyor. Mısır hey'et-i nuzzârı, Derviş Paşa da dâhil olduğu halde, Hidivin taht-ı riyâsetinde akd itdiği bir ictimâʿada ültimatomu redde ve donanmanın âteşine mukâbeleye karâr viriyor.

Mısır'da bu vakâyîʿ cereyân itdiği sırada İstanbul'da "Lord Darfin"in on temmuzda ültimatomu Bâb-ı Ali'ye teblîği itmesi üzerine hâkan-ı sâbık birkaç hafta evvel azl itdiği Küçük Said Paşa'yı Mâbeyne celb ve hâriciye nâzırı vâsıtası ile "Lord Darfin"e mürâcaat itdirerek bombardımanı te'hîre çalışıyorsa da İngiliz donanmasının kara ile katʿ-ı münâsebât itmiş bulınması hasebiyle bu talebi tervîcen İngiltere sefiri tarafından İskenderiye'ye gönderilen telgrafnâme Amiral Seymour'a îsâl idilemiyor.

Ve irtesi gün İskenderiye'nin topa tutulmakda olduğu haberi İstanbul'a vârid oluyor.[146] [71] bunın üzerine Abdurrahman Paşa sadâretden infisâl iderek tekrâr Said Paşa Reis-i Umûra getiriliyor. **(sayfa 74)**

İskenderiye bombardımanı birinci günü sabahdan baʿde'l-zuhûr beşe kadar devam idiyor. Ve istihkâmâtın mukâbeleden aczi anlaşılıyor. O gice gene Derviş Paşa dâhil olduğu halde Mısır Hükümeti tarafından akd idilen meclisde donanma tarafından irtesi gün dahi ateş açıldığı takdirde beyâz bayrak çekilmesi taht-ı karâra alınıyor ve fi'l-hakika çehâr-şenbih sabahı bir iki top atılmasını müteʿâkib istihkâmât beyâz bayrak çekiliyor. İngiliz amirali baʿzı istihkâmların teslîmini taleb idiyorsa da Mısır hükümeti bu husûsda İstanbul'dan istizâna lüzûm gösteriyor. Donanma bir gülle daha atub atışı kesiyor, bu sırada Arabî Hidivin sarayını muhâsaraya kalkışıyorsa da muahharan İskenderiye'yi tahliye ile şehir hâricinde müdâfaaya karâr virerek askeri "Kefer Duvar"da tahşîd itmeğe başlıyor. Avanesinden Süleyman Sami Yemen'de bir mirâlây dahi Napolyon'a karşı Moskova yangınına nâzıre yapmağa yeltenerek İskenderiye'yi yakmağa teşebbüs idiyor. Bu sûretle zuhûr iden iğtişâş esnâsında bir hayli yağmalar ve cinâyetler vukûʿ buluyor. Ve hatta bunlara askerin bile iştirâk itdiği görülüyor, nihâyet 15 Temmuz'da İngiliz amirali karaya asker çıkarub yangını itfâ ve âsâyişi iʿâde iderek İskenderiye'yi işgâl idiyor. Bu vakʿa İstanbul'da hem Bâb-ı Âlî veyâ daha doğrusı Mâbeyni ve hem de süferâ konferansını şaşırtıyor.

Bir cihetden hâkan-ı sâbık Abdurrahman Paşa'yı azl iderek gene Küçük Said Paşa'yı ser-kâre getiriyorsa da bi't-tabiʿ işler kemâ fi's-sâbık Mâbeynin celî veyâ hafî evâmir ve taʿlîmâtıyla idâre olınmakda devâm idiyor. 2/14 Temmuz'da ictimâʿ iden Meclis-i Vükelâ'da niyyât-ı şâhâne mahsûs olduğundan ciddî ve katʿî tedâbîr ittihâzı cihetine gidilemeyerek İngiltere'nin hareketini protesto ile mes'elenin musâlahane tesviyesine karâr viriliyor. Esâsen Meclis-i Vükelâ'nın ekseriyeti –Mahmud Nedim ve

[146] **Yazarın Dipnotu:** [71] İskenderiye'nin topa tutulmasına ve Mısır'ın işgâline müncerr olan bu mes'elede dahi Mâbeynin ta'limât ve müdâhalât mütevehhim-ânesi sûk ile Bâb-ı Âlî tarafından ittihâz idilen müteredddid ve sakîm siyâseti tenvîr itmek iʿtibâriyle 11 Temmuz 1882 tarihiyle (Lord Darfin) tarafından hâriciye nâzırı Kürd Said Paşa'ya gönderilen takrîr şâyân-ı dikkatdır:"Tabya inşâsından ve her gün toplar vazʿından dolayı donanma İskenderiye'de duramaz olu verdi. İngiliz amiralinin buna mukâbil tedârükâtını temmuzun sekizinci cumʿa irtesi akşamı yaʿni son mülâkâtımızdan kırk sekiz sâʿat evvel tarafınıza ihbâr itmişdim. İş sûret-i maraziyede tesviye olınmak içün nasıl olursa olsun bir te'mînât virdiğiniz halde bir mühlet iʿtâsı hakkında derpîş eylediğiniz esbâb-ı müsâadekârâne bir sûretde telakki olunur diye size söylemişdim. Fakkat buna muktedir olmadığınızı bildirdiniz. Binâen-aleyh amiral de hükümet-i mahalliyyenin bu tedârükât-ı hasmânesini kendisine zararı dokunmayacak bir hale vazʿ itmeğe mecbûr oldı."

Cevdet Paşalar müstesnâ- İstanbul Konferansı'na iştirâk fikrini kabûl ile hatta asker sevki husûsına muhâlefet itmiyorlarsa da bu bâbda tanzîm idilen mazbataya Mâbeynden cevâb virilmiyor.

Diğer cihetden süferâ konferansı da İngiltere'nin te'mînât-ı mukaddemesine rağmen[147] [72] İskenderiye'nin **(sayfa 75)** topa tutulması üzerine şaşırarak hatta Rusya sefiri gibi baʿzı aʿzâsı "İngiltere'nin icrââtına temâşâ-gir kalmakdan başka yapılacak bir şey olmadığı" mütâlaasıyla ictimâʿların devâmına lüzûm olmadığını beyân idiyorlarsa da nihâyet devlet-i matbûʿa tarafından Mısır'a asker sevk idilmesi husûsındaki karârın taʿkîbine karâr virilerek 15 Temmuz 1882'de mütehaddü'l-meâl birer takrîr ile, İngiltere dahi dâhil olduğu halde, düvel-i muazzama süferâsı Bâb-ı Ali'yi Mısır'a asker sevkine daʿvet idiyorlar. Mezkûr takrîr ile asâkir-i Osmaniyye'ye tahmîl idilmek istenilen vazife "Mısır'da menâfiʿ-i mahalliye ve ecnebiyeyi ihlâl ve memleketi harâb iden iğtişâşâtın izâlesi ve bu ahvâle sebebiyet viren hizb-i gâsibin tedmîri ile hukûk-ı saltanat-ı seniyye ve nüfûz-ı Hidviyyetin iʿâdesi ve ilerüde müştereken karârlaşdırılacak bir usûl dâiresinde ve Mısır'ın fermân-ı hümâyûnlar ahkâmı mûcibince hâiz bulunduğu imtiyâzât-ı idarîye, mülkîye ve hukûkîyenin devâm ve inkişâfı ihlâl itmiyecek sûretde Mısır ordusının tensîk ve tanzîminden" ibâret. Kezâ Asâkir-i Osmaniyye kumandanının Hidiv ile bi'l-müzâkere hareket itmesi ve müddet-i ikâmetlerinin – temdîdi Hidiv tarafından taleb ve Bâb-ı Âlî ile devletler tarafından tasvîb idilmediği takdirde – üç ay olarak tahdîdi ve mesârif-i seferiyyenin Mısır hazinesinden tesviyesi meşrût ve mukarrer bulunuyor.

Mes'elenin bu şekli alması üzerine hâkan-ı sâbık konferansa âdem-i iştirâk husûsındaki fikrinden artık ısrâr idemiyor. Bâb-ı Âlî tarafından süferâya virilen 19 Temmuz tarihli cevâbda teklîf-i vakʿanın kabûl idildiği ve baʿdemâ konferansa iştirâk idileceği tebliğ olunuyor.[148] [73]

---

[147] **Yazarın Dipnotu:**[72] Bombardımandan evvel İngiltere tarafından süferâya iʿtâ idilen te'mînâtın fıkra-i esâsiyesi:"L'action de I'Amiral Seymour sera restreinte à la défense légitime, sans aucune arriére pensée de la part du gouvernement britannique."

[148] **Yazarın Dipnotu:**[73] Hâkan-ı sâbık Mısır idâresinin tensîkının münhasıran devlet-i Osmaniyye'ye âid olması ve asâkir-i Osmaniyye'nin Mısır'a muvâsalatını müteʿâkib İngiliz askerinin çekilmesi lâzım geleceği husûsâtının konferansa kabûl itdirilmesi şartıyla iştirâke muvâffakkatı irâde idiyor ve Bâb-ı Ali'nin 19 tarihli notasında bu ikinci şart der-miyân olunuyor:"En notifiant aux Plénip tentiaires sa résoluiton de déférer aux voeux des Puissances, le gouvernement Imp.espére qu'en face de cette détermination. I'occupation étrangéere actuelle en Egypte serait abandonnée, aussitot que les treupes ottomanes seraient rendues à Alexandrie.Fakkat Bâb-ı Ali'nin bu nokta-i nazarı Mozuraos Paşa

Hâriciye Nâzırı Said ve Evkâf Nâzırı Asım paşalar murahhas taʿyîn olunarak 24 Temmuz'da üçüncü celseye iştirâk idiliyor ve baʿdemâ konferans ale'l-usûl-i hâriciye nâzırının taht-ı riyâsetinde ictimâʿ itmeğe başlıyor. Hâkan-ı sâbık Mısır'a asker sevk itmemek husûsındaki **(sayfa 76)** Tevehhümü ve entrikaları[149] [74] işi uzatıyor 26 Temmuz ve 2 ve 5 Ağustos celselerinde bir şeye karâr virilemiyor. Osmanlı askerinin muvâsalatını müteʿâkib İngiliz askerinin çekilmesi lâzım geleceği husûsındaki mütâlaamızı Dufferin redd idiyor ve hatta müzâkerâtın uzaması üzerine tehdîdkârâne bir tavır alıyor. Nihâyet 7 Ağustos celsesinde Osmanlı murahhasları evvelce süferâ tarafından virilen 15 Temmuz tarihli mütehaddü'l-meâl takrîrde vazʿ idilen şerâiti bilâ kayd ü şart kabûl iderek şerâit-i mezkûre dâhilinde Mısır'a asker sevk idileceğini beyân idiyorlar ve bu bâbda konferans tarafından bir protokol imzâlanıyor. Konferansın bundan sonraki ictimâʿları 14 Ağustos'a kadar devâm iderek Süveyş Kanalı'na dâir müzâkerâtda bulunuyor.

Mısır'a asker sevki husûssındaki müzâkerât doğrıdan doğrıya Bâb-ı Âlî ile İngiltere sefâretine bırakılıyor. Mısır'a asker sevkine dâir İngiltere sefâreti ile bir mukâvele-i askeriye tanzîmine dâir müzâkerât gene hâkan-ı sâbık gûna gûn iʿtirâz ve teallileri ile eylüle kadar sürükleniyor. Ferek askerin mikdâr ve sûret-i sevki ve Mısır'da İngiltere askeri ile teşrîk-i harekâtı husûsâtına ve gerek mukaddime-i harekât olarak Arabî'nin âsî iʿlân idilmesi husûsında İngiltere'nin ısrârına pâdişâh tarafından muhâlefet idiliyor vükelânın ekseriyeti Mısır'da hukûk-ı saltnatın muhâfazası içün son fırsatın da fevt bulunduğunı hissiderek be-heme-hâl asker sevki ve bu husûsa dâir İngiltere sefâreti ile bi'müzâkere tertîb idilen mukâvelenin tasdîki lüzûmına dâir mazbatalar tanzîm idiyorlar[150] [75] **(sayfa 77)**.

---

tarafından Lord Grenoil'e teblîğ olındığı vakit İngiltere hâriciye nâzırı cevâben olsa olsa harekât-ı askeriyeye iştirâkinizi kabûl idebiliriz diyor!

[149]**Yazarın Dipnotu:** [74] Pâdişâhın asker sevkine muhâlif olduğunı Rusya serfiri de hâriciye nâzırına yazmış, Petersburg sefiri Şakir Paşa bunu istihbâr iderek Bâb-ı Ali'ye bildiriyor; fakkat hâkan-ı sâbıkın entrikaları bunınla kalmıyor. Sadr-ʿazâmın haberi olmaksızın hâriciye nâzırını kâtib-i husûsî Reşid Beğle beraber İngiltere sefâretine göndererek sevk idilecek askerin bir iki b,n kişi olarak tahdîdini teklîf idiyor, fakkat sefir bu talebi resmiye dökerek Bâb-ı Âlî ile muhâberâta girişiyor; bunın üzerine sadr-ʿazâm hâriciye nâzırının teşebbüsâtından şikâyet idiyor. Hâkan-ı sâbık derhâl Kürd Said Paşa'yı taht-ı mahâkemeye aldırıyorsa da bi't-tabîʿ bu komediyadan bir netice çıkmıyor.

[150] **Yazarın Dipnotu:** [75] Mukâvele-i askeriyenin mevâdd-ı esâsiyesi:

1- Evvelâ beş altı bin kişilik bir kolordu sevki ile iktifâ olunarak ilerüde tarafeyn-i muʿâkıdinin muvâffakiyeti ile lüzûm görülebilecek mikdâra iblâğı 2- Sevk olunacak askerin Port Said'e ihrâcı[Müzâkerât esnâsında İskenderiye'ye Osmanlı askeri ihrâcını İngilizler musiren redd itmişlerdir].

3- Asâkir-i Osmaniye münhasıran kendi kumandanlarının taht-ı idâresinde bulınacak ise de Osmanlı kumandanı İngiliz kumandanı ile bi'l-müzâkere iki ordu müştereken hareket idecek.

Nihâyet 5 Eylül Efrencîde murahhaslar mukâvele-i askeriyeye sahh çekiyorlar ve irtesi gün Arabî'nin âsîliği iʿlân idiliyor.[151] [76]

Fakat o gice hâkan-ı sâbık İngiltere sefirini Mâbeyne celb iderek bi'l-vâsıta nısfü'l-leyle kadar teʿâti-i efkâr idiyor, istizâhâtda bulunuyor, lakin mukâveleyi tasdîk itmiyor!

İstanbul'da bu müzâkerât cereyân itdiği esnâda İngilizler Mısır'da boş durmuyorlar. Hidivi ellerine alarak işgâl ordusı erkân-ı harbiyesine Mısır zâbitânı tefrîk ve mülkiyeden bir de komiser taʿyîn itdirdikleri gibi Arabî'nin Cihâdiye Nezâreti'nden azlini de istihsâl ve iʿlân idiyorlar. Kezâ Hidivin müsâadesi ile [16 Ağustos 1822] kanal mıntıkasını dahi işgâl salâhiyetini istihsâl iderek "Ceneral Wolseley" o cihetden harekât- askeriye icrâsına karâr viriyor. Bunı hissiden Arabî dahi askerini "Kefer Duvar"dan **(sayfa 78)** kaldırarak kanal ile Kahire arasında "Ti'l-kebir"de tahşid idiyor. Mısır ve İngiliz askeri arasında baʿzı ufak müsâdemeler Arabî tarafından muzafferiyet-i azîme gibi iʿlân ve hatta İstanbul matbûʿâtı yatafından dahi o sûretle işâa olunuyor. Fakat 13 Eylül'de İngiliz ordusu Ti'l-kebir üzerine yürüyerek Arabî ordusını bir iki sâʿat zarfında külliyen münhezim ve perişân idüb iki gün sonra

---

4- Askerin sevkini iltizâm iden ahvâl mündefiʿ olınca iki ordu aynı zamanda Mısır'ı tahliye idecek.

[151]**Yazarın Dipnotu:** [76] Arabî İngiltere'nin taleb itdiği üzere pâdişâha ve halife nâmına değil fakkat hükümet nâmına âsî iʿlân idiliyor. Türkçe metnin Arabîye nakli dahi hâkan-ı sâbık atarafından birçok müşkilât ve te'hîrâta uğratılarak nihâyet Ebû'l-Hüdâ[151] ve ferâşet-i şerîfe vekili Esad Efendiler tarafından yapiʿlân bir tercüme kabûl olunuyor.

İlanın fıkarât-ı esâsiyesi bervech-i âtîdir:

"Tevfik Paşa Mısır'da Saltanat-ı Seniyye'nin vekil-i mutlakı olduğu ve evâmiri mutâʿ ve hilâfı mûcib-i mes'ûliyet bulındığı halde ahkâm-ı sarîha-i kânuniyyeye muhâlif olarak Arabî vezâif-i hükümete taarruz faciasına ve âsâyiş-i memlketi ihlâle . . . . .[151] ve nihâyet Mısır'da müdâhale-i askeriye-i ecnebiye vukûʿuna sebeb olmışdır. Saltanat-ı Seniyye'nin dost-ı kadîmi olan İngiltere devletinin İskenderiye'yi topa tutmak derecesine gitmesi ise İskenderiye istihkâmâtında vukûʿ bulan techîzâtın ve mikdârı teksîr olan olan topların devlet-i müşârün-ileyhânın İskenderiye limanındaki donanması hedef-i hareket ve taarruz idilmesinden hâsıl olan adem emniyetden münbais olub taʿtîl ve terkiyle İngiltere donanması tarafından taarruzâta sebebeiyet virilmemesi hakkında dahi hükümet-i seniyyeden evâmir-i mükerrere iʿtâ ve aksi hareketin daʿvet ideceği vehâmeti tebyînen birçok edile-i muknıʿa irâd ile berâber her dürlü nasâyih ve vesâyâ-yı maʿkûle ve muknıʿa irâd olındığı halde Arabî Paşa işbu evâmir ve vesâyâya dahi mutâvaʿat-ı imtisâl itmemişdir.

Beyânnâmenin sonlarında "bi-hasebi'l-şerʿi meşrûtiyeti elzem ve herkes nezdinde müsellem bulınan istitâatın ademetî tefekkür itmeyerek" birçok kişinin kanını dökdürüb Mısır'a ecnebi müdâhalesini daʿvet itmiş bulınması ce İskenderiye'nin topa tutulmasını müteʿâkib Hidivin ikâmetgâhı taht-ı muhâsaraya alındığı ve nihâyet Derviş Paşa ile Lebib ve Esad efendilerin nasâyihini ısgâ itmeyerek "Mısır'a ecnebi askeri gelirse velev Osmanlı askeri olsun mukâvemet iderim" didiği ve kendisini hüsn-i sûretle harekete teşvîk içün ihsân iden birinci mecidî nişânının kadrini bilmediği hikâye olunmakdadır

Kahire'ye dâhil oluyor. Arabî ve Tabla paşalar "Ceneral Wolseley"e teslîm olmakdan başka bir çâre-i necât bulamıyorlar.

Bi't-tabiʿ bu muzafferiyet-i sehîle ve katʿiyye İngiltere Bâb-ı Ali'ye karşı tavrını tebdîl idiyor. Mukâvele-i askeriyenin henüz pâdişâh tarafından tasdîk idilmemiş bulınmasından bi'l-istifâde (Lord Dufferin) tarafından 16 Eylül tarihiyle Bâb-ı Ali'ye virilen bir takrîr ile artık harekât-ı askeriyeye iştirâkimize lüzûm kalmadığı ve esâsen İngiltere'nin bile bir kısım askerini karîben geriye alacağı teblîğ olunuyor. Bâb-ı Âlî cevâben İngiltere'nin beyânâtını sened ittihâz iderek Mısır'ın ne vakit "Tamâmıyle" tahliye idileceğini soruyor ise de bi't-tabiʿ cevâb-ı şâfî alınamıyor.

Sadr-ʿazâm Said Paşa "İngiltere istikrâr-ı âsâyişe kadar Mısır'da kalacağım dir ise biz de asker gönderüb ilerüde müştereken tahliye hakkını hâiziz"[152] [77] fikrini ileri sürüyır; fakat bu sûret-i tesviye hâkan-ı sâbıkın hilâf-ı marziyesi olduğundan taʿkîb olınamıyor.[153][78]

---

[152]**Yazarın Dipnotu:** [77] 12 Eylül 1298 tarihiyle sadr-ʿazâm tarafından Mâbeyne takdîm olınan arîzadan:

[153] **Yazarın Dipnotu:** [78] Bu avânda Evkâf Nâzırı bulunan sadr-ı esbak Kâmil Paşa hâtırât-ı siyâsiyesinde hâkan-ı sâbıkın Mısır buhrânında ittihâz eylediği mesleğini şu sûretle tasvir ve telhîs eyliyor:

"Esnâ-yı ihtilâlde İngiltere devleti Bâb-ı Ali'ye mürâcaatla evvel-be-evvel taraf-ı seniyyeden Arabî Paşa'nın isyânı iʿlân olunarak müteʿâkiben asâkir-i şâhâne irsâliyle tenkîl-i teklîf olunmuş ve bu bâbda Bâb-ı Ali'de ve Mâbeyn-i Hümâyûn'da ecnebiler ve meclis-i mahsûsalar akd ile cereyân iden müzâkerâtda bir büyük komiser ve bir kol asker irsâliyle İskenderiye'de bulınan İngiliz kumandanıyla bi'l-ittifâk usâtın darb ve tenkîline müsâraat olunmasına defʿaʿâtle karâr virilmiş olduğu ve bu sûret hâkan-ı sâbık nezdinde sûreten ve resmen muvâfık göründüğü halde hakikatde Mısır'a asker irsâli Sultan Hamid'in hilâf-ı marziyesi olduğundan iş renkden renge dönerek mukarrerât-ı vâkıanın icrâsı müyesser olmamışdır."

"Arabî Paşa'nın kıyâm ve tehdîdini îkâʿa kesb-i iktidâr eylediği hengâmede eğerçi Hidiv müdâhale-i ecnebiyeyi menʿ idemez ise Hidviyetin ilgâsını tasavvur itdiği bu karârda beyân kılınmış idi. Arabî'nin bu bâbdaki tasmîmi Sultan Hamid'in tabʿına tevâfuk itmekle vukûʿ ihtilâlde Hidive kuvvetü'l-zahir olarak Rumeli'nden Mısır'a on beş tabur asker sevkiyle menʿ isyâna ihtimâm olunacak yerde Arabî'nin iktidârıyla maneviyâtının kuvveden fiile getürilmesi ciheti iltizâm ve müsteşârları olan mukarrebînin tesvîlâtına itbâʿ olunarak bu fırsatla Mısır'ın imtiyâzâtını fesh ile vâliliğinin münâsibine bi'l-ihâle sâir vilâyât-ı şâhâne misüllü idâresi ve vâridât-ı cesîmenin hazine-i mâliyeye alınması muvaffakiyyât-ı azîmeden add olunacağı tahmin ve tasavvur olınmış . . . . ."İngiltere tarafından buhrân evâilinde Mısır'a Osmanlı askeri sevk idilmesi teklîf ve iltizâm idilmiş olduğu halde muahharen bu husûsda müşkilât îkâʿ idilmiş bulınması dahi –gene Kâmil Paşa'nın hâtırâtında- devlet-i müşârün-ileyhâ tarafından Mâbeynin niyyât-ı mesrûdesinin hissidilmiş bulınmasına atıf olunur.Hâtırât – sahife 14 ve 15 ooo

Bu sırada İngiltere sefiri Lord Dufferin – Mısır'da İngiltere konsolosu "Malet"in hastalanması vesilesiyle – me'mûriyet-i muvakkata ile Mısır'a me'mûr olarak İstanbul'dan müfârekat **(sayfa 79)** idiyor. Sefâret baş tercümânı Sir Alfred Sandison 30 Teşrin-i evvel 1882'de keyfiyeti Mâbeyne ve Bâb-ı Ali'ye ihbâr ve hâriciyeye teblîğinde "İngiltere vakt-i merhûnında hükümet-i seniyye ile mübâdele-i efkâre müsâraat ideceğinden Zât-ı Şâhâne'nin Mısır üzerinde hukûk-ı hükümrâniyelerinin muhâfazasının İngiltere hükümetince mültezim bulunduğunu beyâna Lord Dufferin me'mûrdır." Zemîninde te'mînât-ı mühimme îlâve idiyor. Bâb-ı Âlî bu teblîğden bi'l-istifâde gene "te'mînât-ı vâkʿayı sened ittihâz iderek vakit ve sûret-i tahliyeyi karârlaşdırmak üzere heman müzâkerâta başlanması ârzûsını izhâr idiyorsa da bu teklîf İngiltere hükümeti tarafından cevâbsız bırakılarak Lord Dufferin Mısır'da İngiliz idâre-i işgâliyesinin esâslarını kurmakla iştigâl eyliyor.**(sayfa 80)**

ÜÇÜNCÜ KISIM

İngiliz İşgâlinden Sonra Mısır'ın Beyne'l-Düvel Vazʿiyyet-i Siyâsiyesinde Husûle Gelen Tebeddülât

Te'l-kebir muhârebesi ferdâsında Kahire'nin İngiliz askeri tarafından işgâlini müteʿâkib Hidiv dahi refâketinde İngiltere kraliçesinin küçük oğlu "Duk Du Konot Connaught", İngiliz askeri kumandanı "Ceneral Wolseley" ve İngiltere konsolosu "Sir Edwar Malet" bulunduğu halde İskenderiye'den hareketle merkez-i idâreye avdet idiyor.[154] [79] Derhâl Şerif Paşa Reis ve Riyâz Paşa dâhiliye nâzırı olmak üzere bir hey'et-i nuzzâr teşkîl idiliyor.

Cereyân ve vukûʿatın Nil Vâdîsinde İngiltere'ye tahmîl eylediği vazife-i mühimme ikinci derecede bir me'mûr-ı siyâsiyenin kifâyeti fevkinde görülerek konsolos "Malet"in ahvâl-i sıhhiyesinin âdem-i müsâadesi bahânesiyle İstanbul sefiri "Dufferin" "fermânlar ahkâmı dâiresinde zât-ı şâhânenin hukûk-ı matbûʿiyyetini muhâfaza itmek şartıyla ıslâhât-ı mukteziyi vücuda getirmek üzere" me'mûriyet-i muvakkat ile Mısır'a gönderiliyor. Fakat hakikatde İngilizlerin- meh-mâ-emken zevâhiri muhâfaza iderek- Mısır umûrına tamâmıyle vazʿ-ı yed itmeleri emr-i muʿdili o meşhûr recül-i siyâsiyenin mahâret-i müsellemesine tevdîʿ olunuyor.[155] [80]

Bi't-tabiʿ her şeyden evvel iğtişâşâtın başlıca müsebbibi olan ordunun tensîkine teşebbüs idilerek bir karârnâme-i Hidviyî ile bu vazife İngiliz zâbitlerine tevdîʿ olunuyor. Evvelâ Sir **(sayfa 81)** Valantin Bigger" [Bigger Paşa nâmıyla 1293 Muhârebesinde himet-i Osmaniye'de bulunan zât] ve bir müddet sonra "Sir Eolin Wood" serdâr unvânıyla Mısır idâresinin başına geçiyor. Harekât-ı ihtilâliyeye iştirâk itmiş bulunan birçok zâbitler ordudan çıkarılıyor. Münhal kalan yüksek rütbeli yerlere münhasıran İngiliz ümerâ ve zâbitân taʿyîn olunarak yerli kuvve-i askeriye dahi tamâmıyle İngilizler tarafından ele geçiriliyor. Kezâ tensikât-ı mülkiye vesilesiyle dahi mühim hidemât-ı mülkiyeye "başlarına fes ve isimlerine beğ unvânı takılarak" İngilizler taʿyîn olunmağa başlıyor. Ve bir tarafdan Mısır'ın idâre-i askeriye ve

---

[154] **Yazarın Dipnotu:** [79] İskenderiye'nin İngilizler tarafından işgâlinden birkaç gün sonra Derviş Paşa hey'eti İstanbul'a avdet idiyor. Yalnız Mâbeyn kâtibi Kadri Efendi bir müddet daha min-gayri resmin kalub Hidiv ile münasebatda ve Mâbeyn ile muhâberede devâm idiyorsa da maʿrûzât ve harekâtı ehemmiyyetden ârî kalıyor.

[155] **Yazarın Dipnotu:** [80] O devrin nükre-perver İngiliz gazetecilerinden bir "Lord Dufferin"in me'mûriyetini Tunus'ın Fransa tarafından gayr-i münâsib [indecent] bir sûretde ilhâkına mukâbil Mısır'ın bir sûret-i münâsebede [decent] İngiltere'ye ilhakını hâzırlamak" sûretiyle tavsîf idiyor!"Times"muhâbiri ve Arabî'nin avukatı Broadley= Broadley.

mülkiyesine bu sûretle vazʿ-ı yed idildiği sırada diğer cihetden Arabî ve avanesinin mahâkemeleri hâzırlanıyor.

Arabî'nin mine'l-kadîm İngiliz âleti olarak Mısır'ın işgâline zemîn hâzırladığı müddeayât-ı müfritesini değilse bile hiç olmazsa İskenderiye'nin işgâli ile Te'l-kebir Muhârebesi'nde geçen müddet esnâsında İngiltere tarafından ıtmâʿane muvaffakiyet hasıl olduğuna ve bu sûretle muhârebe-i mezkûrenin mûcib-i hayret bir madheke şekline ifrâğ idildiğne dâir te'yîd idecek mâhiyetde hâdisât zuhûr idiyor; Arabî, Lord Dufferin tarafından âdeta alenen iltizâm olunarak müstantiklik vazifesi îfâ iden Mirâlây "Sir Çarles Wilson" bu ihtilâl ser-gerdesinin menʿ muhâkemesine lüzûm göstermeğe kadar varıyorsa da hey'et-i nuzzârın muhâlefet ve iʿtirâzı üzerine nihâyet mahâkeme icrâ olunuyor ve neticede Arabî isyân töhmetiyle nefye mahkûm oluyor. Fakat Hidiv tarafından İngiltere'nin tavsiyesi üzerine nefyi karârı sâdece tagrîbe tahvîl olunuyor. Bunun üzerine Dâhiliye Nâzırı Riyâz Paşa hey'et-i nuzzârdan bi'l-istiʿfâ protesto idiyorsa da İngiliz siyâsetini temsîl iden "Dufferin" ehemmiyet virmeyerek hatta tagrîb karârı neticesinde Mısır'ı terk ile istediği yerde ikâmetde muhtâr kalan Arabî'yi tamâmıyle elden çıkarmayarak idâreten "Seylan" adasında ikâmete me'mûr idiyor.

İngiltere bir tarafdan Mısır idâresini tamâmıyle ele alarak birleşmeğe devâm itdiği sırada diğer cihetden Bâb-ı Âlî'yi ve düvel-i muazzamayı tatmîne ve âmâl-ı hakikiyesini istihsâle müsâʿid bir fırsat-ı tehiyye içün vakit kazanmağa çalışıyor. Kable'l-işgâl ve işgâl harekâtı esnâsında ibzâl **(sayfa 82)** eylediği[156] [81] te'mînâtı her vesile ile tekrârda devâm iderek İskenderiye'nin işgâlini müteʿâkib başvekil "Gladston" Ağustos 1882'de Avam Kamarası'nda irâd itdiği bir noktada "İngiltere'nin Mısır'da hiçbir emel-i ihtirâskâriyesi olmayub mahzâ Hidivin zâyîʿ eylediği kuvvet-i nüfûzı iʿâde itmek üzere asker sevk eylediğini ve Mısır mes'elesinin tesviye-i

[156]**Yazarın Dipnotu:** [81] İşgale müncerr olan buhrân-ı dâhiliyenin en vahim devresinde gerek İstnabul'ın ve gerek düvel-i muazzamanın şübhelerini teskîn itmek üzere İngiltere tarafından mükerreren iʿtâ olınan ve evvelce baʿzıları zikridilen te'mînât bervech-i âtî taʿdâd ve tahlîs idildi: İşgalden bir buçuk sene evvel İngiltere sefiri Lord Dufferin 4 Kanun-ı sânî 1881'de huzûra kabûl idildiği esnâda padişahı tatmîn içün:"Mısır hakkında istilâkârâne niyyâtımız olmadıkdan başka yegâne emelimiz mâ-kâin muhâfazası olub bu husûsda İngiliz efkâr-ı umûmîyyesinin müttehid olduğunı sultana te'mîn eylediğini ve bu husûsda efkâr-ı şâhânede mevcûd olduğuna mütâliʿ olduğu adem-i iʿtimâdın mûceb-i esef olduğunı da îlâve eylediğini" Hâriciye Nâzırı "Lord Grenoil"e işʿâr idiyor. 4 Teşrîn-i evvel 181'de[156] "Lord Grenoil tarafından dahi Osmanlı sefiri Muzurus Paşa'ya aynı mealde te'mînât viriliyor.Ve İskenderiye'nin topa tutulmasının arifesinden 10 Temmuz 1882 tarihinde Grenoil tarafından "bu hareketin sırf bir müdâfaa-i meşrûʿadan ibâret kalacağına dâir" devletlere iʿtâ olınan tahrîrât-ı umûmîye evvelce zikr olınmışdır.

katʿiyyesini Avrupa havza-i devliyesine arz eylemek tasmîminde bulunduğu" te'mîn idiyor.[157] [82]

2 Ağustos 1882'de "Lord Dufferin"e İngiltere Hâriciye Nezâreti tarafından gönderilen taʿlîmâta müsteniden İstanbul Konferansı'na "harekât-ı askeriyeden matlûb olan maksad hâsıl olur olmaz Hükümet-i Mısriyye'nin teşkîl ve ıslâhı husûsında düvel-i muazzamanın iştirâk ve muʿâvenetlerinin iltimâs idileceğine" dâir te'mînât virildiği gibi 16 Eylül ve 20 Teşrin-i evvel minhü tarihleriyle İngiltere sefâreti tarafından Bâb-ı Âlî'ye vukûʿ bulan tebligât-ı mümâsile dahi evvelce zikr olunmuş idi. Mamafih İngiltere hükümeti bir cihetden Avrupa havza-i düveliyesine karşı bu sûretle ibrâz-ı muhâleset **(sayfa 83)** ve mümâşâtda devâm eylediği halde diğer cihetden Fransa'ya karşı tebdîl-i meslek iderek Paris kabinesine "Mısır Buhrânını teskin ve izâle içün müdâhaleden istinkâf ve müdâhalenin istilzâm eylediği müzâhim ve masârifden ictinâb eylediği içün İngiltere'nin müdâhale-i münferidesinin semerâtından istifâdeye hakkı olamayacağını" ihsâs itmeğe başlıyor.[158] [83]; hatta Mısır umûr-ı mâliyesinde Fransa ile müştereken icrâ eylemekde bulunduğu murâkabeyi Fransa hükümetinin iʿtirâzâtına rağmen ilgâ idilerek Mısır hükümetine bir İngiliz Mâliye müşâviri taʿyîn itdirmek sûretiyle yalnız kendisine hasr idiyor ve Fransa hükümeti bu harekete karşı "baʿdemâ hürriyet hareketini istirdâd eylediğini ilan sûretiyle bî-sûd bir protestodan başka bir şeye muvaffak olamıyor.

İngiltere bir tarafadan Mısır'da Fransa'nın kayd-ı rekâbetinden bu sûretle kurtulmağa çalışdığı sırada düvel-i muazzama ve Bâb-ı Âlî'ye karşı te'mînâtda devâm ve 1882 nihâyetlerinde "Mısır'ın sulh-u müsellimeti ve istikbâlen husûl-ı saʿâdet hali içün en güzel te'mînâtı câmiʿ olacak esâsât üzerine İdare-i Mısriyyenin ez ser-i nev tanzîm ve ıslâhı maksadıyla tedkîkât-ı amîka icrâsından sonra tavsiye itmek istediği tedâbîr hakkında" karîben tebligâtda bulunacağını ihbâr idiyor ve bu husûsda Bâb-ı Âlî'ye tebligâtına "Devlet-i Aliye'nin bu mes'eleyi mühimmede hâiz olduğu mevkiʿ-i müstesnâya ve zât-ı şevket-semât cenâb-ı mülûk-ânenin mes'ele-i mezkûrenin fasl-ü

[157] **Yazarın Dipnotu:** [82] Gene bu "Mister Gladston"un mevkiʿ iktidârda bulınmadığı hengâmede "Nainteyn sençri Nineteenth Century[157] risâle-i mevkûtesinin Eylül 1877 tarihli nüshasıyla neşr eylediği bir makâlede: "sevk-i kader ile Mısır'a ayak basar isek böyle bir vakka-i tarihiyenin be-heme-hâl bir Şimâl-i Afrika tevsiʿ ve hatta hatt-ı istivâyı bile geçerek cenûbî Afrika'da İngiliz müstemlekâtına kadar imtidâd ideceğinden" bahs eylemiş bulınması şâyân-ı dikkatdır.

[158] **Yazarın Dipnotu:** [83] Gladston tarafından 25 Teşrin-i evvel 1882'de Avam Kamarasında îrâd idilen nutukda "Mısır'da vazʿiyyetin hayli değişerek altı ay evvel olduğu gibi İngiltere'nin ellerinin bağlı olmadığından bahs eyliyor.

tesviyesine cihet-i taallukı bulunan menâfiʿ-i mahsûsalarına nazaran evvel-be-evvel Bâb-ı Âlî'ye mürâcaat olunacağını" îlâve idiyor.

Bâb-ı Âlî'nin ve düvel-i muazzamadan baʿzılarının endişe-i intizârını teskin itmek emeliyle der-dest-i tanzîm bulunduğu evvelden ihbâr idilen bu program nihâyet 3 Kanun-ı sânî 1883 tarihli bir tahrîrât-ı umûmiye şeklinde zuhûr idiyor. Mısır'ın İngiltere tarafından işgâli tarihinde bu tahrîrâtın ehemmiyeti mahsûsası bulunduğundan bervech-i âtî telhîs idildi.

Evvelan tahrîrât-ı umûmiyenin mukaddemasında: "cereyân-ı vakâyiʿn İngiltere hükümetine Mısır'da ihtilâl-i askeriyeyi izâlesi ile âsâyiş ve intizâmı iʿâde husûsında tahmîl eylediği vazifeyi hükümet-i müşârün-ileyhânın diğer devletler ile müştereken deruhde eylemiş bulınmağı tercih ideceğini ve ma'mâfîh gâye-i matlûbenin istihsâl idilmiş bulunduğunı ve her ne kadar şimdilik âsâyiş-i umûmîyenin idâmesi zımnında **(sayfa 84)** Mısır'da bir kuvve-i askeriye bulunuyorsa da onun dahi Hidivin icrâ-yı hükümet idebilmesi kâfil-i vesâitin teşkîl ve te'mîn idilmesini mütaʿkîb çekileceğini ve bu fırsatın zuhûrına intizâren İngiltere hükümetinin kendisini Hükümet-i Mısriyye'ye vesâya-yı lâzımede bulunmak vazifesiyle mükellef bileceği" söyleniyor ki Mısır Hükümetine ibzâl olınacağı bu sûretle ihbâr olunan vesâyenin ne gibi mukâvenetsüz evâmir-i cebriye olacağı ilerüde görülecekdir**.**

Sâniyen: Tahrîrât-ı umûmîyede umûr-ı Mısriyye'nin tanzîm ve ıslahı içün tedkîk ve devletlerin nazar-ı ıtlâʿına arz olunan mesâil iki zümreye tefrîk idiliyor.

Birinci zümrede: Diğer devletlerin dahi alâkadâr olmaları hasebiyle muvâffakat ve muʿâvenetlerini istilzâm iden mesâil bulunuyor ki bunlar da:

1.- Süveyş Kanalı Mes'elesi, 2.- Tasfiye Kanunına müteʿallik mesâil, 3.- Yerli ve ecânibe sûret-i mütesâviyede virgü tarhı, 4.- Mahâkim-i muhtelitenin bir sene daha temdîdi ile bu husûsda derdest bulunan müzâkerâta devâm olunması;

İkinci Zümrede: Mısır'ın umûr-ı dâhiliyesi: 1.- âsâyiş ve emniyet-i umûmîyenin idâmesine kâfi bir kuvvet teşkîli: bu husûsda küçük bir ordu teşkîl olunacak, İngiliz zâbitânın orduya girmeleri husûsında Hidiv tarafından izhâr olunan ârzûya İngiltere Hükümeti muvâffakat idecek; âsâyiş-i mahallî jandarma ve polis teşkîlâtına tahmîl olınacak. 2.- Mâliye murâkiblerinin lağvı ile gene Mısır Hükümetinin talebi üzerine bir Avrupalı [yaʿni İngiliz] mâliye müşâviri taʿyîni. 3.- Mahâkim-i mahalliyenin ıslahı. 4.- Zenci ve umûmîyetle esîr ticâretinin ilgâsı. 5.- Memleketin müessesât-ı siyâsiyesinin, ahâlinin tedricen umûr-ı hükümete iştirâkini te'mîn idecek sûretde, inkişâfı esâslarının vazʿı.

Devletler ve Bâb-ı Âlî bu tahrîrâta sûret-i mahsûsiyede cevâb virmeğe lüzûm görmüyorlar. Taʿdâd idilen mesâile dâir İngiltere tarafından vukûʿ bulacak tekâlife intizâr idilmesi tercîh olunuyor. İngiltere te'mînâtında devâm ile başvekil Gladston Avam Kamarasında 5 Mart 1883'de irâd eylediği bir nutukda gene işgâl ordusının vucûdiyesine ihtiyâc katʿi görülecek devrin inkızâsını müteʿâkib Mısır'ı terk ideceğini ve Mısır'da diğer devletlerin de İngiltere kadar menâfʿi bulunduğunı ve İngiltere Hükümetinin milel-i mütemeddine-i sâirenin menâfiʿ-i umûmîyelerden**(sayfa 85)** ayrı bir menfaat veyâ maksad taʿkîb eylemediğini te'mîn idiyor ve 6 Ağustos'da diğer bir noktada aynı te'mînâtı tekrâr eyliyor, kezâ bir iki gün sonra Londra sefâret-i seniyyenin müracaatına cevâben 28 Ağustos 1883'de "işgâlin temâdisinden şikâyetde hakkımız olduğu ve İngiltere'nin dahi böyle bir mes'ûliyyetden taahhüdâtının müsâʿade eylediği mertebe çabuk kurtulmak ârzûsında bulunduğu" cevâbı veriliyor.

Bu aralık Lord Dufferin"in Mısır'da me'mûriyet-i muvakkatesine nihâyet virilerek İstanbul'a avdet idiyor [Mayıs sene 1883] ve "Sir Edward Malet"in yerine İngiltere'nin Mısır Ceneral konsoloslığına "Sir Eolin Baring" [Muahharan 1892'den iʿtibâren Lord Krumer unvânını ihrâz itmişdir] bi't-taʿyîn mahal-i me'mûriyetine muvâsalat idiyor. Mısır'ın İngiltere tarafından işgâli tarihinde en mühim âmellerden biri olan "Eolin Baring"in icrââtını tedkîkden evvel gerek Sudan'da ve Nil menâbiʿnde ve gerek Bahr- Ahmer ve Aden Körfezi sevâhilindeki mülhakât-ı Mısriyye'nin zıyâʿına sebeb veyâ bahâne olan Sudan hareket-i isyâniyesinin muhtasaran arzı lâzımdır.

Cenûbî Arabistan'da olduğu gibi merkezi Afrika'da dahi müzmen bir sûretde hüküm-fermâ olan Mehdi hareketinden biri bin üç yüz sene-i hicriyesine doğru Sudan-ı Mısri'de zuhûr itmeğe başlıyor. İsmail Paşa'nın Sudan cihetlerinde mülhakât-ı Mısriyye'nin hudûdını tevsîʿ ile Darfur'da, Kurdofan'da ve hatt-ı istivâ gölleri mıntıkasında te'sîs eylediği idârenin me'mûrların zulm ve irtikâbı, rüesâ-yı kabâilin başlıca menbaʿ-ı vâridâtı olan esîr ticâretinin ilgası ve böyle bir idârenin başında Hıristiyan ve ecnebi me'mûrlar bulınması yüzünden ahâli-i mahalliyenin nefret ve şikâyetini mûcib olması ve muhâfaza-i inzibâta kâfi kuvva-yı askeriyenin fıkdânı gibi esbâb-ı mütenevvia-i ictimâʿiyye ve idâriyye Hidiv-i müşârün-ileyhin evâhir-i velâyetinde zemîni bir hareket-i isyâniyye içün hâzırlanmış bulunuyor.

Yevmü'l-kıyâmın bin üç yüz sene-i hicriyesine müsâdif olacağına dâir mine'l-kadîm İslam efkâr-ı avâmında mevcûd bulunan iʿtikâd-ı maʿlûm sevkiyle ahvâl-i fevka'l-âlde hudûsına intizâr olunduğu sıra Muhammed Ahmed nâmında biri mehdilik

iddiʿâsıyla ortaya çıkub müsâvât **(sayfa 86)** ve iştirâk-ı emvâl gibi avâm-fıribâne esâslara müstenid yeni bir teşkîlât-ı diniye ve siyâsiyye vazʿına teşebbüs iderek Sudanîler tarafından bilâ-tereddüd "Melaü'l-saat" olarak kabûl idiliyor ve mebâdide Kurdofan cihetlerinde Yusuf Ziya Paşa maʿiyetindeki kuvâ-yı Mısriyye'yi mağlûb iderek " Elbaid"i zabt ile makkar-ı idâre ittihâz idiyor. İrtesi sene Abdülkadir Paşa kumandasındaki kuvâ-yı Mısriyye mütemehdinin seyl-i istilâsını bir müddet tevkîf idiyorlar ise de bu muvaffakiyet devâm idemiyor. Nihâyet 1883 evâilinde Süleyman Niyazi Paşa kumandasında ve İngiliz mirâlâyı "Hykes"in erkân-ı harbiye riyâseti altında sevk olunan mühimce bir kuvve-i askeriye dahi baʿzı tâlî muvaffakiyetlerden ve "Hykes"in paşalık unvânını ihrâzından sonra "El- Ubeyd" üzerine ilerlediği sırada mezkûr kasabaya elli altmış kilometre mesâfede "Kaşgil" nâm-ı mahalde 9 Teşrin-i evvel 1883'de külliyen münhezim olub "Hykes" maktûl düşüyor.

Bu muzafferiyetden sonra Mehdi Hareketi bütün Sudan'ı kaplıyor. Garbde merkez-i idâre ile temâsını gaib iden Darfur Müdiri Salatin [Paşa] bilâ şart Mehdi'ye teslîm olarak on seneyi mütecâviz onun yanında kalıyor. Şarkda Mehdi avanesinden "Osman Zukna" Sudan-ı şarkiyi Mehdi nâmına zabta teşebbüs iderek "**Kesâle"**yi muhâsaraya kadar varıyor. Yalnız Hartum ve civârı Mısır idâresinde kalıyorsa da onun da merkez ile muvâsalâtı tehlikeye düşüyor ve Sudan işleri bu safhaya girdiği sırada "Sir Eolin Baring" Mısır'a muvâsalat idiyor.

"Barnig" evvela Sudan'ın Mısır hükümete îrâddan ziyâde masrafı mûceb olarak esâsen lüzûmı bulunmadığından ve İngiltere tarafından der-uhde idilen vazife iʿtibâriyle de bir ehemmiyeti görülmediğinden bahsle baʿdemâ hükümetinin o husûsa dâir muʿâvenet idemeyeceğini ve hükümet-i Mısriyye'nin müşkilâtı yalnızca iktihâm itmesi lâzım geleceğini söylüyorsa da bir müddet sonra daha ileri giderek Sudan'ın tahliye idilmesine lüzûm göstermiyor. Bu teklife cevâben Hidiv tarafından Mısır virgüsünden Sudan'a âid kısım tenzîl idilmek şartıyla havâli-i mezkûrenin Bâb-ı Âlî tarafından taht-ı işgâle alınması der-miyân olunarak mebâdide Baring bu teklif-i mütekâbile iʿtirâz itmeyüb yalnız asâkir-i Osmaniye'nin Mısır'a uğramayarak "Sevâkin"in üssü'l-harekât ittihâz idilmesini şart koşuyor. Bununla beraber gene tahliye husûsındaki tazyîkâtını artdırarak Sudan'da **(sayfa 87)** bulunan Mısır askerinin Vâdî-i Halfa'ya çekilmesini taleb ediyor. Şerif Paşa'nın taht-ı riyâsetinde bulunan hey'et-i nuzzâr Sudan kıtʿasının siyâseten ve iktisâden Mısır'ın eczâ-yı mütemmimesinden olduğundan ve esâsen merkez-i saltanatın müsâʿadesi olmaksızın böyle bir karâr ittihâzı mümkün olamayacağından bahsle iʿtirâz idiyorsa da

İngiltere'nin siyâset-i mütecebbir-ânesi önünde istifâya mecbûr kalıyor.[159] [84] bu şerâit dâiresinde Riyâz Paşa gâh gelmeği reddidiyor; fakat Nubar Paşa kabûl iderek [8 Kanun-ı sânî 1884] Sudan'ın terk ve tahliyesine teşebbüs idiliyor. Bu husûsda Bâb-ı Âlî tarafından gerek İngiltere ve gerek düvel-i muazzama-i sâire nezdinde vukûʿbulan teşebbüsât neticesiz kalarak yalnız İngiltere tarafından cevâben İstanbul sefiri "Lord Dufferin" vâsıtasıyla Bahr-ı Ahmer sevâhilini ve limanlarını tahtı işgâl ve muhâfazaya almak üzere Bâb-ı Âlî tarafından tedâbîr-i lâzıma ittihâz olunması lüzûmı beyân olunuyor 6 Mart 1884; fakat âtîde görüleceği üzere Mâbeynin harekât-ı askeriye husûsındaki evhâm-ı maʿlûmesi İngiltere'nin bu teklifinden de istifâdeye ve bi'l-vesile Mısır'ın cüzû gayr-i müferâkı olan Sudan vesilesiyle olsun umûr-ı **(sayfa 88)** Mısriyye'ye fiʿlen müdâhaleye imkân bırakmayarak Bâb-ı Âlî gene sâdece muhâbere ve müzâkere siyâsetine devâm ile İngiltere ile tekmîl mes'ele-i Mısriyye'ye ve husûsıyle Mısır'ın İngiltere tarafından tahliyesine dâir müzâkerâta girişmeğe çalışıyorsa da bi't-tabiʿ muvaffak olamıyor.[160] [85]

---

[159]**Yazarın Dipnotu:** [84] Şerif Paşa hey'etinin Sudan'ın tahliyesine âdem-i muvâffakkatı Baring tarafından İngiltere hükümetine işʿâr olınması ârzûsına Hâriciye Nâzırı [Lord Grenoil] tarafından 4 Kanun-ı sâni 1884 tarihiyle virilen cevâbda –ki İngiltere tarafından Mısır'da te'sîs ve taʿkîb olınan idâre-i işgâliyenin destûrını teşkîl eylemek iʿtibâriyle şâyân-ı dikkatdır- Mısır hükümetinin İngiltere'ye karşı mevkiʿi şu sûretle taʿrîf idiliyor:

"Geçen ayın 22'si tarihli telgrafnâmenizde hükümet-i kraliye Sudan'ın terki husûsında ısrâr eylediği takdirde hey'et-i hâzıra-i nuzzârın muvâffakkat itmiyeceği fikrinde bulındığınızı işʿâr idiyorsunuz. Halbuki maʿlûmınız olduğu üzere Mısır'ın umûr-ı idâresine ve emniyetine taalluk iden mesâil-i mühimmede, memleketin İngiliz askeri tarafından muvakkaten işgâla devâm itdiği müddetce hükümet-i kraliye tarafından –Mısır hükümetinin nikat-ı nâzırenin dahi etrâfıyla tedkîkinden sonra – Hidive iʿtâ olunacak vesâyânın kabûl ve taʿkîb idilmesi zarûrîdir. Bianenaleyh hükümet-i kraliyenin der-uhde eylediği mes'ûliyet icâbâtıyla ittihâzına lüzûm göreceği siyâsetin taʿkîb idilmesi husûsında ısrâr mecbûriyetinde bulındığından ve bu tarîki taʿkîb eylemedikleri takdirde terk-i me'mûriyet eylemeleri lâzım geleceğinin nuzzâr ve vilâyât müdirlerine vâzıhen tefhîmi elzemdir. Nuzzârın tebdîline lüzûm göründüğü takdirde nuzzâr-ı sâbıka veyâhûd daha küçük mevkiʿlerde bulınanlar miyânında Hidiv tarafından İngiltere hükümetinin vesâyâsına tevfîkan iʿtâ olunacak evâmiri icrâya müheyyâ Mısırlılar bulunacağından hükümet-i kraliye emîndir."Bu tebligat üzerine Şerif Paşa hey'eti "Mısır ve mülhakâtı Devlet-i Osmaniyye'ye âid olub Mısır hükümetinin arazi terk ve tahliye itmek hakkına hâiz oladığından ve İngiltere tarafından virilecek vesâyânın şakk-ı şefe idilmeksizin taʿyîni lâzım geleceği husûsındaki usûl-ı idârenin Mısır meşrûtiyetine mugâyir olduğundan bahsle" istiʿfâ idiyor.

[160]**Yazarın Dipnotu:** [85] Tekmîl Mes'ele-i Mısriyye'nin müzâkere idilmesine ve Sudan umûrının tefrîki câiz ve mümkün olamayacağına dâir Hâriciye Nezâreti'nden Londra sefâretine telgraf 16 Mart 1884.

19 Nisan 1884 tarihiyle Arifi Paşa tarafından Muzurus Paşa'ya gönderilen yeni bir telgrafnâmede İngiltere tarafından Mısır tahliye idildiği takdirde merkez-i saltanat ve hilâfetin Sudan isyânını hatta asker sevkine hâcet kalmaksızın bir komiser iʿzâmı ve tedâbîr-i münâsibe ittihâzı ile bile teskîn idilebileceği ve her halde eczâ-yı mütemmime memleketden bulınan kıtʿa-i mezkûrenin gene hükümet-i seniyyenin hiçbir sûretle muvâffakkat idemeyeceği beyân ve telgrafnâme sûretinin "Lord Grenoil"e tevdiʿî emr olunuyor. Bu ikinci telgranâmenin meclis-i vükelâca karârlaşdırılarak Mâbeyne takdîm idilen müsveddesinde hâkan-ı sâbık emr ile rabt idilen bir muhtırada telgrafnâmede baʿzı tashîhât

İngiltere'nin emriyle Hidiv tarafından "Gordon" Sudan'da bulunan yirmi bin kadar Mısır askeri ile "Hartum" sekenesinin tahliyesine me'mûr idilerek salâhiyet-i fevka'l-âlde ile Sudan vâli-i umûmîyesi taʿyîn olunuyor. Hidiv tarafından –Hey'et-i Nuzzârın dahi taht-ı tasdîkinde olarak- virilen emirnâmede "mesâfenin uzaklığından mütevellid baʿzı müşkilât hükümet aleyhine kıyâm zuhûrına sebebiyet virmiş ve bu harekât-ı isyâniye azîm-i kan ve nukûd ziyâʿını istilzâm eylemiş olduğu cihetiyle Sudan'da mine'l-kadîm hükümrân olan âlilerin istiklâllerini iʿâdeye karâr virildiğinden bahsle o havâlide münâsib ve mümkün görülecek bir hükümet te'sîsi "Gordon"a havâle idiliyor 27 Kanun-ı sânî 1884.

Halbuki Nil menâbiʿinin Mısır içün ehemmiyet-i bedîhesine[161] [86] mebnî evvelce Mısır'a me'mûriyet-i muvakkatası esnâsında "Lord Dufferin" tarafından İngiltere hükümetine gönderilen raporda Darfur ve Kurdofan terk olunsa bile Hartum ve Senar'ın yaʿni Nil mecrâsının muhâfazasına lüzûm gösterilmiş **(sayfa 89)** olduğu gibi Sudan'ın tahliyesine me'mûr idilen "Gordon" bile evvelce aynı fikri der-miyân itdikden başka tahliyeye me'mûren Hartum'a gitdiği sırada bile yoldan [8 Şubat 1884 tarihiyle "Bohumd"dan] bir müddetden beri muntazam bir usûl-ı idâre ile ülfet-i peydâ iden bu yerlerin terkinden sarf-ı nazar idilmesine dâir "Baring"e işarâtda bulunuyor ise de İngiltere hükümeti karârında ısrâr idiyor.

"Gordon" Hartum'a muvâsalatını müteʿâkib [18 Şubat 1884] idâre-i Mısriyye'yi ilgâ iderek hükümet kuyûdâtını yakdırıyor. Habishâneleri tahliye idiyor. Ahâlî-i mahalliyyenin hoşuna gidecek bir şekl-i basitada icrâ-yı adâlete çalışıyor. Esîr ticâretine tekrâr müsâʿade idiyor. Ve Mehdi'ye dahi biraz para ile Kurdofan emâretine taʿyîn olunduğuna dâir bir nevʿ berât gönderiyorsa da Mehmed Ahmed cevâben parayı ve berâtı reddiderek "Heykes"in Kaşgil'deki âkibe-i faciaʿsına "Gordon"ın dahi Hartum'da intizâr eylemesi zemîninde tenzîrnâme gönderiyor.

Mehdi kıyâmı tekmîl-i Sudan'ı sararak Hartum'ın Mısır ile muvâsalâtı günden güne tehlikeye düşmekde olduğundan Gordon emr-i tahliyeyi meh-mâ-emken emîn bir sûretde icrâ idebilmek içün ya Kahire'den bir mikdâr İngiliz askeri veyâhûd

---

icrâsına dâir emirlerden sonra gene "Hidivin tebdîli ile Halim Paşa'nın beyân eylediği muvâʿaddeden istifâde fikri" tekrâr olınmakdadır. [baş küttâbdan sadârete tezkire 5 Nisan 1299]

[161] **Yazarın Dipnotu:** [86] Muahharen Mısır'da Nâfiʿa Müsteşârlığı'nda bulınan "Sir Kolin Monkrif Sir Colin Scott Moncriff[161] Teşrîn-i evvel 1895'de "Royal Institution[161]"a virdiği bir raporda "eğer mütemeddin bir millet Nil-i ulyâ cihetine yerleşir ise şübhesiz "Viktor Banayanza" Gölünün su mahrecine kapaklar inşâ ile denizin sularını idâre itmek esbâbını istikmâl idüb bu sûretle Nil'in seviyesini istediği gibi idâre ve ârzûsına göre Mısır'ı kurutur veyâhûd suya gark idebilir" dimeğe kadar varmışdır.

“Musavva” tarîki ile üç bin kadar Türk askeri irsâlini istiyorsa da talebi mebâdîde nazar-ı iʿtibâre alınmıyor; fakat Mehdi kuvvetlerinin Hartum’ın şimâlinde dahi ahz-ı mevkiʿ itmeleri ve kuvâ-yı imdâdiye gönderilmeksizin tahliyenin âdem-i imkânı tahakkuk itmesi üzerine nihâyet “Ceneral Wolsley”in kumandasında yirmi bin kişilik bir kuvâ-yı imdâdiye yola çıkarılıyor [Eylül sene 1884]; fakat bu askerin yolda tesâdüf eylediği Mehdi kuvvetlerini sürerek Hartum’a muvâsalatından iki gün evvel [26 Kanun-ı sânî sene 1885] Hartum sükût “Gordon” da “Heykes”in âkibetine dûçâr oluyor. Hartum önüne muvâsalat iden “Wolsly” İngiliz bayrağı yerine Mehdi sancağını görünce işi anlayarak sırf tahliyeye münhasır olan taʿlîmâtı mûcibince Sudan’da artık yapacak bir şey kalmadığına hükm idüb Kahire’ye avdet idiyor. İngiltere tarafından Sudan’ın Mısır hükümetine cebren tahliye itdirilmesindeki maksadın evvelâ: Sudan umûrından dolayı mesârif-i zâideyi bertaraf iderek Mısır işlerine umûr-ı mâliye yaʿni Duyûn-ı Umûmiye ve tasfiye kanunı vesileleri ile Avrupa’nın müdâhalesine mahal bırakmamak**(sayfa 90)** Ve sâniyen: bu sûretle hâlî kalacak yerlere bi’l-âhare kendisi yerleşmek olduğunı daha o zamanlar iddiʿâ idenlerin isâbeti ilerüde görüleceği üzere gerek sûret-i tahliyenin garâbeti ve gerek muahharan İngiltere tarafından arâzi-i mezkûreye vazʿ-ı yed idilmiş bulınması ile te’yîd eylemiştir. Fakat bi’t-tabʿ Sudan üzerinde hâkimiyet-i Osmaniye hukûken masûn ve mahfûz kalmış olub ne 1884’de Hidiv ve Hükümet-i Mısriyye tarafından ittihâz idilen karâr ve ne de on beş sene sonra Sudan’da Mısır ve İngiliz idâre-i müşterekesini te’sîs itmek üzere İngiltere ile Hidviyyet-i Mısriyye beyninde akd idilen mukâvele-i muahhara hukûk-ı beyne’l-milel nokta-i nazarından müddeayâtımızın kıymet ve ehemmiyetini ihlâl idemamışlardır.[162] [87]

[162]**Yazarın Dipnotu:** [87] Sudan’da bu ahvâl cereyân itdiği ve âtîde görüleceği üzere Bahr-ı Ahmer ve Aden Körfezi sevâhili İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından peyderpey işgâl ve zabt idildiği sırada muahharen müstakil Kongo devletine inkılâb iden Kongo cemʿiyyet-i muhtelitesinin te’sîs münâsebetiyle “Afrika-yı Garbî” umûrına dâir Berlin’de ictimâʿ iden beyne’l-milel konferansın [Teşrin-i sânî 1884 ila şubat 1885] üçüncü ictimâʿında [27 Teşrîn-i sânî 84] Osmanlı murahhası Kürd Said Paşa Kongo vâdî-i coğrafyasının Nil nehri gölleri veyâ vâdîlerden bir kısmına şâmil olması takdirinde ihtirâzı der-miyân itmesi üzerine riyâsetde bulınan Almanya murahhası tarafından gölleri hâricde kaldığı cevâbı virildiği gibi sekizinci ictimâʿında [31 Kanun-ı sânî 1885] Afrika sevâhilinde müstemlekât-ı cedîdenin sûret-i fiʿliye ve hakîkide te’sîs şerâitine dâir müzâkerât esnâsında Said Paşa “Afrika kıtʿasının gerek şimâl ve gerek şark cihetlerinde ve ezcümle Ra’s Hafun dâhil olduğu halde Ra’s Hafun’a kadar müstemlekât-ı şâhâne içün kuyûd-ı ihtirâziye der-miyân ile konferansın işbu mukarrerâtının mezkûr ülkelere şümûlî olamayacağını” beyân idiyor. Riyâsetde bulınan Almanya murahhası her (Boş) “bu ihtârât- muhtelifeyi konferans muʿâmelâtının müstenid olduğu fikir ve mütâlaaya muvâffık bularak” protokole derc itdiriyor. Kezâ dukuzıncı ictimâada [23 Şubat 1885] Nil memâlik-i müteʿaddiden güzerân itmediği cihetle o gibi enhâr hakkında vazʿ idilen serbestî-i ticâret kâʿidesinin Nil hakkında câri olamayacağı kabûl olunuyor.

Bir tarafdan arz idilen sûretle Sudan dâhilinde bulunan bi'l-cümle mülhakât-ı Mısriyye [yalnız Hatt-ı İstivâ Müdiriyeti'nde Emin Paşa daha dört sene kadar Mısır nâmına idâre-i umûrda devâm idiyor] Mehdi'nin eline geçdiği gibi Bahr-ı Ahmer ve Aden Körfezi sevâhilinde bulunan yerler dahi İngiltere, İtalya ve Fransa tarafından – ta'bîr-i câiz ise- yağma idiliyor. **(sayfa 91)**

Sudan'ın tahliyesine dâir protestomıza cevâben İngiltere tarafından İstanbul sefâreti vâsıtasıyla Bahr-ı Ahmer sevâhilindeki limanların işgâli ve muhâfazalarının te'mîni Bâb-ı Âlî'ye teklif ve ihtâr olunmuş iken hâkan-ı sâbıkın asker sevkinden ihtirâz-ı maʿlûmı mezkûr fırsatdan istifâde olunamadığı gibi evvelce bi'l-münâsebe hikâye idilmiş idi.

Bâb-ı Âlî'nin taallülünü ve tekmîl mes'ele-i Mısriyye'yi açmak teşebbüsü ile vakit zâyîʿ itdiğini gören İngiltere Nisan 1884'de "Sevakin"de askerî kumandayı ele aldığı gibi evvelce [1877] İsmail Paşa ile akd eylediği mukâvele ile Aden Körfezi'nin sâhil-i cenûbisinde hâkimiyet-i Osmaniyyeyi – Zât-ı Şâhânenin mukâveşenâmeyi tasdîkine taʿlîkan –kabûl eylemiş iken mukâvele-i mezkûrenin henüz tasdîk idilmemiş olduğundan bi'l-istifâde "Bolhar" ve "Berbere" gibi Somali limanlarını işgâl idiyor. Bâb-ı Âlî'nin siyâset-i menfiyesinin muzırâtı bunınla da kalmıyor, Fransızlar bir tarafdan İtalyanların "Zeylaʿ"a göz dikdiklerine dâir Mâbeyn-i Hümâyûna "hayr-hâh-âne" ihbârâtda bulındıkları halde[163] [88] diğer cihetden kendileri hukûkken gayr-i vârid müddeayât-ı zaʿîfe ile "Tacura" Körfezini işgâl idiyorlar.[164] [89] "Zeylaʿ" a İngilizler yerleşiyor. İtalyanlar da peyderpey Asab, Beylul ve Musavva limanlarını zabt idiyorlar 1885.[165] [90] Musavvaın işgâlinde Bâb-ı Âlî'nin protestolarına cevâben

---

[163] **Yazarın Dipnotu:** [88] Fransız baş tercümânı "Lonjoil"in Mâbeyne giderek bu husûsa dâir "Fransız kabinetosının emr ile sûret-i mahrûmânde hâk-i pâyi tacdârîye maʿrûzâtına" dâir Mâbeyn tezkiresi 1 Mart 1301

[164] **Yazarın Dipnotu:** [89] Kâmil Paşa hâtırâtından [sahîfe-23]:Fransa dahi (Tacura)nın işgâlini protestomıza cevâben: "Gerçi Hidiv Tacura'yi işgâl itmiş idiyse de sâhib-i evveli olan yerli şeyh şikâyet idiyor idi. Mısır tarafından tahliye idilmekle Tacura sâhib-i evveline rücûʿ eylediğinden biz de (Danakil) hâkşmiyle bi'l-mukâvele Tacura'yi işgâl itdik" diyor.

[165] **Yazarın Dipnotu:** [90] Esâsen İngiltere ve husûsıyle Fransa ve İtalya'nın Bahr-ı Ahmer sevâhiline musallat olmaları Süveyş Kanalının hafri münâsebetiyle başlayor. Mehmed Ali'nin Mısır'da zuhûrı üzerine İngilizler 1839'da (Aden) ve 1857'de (Pirim)e yerleşdikleri gibi Fransızlar da o esnâda (Aden) konsolosu Lamber Lambert vâsıtası ile (Tacura) Körfezi sâhilinde (Ubuh)ı Danakil rüesâsından satun alıyorlar ve nihâyet 1883'de resmen işgâl idiyorlar.

Kezâ İtalyanların Bahr-ı Ahmer sevâhiline ayak basmaları dahi 1869'da (Rubatino - Rubattino) seyr ü sefâin kumpanyasının (Asab) Körfezinde o civâr şeyhinden aksâ-yı şarka sefer iden gemilerinin kömür ve sâir levâzımâtı muhâfaza için birkaç kilometru arâzi satun alması ile başlayor. Muahharen 1882'de bu arâziyi hükümet Rubattino kumpanyasından satun alarak işe bir mâhiyet-i resmiye virüb nihâyet (Eritre) müstemlekesini teşkîle muvaffak olıyor.

12 Şubat 1885 tarihli **(sayfa 92)** bir takrîr ile işgâlin mahzâ âsâyişin ve emniyet-i ticâriyenin muhâfazası lüzûmı ile vukûʿ bulduğundan bahsle hukûk-ı Osmaniyye'nin masûn kalacağını te'mîn idiyorlar ise de esâsen İngiltere'nin teşvîk ve muʿâveneti vukûʿ bulan bu tecâvüzleri nihâyet 15 Nisan 1891'de İngiltere ile akd eyledikleri protokol ile hudûd-ı hâzırası dâhilinde "Eritre" müstemlekesinin teşkîl ve te'sîsine müncerr oluyor. Gene İngiltere ile 5 Mayıs 1894 tarihli bir mukâvele akd iderek "İtalyan Somali" müstemlekesini teşkîl idiyorlar. Bâb-ı Âlî'nin mükerrer protestoları neticesiz kalıyor.

Gerek Mısır'ın ve gerek mülhakâtının zayâʿnda başlıca esbâbdan biri hâkan-ı sâbıkın müdâhale-i askeriyeden her ne sûretle olursa olsun ictinâbda ısrâr eylemiş olduğuna dâir Said Paşa hâtırâtında [Sahife 91-92] şu sûretle idâre-i kelâm idiyor:

Mısır'a asker gönderilmediği gibi Bahr-ı Ahmer sevâhiline de asker gönderilmek ârzû olınmadığından Musavva, Zeyla, Sevakin, Tacura, Asab, Berbere ve Harar kıtʿa-i münbite ve vâsiʿaları ve Somali arâzisi ve'l-hâsıl başdan başa Bahr-ı Ahmer sevâhil-i garbiyesi ile bu sevâhilin içerilerinde vâkiʿ mahallerin Memleket-i Osmaniyye'den çıkmasına hep sevk-i askerden imtinâʿ itmekliğimiz sebeb olmışdır." Kâmil Paşa dahi [Hatırât – sahife 22 ve23]:

Hidiv Tevfik Paşa "Musavvaın hasbü'l-hâl zabt ü rabtı müşkilleşdiği cihetle asâkir-i Mısriyye'nin çekileceğinden kâl-kadîm taht-ı idâreye alınmasını Bâb-ı Âlî'ye işʿâr eylediği ve İngiltere'nin dahi bu husûsa dâir tebligâtında "Somali" sâhilinde vâkiʿ "Berbere"nin "Zeyla"a kadar temdîd olan kısmında yaʿni Babü'l-Mendeb ile "Zeyla" beynindeki arâzi üzerinde Saltanat-ı Seniyye'nin hakk-ı hâkimiyeti İngilterece tasdîk olınmamış ise de üserâ ticâreti menʿ idilmek ve hiçbir ecnebi devlete bir yer terk olınmamak ve İngiltere ile Hidviyetin beyninde münʿakid mukav-nâmede musarrah rüsûmdan gayri resm alınmamak şartıyla Bâb-ı Âlî Mısır askerinin hîn-i riʿatinde "Tacura" ile "Zeyla" üzerindeki hüküm ve nüfûzını muhâfaza içün tedâbîr-i mukteziye ittihâzına muktedir bulınur ise de Devlet-i Aliye'nin Zeyla kadar temeddüd olan ve taht-ı idâre-i Mısriyye'de bulunan sevâhilin bu kısmı üzerinde hüküm ve nüfûzı İngiltere tarafından tasdîk olunabileceği ve aksi takdîrde âsâyîş ve intizâmı muhâfazeten "Zeyla"nın İngiltere tarafından işgâline mecbûriyet hâsıl olacağı **(sayfa 93)** ihtâr olunduğu halde Bâb-ı Âlî istatüko ihlâl olunur, Hidiv ile bi'l-müzâkere ittihâd-ı aradan sonra devletler bi'l-beyân tedâbîr ittihâz itmek fikriyle üç ay muhâbere

ile geçdiğinden nihâyet İngiltere Zeyla'ı işgâl itmişdir. İtalya dahi Mısır askeri çekilince "Asab"ı ve baʿde siyâh "Biyanki"nin katli vesilesiyle "Beylul"ı ve müteʿâkiben "Musavva"ı işgâl eylemiştir." diyor[166] [91]

İngiltere Hâriciye Nâzırı "Lord Grenoil" tarafından umûr-ı Mısriyye'nin ıslâhı husûsında İngiltere hükümetince tertîb olunan bir nevʿ-i programı tebyînen Bâb-ı Âlî ve düvel-i muazzamaya irsâl idilen 3 Kanun-ı Sânî 1883 tarihli tahrîrât-ı umûmîyenin nukat-ı esâsiyesi evvelce arz idilmişidi. Mezkûr tahrîrâta ne Bâb-ı Âlî ve ne de sâir devletler tarafından cevâb virilmeyerek İngiltere'nin icrââtına karşı intizâr siyâseti taʿkîb olunuyor.[167] [92].Ve İngiltere'nin **(sayfa 94)** icbâriyle Sudan'ın tahliyesi karârı ittihâz olunduğu vakit Bâb-ı Âlî tarafından gerek İngiltere ve gerek düvel-i muazzama-i sâire nezdinde vukûʿ bulan protestolardan bir netice çıkmadığı ve İngiltere tarafından cevâben Bahr-ı Ahmer sevâhilinin tarafımızdan işgâliyle muhâfazalarının te'mînine dâir vukûʿ bulan teklif-i mütekâbileden bile hâkan-ı sâbıkın asker sevkinden sûret-i katʿiyyede imtinâʿı ve Meclis-i Vükelânın Mâbeynin te'sîrât-ı gûna gûnu ile karârsızlığa mahkûmiyeti yüzünden istifâde olunamadığı da maʿlûmdur.

Vazʿiyyet-i siyasiye Bâb-ı Âlî içün böyle bir çıkmaz yol şeklini aldığı sırada on dört dâin devletin muvâffakatları ile duyûn-ı Mısriyye'ye dâir tanzîm idildiği evvelce

---

[166]**Yazarın Dipnotu:** [91] Said Paşa hâtırâtında Bahr-ı Ahmer sevâhilinin işgâli husûsında İngiltere tarafından vukûʿ bulan teklife dâir Meclis-i Vükelâda cereyân iden müzâkerât neticesinde ihtilâf zuhûr iderek ekseriyet [Said Paşa, Ahmed Esad Efendi, Edhem, Asım, Âkif, Hasan Fehmi, Münir, Kâmil ve Mustafa Paşalar] teklif-i mezkûrı kabûl cihetini iltizâm itdiği halde Harbiye Nâzırı Osman Bahriye Nâzırı Hüsni ve Tophâne Müşîri Ali Sâib Paşaların yaʿni vükelâ-yı askeriyenin reddi re'yinde bulındıkları ve 26 Ağustos 1300 tarihli mazbatanın o surtele tanzîm idildiğini hikâye idiyor. Ve bu mes'eleye dâir muahharen cereyân iden bi'l-cümle müzâkerâtda Mâbeynin bu gibi te'sîrâtı dâimâ mahsûs oluyor.

[167]**Yazarın Dipnotu:** [92] Ma'mâfîh Bâb-ı Âlî bir iki defʿa İngiltere'ye mürâcaat idiyorsa da tahliye müddetini taʿyîn itdirmeğe dâir müzâkerâta girişmeğe muvaffak olamıyor. Gladston kabinesi yalnız te'mînât ibzâli ile iktifâ idiyor. Kezâ reis-i vükelâ Avam Kamarası'nda da te'mînâtı tekrâr idiyor [5 Mart 6 Ağustos 1883] düvel-i sâire nezdindeki teşebbüssâtımızda ümid-bahş bir şekle giremiyor ve'l-hâsıl 1883 senesi zarfında vazʿiyyet-i siyâsiye sadr-ʿazâm Said Paşa tarafından Mâbeyne takdîm idilen 2 Kanun-ı sânî 1299 tarihli tezkire-i husûsiyede şu sûretle icmâl idiliyor:"Grenoil devlet-i metbûʿasının efkârını gerek Devlet-i Aliye'ye ve gerek düvel-i sâireye gönderdiği tahrîrât-ı umûmîyede taʿdâd ile vazʿ itdiği esâslar üzerine icrâ-yı müzâkerâtı teklif itmiş olduğu halde madem ki buna ne bizim tarafdan ne de âhar devletler cânibinden şimdiye kadar cevâb virilmemiş ve el-hâletü hâzihi İngiltere devleti mezkûr notanın mündercâtından asla bahs itmeyüb şâyân-ı iʿtimâd olsun olmasın Mısır'ı tahliye itmek tasmîminde bulındığı ve te'hîr-i tahliyenin Sudan hezimetinden [Heykes kuvve-i seferiyesinin Kaşgil'deki hezimetini îmâdır] neş'et eylediğini iʿlân itmekde bulınmışdır. Eski notadan bahsitmek müsmir olmaz. Almanya ve Avusturya İngiltere ile uyuşmamazı tavsiye itmekde oldıklarından mes'eleyi müzâkere-i düveliyeye koymak da tehlikeli olur. Fransa'dan bir eser-i muʿâvenet olmadığı gibi mesleki de gayr-i muttarid ve Sudan'ın bize terkine dâir rivâyetlerde gayr-i resmî olub bu bâbda Mısır ve İngiltere'nin karârları maʿlûm olmadığından hiç olmazsa Masûʿ ve Sevakin içün Bahr-ı Ahmer'de bir kuvve-i bahriye bulındırılması fâideli olur." [Hâtırât 399- 503]

arz olunan tasfiye kanununın taʿdîline ihtiyâc-ı katʿî hissolunarak [Zîrâ duyûnın itfâsına tahsîs olunan vâridâtda daima fazla zuhûr itdiği halde hükümetin mesârifine tahsîs idilen vâridâtda noksân zuhûr itdiği gibi Sudan hâdîsât-ı âhiresi dahi Mısır hazinesini büsbütün kurutmış bulunuyor] bu husûsa dâir Londra veyâ Paris'de bir konferans inʿkâdı 19 Nisan sene 1884 tarihli bir takrîr ile İngiltere tarafından Bâb-ı Âlî ve düvel-i muazzama-i sâireye teklif olunuyor. Fransa vesileden bi'l-istifâde tahliye mes'elesini ortaya çıkararak konferansa muvâffakatını mes'ele-i mezkûrenin halline taʿlîk eylediğinden İngiltere nâçâr müzâkereye girişiyor. Bu müzâkerât esnâsında bir aralık Mısır'ın baʿde'l-tahliye Belçika gibi bî-taraf bir vazʿiyyete vazʿı husûsına dâir dahi Fransa ve İngiltere arasında teʿâtî-i efkâr idiliyorsa da mezkûr tasavvur resmiyete konulmayub nihâyet yalnız tahliyeye dâir müzâkerât bervech-i âtî bir şekle giriyor.

Fransa'nın Londra sefiri Mösyö Wadington tarafından İngiltere hâriciyesine virilen 15 Haziran 1884 tarihli bir takrîr ile Fransa hükümetinin Mısır'da İngiliz işgâli yerine Fransız işgâli ikâme itmek emelinde bulunduğu ve bu bâbda taahhüdâta girişmeğe hâzır bulunduğu" beyân olunuyor, bu takrîre cevâben İngiltere hâriciye nâzırı Lord Grenoil tarafından iʿtâ olunan 16 Haziran 1884 tarihli takrîrde "İngiltere hükümeti bu husûsdaki politikasınca her dürlü şek ve iştibâhı izâle itmek üzere Fransa hükümeti tarafından vukûʿ bulan beyânâta mebnî düvel-i muazzama emr-i tahliyeyi Mısır'ın âsâyişi ve huzûrını **(sayfa 95)** tehlikeye ilka itmeksizin kâbil-i icrâ gördükleri takdirde kendi askerini 1888 senesi evâilinde geri çekmeği taahhüd ider" deniliyor.[168] [93] ve irtesi günki tarihli cevâbında Fransa sefiri İngiltere hükümetinin bu beyânâtını sened ittihâz idiyor.

Fransa ve İngiltere arasında bu müzâkerât cereyân itdiği sırada Bâb-ı Âlî dahi düvel-i muazzama nezdindeki büyük elçilerine gönderdiği 14 Haziran sene 1884 tarihli bir tahrîrât-ı umûmîye ile Mısır'da İngiliz işgâline nihâyet virilerek eğer daha temdîd-i işgâle lüzûm var ise İngiliz askeri yerine Osmanlı askeri ikâmesini ve bu sûret olmadığı takdirde meselâ Osmanlı, İngiliz, Fransız, İtalyan ve İspanyol askerlerinden mürekkeb muhtelit bir kuvve-i işgâliye bulındırılmasını teklif idiyorsa da muvaffak

[168]**Yazarın Dipnotu:** [93] Le gonvernement de Sa Majesté, atln d'écarler toute espéce de doute à l'endroit de sa politique et eu égard anx déclarations faites par la France; s'engage à retirer ses troupes aux commencement de l'année 1888 à condition que les Puissance seront d'avis que l'évacuation peut s'effectuer sans compromettre la paix er l'ordre en Egypte.

olamayub –Fransa ve İngiltere beyninde takrîr iden sûret-i tesviyeyi dahi resmen kabûl itmemekle beraber- Londra Mâliye Konferansı'na iştirâke muvâffakat idiyor.[169] [94]

Bâb-ı Âlî'nin tekmîl Mes'ele-i Mısriyye'yi mevzûʿ bahis itmeğe sarf-ı gayret itmesi sevkiyle İstanbul yerine Londra'da vukûʿ bulan Mâliye Konferansı 28 Haziran 1884'de ictimâʿ idiyor; fakat beş hafta kadar devâm iden müzâkerât esnâsında İngiltere nokta-i nazarını tervîc itdirmeğe muvaffak olamayarak 2 Ağustos 1884 tarihinde *Harit* Harekâtını istirdâd eylediğini bi'l-beyân konferansı dağıtıyor.[170] [95] **(sayfa 96)**

Konferans esnâsında İngiltere'nin nokta-i nazarına muvâfık bir hatt-ı hareket ittihâz eylediğimizden dolayı "Grenoil" teşekkür idiyor; fakat gene müzâkerâta girişmeğe dâir teklifimizi te'mînât-ı cedîde ile savuşdırıyor.[171] [96]

İngiltere bir tarafdan Londra Konferansı'nı dağıtmakla beraber diğer cihetden devletleri Mısır umûr-ı mâliyesine dâir akd-i i'tilâfada muztar bırakacak birtakım tedâbîr ittihâz idiyor: Mısır vâridâtında otuz üç bin lira noksân zuhûrı vesilesiyle fâizlerin tesviyesinde devâm olınmağla beraber itfâ-yı duyûne âid te'diyâtın taʿtîli lüzûmını Duyûn-ı Umûmîye komisyonlarına teblîği itdiği gibi tasfiye kanunı mûcibince idâre-i mezkûreye mahsûs bulunan vâridâtdan bir kısmını mâliyeye teslîmini sancâklar, gümrükler ve şimendüferler müdiriyetlerine emr ediyor [18 Eylül sene 84]. Bi't-tabiʿ tasfiye kanunına mugâyir bulunan bu mukarrerât ve icrââtı devletler protesto idiyorlar. Duyûn-ı umûmîyyedeki komiserler mahkeme-i muhteliteye mürâcaatla reis-i nuzzâr ve müdirler aleyhinde ikâme-i daʿvâ idüb hatta bidâyeten kazanıyorlar ve nihâyet bu sûretle İngiltere ile devletler beyninde tekrâr başlayan müzâkerât 1885 evâilinde Londra'da bir i'tilâf-ı mâlî akdine müncerr oluyor; fakat bu esnâda Bâb-ı Âlî boş durmıyor, birinci mâliyye konferansı esnâsında

---

[169] **Yazarın Dipnotu:** [94] 27 Şaʿbân 1302 ve 10 Haziran 1300 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası

[170]**Yazarın Dipnotu:** [95] Evvelce bi'l-münâsebe arz idildiği üzere İngiltere uhdiyesi bulınan tasfiye kanunının taʿdîli ile duyûna mahsûs bulınan vâridâtın başka bir sûretde tefrîki ve fâizlerinin tenzîlini talebi diyor. Fransa tasfiye kanunına dokunılmayarak az fâzi ile yalnız dokuz milyonluk bir istikrâz akdine, Duyûn-ı Umûmîye komisyonının tevsîʿ-i salâhiyetine ve Süveyş eshâmına virilen fâizlerin tenzîline dâir bir teklif-i mütekâbide bulınıyor.

Osmanlı murahhası İngiltere'nin fikrini tervîc idiyorsa da diğer devletlerin murahhasları Fransa'nın teklifini kabûl idiyorlar. Bundan başka biz ve Rusya Duyûn-ı Umûmîye meclisine birer murahhas idhâl itmek istiyoruz.İngiltere Duyûn-ı Umûmîye idâresinin tevsîʿ-i salâhiyetini eski murâkabeden daha ağır bularak reddidiyor.

[171] **Yazarın Dipnotu:** [96] "İngiltere hükümetinin işbu te'mînâtı Mısır'ı mümkün mertebe kısa bir müddet zarfında tahliye itmek husûsındaki ârzû-yı hâlisânesinden münbaʿis olub böyle bir politikaya karşı izhâr olınan muhâlefet-i şeddideye ve işgâl-i askeriyenin sûret-i gayr-i mahdûde veyâ ilâ nihâye temdîdini tervîcen birçok mahallerden vukûʿ bulan ihtârâta bakmayarak mârrü'z-zikr emel ve ârzûsını beyân ve izhârdan hâlî kalmadığı cihetle te'mînât vâkʿasının nezd-i Bâb-ı Âlî'de bu yolda kabûl ve telakki buyrılacağı zann ü iʿtikâdındadır."

İngiltere'ye karşı izhâr eylediği i'tilâfcuyâne siyâsetde devâm ile taʿtîl-i te'dîyâta karşı –devletlerin daʿvetine rağmen- protesto itmiyor.[172] [97] ve Teşrin-i Sânî evâsatında sadr-ʿazâm Said Paşa İngiltere maslahatgüzârı "Vindham Windham"ı nezdine çağırub Londra'ya bir sefer-i fevka'l-âlde iʿzâmıyla Mısır Mes'elesine dâir müzâkerât icrâsını teklif idiyor. İngiltere Hâriciye Nâzırı "Lord Grenoil" bu teklife cevâben "Osmanlı sefiri hükümetinin nazariyâtını sarâhaten ve kavviyyen bildirmekde **(sayfa 97)** kusûr itmiyor ise de Zât-ı Şâhâne ile daha yakın bir zamanda temâsa bulınmış bir sefir ile teʿâtî-i efkârın fâideden hâlî olamayacağı mütâlaası ile" esâs müzâkerâtın ne gibi mesâil ve husûsâta âid olacağını istifsâr idiyor.[173] [98]

Said Paşa tarafından "Windham"a gönderilen 4 Kanun-ı evvel 1884 tarihli mahrem-âne bir tezkirede taʿdâd idilen esâsâtdan başlıcaları Mısır'ın nihâyet sekiz ay zarfında İngiltere tarafından tahliyesi esbâbını te'mîne maʿtûf bulunuyor.[174] [99] **(sayfa 98)**

---

[172]**Yazarın Dipnotu:** "[97] İngiltere'ye izhâr-ı cemile itmek ârzûsıyla beraber protesto itmişiz esbâbından başlıcası taʿtîl-i te'dîyâtın Mısır büdcesinin açığını kapatmağa maʿtûf olub dolaysı ile Mısır virgüsinin iʿtâsını te'mîn eylemesi ve esâsen Mısır dâinler miyânında Osmanlı bulınmış mütâlaası. – Meclis-i Vükelâ mazbatası 23 Eylül 1300

[173] **Yazarın Dipnotu:** [98] Windham'dan Said Paşa'ya tezkire-i husûsiye 28 Teşrin-i sânî 1884

[174] **Yazarın Dipnotu:** [99] Said Paşa tarafından teklif idilen müzâkere esâsları bervech-i âtîdir.

1.- Mısır ordusu o esnâda dört beş bin kişiden ibâret bulınub halbuki on sekiz bine kadar tezyîdine fermânlar ahkâmı müsâʿid bulındığından mikdâr-ı mezkûre iblâğ olındığı takdirde muhâfaza-i âsâyiş içün Mısır'da İngiliz askerinin devâm-ı ikâmetine lüzûm kalmayacağı;

2.- Mısır ordusının bir İngiliz kumandanının taht-ı emrinde bulınması fermânlar ahkâmına mugâyir olub kumandanın Hidiv olması lâzım geldiği ve ma'mâfîh hâl-i hukûkiye avdet idildiği takdirde Mısır ordusında bir müddet-i muayyene içün İngiliz zâbitânın istihdâmına Bâb-ı Âlî'nin muvâffakkat idebileceği;

3.- Devletler tarafından müştereken veyâhûd yalnız İngiltere tarafından münferiden murâkabe-i mâliye devâm itdiği takdirde emr-i mezkûre bir Osmanlı me'mûrının da iştirâki;

4.- Mahâkim-i muhtelitenin devâmına ve mevâdd-ı mülkîye hakkında olduğu misüllü mevâdd-ı cenâibeye dahi teşmîl-i kaza itmesine iʿtirâz olınmaz ise de gayr-i muhtelit mahâkim-i mahalliyede kavânin-i Osmaniyye'nin cârî olması;

5.- Tevfik Paşa'ya iʿtâ idilmiş olan son fermânda imtiyâzât veyâ arâzi-i Mısriyye'den hiçbirinin hiçbir sûretle yed-i âhare terkine mesâg olmadığından bu şarta mugâyir olarak tahaddüs iden husûsâtdan baʿde'l-tedkîk îkâ olınabileceklerinden mâʿadâsının ke-en-lem-yekün add olınması;

6.- Süveyş Kanalı'na dâir İngiltere'nin teklifinin tarafeynce tedkîkiyle tarafımızdan kabûli takdirinde bi'l-irâde tasdîki;

7.- Mısır'ın tahliyesinden sora hiçbir ecnebi askerinin – velev İngiliz olsun- Mısır'a girmemesi husûsının te'mîni. [bu şartın vazʿından tevellüd idecek olan bir nevʿ vazʿiyyet bertarafı hukûk tebʿîd ve metbûʿiyyete halel getirmeyüb Hidivin iʿâde-i hüküm ve nüfûzı içün inde'l-îcâb ancak devlet-i metbûʿa müdâhale-i askeriyede bulunabilecek]

8.- Hidivin istikrâz akdi dememesi husûsındaki memnûʿiyyet ibkâ olunub yalnız o hengâmda mevcûd bulınan ahvâl münâsebetiyle bir istikrâz akdine müsâʿid bulınan i'tilâfnâme düvelince gayr-i mankbûl olduğu cihetle Devlet-i Osmaniyye ile İngiltere beyninde akd olınacak i'tilâfnâmenin tarih-i akdinden nihâyet sekiz ay sonra tahliyenin taht-ı te'mîne alınması;

"Grenoil" bu esâsları şâyân-ı kabûl görmemekle beraber bir kere görüşülmek üzere sefir-i fevka'l-âldenin Londra'ya gelmesini taleb itdiğinden[175] [100] 1885 evâilinde Hasan Fehmi Paşa sefâret-i fevka'l-âlde ile Londra'ya gönderiliyor.[176] [101]

Sefir-i fevka'l-âldemiz Londra'da hüsn-i kabûl görerek muvâsalatından iki gün sonra kraliçe tarafından kabûl ve yemeğe daʿvet olınıyorsa da müzâkerâtından bir netice çıkmıyor. "Gordon"ın Hartum'da âkibet-i faciʿasının bu esnâya tesâdüfü de İngiltere tarafından "emr-i tahliyenin Mısır'da bir idâre-i kavviyye ve muntazama te'sîsine taʿlîk idilmesine" vesile teşkîl eyliyor; bu sûretle Hasan Fehmi Paşa'nın sefâreti akîm kalmağla beraber şâyân-ı dikkat iki hâdiseye sebebiyet viriyor.

Bunlardan birincisi: bâlâda arz olunduğu üzere Londra'da birinci Mâliye Konferansı'nın dağılmasından sonra İngiltere tarafından Mısır duyûnının itfâsına âid te'dîyâtın taʿtîli üzerine tekrâr açılan müzâkerâtın Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'da bulunduğu esnâda devletler beyninde bir i'tilâfa müncerr olması münâsebetiyle zuhûr idiyor.

Bu İkinci Mâliye Konferansı'nda Fransa tarafından duyûn-ı umûmîyeye âid teşkîlât-ı mevcûdenin alâ-hâlihi ibkâsıyla devletlerin kefâlet-i müşterekesi tahtında dokuz milyon liralık bir istikrâz akdine dâir vukûʿ bulan teklifi İngiltere kabûl ve Rus ve Alman komiserlerinin duyûn-ı umûmîyeye **(sayfa 99)** duhûline muvâffakat idiyor; fakat bu sûretle vücuda getirilen i'tilâfın baʿzı şerâiti Bâb-ı Âlî tarafından hukûk-ı Osmaniyye'ye mugâyir görülerek[177] [102] taʿdîlini talaben imzâsında tereddüd idildiğinden İngiltere'nin İstanbul maslahatgüzârı tarafından Bâb-ı Âlî'ye bir nevʿi

[175]**Yazarın Dipnotu:** [100] "Windham"dan Said Paşa'ya tezkire 16 Kanun-ı evvel 1884

[176]**Yazarın Dipnotu:** [101] Hasan Fehmi Paşa'nın sefâreti vesilesiyle de Mâbeynin birtakım icrâât-ı garîbesi görülüyor. Said Paşa'nı iʿtirâzına göre sadr-ʿazâm tarafından mechûl kalan (!) baʿzı esbâbdan dolayı sefir-i fevka'l-âldenin İngiltere'yi kuşkulandırmak üzere deniz seyâhatinden çekindiği bahânesiyle Varna tarîkiyle Viyana ve Berlin'e uğraması irâde idiliyor ki Mısır buhrânının ibtidâsından beri Almanya'da bir nokta-i istinâd bulmağa çalışan hahan-ı sâbıkın bu vesile ile gene Bismark'a mürâcaat itmek istediği anlaşılıyor. Halbuki Mısır mes'elesinde İngiltere'nin makâsıdını tervîc iden veyâ hiç olmazsa işkâl itmiyen Prens Bismark'dan bir eser-i muʿâvenet görülemiyor.
İngiltere'nin Mısır mes'elesinde Almanya'yı kendi siyâsetine âmâle itmek üzere sarf eylediği gayrete misâl olarak Prens Bismark tarafından 27 Şubat 1885'de – yaʿni Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'da bulundığı esnâda- îrâd olınan bir nutukda "Lord Grenoil"in bir nutkuna cevâben "sekiz aydan az bir müddet zarfında İngiltere hükümetinden yedi yüz sahifelik yüz yirmi sekiz takrîr aldık ki yirmi üç sene zarfında bi'l-cümle devletlerden bu kadar takrîr almamışdık" zarfında mütehekkim-âne idâre-i lisân idilmiş bulınması şâyân-ı tezkârdır.

[177]**Yazarın Dipnotu:** [102] İ'tilâfnâmeye Süveyş'e dâir olarak rabt olınan beyânnâmede Paris'de ictimâʿidecek komisyonın İngiltere tarafından 4 Kanun-ı sânî 1883 tarihiyle devletlere iʿtâ olınantahrîrât-ı umûmîyeyi esâs-ı müzâkerât ittihâz itmesine Bâb-ı Âlî iʿtirâz itdiği gibi kezâ istikrâz vesilesiyle inde'l-icâb konsolosların Mısır umûr-ı mâliyyesine müdâhalelerini redd ve kezâ virgünün mesârif-i sâireye te'hîrine iʿtirâz idiyor.

ültümatom itâ olunarak mukâvelenâme 25 Mart 1885 tarihine kadar imzâlanmadığı takdirde İngiltere tarafından Muzurus ve Hasan Fehmi paşaların pasaportları itâ ve hıtta-i Mısriyye'nin Devlet-i Osmaniyye'den infikâkına teşebbüs idileceği bildiriliyor ve nihâyet mukâveleye virgünün mesârif-i sâireye takdîmine ve lede'l-icâb Mısır'ın emr-i müdâfaasının devlet metbûʿasına âid olmasına dâir bir beyânnâme rabt olunarak Muzurus Paşa tarafından imzalanıyor.[178] [103]

İkinci hâdise o esnâda Rusya ve İngiltere beyninde Asya-yı vasatî umûrı münâsebetiyle bir ihtilâf-ı müsellâhın kuvve-i karîbeye gelmesi münâsebetiyle zuhûr idiyor. Mısır'a dâir müzâkerâtın akâmete mahkûmiyeti anlaşıldığı halde Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'da temdîd-i ikâmet itmesi İngiltere ile beynimizde Rusya'ya karşı bir ittifâk müzâkerâtının mecvûdiyeti zehâbını tevlîd idiyor. İstanbul'da Fransa, Rusya, Almanya ve Avusturya sefirleri sefir-i fevka'l-âldemizin celbini tavsiye idiyorlar.[179] [104]**(sayfa 100)** Bunın üzerine Hasan Fehmi Paşa'ya avdet emri viriliyor; fakat o sırada paşa tarafından " Grenoil"e virilen 19 Nisan 1885 tarihli bir notada Mısır'ın tahliyesine müddet taʿyîni husûsında bir fikr-i katʿî der-miyânı musirâne bir şekilde taleb idilmiş bulınması üzerine İngiltere hâriciye nâzırının cevâbında bu husûsın adîmü'l-imkân olduğunı tekrâr ile beraber o zamana kadar itiʿmâl itdiği işgâl-ı muvakkat taʿbîri yerine "himâyet-i dâime" taʿbîri kullanması sefir-i fevka'l-âldeyi ve Bâb-ı Âlî'yi fevka'l-âlde telâşa düşürüyor. Avdet içün taʿyîn olunan tarih te'hîr idilerek Hasan Fehmi Paşa ile Lord Grenoil beyninde müzâkerât neticesinde gerek sefir-i fevka'l-âldemizin 19 Nisan tarihli takrîrinin ve gerek "Grenoil"in

[178] **Yazarın Dipnotu:** [103] Bu hâdiseye dâir Mâbeyn baş küttâbından sadârete gönderilen 14 Nisan 1301 ve 11 Receb 1302 tezkerede "Lord Grenoil'in tehdidâtına Muzurus ve fevka'l-âlde sefirimiz Hasan Fehmi Paşa'nın ihtârât-ı husûsiyeleri sebeb olduğu Lord Grenoil tarafından baʿzılarına ifâde idilmiş olduğunın istihbâr buyrıldığı" (!) ihbâr olunuyor.

[179]**Yazarın Dipnotu:** [104] Mâbeynden sadr-ʿazâma gönderilen 12 Receb 1302 ve 15 Nisan 1301 tarihli bir tezkirede bir gün evvel Avusturya ve Almanya sefirlerinin Zât-ı Şâhâneye baʿzı ifâdât –ı husûsiyeleri olduğundan bahsle kâtib Reşid Beyi nezdlerine celb iderek "İngiltere ile Rusya beyninde muhârebe zuhûr itdiği takdirde memâlik-i şâhâneye tecâvüz vukûʿnda şeddiden mümânaat olınmak ve bu sûretle Devlet-i Aliye'nin bî-taraflığı ve Avrupa'nın müsâlemetini muhâfaza eylemek üzere Avrupa devletlerinin şimdiden hatt-ı hareketlerini taʿyîn ve karârlarını Londra ve Peterseburg'a teblîğ itmek üzere Almanya'nın düvel-i sâire ile teʿâti-i efkâre başladığını ve Prens Bismark'ın Hasan Fehmi Paşa me'mûriyetinde muvaffak olmadığı cihetle Londra'da ikâmetinin İngiltere ile bir ittifâk tasavvurına mahmûl olabileceğinden devletlerin Devlet-i Aliye'ye muʿâveneti mültezim ise de sefâret-i fevkaʿlâya nihâyet virilmesi lâzım geldiği mütâlaasında bulındığı" söyledikleri hikâye olundıkdan sonra iki gün evvel İstanbul'a gelen Fransa sefirinin dahi Dirse Paşa'ya aynı sûretle idâre-i kelâm iderek Devlet-i Osmaniyye bî-taraf kalmaz ise harbi Afganistan yerine Osmanlı memâlikinde cereyân iderek âkibetin gâlibin Devlet-i Osmaniye üzerinde himâyesine ve diğer devletlerin taksîme iştirâkine müncerr olacağını söylediği îlâve olunuyor.

cevâbnâmesinin ibtâli sûretiyle mes'ele taʿmîr olunarak [Meclis-i Vükelâ mazbatası 21 Nisan 1301] Hasan Fehmi Paşa İstanbul'a avdet idiyor.

Said Paşa merhûm hâtırâtından [sahife 90-91] avdet emrini aldıkdan sonra Lord Grenoil tarafından Hasan Fehmi Paşa'ya mahrem bir muʿâhede lâyihası virilerek buna nazaran "istihkâmât-ı mevcûdenin heddimi ve baʿdehû istihkâmât inşâsının menʿi ile beraber Hıtta-i Mısriyye'nin devletler tarafından mümteniü'l-taarruz ve Mısır Hidvîyeti hâl-i bî-tarafîyi muhâfız olmak ve imtiyâzât-ı maʿlûme ile kemâ-kân Devlet-i Aliye'ye tâbiʿ bulınmak esâsları üzerine İngiliz işgâl-i askeriyesine nihâyet virildiğini" ve bi'l-hassa lâhiyanın altıncı maddesi ile "Zât-ı Hazret-i Pâdşâhî Meclis-i Nüvvâb re'y ve karâriyesine tevfîkan Hidiv-i Mısır tarafından vukûʿ bulacak taleb ve istidʿâ üzerine Mısır'a, âsâyiş-i umûmîye ile sulh ü müsâlemetin muhâfazsına kâfî derecede ve mesârigi Hükümet-i Mısriyye tarafından tesviye olınmak üzere bir kuvve-i berriye ve bahriye irsâl itmekliği ve bu kuvvetin Mısır'da sûret-i istiʿmâline dâir kendisi ile düvel-i sâire beyninde karâr-gîr olacak şerâite riʿâyyet itmeği taahhüd iderler" şeklinde bir şart vazʿ olunduğu ve muʿâhedenin Devlet-i Aliye ile İngiltere arasında tasdîk ve teʿâtîsinden sonra sâir devletlerin **(sayfa 101**) tasdîkine arz kılınacak idi, "biz bunı da tasvîb itmedik" diyorsa da ne sadâret ve ne de hâriciye evrâkında bu teklife dâir bir ser-rişte elde idilemedi.

Hasan Fehmi Paşa sefâret-i fevka'l-âldesinin âdem-i muvaffakiyetinden ve Londra mâliyye mukâvelesinin akdinden sonra İngilizlerin Mısır'da mevkʿî bizim içün daha tehlikeli bir şekil alıyor. Mâliyye mukâvelesinin Avam Kamarası'nda tasdîki müzâkerâtında başvekil Gladston'ın yeni istikrâzın devletlerin kefâlet-i müşterekeleri ile akdinin Mısır umûrına müdâhalelerini tazammun itmediği ve böyle bir müdâhalenin İngiltere tarafından kabûl olunmayacağı zemîninde beyânâtı ile vazʿiyyet-i beyne'l-düveliyenin hukûk-ı hâkimiyet-i Osmaniye nokta-i nazarından son derece gayr-i müsâʿid olduğu tezâhür idiyor; ma'mâfîh iki buçuk ay sonra gelmesi üzerine yeni başvekil "Lord Solsbery" tarafından Bâb-ı Âlî ile Mısır umûrına dâir tekrâr müzâkerâta girişiliyor.[180] [105]

Me'mûriyet-i mahsûsa ile Mısır'a iʿzâm iden "Sir Drummond Wolf"un İstanbul'dan geçerek Bâb-ı Âlî ile müzâkerâta girişmesinin muvâfık görülüb

[180]**Yazarın Dipnotu:** [105] Gladston 17 Eylül 1885 tarihli intihâbât beyânnâmesinde Mısır umûrından bahsle İngiltere'nin mes'ele-i mezkûreye dâir siyâsetini "ne elhak, ne himâye, ne temdîd-i işgâl ve ne de her ne sûretle olursa olsun taʿvîzât" cümlesiyle hülâsa idiyor. Bi't-tabiʿ muhâfazakkarlar dahi gerek o esnâda mevcûd olan dâhilî cereyân-ı siyâsiler ve gerek düvel-i muazzamanın ve bâ-husûs Fransa'nın teskîn ve tatmîni endişesiyle aynı zemînde hatt-ı hareket ittihâzı lüzûmını hissidiyorlar.

görülmeyeceği husûsında Londra sefâret-i seniyyesi vâsıtasıyla vukûʿ bulan istemezace virilen cevâb-ı muvâfık üzerine İngiliz murahhas-ı fevka'l-âldesi 10-22 Ağustos 1301- "1885 [selh-i Şevval 1302] Cumʿa irtesi güni İstanbul'a muvâsalat idiyor. Derhâl Sadr-ʿazâmı ziyâret iderek ale'l-usûl iʿtimâdnâmelerinin ve huzûr-ı şâhânede irâd ideceği nutkun sûretini takdîmi diyor. Nutkunda "Coucours" taʿbîrinin istiʿmâli ve sadr-ʿazâm tarafından İngiltere murahhasına iʿâde-i ziyâret eylediği sırada Said Paşa'nın Drummond Wolf ile iki sâʿate karîb mülâkât itmesi evhâm-ı hümâyûnı kurcalayarak[181] [106] bir hafta kadar tereddüd ve te'hîrden **(sayfa 102)** Sonra 17-29 Ağustos'da sefir-i fevka'l-âlde resmen huzûra kabûl olunarak Devlet-i Osmaniye ve İngiltere beyninde mine'l-kadîm cârî olan dostlukdan bahsle hükümet-i seniyyenin Mısır umûrına dâir İngiltere tarafından şâyân-ı kabûl bir sûret-i tesviye teklif ideceği ümidini izhâr idiyor.

İrtesi Pazar günü Hâriciye Nâzırı Asım Paşa da hâzır oldığı halde sûret-i husûsiyede gene huzura kabûl olundıkdan sonra Asım ve Evkâf Nâzırı Kâmil Paşalar murahhas taʿyîn olunarak 22 Rûmî Ağustos pençşenbe günü ilk ve 27'nci Salı günü ikinci ictimâʿın inʿakâdı taht-ı karâra alınıyor.

Said Paşa'nın hâtırâtında hikâye idildiğine nazaran Kâmil Paşa'ya Mâbeynci Besim Bey vâsıʿtâsıyla virilen taʿlîmât –ki Kâmil Paşa tarafından sadr-ʿazâma nakl idilmiş- "Mısır'da yapılacak ıslâhâtın inzimâm-ı re'yimizle icrâsı ve Mısır'ı âher bir devlet taarruzından vikâyeye dâir bir muʿâhede akdi içün İngiltere devleti tarafından istihsâl-ı muvâffakat idilmesi ve lakin emr-i tahliye içün ilerüde bir vaʿde taʿyîn olunarak bu cihetin ol vakit îcâbına bakılması" yaʿni Mısır'a derhâl asker sevkini istilzâm idebilecek bir sûret-i tasfiyeden ictinâb idilmesi zemîninde; kezâ pâdişâh Bahr-ı Ahmer sevâhiline dahi asker sevkine muʿteriz bulunuyor. Bu şerâit dâiresinde vukûʿ bulan birinci ictimâʿda "Sir Drummond Wolf" Sudan'a asker sevkine ve orasının Mısır'dan münfekk bir imtiyâzlı kıtʿa gibi değil doğrıdan doğrıya idâre-i Osmaniye'ye alınmasına İngiltere'nin iʿtirâz itmeyeceğini ve aynı zamanda Mısır'ın tahliyesi zımnında oraya dahi asker sevkimize dâir müzâkerâta girişmeğe hâzır olduğunı beyân idiyor. Sadr-ʿazâmın taʿlîmâtı mûcibince müzâkerât-ı zabt ve ikinci celsede tasdîk olınmak üzere bir protokol tanzîm olunarak celseden evvel ale'l-usûl İngiltere murahhasına irâe ve mûmâ-ileyh tarafından haberdâr olan hâkan-ı sâbık o sabah sadr-ʿazâmı Mâbeyne celb iderek işin neticesi kâmilen taʿyîn itmezden evvel

[181]**Yazarın Dipnotu:** [106] Said Paşa'nın Hâtırâtı Cild-1

böyle protokol tanzîmi devlet içün taahhüdâtı tazammun idebileceği zemîninde bir **(sayfa 103)** takım gayr-i vârid mütâlaât ile baʿdemâ protokol tanzîmi menʿ ve birinci protokolün dahi imzâ idilmemesi emr olunuyor[182] [107].

Onuncı ictimâʿda hâriciye kâtibi Naum Efendi tarafından sâdece bir zâbt tutuluyor. İretsi çehâr-şenbîh günü sadr-ʿazâm ve murahhaslar Mâbeyne gidiyorlar. Sultan Abdülhamid zabıtnâme usûlini de mahzûrlı görerek menʿ ve sadr-ʿazâm –Said Paşa'nın kavlince- asker sevkine tarafdâr olduğundan dolayı tekdîr idiyor[183] [108]. Murahhaslarımız Sir Drummond Wolf tarafından vukûʿ bulacak teklifâta intizâra me'mûr oluyorlar. İngiltere murahhasının teklifâtını tahrîren teblîği itmesi taht-ı karâra alınarak Sir Drummond Wolf imzâsı altında teklifât murahhaslarımıza vârid oluyor. [2-14 Eylül 1301-1885]. Sir Drummond Wolf'un padişah tarafından tasdîki menʿ idilen protokoldeki teklifâtı ile tahrîri teklifâtı arasında fark-ı azîm görülüyor. Evvelce Mısır'ın bir müddet müştereken işgâlini ve Osmanlı kıtaât-ı askeriyesinin muvâsalatını müteʿâkib İngiltere kıtaât-ı askeriyesinin Mısır'dan müfârekatı esâsâtını mevzûʿ bahs iden İngiltere murahhası Mısır'ın idâre-i mülkiye ve tensîkât-ı askeriyesince lâzım olacak ıslâhâtı karârlaşdırmaları ve baʿdehu âsâyişin takarrur istediği ve İngiliz askerinin Mısır'da ikâmetine hâcet kalmadığı husûsında Hidiv ile iki komiser müttehidü'l-efkâr bulunurlar ise devleteyn beyninde İngiliz **(sayfa 104)** askeri tarafından Mısır'ın tahliyesine dâir bir mukâvele akd olunması teklif olunuyor![184] [109]

---

[182] **Yazarın Dipnotu:** [107] Said Paşa'nın Hâtırâtında (Cild – 1 sahife 169) aynen münderic bulunan protokolün Mısır'ın tahliyesine âid fıkkarâtı:"Abordant ensuite la question de l'évacuation, les Ministres Ottomans demendent quand les troupes anglaises quitteront l'Egypte. Sir H. Drummsnd Wolff répond qu'il n'est pas possible en ce moment de déterminer la date à laquelle ces troups serony etirées; nais qu'll serait procédé à l'évacuation graduellement, que si par exemple, la Turquie envoyait des troupes en Egypte, à l'arrivée de chanque régiment Ottoman, un régiment anglais quitterait le pays ed que le retrait complet des troupes britanniques pourrait étre déeidé par les deux commissaires aussitôt qu'ıils auraient constaté que l'administration local à été placée sur un pied assez solide pour pouvoir fonctionnere seule.

[183] **Yazarın Dipnotu:** [108] Sadr-ʿazâm ve murahhaslar Mâbeyndeb Bâb-ı Âlî'ye beraberce avdetlerinde Zât-ı Şâhânenin bu harekât ve evâmir mehlekesine dâir hasbihâl iderek Asım Paşa'nın "Âlî Paşa sağ olsa idi böyle şeyler olmazdı" dimesi üzerine Kâmil Paşa cevâben "eli kolu bağlı olsa idi ne yaprdı" cümlesiyle mukâbele idiyor.
Said Paşa Hâtırâtı sahife – 103, Cild-i evvel

[184] **Yazarın Dipnotu:** [109] Bu teklife dâir Said Paşa'nın Mâbeyne maʿrûzâtına cevâben Hâkan-ı sâbık Kâtib Reşid Beğ vâsıtasıyla "bu işde birçok mahallerin parmağı ve hâfî niyetleri olduğunı tasdîk ider zanniderim. Buralara dikkat iderek karâr viresun ve her halde benim fâidem muhâfaza olsun" diyor ve Mâbeynci Hacı Ali Beğ tarafında da "culûsemden biri hidmetimde bulındı bu işde sadâkatini beklerim şu mes'elenin istediğim gibi tesviyesine çalışın" iradesi teblîğ olunuyor. Said Paşa marazî-i âlîyenin

Said Paşa bu yeni teklifi pek mühim ve tehlikeli bulub husûsıyla tahliye karârının Hidiv ile iki komisrein ittifâk-ı ârâsına taʿlîkinin İngiltere'nin keyfine bırakmak dimek olduğu mütâlaası ile hiç olmazsa reis-i ıslâhât olan ordunun tensîkinin veyâ tensîkât esâslarının vazʿının altı ayda ikmâl ve tahliye karârının ittifâk-ı ârâ yerine ekseriyyet-i ârâ ile ittihâzı ve bu karârın nihâyet üç ay zarfında mevkiʿ-i faale vazʿı zemîninde bir teklif der-miyânı tasavvur iderek bu zemînde tanzîm olunan 9 Zi'l-hicce 1302 7-19 Eylül 1301-1885 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası Mâbeyne takdîm olunuyor ki Said Paşa'nın istitlââtına nazaran İngiltere murahhası bu teklifi mütekâbili kabûle meyyâl imiş; fakat mazbata üç gün cevâbsız kalıyor ve Kurban Bayramı arafesinde Rumili-i Şarkî hâdisesi zuhûr iderek onunla iştigâl olunuyor[185] [110]. Ve nihâyet ve 15 Zi'l-hicce 1302 [12 Eylül 1301] Said Paşa azl olunarak Kâmil Paşa **(sayfa 105)** mevkiʿ-i sadârete gelüb bir ay sonra İngiltere murahhası tarafından hâkan-ı sâbıkın ârzûsına mümâşâten serd idilen teklifât-ı âhîre dâiresinde mukâvele-i âtîye akd olunuyor.[186] [111]:

---

beyân buyrulmadığını der-miyân ile izâhât istiyorsa da Mâbeynciler tekrâr soramayacaklarını söylüyorlar.

Said Paşa Hâtırât- sahife 107 Cild-i evvel

[185] **Yazarın Dipnotu:** [110] Kâmil Paşa'nın sadârete irtikâsı esbâbından biri de Mısır mes'elesinde Mâbeynin taʿlîmâtı dâiresinde hareket ideceği kanâatinde başka Rumili-i Şarkî mes'elesinin zuhûrunda Meclis-i Vükelâ tarafından asker sevkine dâir karâr ittihâz olındığı Mısır'da müşârün-ileyhin elde kuvve-i kâfiye bulınmadığından bahsle müdâhale-i askeriyye aleyhinde beyân-ı fikir itmiş bulınması dahi vârid-ı hâtırdır. Ma'mâfîh tebeddül-i sadâretden tahminen bir ay sonra – Teşrin-i evvel nihâyetlerinde- Sırbistan'ın Bulgarlara hücûmı ve ikinci üçüncü ordularda mikdâr-ı kâfî asker tahşîd idilmiş bulınması mütâlaası ile Kâmil Paşa dahi Bulgaristan umûrının müdâhale-i askeriye ile hallidimesine lüzûm gösteriyorsa da hâkan-ı sâbık ber-mûʿtâd böyle bir siyâset-i fiʿliyeyi tervîc itmeyerek mes'ele-i Rumili Şarkîyenin ziyâʿiyle neticeleniyor. [Said ve Kâmil paşaların hâtırât-ı siyâsiyelerinde bu husûsa dâir şâyân-ı dikkat maʿlûmât vardır.]

[186] **Yazarın Dipnotu:** [111] Said Paşa hâtırâtında Mısır'ın İngiltere ile müştereken işgâli fırsatı müteʿaddid defʿalar zuhûr itdiği halde mahazâ hâkan-ı sâbıkın asker sevkinden imtinâʿı münâsebetiyle bi'l-cümle fırsatların fevt idildiğini beyân itdiği gibi husûsıyla Sir Drummond Wolf'un İstanbul'da ikâmeti esnâsında padişahın yalnız kendisine ve murahhaslara taʿlîmât-ı garîbe virmekle iktifâ itmeyüb vükelâ-i sâirenin dahi Mâbeynin evâmir-i hafiyesi sevkiyle Meclis-i Vükelâda ahvâl-ı acîbeleri mahsûs olduğunı hikâye ve hatta sâlifü'l-zikr protokol münâsebetiyle [sahife- 169] "yukarıda hikâye itdiğim protokol ki mümânaat-ı vâkʿa üzerine tarafeynden imzâ idilememiş ve Wolf'u hükümet-i matbûʿasına daha nâfiʿ bir muhtıra iʿtâsına icbâr veyâ teşvîk itmiş idi" cümlesiyle Sultan Abdulhamid'i sarâhaten ithâm idiyor. Kâmil Paşa hâtırâtında bu noktaları meskût geçiyorsa da sadârete taʿyîninden tahminen bir sen sonra 6 Ramazan 1303 ve 27 Mayıs 1302 [8 Haziran 1885] tarihiyle Mâbeyne takdîm itdiği bir tezkirede: "İngiltere komiseri Sir Drummond Wolf burada iken mûmâ-ileyhin ilk sûali Mısır'a asâkir-i şâhâne gönderilüb gönderilemeyeceği maddesi olarak esnâ-yı müzâkerede Mısır asâkiri asla şâyân-ı emniyet olmayub Hidiv hazretleri dahi bunların emîn olmadığı cihetle asker tedârikine ihtiyâc-ı hakiki olduğu komiser-i mûmâ-iley tarafından beyân ve İngiliz asâkirinin Mısır'dan ihrâcına müddet taʿyîni bahsinde dahi İngiliz asâkirinin birine kâim olmak üzere Mısır'a asâkiri-i şâhâne irsâline irâde-i seniyye-i padişahî şâyân buyrulduğu takdirde her bir âlâyı asâkîr-i şâhâne Mısır'a dâhil oldıkca İngiliz asâkîrinden bir âlây Mısır'dan ihrâc olunarak bu sûretle Hıtta-i Mısriyye İngiltere asâkîrinden kâmilen tahliye olunacağı ityân kılınmış ise de ol vakit Mısır'a asâkîr-i şâhâne irsâli husûsında mahzûr mütâlaa olındığından Mısır ordsunun kemâ-kân idâre-i hükümet hüsn-i deverâne başladığı görüldük de İngiliz askerinin Mısır'dan ihrâcı emrini husûle getirmek içün devletin beyninde diğer bir mukâvele tanzîmi sûretine karâr virilmiş idi" dimekle Said Paşa'nın beyânâtını te'yîdi diyor.

Birinci madde: Zât-ı Şevket-simât Hazret-i Padişahi ile Haşmetlu İngiltere kraliçesi hazretleri Mısır'a birer büyük komiser iʿzâm buyuracaklardır.

İkinci madde: Devlet-i Aliyye büyük komiseri vesâit-i müsâlahâne ile Sudan'a iʿâde-i huzûr ve âsâyişe sâlih-i ahsen tedâbîri Hidiv hazretleri veyâ müşârün-ileyh tarafından bu bâbda taʿyîn buyrulacak me'mûr ile bi'l-ittifâk taharrî idilecekdir. Komiser-i müşârün-ileyh ile Hidiv hazretleri müzâkerâtı İngiliz büyük komiserine bildirecekler ve karârlaşdırılacak tedâbîr-i mesâlih-i Mısriyye'nin tesviye-i umûmîyyesine şümûlî cihetle İngiliz komiserinin inzimâm-ı muvâffakatılya ittihâz ve mevkiʿ-i icrâya vazʿ olınacakdır. **(sayfa 106)**

Üçüncü madde: iki büyük komiser Hidiv hazretleri ile bi'l-ittifâk Mısır ordusunu tensîk ideceklerdir.

Dördüncü madde: iki büyük komiser Hidiv hazretleri ile bi'l-ittifâk idâre-i Mısriyye'nin kâffe-i şuabâtını tedkîk idecek ve fermân-ı hümâyûnlar dâiresi dâhilinde lüzûm görecekleri taʿdîlâtı icrâ eyleyeceklerdir.

Beşinci madde: Hidiv hazretleri tarafından vukûʿ bulan taahhüdât-ı düveliye fermân-ı hümâyûnlarla iʿtâ buyrılan imtiyâzâta mugâyir olmadıkca cânib-i hükümet-i seniyyeden tasdîk kılınacakdır.

Altıncı madde: iki büyük komiser hudûdın emniyeti ve idâre-i Mısriyye'nin hüsn-i cereyân ve devâmı te'mîn idildiğini müşâhede ider itmez devlet-i matbûʿalarına birer rapor(t) takdîm idecekleri ve devleteyn-i müşârün-ileyhimâ İngiliz askerinin bir mühlet-i münâsebe zarfında Mısır'dan çekilmesi husûsını tanzîm ider bir mukâvelenin akdine mübâşeret ideceklerdir.

Yedinci madde: mukâvele-i hâzıra tasdîk olınacak ve tasdîknâmeler on beş gün zarfında ve mümkün ise daha evvel Dersaâdet'de mübâdele idilecekdir. Tasdîkan li'l-makâl murahhasân-ı müşârün-ileyhimâ işbu mukâvelnâmeyi imzâ ve (Armalı) mühürler ile temhîr eylemişlerdir. İşbu mukâvelenâme bin sekiz yüz seksan beş sene-i mîlâdiyesi teşrin-i evvelinin yirmi dördüncü günü Dersaâdet'de tanzîm olunmuşdur. 24 Teşrin-i evvel 1885 mukâvelenâmesinin tasdîk ve teʿâtisinden sonra İngiltere tarafından "Sir Drummond Wolf" ve Bâb-ı Âlî tarafından Gazi Muhtar Paşa komiser taʿyîn olunuyor.

Osmanlı komiseri içün Meclis-i Vükelâ tarafından tanzîm idilen yedi maddelik bir taʿlîmâtnâmenin birinci ve ikinci maddeleri hülâsaten "Mısır'da İngiliz askerinin ikâmetini mûceb olan Sudan ihtilâfının vesâit-i müsâlahane ile defʿî" ve "Sudanlılar isyânı hadd-ı zâtında İngiliz askeri aleyhinde olub asâkîr-i Mısriyye'nin dahi İngiliz

askeriyle birlikte hareket itmesi mülâbesesiyle Mısır hükümeti aleyhine dahi tecâvüzlerini mûcib olduğundan İngiltere ile Devlet-i Osmaniyye beyninde akd idilen mukâvelenâme mûcibince İngilizlerin Mısır'ı tahliye itmelerinin musammem bulunduğuna dâir Mısır ehl-i islâmından ve ashâb-ı diyânetden olarak Sudanlıların emniyet ve iʿtimâdını **(sayfa 107)** celbe muktedir zevât vâsıtasıyla erbâb-ı isyâna vesâyâ-yı lâzıme telkini ile arz ve izhâr itmeleri kaviyyen me'mûl bulunan itâatlerinin kabûlü ve baʿdemâ Hidviyet-i Mısriyye'nin taht-ı inkıyâdında ve daʿvât-ı Hayriye-i hazret-i hilâfetpenâhide bulınmalarının vesâik-i lâzımeye rabtı ve İngiltere komiseri tarafında Sudan Rüesâsının İngiltere'ye karşı bir gûnâ vaad ve taahhüdde bulınmalarına mahal virilmemesi" husûsâtına; üçüncü madde Mısır ordusunun imtiyâz-ı fermân-ı hümâyûnları ile mevzûʿ şerâit dâiresinde tensîki ile ve " Mısır ve Sudan ahâlisinden usûli vecîhle celb ve cemʿ olunacak efrâdı cedide ile" ikmâline ve Mısır'ın Sudan tarafından hudûdı olan Asvan havâlisinin tahkîmine; Dördüncü madde: idâre-i Mısriyye'nin kâffe-i şuabâtının taʿdîl ve ıslâhına; Beşinci madde: 24 Teşrin-i evvel 1885 mukâvelesinin beşinci maddesi mûcibince Hidiv tarafından vukûʿ bulan taahhüdât-ı düveliye imtiyâzât-ı Mısriyye'ye mugâyir olmadıkca tasdîk olınacağından vâkʿanın mâhiyetlerinin ve imtiyâz ve fermânlarına muvâfık olub olmadıklarının tahkikiyle Bâb-ı Âlî'ye işʿârına; Altıncı madde: Mısır'da emniyet-i dâhiliye ve hüsn-i idârenin sürʿatle takrîrine sarf-ı mesâʿî idilerek emr-i tahliyenin mümkün mertebe tesrîʿne; Yedinci madde: üserâ-yı zenciye ticâretinin memnûʿatı ile – hâkan-ı sâbıkın Mısır mes'elesinde ittihâz eylediği meslekin diğer bir tecelli-i garibesi olarak - "Mısır ordusunun tanzîm ve tensiki içün sâir vilâyât-ı şâhâne ahâlisinden asker tahrîrine ve ordu-yı mezkûrın tanzîm ve tensiki hidmetinde kullanılmak üzere lüzûmı olan zâbitân-ı Osmanînin taʿyîn kılınacağına dâir mukavalenâmeye derci Sir Drummond Wolf tarafından taleb ve teklif olunan üç fıkra muahharan tayy idilmiş olduğundan Mısır'da müşârün-ileyh Wolf tarafından bu maddelere dâir şâyed bir teklif vukûʿ bulacak olur ise Devlet-i Aliye komiserinin bu bâbda müzâkereye girişmemesine" dâirdir[187] [112].**(sayfa 108)**

[187] **Yazarın Dipnotu:** [112] Telihîs idilen taʿlîmât 9 Kanun-ı evle 1301 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası şeklindedir. İrtesi gün taraf-ı şâhâneden icâbının icrâsı irâde idildiğine dâir Mâbeyn küttâbından sadârete gönderilen tezkirede hâkan-ı sâbık tarafından mütâlaat-ı âtîyenin îlâve olındığı manzûrdır:
Sudan ihtilâcileri taʿbîr olınan kesân İngiliz askerinin Mısır'a duhûlinden sonra içerü taraflara çekilmiş ve mukaddem Mısır'da iʿlân-ı isyân iden Arabî ile birlikde bulunmuş olan Mısır askeri ile sipâhi taburlarından ibâret olduğu ve hatta içlerinde birçok Türk zâbiti dahi bulındığı Sir Drummond Wolf'un virdiği lâhiyadan dahi anlaşılmasına nazaran Ahmed Muhtar Paşa hazretlerinin vireceği nasihat üzerine

Kanun-ı sânî sene 1886 – 1301'de Muhtar Paşa azlinden ve vapur ile Mısır'a giderek iki komiser icrâ-yı vazifeye başlıyorlar. Bu esnâda İngiltere'de Muhâfazakârlar sukût iderek Libaraller ile Gladston ser-kâre geliyorlar [25 Kanun-ı sânî sene 1886] ise de bu tebdîlin Mısır umûrında bir te'sîri görülmüyor. Bi't-tabiʿ her şeyden evvel Mısır ordusının tensik ve tanzîmi ve Sudan isyânının izâlesi mesâili mevzûʿ bahs oluyor. Muhtar Paşa, İngiliz komiseri tarafından Mısır askerinin Vâdî-i Hulefâ'ya ve İngiliz askerinin Asvan'a çekilmesine dâir vukûʿ bulan teklife de [Mart sene 1886] iʿtirâz iderek Nisan 1886 – 1302'de Hidive ve İngiliz komiserine teblîğ itdiği bir muhtıra ile Mısır mülhakâtından ve eczâ-yı mütemmime-i memâlik Osmaniyye'den bulunan Sudan'ın terki câiz olamıyacağını ve Nil-i Mısır'ın menbaʿ-ı hayâtî olmak iʿtibâriyle mecrâsının taht-ı nezâretde bulındırılmasının elzem bulunduğunı hâl-i isyânda bulunan mahallerde iʿâde-i âsâyiş içün Kuvvâ-yı Mısriyye'ye bir nokta-i istinâd olarak en münâsib nokta *Dongola* olduğu cihetle Sudan'ın Vâdî-i Hulefâ'ya kadar tahiliyesinin câiz olmayacağını; Sudanlıların Mısır ve İngiliz kuvvâ-yı muhtelitesine arz-ı mutâvaat itmeyerek vâdî-i isyânda temerrüd ideceklerini bi't-tecrübe anlaşılmış olduğundan evvel-emirde Dongola'nın istirdâdı ile peyderpey Sudan isyânının izâlesi içün Mısır ordusunun tensiki lâbüd bulunduğunı beyân idiyor. Osmanlı komiseri Mısır içün on altı bin kişilik bir jandarma kuvveti vücûda getirilmesini kâfî görerek zâbitânın yerliler ve yâhûd hidemât-ı medîdeleri iʿtibâriyle **(sayfa 109)** yerli add olınabileceklerden intihâb olunmasını ve böyle küçük bir ordu içün bir harbiye nâzırı ve bir de serdâra lüzûm görülemiyeceğinden tasarrufen serdârlığın lağvıyla harbiye nâzırana bir erkân-ı harbiye reisi terfikini ve bu icrâât̂ın lüzûm gösterdiği 415,000 liranın o esnâda 130,000 liradan ibâret bulunan harbiye büdcesine İngiltere'ye mesârif-i işgâliye olarak tahsîs olunan iki yüz bin liranın îlâvesi

daha vaktiyle Deviş Paşa hazretlerinin icrâ eylediği nesâyih ne derece te'sîr idüb anlardan ne gûne cevâb alınmış ise yine öylece birtakım münâsebetsiz cevâblar alınacağı ve belki Arabî'nin bile nâm-ı müsteʿâr ile ihtilâciler içinde buluncağı kaviyyen melhûz olduğundan ve Hidiv'in tebdîliyle Halim Paşa'nın taʿyîni ve ilerüde Mısır'ın Devlet-i Aliye'den tefrîkiyle orada bir hükümet-i Arabiyye teşkîli işbu ihtilâlcilerin daha İngiliz askeri İskenderiye'ye girmezden evvelki maksadları olmasıyla mezkûr iki maddeyi husûle getirmek içün yine o maksada hidmet idecekleri der-kâr ve zikr olınan ihtilâlcilerin ellerinde nâdiren fitilli tüfenk ve kargı ve ok yay olub bunlardan başka silâhlar bulınmadığı âşikâr idüğünden müşârün-ileyh Muhtar Paşa'nın mes'eleye şu noktadan nazar iderek bu hallere göre sarf-ı mesâʿî eylemesinin kendüsüne tefehhüm ve ihtâr olınması dahi cümle-i irâde-i seniyye-i hazret-i zıllullahiden bulınmış"

fi'l-hakika Mehdî hareket-i isyâniyesinin İngiliz işgâlinden evvel zuhûr itmiş bulınmasına ve ahvâl-i maʿlûme-i sâireye nazaran Sudan isyânının ancak kuvvetle hall olunabileceğine dâir fikr-i hümâyûnın taʿlîmâtnâme ile tavsiye idilen vesâit-i musalahâdan daha musîb ve müessir olduğu bedîhîdir.

ile tedârik idilmesini teklif idiyor. İngiliz komiseri bi'l-mukâbele hudûdın Vâdî-i Hulefâ olarak taʿyîninde ısrâr ve on iki bin mevcûdlı bir ordu teşkîl ile ısdâr ve zâbitânın İngiliz olmasını ve Mısır tarafından mesârif-i işgâliye olarak senevî iki yüz bin lira i'tâsında devâm olunmasını teklif idiyor[188] [113]. Bi't-tabiʿ Muhtar Paşa iʿtirâzâtda devâm iderek tekâlif-i mütekâbile ile vakit geçdiği sırada İngiltere'de Liberaller gene sükût iderek [9 Haziran 1886] Solsberry serkâre geliyor. Ve Avam kamarasında İngiltere'ninnin Mısır umûrına dâir siyâsetini "Mısır'da vazifemizi yapmadıkça işgâle nihâyet virilemez" cümlesi ile hülâsa idiyor.

Mısır'da komiserlerin temdîd-i müzâkerâtında bir netice-i kat'iyye çıkamayacağını teyakkun iden sadr-ʿazâm Kâmil Paşa Mâbeyne takdîm itdiği 27 Mayıs 1302 [8 Haziran 1886] tarihli mufassal ve şâyân-ı dikkat bir tezkire-i husûsiyede – ki 24 Teşrîn-i evvel 1885 mukâvelesinin akdine müncerr olan müzâkerâta âid fıkarâtı evvelce bi'l-münâsebe [111] numerolı hâşîyeye nakl olunmuşidi- "siyâk-ı hâle ve Mısır askeriyle Mısır ordusının tanzîmi husûsında Devlet-i Aliye komiseri Ahmed Muhtar Paşa hazretleriyle İngiliz komiseri beyninde cereyân iden müzâkerâtdan bir hüsn-i netice husûline delâlet idecek emâre görülmediğine nazaran Mısır askerine âdem-i emniyet i'tikâdı gerek İngiltere devletinde ve gerek Hidviyyet-i Mısriyye'de bâkî olduğu anlaşıldığından **(sayfa 110)** ve eğerçi bu itikada sâir düvel-i muazzamanın muhâkemesine düşürülecek olsa Mısır'da Arabî'nin tarafdârânı ve Hidiv-i sâbık İsmail Paşa ile Halim Paşa'nın tahrikâtı bâkî oldıkca hâricî bir kuvvet-i gıyâbî halinde ihtilâl-i sâbıkın takrirü ihtimâlinin tasdîki ağleb melhûzâtından bulunduğundan şu halde mes'ele ya Mısır'a lüzûmı kadar asker gönderüb Hıtta-i Mısriyye'yi ecnebi elinden kurtarmak veyâhut haliyle bırakub komiser vâsıtasıyla müzakereye devâm iderek neticesine kâil olmak şıklarında inhisâr ider" diye bir mukaddimeden sonra asker sevki husûsına karâr virildiği takdirde Fransa tarafından vukû'u şübhesiz bulunan iʿtirâzâtın defi mümkün olacağını ve Devlet-i Aliyye İngiltere'nin yerine geçerek hükümrâna-yı

[188] **Yazarın Dipnotu:** [113] Osmanlı fevka'l-âlde komiseri tarafından gerek Mısır'da tertîb ve gerek İstanbul'a takdîm olınan muhtıra ve lâyihaların asıl ve sûretlerine ne sadâret, ve ne de ayâlât-ı mümtâze evrâkında tesâdüf olınmadı ve esâsen lâyiha-i çâkerânemiz Mısır'ın vazʿiyyet-i ahideye ve siyâsiyesi tedkîk eylemek üzere tertîb idildiğinden Yıldız'dan müdevver evrâk arasında taharriyât icrâsına lüzûm gösterilmeyüb husûs-ı ma'rûze dâir Meclis-i Vükelâ mazbatalarında, sadâretden Mâbeyne ma'rûzâtda ve Mısır'a dâir neşr olan âsârda –ez cümle Mösyö Koşri'nin Mısır'ın Beyne'l-milel vazʿiyyeti nâm eserde – tesâdüf idilen maʿlûmât-ı vikâyenin irtibâtını muhâfazaya kâfi görüldi.Situatiou Internatioale de l'Egypte et du Soudan, par Jules Cocheris

saltanat-ı seniyyenin bir kat daha tahkîm olınacağını ve hatta bu sûretle Mısır'ın umûr-ı askeriyesi muvakkaten devlete geçdikden sonra bu hali muvakkatın devletçe istenildiği kadar temdîd olınabileceğini ve " işbu şıkk-ı evvelin ihtiyârında mütebâdir fikr-i kâsir olamayan baʿzı muhâzîr-i mühimme olduğu halde anın dahi tedkîk-i ehemmiyeti vâcib olub fakat bunda tahattur olınacak mahzur her ne derece ağır olsa şıkk-ı sânîde melhûz olan netâyîc-i vahîmeye tekâbül idemeyeceğini" ve Mısır mes'elesi ihmâl idecek olur ise ilerüde meslek-i istilâcuyâneleri maʿlûm olan Rusya ve Fransa'nın "İngiltere'nin Mısır'da bekâsı muvâzeneye halel getürdiği vesilesiyle" Karadeniz Boğazı'na ve Suriye'ye tasallutlarına zemîn hâzırlanmış olacağını esâsen devleteyn müşârün-ileyhümâca taʿkîb olunan siyasetin Mısır'ın tahliyesi emrinde sûreten Devlet-i Aliye'ye zahîr görünerek Bâb-ı Âlî'yi İngiltere devletince kabûl olunamayacak tekâlifde bulındırub işi keşâ keşe düşürmek olduğunı basir ve temhîd ile "her gûnâ endişeden vâreste olmak içün İngiltere ile yeniden hakimâne bir müzâkereye girişilerek kâbil-i icrâ bir sûretde mes'elenin tesviyesine sa'y-i gayret olunması" lüzûmını arz idiyor ve nihâyet birinci mukâvelenin altıncı maddesine tevfîkan Mısır'ın tahliyesine dâir akd-ı mukâvele itmek üzere Sir Drummond Wolf ikinci defʿa İstanbul'a geliyor. [Kanun-ı sânî 1887].

Sadr-ʿazâm Kâmil ve Hâriciye Nâzırı Said Paşalar murahhas taʿyîn olunarak 21 Kanun-ı sânî 1301 [2 Şubat 1887] müzâkerât başlıyor. Kâmil Paşa'nın hâtırâtında hikâye itdiğine nazaran İngiliz murahhası ilk ictimada "İngiliz askeri Mısır'dan çekildiğinde emniyet ve âsâyişi muhâfaza içün Hidiv'in ma'iyyetinde iki tabur Türk askeri bulındırmağa Bâb-ı Âlî müsâʿade **(sayfa 111)** ider mi" diyor. İrtesi günü padişah bu teklifin kabûlini asla câiz görmeyerek "bu asker istibdâl olındıkca yerlerine kâim olanlar da Mısır terbiyesiyle ülfet iderek memleketlerine avdetlerinde burayı beğenmez olacakları ve Mısır'ı vasıf ve hikâye ile sâir ahâlide de o tarafa meyil hâsıl olacağı gibi mütâllaat-ı garibiyede bulunduğundan" murahhaslarımız tarafından Drummond Wolf'a "vilâyâtın muhâfazası mahallî efrâd müstahfazasına muhavvel olduğu cihetle" teklifin kabûl idilemeyeceği zemîninde mehmâ-emken maʿkûl bir cevâb-ı redd viriliyor. İngiliz murahhasının evhâm-ı humâyûnı bi'l-iltizâm kurcalamak istercesine "Hidiv'in Rum ilinden gönüllü Arnavûd askeri tahrîr ve istihdâmına müsâʿade olunup olunamayacağına" dâir ikinci bir suali de memleketde efrâd-ı mükellefenin azalmasını mûcib olur mütâlaası ile kabûl olunmıyor. Bu mukaddemâtdan sonraki esâs mes'eleye girişilince Sir Drummond Wolf İngiltere'nin azîm-i masârif ve fedâkârlıkla vücuda getirdiği bir halk muhâfazası ile mukayyid

kalması zarûrî olduğunı beyân ile Mısır'ı tahliye itdiği takdirde ilerüde bir tehlike-i hâriciye veyâ dâhiliye zuhûrında tekrâr müdâhale itmek hakkını devlet-i metbûaya kabûl itdirerek bir şekl-i ahidiye sokmak istediği gibi tahliye tarihini dahi âsâyiş ve intizâmın iʿâde ve istikrâzına taʿlîk ve Mısır'ın hâl-i bî-tarafiye vazʿını teklif idiyor.

Murahhaslarımız tarafından her şeyden evvel tahliye tarihinin taʿyîni lâzım geleceğine ve baʿdehû husûsât-ı sâirenin müzâkere olunabileceğine dâir serd idilen mütâlaayı redd iderek Mısır'ın bî-taraflığı beyân ile nokta-i nazarında ısrâr eyliyor. Nihâyet İngiltere'nin inde'l-icâb tekrâr hakk-ı müdâhalesi ve Mısır ordusından İngiliz zâbitânın devâm-ı istihdâmı ile bu nevʿi nezâret ve teftîş icrâsı ve Mısır'ın hal-i bî-tarafîye vazʿı[189] [114] husûsında İngiltere tarafından der-miyân olunan tekâlüf baʿzı tahdîdât ve taʿdîlât ile kabûl ve tahliye içün mühlet bir tarafdan altı ay ve diğer cihetden beş seneden tutularak üç sene olarak taʿyîn olunup bu esâslar üzerine mukâvele-i âtîye akd olunuyor:

Birinci madde: Elyevm Mısır'da merʿîyyü'l-icrâ olan fermân-ı hümâyûnlar mukâvele-i hâzıra ile taʿdîl idilmiş bulındıkca ibkâ ve muhâfaza olunmuşdır. **(sayfa 112)** İkinci madde: Hidviyyet, Mısır'a müteallik fermân-ı hümâyûnlarda musarrah arâziyi şâmildir.

Üçüncü madde: Süveyş Kanalı'na âid olub mes'eleyi-i mezkûreye dâir der-dest-i tanzîm bulunan lâyihada tedkîki musammem olmağla beraber hâşiyeye derci münâsib görüldi[190] [115]

---

[189] **Yazarın Dipnotu:** [114] Hâkan-ı sâbıkın bî-tarafî taʿbîrine iʿtirâz üzerine masûniyyet arâzi Sûreté territoriale taʿbîri kullanılıyor.

[190] **Yazarın Dipnotu:** [115] "Hükümet-i seniyye cânibinden Berlin Muʿâhedenâmesi'ni imzâ iden devletler, Süveyş Kanalı'ndan serbestî-i seyr ü sefâini bir kat daha te'mîn maksadına müstenid bir mukâvelenâmeyi tasvîb ve kabûle daʿvet buyrulacağı gibi, bu mukâvelenâmede Süveyş Kanal-ı bahrisinin gerek sulh ü âsâyiş ve gerek muhârebe zamanlarında herkangı devlet sancağını hâmil olur ise olsun, rüsûm-ı muʿayyeneyi îfâ iderek ve elyevm merʿiyyü'l-icrâ bulınan veyâ âid olduğu idâre tarafından ilerüde neşr idilebilecek olan nizâmâta tevfîk hareket iderek, bir denizden diğer denize geçecek bi'l-cümle sefâin-i bahriyye ve ticâriyyeye dâimâ serbest ve açık bulınacağı beyân kılınacakdır. Mukâvele-i mezkûrede düvel-i muazzamanın dahi gerek muhârebe ve gerek sulh ü âsâyiş zamanlarında serbestî-i mürûra îrât-ı halel itmamağı ve kanala âid emvâl ve te'sîsata riʿâyet itmeği taahhüd idecekleri ve kanalın ablukaya asla tâbiʿ olmayacağı ve ne kanalda ve ne de Süveyş ile Portsaid limanlarından iʿtibâren üç mil-i bahrî mesâfe dâhilinde hiçbir gûne hukûk-ı muhârebe ve hareket-i hasmâne icrâ idilmeyeceği ve Mısır'da bulınan düvel-i mümzîye politika me'mûrlarının kanalda mürûr ü ubûrınemniyeti veyâ serbestîsini tehdîd idecek sûretde baʿzı ahvâl zuhûr itdikce mukâvelenâmenin icrâ-yı ahkâmına dikket ve nezâret idecekleri gibi içlerinden biri tarafından daʿvet vukûʿında Bâb-ı Âlî veyâhûd Hidviyyet cânibinden mensûb komiser-i mahsûsânın riyâseti tahtında bi'l-ictimâʿ muhâtarayı mûcib-i ahvâli tahakkuk ve isbât ile beraber Hidviyyet-i Mısriyye tarafından kanalın himâyesini ve serbestî-i mürûr ü ubûrını te'mîne sâlih-i vesâite mürâcaat olınabilmesi içün keyfiyeti Hidviyyet-i müşârün-ileyhâya işʿâr eyleyecekleri ve her halde mukâvelenâmeye lâyıkı vechile riʿâyet idildiğinin

Dördünci madde: Sudan'ın hâl-i iğtişâşı ile Mısır'da vukûât-ı politikiyeden münbaʿis şûriş ve fesâd bir müddet hudûdın emniyeti ve Mısır'ın âsâyiş-i dâhiliyesinin mahfûziyeti içün tedâbîr-i ihtiyâtiye fevka'l-âlde ittihâzına lüzûm gösterebileceğine binâen İngiltere devleti memleketin muhâfazasına ve tensîkât-ı askeriyeye nezâret eyleyecek ve bu niyetle İngiliz askerinden lüzûm göreceği mikdârı Mısır'da bırakub Mısır ordusu üzerinde teftîş-i umûmî icrâsına devâm idecekdir. İngiliz askerinin çekilmesine ve İngiltere devleti tarafından Mısır ordusu üzerinde icrâ olunan her nevʿi nezâretin hitâmına müteallik şerâit-i mukâvele-i hâzırenin beşinci maddesi ahkâmına tevfîkan îfâ idilecekdir **(sayfa 113).**

Beşinci madde: işbu mukâvelenâmenin akdi tarihinden iʿtibâren üç senenin inkızâsında İngiltere hükümeti askerini Mısır'dan çekecektir. Eğer o vakit dâhilen veyâ hâricen muhâtara zuhûrı emr-i tahliyenin te'hîrine lüzûm gösterecek olursa İngiliz askeri bu muhâtaranın izâlesini müteʿâkib derhâl Mısır'dan çekilecek ve işbu emr-i tahliyeden iki sene sonra mârrü'z-zikr dördüncü maddenin şerâit-i mündericesi kâmilen hükümden sâkıt olacakdır. İngiliz askeri çekildiğinde Mısır masûniyet-i arâzi kâʿidesi fevâidinden müstefîd olacak ve mukâvele-i hâzıranın hîn-i tasdîkinde düvel-i muazzama Hıtta-i Mısriyye'nin taarruzdan masûniyetini tasdîk ve te'mîn ider bir senedi aʿzâya daʿvet idibileceklerdir. Sened-i mezkûr mûcibince hiçbir devlet mukâvele-i hâzıraya zeyl olan nizâmnâmede[191] [116] Masrah ahvâl-i müstesnâ olmak üzere hiçbir halde Mısır toprağına asker çıkarmak hakkına hâiz olmayacakdır. Ma'mâfîh hâricen bir taarruz vukûʿnda korkmağa baʿzı sebebler bulunduğu veyâ dâhilen intizâm ve emniyet-i halel-pezîr olduğu veyâ Hidviyyet-i Mısriyye devlet-i metbûʿaya karşu olan vezâifinden veyâ taahhüdât-ı *düveliyesini* icrâdan imtinâʿ eylediği takdirde Hükümet-i Seniyye Mısır'ı askerle işgâl itmek hakkını istiʿmâl eyleyecekdir. İngiltere devleti dahi ahvâl-i meşrûhada Mısır'a asker sevkine

irâe ve isbât itmek maksadıyla senede bir kere akd-ı ictima idecekleri ve mukâvele-i mezkûrenin Hıtta-i Mısriyye'nin müdâfaası ve kanalın emniyeti içün lüzûm görünecek tedâbîre îkâʿ-ı mevâniʿ idemeyeceği ve nihâyetü'l-emr tarafeyn-i muʿâkidiyenin diğer devletler dahi düvel-i mümzîye misüllü mukâvele-i mebhûs anhâya iştirâke daʿvet idecekleri husûslar meşrût bulınacakdır.

[191] **Yazarın Dipnotu:** [116] Mukâveleye merbût nizâmnâme (Réglement) ile:

1.- Herhangi bir sebeble kanalda seyr ü sefâin dûçâr-ı taʿtîl olduğu takdirde Devlet-i Osmaniyye ile İngiltere beyninde akd idilen bu mukâveleye iltihâk iden devletlerin bir denizden diğerine sevk idecekleri asâkiri Mısır arâzisinden geçirmek hakkına hâiz olacakları;

2.- Ma'mâfîh bu gibi ahvâlde askerin süreʿat-ı mümküne ile imrârı ve Mısır toprağında defʿaten bin neferden ziyâde asker bulındırılamaması;

3.- Bu salâhiyeti istiʿmâl idecek devletlerin asker ihrâc olınacağı liman reisine yiğirm, dört sâʿat evvel haber virmeleri, taht-ı karâra alınıyor.

mukâvele-i hâzıra ile me'zûn olub asâkir-i merkûme bu muhâtarâtı defʿ ve bertaraf itmek içün tedâbîr-i lâzıme ittihâz ideceklerdir. İngiliz askeri kumandanları tedâbîr-i mezkûrenin ittihâzında hukûk-ı hükümdârî-i hazret-i pâdişâhiye ibrâzı vâcib olan her dürlü hürmet ve riʿâyet ile hareket eyleyeceklerdir. Gerek asâkir-i Osmaniye ve gerek İngiliz askeri müdâhaleyi istilzâm iden esbâbın indifâʿyla beraber Mısır'dan çekileceklerdir. Baʿzı esbâb-ı mâniʿadan dolayı hükümet-i seniyye Mısır'a asker sevk **(sayfa 114)** itmediği takdirde İngiliz askerinin ikâmeti müddetince kumandanların nezdinde bulınmak üzere bir komiser iʿzâm buyuracakdır. Devletetin her ne vakit Mısır'a asker sevki lüzûmını hissiderler ise keyfiyeti yekdiğerine işʿâr ve işbu mukâvele ahkâmına tevfîkan hareket eyleyeceklerdir.

Altıncı madde: İşbu mukâvele tasdîk olındıkda tarafeyn muʿâkidin keyfiyeti evvel-emirde Berlin Muʿâhedesi'ni imzâ iden devletler ve baʿdehû Hidviyyet-i Mısriyye ile mukâvelât tanzîm veyâ kabûl itmiş olan sâir devletlere bildirilecekdir ve bunları işbu mukâveleye muvâffakatlerini beyân eylemekle daʿvet eyleyeceklerdir.

Yedinci madde: İşbu mukâvelenâme tasdîk olınacak ve tasdîknâmeleri imzâsı tarihinden iʿtibâren bir mâh zarfında ve mümkün ise daha evvel mübâdele idilecekdir. 10-22 Mayıs 1887 – 1303[192] [117].

Aynı tarih ile iki protokol daha tanzîm idiliyor. Birinci protokol ile "Mısır'da ahûd-ı atîkenin ve cârî bulunan örf ve âdâtın ecnebi erbâb-ı cinâyâtı mahâkim-i muhtelitenin dâire-i kazâsı hâricinde bırakarak hükümet-i Mısriyye'nin hükm ü nüfûzını keser ve bu sûretle idâme-i âsâyiş ve intizâmı işkâl ile yalnız yerlilerin değil hatta Mısır'da mukîm ecnebilerin bile menâfʿini haleldâr" eylediğinden bahsle mukâvelenâmenin tarîh-i tasdîkden iʿtibâren bir ay zarfında devleteynin mahâkim-i muhtelite teşkîlâtına dâhil bulunan Avrupa devletlerini tebʿalarının - hâiz bulındıklarının imtiyâzâta riʿâyet idilmek yek-nesak bir sûretde mahalli kavânin ve mahâkimin dâire-i kazâsına idhâl idilmeleri esbâbının tedkîkine daʿvet itmeleri ve kezâ Mısır'da mukîm ecnebilerin memleketde mevzûʿ bulunan tekâlifin mâliyeye bir sûret-i âdilede iştirâk itmeleri lüzûmına dâir düvel-i mezkûre nezdinde teşebbüssâtda bulunılması taht-ı karâra alınıyor.

İkinci protokol ile gene devleteynin Mısır'da emlâk ve dâire-i seniyye ile şimenduferler idâreleri ve Duyûn-ı Umûmîye sandığının hukûk ve salâhiyeti ve ale'l-

[192] **Yazarın Dipnotu:** [117] Mısır'ın tahliyesine dâir muahharen İngiltere ile cereyân-ı müzâkerâta pek az taʿdîlât ile esâs olan bu mukâvelenâmenin Fransızca sûreti lâyihanın nihâyetine îlâve eylemişdir.

umûm umûr-ı mâliye ile matbûʿât ve karantina mesâili hakkında düvel-i muazzama teklîfâtda bulınmaları ve kezâ Mısır tarafından devlet-i metbûʿasına iʿtâ idilmekde bulunan yedi yüz elli bin lira virgü-yı senevîyenin hazine-i **(sayfa 115)** Mısriyye'nin akdem taahhüdâtı olarak kabûl idilmesi husûsında düvel-i muazzama nezdinde teşebbüsâtda bulunılması takarrür idiyor.

Fakat mukâvele mes'elesi bu protokoller ile bî-temeyyüz; gene 22 Mayıs sene 1887 tarihinde "Sir Drummond Wolf" ile Kâmil ve Said paşalar beyninde müttehidü'l-meâl, bir nota teʿâti idilerek "Mısır'dan İngiliz asâkirinin geri alınması husûsında mukâvelede beyân idilen üç senenin inkızâsında Bahr-ı Sefîdde sâhildâr düvel-i muazzamadan bir mukâvele-i mezkûreyi kabûl eylememiş bulunduğu takdirde İngiltere hükümeti bu reddi beşinci bend ile zuhûrı ihtimâli der-pîş idilen bir tehlike-i hâriciye gibi telakki iderek mukâvelenâmenin mevkʿi-i fiile vazʿı esbâbı tekrâr hükümeteyn beyninde bi'l-müzâkere taht-ı karâra alınacakdır[193] [118] kaydı ile Fransa'nın muhâlefet melhûzesinden bi'l-istifâde beşinci bendin ahkâmı İngiltere lehine bir kat daha takyîd idiliyor.

Mukâvelenâmenin tanzîmine müncerr olan ve tarafeyn murahhasları tarafından imzâlanmasını taʿkîb iden müzâkerât esnâsında Mâbeyn, Bâb-ı Âlî ve İstanbul'daki düvel-i muazzama sefâretleri beyninde pek garîb müzâkerât ve entrikalar cereyân idiyor. İttifâk-ı Müselles süferâsı mukâvelenin tasdîkini tavsiye ettikleri halde Rusya ve Fransa sefirleri iʿtirâz idiyorlar. En ziyâde muhâlefet Fransa sefâreti tarafından vukûʿ bularak sefir Montebello tarafından tahliye müddetinin sûret-i katʿiyede üç sene olarak taʿyîni ve İngiltere tarafından tekrâr işgâl hakkının tahliye tarihinden iʿtibâren iki sene müddetle tahdîdî tavsiye olunuyor.

Bunun üzerine hâkan-ı sâbık sadr-ʿazâma mukâvelenâmenin taʿdîline teşebbüs idilmesini emr iderek[194] [119] Haziran 1887 evâilinde Kâmil Paşa hem doğrıdan

---

[193] **Yazarın Dipnotu:** [118] II est entendu que, si à l'expiration des trois ans stipulés dans la convention de ce jour pour le retrait des troupes britanniques de l'Egypte, une des Grandes Puissances méditerranéennes ne l'aurait pas acceptée, le Gonvernement de S. M. Britannique considérerait es refus comme l'apparition d'un danger à l'extérieur prévu par l'art. V de la convention et les moyens d'exécution de la susdite convention seront, de nouveau, débattus et ar étés entre le Gouvernement Impérial Ottoman et le Gouvernement de S. M. Britannique.

[194] **Yazarın Dipnotu:** [119] Mbeynden Sadârete tezkire:

"Mısır Mes'elesine dâir tanzîm olınan mukâvelenâme müsveddesiyle müteferrüʿâtının atibe-i ulyâya arz ve takdîmi hakkında Meclis-i Vükelâda tanzîm olınan mazbatanın bir fıkrasında mücerred Mısır'ın İngiliz askerinden tahliye olınması içün Fransa hükümetinin mukâvele-i mezkûreyi tasdîk itmek niyetinde bulındığı Fransa sefirinin ifâdesinden anlaşıldığı muharrer ve mestûr olmasına mebnî mazbata-i mezkûre üzerine mûcibince İdare-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfetpenâhi şeref-sünûh ve sudûr buyrulmuş ise de tahkikât-ı ahireye nazaran Fransa sefiri mukâvele-i mezkûrenin Fransa hükümeti

doğrıya İngiliz **(sayfa 116)** Murahhasdan ve hem Rüstem Paşa vâsıtasıyla Solsberry'den beşinci maddenin taʿdîlini talebi diyor. Bu esnâda Fransa sefiri boş durmuyor. Zât-ı Şâhâneden mülâkât taleb iderek[195] [120] Fransa'nın mukâveleyi kabûl idemeyeceğini ve taraf-ı şâhâneden âdem-i tasdîk halinde zuhûr idebilecek müşkilâta karşı muʿâvenet ideceğini arz idiyor. Abdülhamid ittifâk-ı müselles süferâsının dahi İngiltere'yi te'yîd ile mukâvelenâme tasdîk olınmadığı takdirde Mısır'da İngiliz işgâlinin istikrâz ideceğini söylediklerinden ve bu sûreçte pek müşkil bir mevkʿide kaldığından bahsle iʿtâ eylediği te'mînâtdan dolayı Montebello'ya teşekkür idüb sadrʿazâmla görüşmek üzere Bâb-ı Âlî'ye gönderiyor[196] [121] Rusya sefiri dahi padişaha karşı "Devlet-i Aliye hukûk-ı saltanatın bir kısmını rızâsıyla İngiltere'ye terk ideceğinden Rusya devleti de tamâmiyyet-i mülkiye-i Osmaniye'nin zâmini sîfâtıyla taahhüdâtından ferâğet ider ve esâsen bir müddetden beri Bâb-ı Âlî Rusya'ya karşı mübâyenet ve zıddiyet göstermekde bulunduğundan bu hal harbe müncerr olur" zemîninde tehdîdkârâne bir lisân kullanıyor[197] [122] **(sayfa 117)** Beşinci maddenin taʿdîli husûsında gerek doğrıdan doğrıya Bâb-ı Âlî ve gerek Londra sefiri Rüstem Paşa vâsıtasıyla vukûʿ bulan mürâcaatlara İngiltere tarafından cevâb-ı redd virilidğinden zât-ı şâhâne 15 Haziran Efrencide İngiltere sefiri Wilyam Wayt ile murahhas-ı fevka'l-âldesi Drummond Wolf'ı Mâbeyne daʿvet iderek Rusya ve Fransa'nın iʿtirâzâtından bahsle beşinci maddenin "Mısır'da iğtişâşât-ı dâhiliye veyâ tehlike-i hâriciye zuhûrı takdirinde hükümet-i Osmaniyye kuvve-i askeriye sevki ile sûriş'i teskîn ve tehlike-i hâriciyeyi defʿ içün lâzım gelen tedâbîre derhâl tevessül idecekdir. Ma'mâfîh vakâyiʿ-

tarafından tasdîk olunacağını îmâ idecek yolda bir gûna ifâdâtında bulunmayub bi'l-ʿakis saltanat-ı seniyye ile sûret-i mütesâviyede İngilizler bi-tekrâr sevk-i askere salâhiyet viren şerâiti hâvî olan mukâvele-i mezkûrenin hükümeti tarafından tasdîkolunacağını evvel ve âhîr serd ve der-miyân eylemiş olduğuna ve mukâvele-i mezkûrenin o cihetle sâir baʿzı mahalleri taʿdîl olınmadıkca Fransa hükümeti tarafından tasdîk olınmayacağını sûret-i resmiyede dahi tahakkuk eylediğine binâen mukâvele-i mezkûrenin bir minvâl-i muharrer menâfiʿ-i devlete muvâfık sûretde taʿdîl içün yarın Sir Drummond Wolf ile görüşülüb müzâkere-i maslahat olınması ve şâyed taʿdîlât-ı mezkûre icrâ kılınmayacak olur ise arz ve takdîm kılınacak tasdîknâmelerin imzâ ve teʿâtisi husûsında tereddüd buyrulmakda olduğu irâde ve beyân buyrulmuş ….. ilh 8 Ramazan 1304 ve 19 Mayıs 1303

[195] **Yazarın Dipnotu:** [120] Mabeyden sadârete 24 Mayıs 1303 tarihli tezkirede Fransa sefirinin makûl taleb eylediğinden bahsle Londra'dan beklediği taʿlîmâtın gelüb gelmediğinin Sir Drummond Wolf'dan istfisârı emr olıunıyor.

[196] **Yazarın Dipnotu:** [121] Hâkan-ı sâbık ihtiyâten Fransa sefiri ile muhâverelerinin bir fezlekesini tanzîm itdiriyor bu husûsa dâir Montebello'nun Fransa hâriciye nezâretine gönderdiği rapora istinâden mâvakkaʿı nakl iden Mösyö Jerl Koşri – Situation Internationale de l'Egypte[196]- sefirin, Mâbeyn kâtibinin fezlekede istiʿmâl itdiği taʿbîrâtın kendisinin fâidesinden daha kutlu olduğunı görüyor ise de çekinir gibi görünmemek içün ses çıkarmadığını" hikâye idiyor.

[197] **Yazarın Dipnotu:** [122] Mâbeynden Sadârete tezkire 22 Ramazan 1304 ve 2 Haziran 13

i sâire haylûletle asker sevkine mâniʿ-i zuhûr idüb muʿâvenete ihtiyâc hissiderse İngiltere'ye mürâcaat idecekdir" sûretinde taʿdîlini teklif idiyor.

İki gün sonra Solsberry'den vârid olan cevâbda "İngiltere Mısır'da iʿâde idilen âsâyiş ve intizâmın taarruzât-ı hâriciye veyâ iğtişâşât-ı dâhiliye ile tehlikeye maʿrûz kalmayacağına kanâat-ı katʿiyye kesb itmedikce Mısır'ı tahliye itmeyecekdir. Mukâvelenâme tasdîk olınsa veyâ olınmasa ve Bahr-ı Sefid'de sâhildâr bir devlet-i muazzama tarafından kabûl idilmese dahi bu karârında sâbit kalacakdır. Ma'mâfîh emniyet-i mebhûseyi istihsâl itmedikce Mısır'ı tahliye itmemekle beraber Bahr-ı Sefid erkânından bir devlet-i muazzamanın âdem-i muvâffakatını Mısır'ın müebbeden işgâlini muhik gösterir bir vesile gibi telakki itmeyeceği gibi müddet-i işgâli mukâvele tasdîk idilmediği takdirde dahi işgâli icâb idebilecek zamandan fazla temdîd itmeyecekdir" dinilerek teklif-i vâkiʿ redd olunuyor.

İngiltere'nin aldığı gayr-i müteellif tavır ve vazʿiyyetin ve gerek Bâb-ı Âlî ve gerek ittifâk- müselles süfarâsı tarafından Mısır üzerinden hukûk-ı Osmaniyye'nin muhâfazasını mukâvelenâmenin tasdîkine muallâk göstermek husûsında vukûʿ bulan beyânât ve mürâcaatların sevkiyle hâkan-ı sâbıkın tebdîl-i fikir itmesinden endişe iden Fransa sefiri 19 Haziran 1887 tarihiyle zât-ı şâhâneye Türkce bir arîza takdîm iderek evvelce senâ-yı mütevellide iʿtâ eylediği te'mînât ve iʿtirâzâtı tekrâr ve hâkan-ı sâbıkın efkâr ve evhâm-ı maʿlûmesini tahrîk idecek bir sûretde idâre-i kelâm idiyor.[198] [123]

[198] **Yazarın Dipnotu:** [123] Fransa sefiri tarafından Sultan Abdulhamid'e takdîm olınub sûreti hazine-i evrâkda bulınan arîzanın tarihi – Sarı Kitâbda münderic tercümesinde olduğu gibi – 19 Haziran 1887 ise de 4-16 Haziran 1303 [24 Ramazan 1304] tarihiyle Mâbeynden sadârete gönderilen bir tezkire-i husûsiyede mezkûr tezkereden bahsidilmiş bulınması şâyân-ı dikkat olub Kâmil ve Said paşaların hâtırâtında mükerreren musiren hikâye itdikleri vechile bu tezkirenin evvelce Mâbeyn erkânından ve Rusya ve Fransa politikası âlet ve mürevviclerinden baʿzı mukarrîbinin – ağleb-i ihtimâl Yusuf Rıza Paşa'nın- vâsıtası ve zât-ı şâhânenin maʿlûmâtı ile tertîb itdirilmiş olması ihtimâli hâtıra getiriyor.

Sûret-i Tezkire:

Cenâb-ı hak-ı lâyezâl şevketlü padişah efendimizi ebede'l-âbâd taht-ı hümâyûnında dâim eyleye maʿrûz-ı bende-i sadâkat-gösterileridir ki

Mısır mukâvelesinin tasdîkinden neş'et idecek halin adem-i kabûlüne Fransa devletince sûret-i katʿiyyede karâr virilmişdir. İşbu mukâvelenin tasdîki takdirinde Fransa devleti Bahr-ı Sefid'de muvâzenenin ibtâliyle ittihâz ideceği misüllü aks-i takdirinde yaʿni zât-ı hazret-i padişahi tarafından mukâvele-i mezkûre tasdîk olınmayacak olur ise şu adem-i tasdîkden her ne olur ise olsun tevellüd idecek netâyicden Fransa devletinin zât-ı hazret-i şâhâneyi vikâye ve te'mîn ideceğine dâir şevketlü efendimiz hazretlerine katʿiyyen ve cezmen te'mînât itası bâbında Fransa devleti tarafından sefir-i bendelerine me'zûniyet virilmişdir. Binâberin zât-ı hazret-i mülûkânede tereddüde mahal kalmayub milel islâmiyenin bu derece azîm-i endişe ve ıztırâbını bihakkın mûcib olan sûret-i tesviyenin adem-i tasadikleriyle milel-i mezkûreye irâs-ı kemâl-i ferâh ve sürûr buyrulacağından mâʿadâ memâlik-i Osmaniye ile Fransa beyninde karnen baʿde karn mevcûd olan i'tilâfın revâbıtı te'yîd ve tahkîm buyurulacakdır. Zâten İngiltere'nin tecâvüzât ve niyyât-ı harisânesine karşu yalnız Fransa'nın bîgarez politikası elyevm memâlik-i Osmaniye'yi vikâye idebilmesine nazaran i'tilâf-ı mezkûrın bekâsı nezd-i

hâkan-ı sâbık mukâvelenin kâbil-i tasdîk bir şekle ifrâğı zımnında Prens **(sayfa 118)** Bismark'ın İngiltere kabinesi nezdinde teşebbüsâtda bulınmasının mümkün olub olmadığını Sefir Raduwiç vâsıtasıyla istimzâc idiyorsa da cevâbı şâfî alınamıyor[199] [124]

Bâb-ı Âlî mukâvelenin tasdîki lâzım geleceği husûsında devr-i sâbıkda nâdir görülen bir sûretde ısrâr iderek bi'l-cümle vükelâ tarafından kabûl ve temhîr idilen 8 Şevval 1304 ve **(sayfa 119)** 17 Haziran 1303 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası ile Fransa ve Rusya sefirleri tarafından alınan tavır ve kullandıkları lisân-ı şedidenin hükümed-i metbûʿalarının niyyâtına muvâfık olmadığının kavviyyen melhûz bulındığuna dâir İttifâk-ı Müselles süferâsının te'mînâtı ve mukâvele tasdîk olınmadığı takdirde böyle bir hareketin İngiltere tarafından Devlet-i Osmaniyye'ye karşu çâr ü nâçâr yeni bir politika ittihâzına mebde-i teşkîl eyleyeceğine ve tasdîk halinde Rusya ve Fransa'nın devlete karşı hiçbir teşebbüsde bulınamayacaklarına dâir Lord Solsberry tarafından Londra sefirine vukûʿ bulan beyânât-ı mühimme arz ve îzâh ve mukâvelenin tasdîki husûsının her halde âdem-i tasdîke müreccih olduğu te'mîn idildikden sonra muhtelifiye olan beşinci maddeyi Osmanlı nokta-i nazarına göre mehmâ-emken takyid idecek bir sûretde Sir Drummond Wolf tarafından muʿakideyn murahhasları beyninde teʿâti idilmek üzere, tanzîm idilen bir nota müsveddesi dahi mazbataya rabt olunarak mukâvelenâmenin tasdîki husûsı müttefikan taht-ı karâra alınıyor. Mısır Mes'elesi'nin bu safha-i mühimmesini mükemmelen telhîs itmek iʿtibâriyle mezkûr mazbata tahşiye idildiği gibi[200][125] **(sayfa 120)** mukâvelenin

---

cenâb-ı şehriyârilerinde daha mûcib menfaat görüleceğinin beyânı te'kîd miyân-i hül'âsa vesile-i hüsne itihhaz kılındı olbabda ve kâffe-i ahvâl de emr ü fermân şevketlu padişah efendimiz hazretlerinindir. 19 Haziran 1887 Mühür

[199] **Yazarın Dipnotu:** [124] Mâbeynden sadârete 8 Haziran 1303 tarihli tezkire de tebdîl-i hava zımnında memleketine gitmek üzere bulundığının sefir Radoviç tarafından selâmlıkda bi'l-vesile zât-ı şâhâneye arz idilmesi üzerine hâkan-ı sâbıkın Almanya'nın muʿâvenetine intizâr eylediğinden bahsle sefirin azîmetini tehir eylemesini taleb itdiği ve irtesi günü baş tercümân Mâbeyne gelerek tarih-i azîmetin iki hafta tehir idildiğini beyân eylediği ve zât-ı şâhânenin istimzâc-ı maʿrûzda bulındığı sadırazama bildiriyor.

[200] **Yazarın Dipnotu:** [125] 8 Şevval 1304 ve 17 Haziran 1303 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası:
Fransa sefirnin arîza-i husûsiyesine ve Rusya sefirinin beyânâtına ve mes'elenin ehemmiyet-i fevka'l-âldesine binâen maslhatın her cihetinin bi'l-müzâkere karârının arzı hakkında şeref-sâdır olan emr ü fermân-ı hümâyûn cenâb-ı hilâfet-penâhi üzerine bu bâbda bir karâr ittihâzından evvel Fransa ve Rusya sefirlerinin beyânât-ı maʿrûzalarının buradaki sefirleri vâsıtasıyla düvel-i muazzamaya teblîğiyle alınacak cevâblar üzerine icâbının bi'l-müzâkere arz-ı atîbe kılınması hakkında meclis-i âcizânemizden takdîm kılınan mazbata ve ol bâbda şeref-imüteʿallik buyrulan irâde-i seniyye üzerine keyfiyet hâriciye nezâretine havâle olınmış idi. Nezâret-i müşârün-ileyhâdan vârid olub sûreti miyâne-i bendegânemizde kıraat olınan tezkirede Fransa ve Rusya sefirlerinin vâkiʿ olan tebligâtı üzerine Almanya sefirinden hükümetinin bu bâbdaki fikir ve mütâlaası istifsâr olundıkda Almanya kabinetosının mezkûr

tasdîki takdirinde tarafeyn murahhasları beyninde teʿâti idilmek üzere Sir Drummond Wolf tarafından tanzîm olunan sûreti – ki evvelce mukâvelenâmenin murahhaslar tarafından imzâlanması münâsebetiyle mübâdele idilüb [118] numerolu hâşiyede

---

mukâvelenin adem-i tasdîki zımnında Fransa ve Rusya ilçilerinin Bâb-ı Âlî'ye karşu tehdîdkârâne istiʿmâl-ı lisân itmiş oldıkları sahih ise hükümet-i metbûʿalarının niyyâtına muvâfık olmadığı iʿtikâdında bulındığını beyâna me'mûr olduğunı ifâde eylediği gibi Avusturya ve İtalya sefirlerinin ifâdâtı dahi müşârün-ileyh Almanya sefirinin beyânâtı dâiresinde bulınmış olmağla beraber İtalya sefiri geçen de Fransız ilçisi ile vâkiʿ olan müsâhabetinden bir girizgâh virildiği takdirde müşârün-ileyhin îkâʿ-ı müşkilatdan ferâgat ideceğini istidlâl eylediğini îlâve itmiş idüğü beyân olındığınan ve Londra sefâret-i seniyyenin mütâlaa olınan telgrafnâmesi tercümesinde dahi Lord Salisbory zikr olunan mukavalenâmenin tasdîkince olan imtinâʿın derece-i vehâmetinden ve bu keyfiyet devleteynin vakiʿ ve haysiyetini drktedâr ideceği cihetle çâr ü naçâr yeni bir politikanın mebde-i hareketi olacağından bahsle bi'l-cümle Avrupa devletlerinin tavır ve hareketine nazaran Rusya hükümeti Devlet-i Aliyye aleyhine hiçbir şeye teşebbüs idemeyeceği gibi düvel-i müşârün-ileyhemin hükümet-i seniyyeyi tervîc ve iltizâm eylemekde müttefikü'l-efkâr olub Fransa dahi ber gûne tehdîdâtı icrâ eylemeğe muktedir olmadığını ve Bâb-ı Âlî'nin menfaati iktizâsından bulınan emr-i tasdîkin karîben icrâ eyleyeceği ümidinde bulındığı ifâde eylediği ve sefâret-i seniyye-i müşârün-ileyhânın diğer telgrafnâmesinde dahi emr-i tasdîk içün muayyen olan müddetin son mühlet olmak üzere temmuz efrencinin üçünci gününe kadar temdîdine müşârün-ileyh tarafından muvâffakkat idildiği muharrer bulınmışdır.

Süferâ-yı müşârün-ileyhemin beyânâtına ve Lord Salisborry'nin ifâdât-ı vâkıasına nazaren mes'ele-i Mısriyye'nin düvel-i muazzamanın cümleten kabûline mazhar olabilecek sûretde bitürülmesi kâbil olamayacağ misüllü bu iş içün bir konferans talebi hakkındaki mülâhaza üzerine dahi müdâvele-i efkâr olınarak müşârün-ileyh Lord'ın siyâk-ı ifâdâtına göre şimdiki halde bir konferans teklifi vukûʿunda İngiltere hükümetinin muvâffakkat itmiyeceği anlaşıldığı gibi bu işin mürevvici olan devletlerin dahi kabûl itmeleri melhûz olmadığına ve bunınla beraber mukâvelenin tasdîkinden sonra vukûʿ bulacak teblîğ üzerine düvel-i muazzama tarafından der-miyân idilecek kuyûd-ı ihtirâziyenin nazar-ı mütâlaaya alınarak anın üzerine bir karâr ittihâzı kâbil olduğu misüllü ilerüde emr-i tahliyenin icrâsı husûsında bir müşkilâta idildiği halde ol vakit bir konferans vâsıtasıyla tesviye-i maslahata çâre bulınması dahi mümkünâtdan bulınmış olduğuna binâen şu mütâlaat üzerine mukâvelenin tasdîki ve adem-i tasdîki bahsinde ez ser-i nev taʿmîk-i efkâr olındıkda mes'ele-i Mısriyye'nin hal-i muallakiyetde terki kâbil olamayacağı gibi mukâvelenin tasdîkineden imtinâʿ olındığı halde bunın İngiltere devletince yeni bir politikanın mebde-i hareketi olacak gâyet vahîm bir muʿâmele add olınacağı müşârün-ileyh Lord Salisborry'nin ifâdâtından müstebân olmasına göre ilerüde Mısır'ın İngiltere himâyesine alınması veyâhûd müstemlekâtına îlâvesi teşebbüsâtının meydâna gelmesi gibi ahvâlin vukûa şâyân-ı temmül ve ictinâb olub bunın mahzûr ve muzırâtı ise müsteğni-i tafsîl olduğu ve mukâvelenin tasdîki takdirinde emr-i tahliyenin şimdiden İngiltere hükümetinin taht-ı taahhüd ve tasdîkine vazʿı gibi te'mînâtı istilzâm ideceği ve adem-i tasdîkden melhûz olan vehâmet ve muzırâta meydân virilmemiş olacağı cihetle mukâvele-i mezkûrın tasdîki lüzûmı bi'l-ittihâd tezekkür olınmış ve buna îlâveten Sir Drummond Wolf tarafından iʿtâ olunub miyâne-i bendegânemizde kıraat olunan nota müsveddesi münderecâtı dahi emr-i tahliyeye dâir İngiltere hükümeti tarafından işbu mukâvele ile alınacak te'mînâta zamîme olacağı cihetle yolında ve münâsib görinerek leffen arz ve takdîm kılınmış ise de emr ü fermân mülhemiyyet-i nişân cenâb-ı şehin-şâhî her ne merkezde şeref-sünûh ve sudûr buyrulur ise isâbet anda olacağı muhât-alem âlî-i ……

8 Şevval 1304 ve 17 Haziran 1303

sûreti münderic bulunan 22 Mayıs 1887 tarihli notayı tefsîr ve ikmâl ve mukâvelenâmenin beşinci maddesi ahkâm-ı muhtelif bahânesi menâfiʿ-i Osmaniye'ye daha muvâfık bir sûret-i sarîhada takyîd ile mezkûr madde ile **(sayfa 121)** İngiltere'nin Mısır üzerinde hukûk-ı metbûʿiyyemize iştirâk eylediğine dâir iʿtirâzâtı bir dereceye kadar bertaraf idilebilecek mâhiyetdedir – âtîye naklidildi.

Nota sûreti: "Şurası mukarrerdir ki mukâvelenâmenin beşinci maddesinde musarrah-ı ahvâle mebnî İngiliz askerinin Mısır'dan tehir-i celbine veyâ ilerüde emr-i tahliyeden sonra oraya bi-tekrâr İngiliz askeri sevkine lüzûm görülecek olur ise asâkir-i mezkûrenin Mısır'da vücûdu hükümet-i seniyye sâdece muʿâvenet kâbilinden olacak ve fermân-ı hümâyûnlar mûcibince hukûk-ı hükümrânî ve şân ü nüfûz-ı hazret-i pâdişâhîye hiçbir vechile tecâvüz veyâ irâs-ı halel itmeyecekdir. Kezâlik şurası mukarrerdir ki ilerüde lüzûmı hissolunur ise mukâvele-i mezkûre tarafeyni âkdin beyninde bi'l-ittifâk taʿdîl olunabilecekdir. Fakat Bahr-ı Sefid'de sâhildâr düvel-i muazzamadan birinin mukâvelenâmeye âdem-i muvâffakatından dolayı beşinci maddenin icrâsınca vukûʿa gelecek tehir-i hukûk-ı hükümrânî-i hazret-i pâdişâhî ile tamâmiyet-i mülkiye-i saltanat-ı seniyyeleri zararına olarak müsâadât-ı mutâlebine mahal virmiyecekdir. El-hâsıl şurası dahi makardır ki devleteyn murahhasları beyninde 22 Mayıs 1887 tarihiyle mübâdele olunan notanın "mukâvele-i mezkûrenin vesâit-i icrâiyyesi ez ser-i nev bi'l-müzâkere karârlaşdırılacakdır ……ilh" gelmeleri ile başlayan son ibâresinin sûret-i tahliyeyi şâmil olması lâzım gelecekdir."

Ma'mâfîh hâkan-ı sâbık mukâveleyi tasdîkden imtinâʿda Mısır kalıyor. Tasdîk lüzûmına dâir Meclis-i Vükelâ mazbatasının takdîminden bir gün sonra Mâbeyn baş kitâbetinden sadârete gönderilen bir tezkirede " Mısır fevka'l-âlde komiseri Muhtar Paşa'dan gelen bir lâyihada[201] [126] tıbk efendimizin emr ü fermân buyurdukları cihetlerin taʿdîli lüzûmı beyân olınmağla beraber mukâvele-i mezkûrenin nikât-ı adîdesine iʿtirâz olunduğu gibi …….Müşârün-ileyhin Mısır'a muvâsalâtından beri İngilizler işe sokulmak istememesiyle tedâbîr-i ıslâhiyeden hiçbir şey yapılmadığı muharrer ……. ve (bu halde) ikinci mukâvelenin tanzîmine nasıl girişilebileceği câ-yı mülâhaza olub bunınla beraber …….Şâyed mukâvele-i âhîre tasdîk buyrulmayacak olur ise Mısır'la beraber Hicâz'ın ve Hıtta-i Yemeniyye'nin dahi elden çıkabilmesi **(sayfa 122)** ihtimâli taraf-ı sâmî-i sadâret-penâhilerinden işrâb buyrulmuş ise de müşârün-ileyh Muhtar Paşa'nın lâyihasında dahi beyân olunduğu üzere mukâvele-i

[201] **Yazarın Dipnotu:** [126] Bu lâyiha dahi Hazine-i Evrâk'da bulınamadı, Yıldız'dan müdevver evrâk miyânında kalmış olması melhûzdır.

âhîre İngilizlerin Mısır'dan çıkacağını te'mîn itmediği cihetle işrâb buyrılan tehlikenin mukâvelenin yapılması ile dahi bertaraf olamayacağı bedîhî ve âşikârdır" denilerek müzâkerâtın ile taʿdîlât matlûbenin istihsâline çalışılması emr olunuyor.

Müzâkerâtın temâdisinden ve kraliçe Viktorya tarafından tasdîk idilen nüsha berây-ı teʿâti İstanbul'a gönderildiği halde elân tasdîk-i şâhânede tereddüd ve taallül idilmesinden dolayı İngiltere izhâr-ı iğbirâr iderek murahhası geri alub müzâkerâtı katʿ ideceğinin ifhâm idiyor. 21 Haziran sene 1303 [3 Temmuz sene 1887] tarihiyle Mâbeynden sadârete gönderilen iki tezkirede Almanya, İtalya ve muahharan Avusturya tercümânlarının birbirini müteʿâkib dâire-i kitâbete gelerek Almanya sefirinin hasebü'l-ihlâs mukâvelenin tasdîkini tavsiye ile mühlet bitdiği takdirde Wolf İstanbul'ı terk ideceğinden evvelce tasdîkin hayırlı olacağını söylediği ve diğer tercümânların aynı sûretle idâre-i kelâm eyledikleri sadr-ʿazâma bildiriliyor; irtesi gün gönderilen diğer bir tezkirede Solsberry'den temdîd-i mühlete sarf-ı mesâi olunması "ve eğer inkızâ-yı müddedden evvel cevâb gelmez ise Mısır mukâvelesine dâir bir tarafa mevzûʿân nezd-i âlîde bulunan evrâk mevzûʿanın tedkîk ve mütâlaasına meydân kalmayacağı cihetle mezkûr zarfın mührü fek olınmaksızın taraf-ı sâmî-i sadâret-penâhîye irsâl buyrularak kâffe-i mes'ûliyetin sadr-ʿazâma bırakılacağı" teblîğ olunuyor. Solsberry mühlet temdîdine râzı olmayarak eğer mukâvelenin tasdîkinden evvel Sir Drummond Wolf İstanbul'dan müfârikkat ider ise Londra'ya mürâcaat idilmesi lâzım geleceğini söylüyor. Bu sırada Sir Drummond Wolf azîmet ideceğinden bahsle müsûl istiyor[202] [127] nihâyet hâkan-ı sâbıkın 15 Temmuz efrencide Almanya sefiri Radoviç ile Sir Drummond Wolf'ı huzûrına kabûl itmesi takarrür iderek tarih-i mezkûr mukalavelenin tasdîki içün son mühlet olarak taʿyîn olunuyor. Yevm-i mevʿûdede **(sayfa 123)** Mösyö Radoviç huzûra kabûl olunuyorsa da mukâvelenin tasdîki husûsında zât-ı şâhâneyi iknâʿ idemiyor. Sir Drummond Wolf Mâbeyne celb olunmıyor ve baʿzı tebligâtda bulınmak üzere nezdine iʿzâm olunan Artin Dadyan Efendi'yi kabûlden imtinâʿ iderek o gice sefâret-i İstasyonri ile hareket idiyor[203]. [128]

[202] **Yazarın Dipnotu:** [127] Mâbeyn tezkiresi 25 Haziran 1303
Bu tezkireden ve evrâk-ı sâireden anlaşıldığına göre zât-ı şâhâne müsûl içün 3-15 Temmuz cumʿa gününü taʿyîn itmesi üzerine Wolf 10 Temmuz Pazar gününden ziyâde kalmasına Solsberry tarafından müsâʿade idilmediğini söylüyorsa da nihâyet 15 Temmuz'a kadar beklemesi takkarrür idiyor.

[203] **Yazarın Dipnotu:** 128] Müzâkerâtın bu sûretle inkıtâʿından sonra Mısır'ın tahliyesini te'mîn ve istihsâl itmek üzere Bâb-ı Âlî tarafından İngiltere'ye müteʿadid defʿalar mürâcaat idilüb hatta müzâkerâta dahi girişiliyor ise de İngiliz hükümeti hiçbir vakit gayr-i musaddak kalan ikinci

Kâmil Paşa hâtırâtında [sahife -20] Fransa ve Rusya sefâretlerinin ezcümle Rusya ikinci tercümânı Maksimof'ın[204] [129] Mâbeyn vâsıtasıyla vukûʿ bulan teşebbüsâtından bahsle "gerçi Fransa sefiri ile Rusya tercümânının bu yoldaki teşebbüsleri ağrâz mahsûsaya mebnî olub müdâhaleye bir gûnâ hakları olmadığından iʿtirâzları var ise resmen Bâb-ı Âlî'ye beyân eylemeleri lâzım geleceği cihetle bu misüllü ilkaât-ı gayr-i resmiyeye havele-i semʿ-i iʿtibâr eylemeyerek esâsen irade-i seniyyelerine binâen tanzîm ve imzâ olunub kraliçe tarafından dahi tasdîk kılınmış olan mukâvelenâmenin tasdîk ve teʿâtisine müsâʿade buyrulması lüzûmı hâkan-ı sâbıka kemâl-i himmetle bi'd-defʿaʿât arz olunmuş ise de Devlet-i Aliye ile İngilter'nin ihtilâf halinde bulınması o zamân menâfiʿ siyâsiyeleri iktizâsından olan devletlerin meclûbları bulunan mukarrebinin telkinâtı ve bâ-husûs zikr olunan mukâvelenâmeyi tasdîk itdirememeği Mösyö Nelidof'a taahhüd iden Yusuf Rıza Paşa'nın en ziyâde müessir olan ilkaâtı maʿrûzât-ı âcizinin te'sîrini selb eylemiştir" diyor[205] [130] **(sayfa 124)**

---

mukavelnâmede taʿyîn olınan şerâiti hukûk-ı Osmaniye'ye daha müsâʿid bir sûretde taʿdîle yanaşmıyor ve ekseriyâ menfaatimize daha az muvâfık takyîdât teklif idiyor. Binâenaleyh ilerüde tarihen sıraları geldikce bahs olınacak müzâkerâta dâir fazla tafsîlât iʿtâsıyla bî-sûd teksîr sevâdeden ictinâb idilecekdir.

[204] **Yazarın Dipnotu:** [129] Maksimof Mâbeyne giderek zât-ı şâhâne tarafından Mısır'da İngiltere'ye hakk-ı iştirâk virildiği takdirde husûl-ı muvâzene içün Rusya'nın dahi Erzurumu işgâl eylem lâzım geleceğini mukarrebine söylemiş; halbuki İngiltere Maksimof'un bu ihtârâtına kesb-i vukûf idince Petersburg sefiri vâsıtasıyla Rusya hâriciye nezâretinden istinzâh-ı madde eylemesi üzerine Rusya hükümetinin öyle şeyden asla haberi olmadığı cevâbı virilmiş. [Kâmil Paşa Hâtırâtı sahife - 20]

[205] **Yazarın Dipnotu:** [130] Tasdîk-i şâhâneye iktirân idemiyen mukâvelenâmenin murahhaslar tarafından tasdîki vesilesiyle dahi Kâmil Paşa: "Mukâvelenâmenin akdini müteʿâkib Fransa sefiri Kont Domontebello bir gün Bâb-ı Âlî'ye geldiğinde İşbu mukâvelenâmenin şerâiti iyi olmadığını beyân eylemsi üzerine inşallah Tunus'ın dahi Fransız askerinden tahliyesi içün yakında kendüsüyle öyle bir mukâvele akdi emelinde olduğumı bi'l-mukâbele sefir-i müşârün-iley ifâde ve bu mükâlemeleri diğer baʿzı süferâya da hikâye eylemişdim. Meğer Almanya sefiri mâcerâ-yı devlet-i metbûʿasına yazmış olduğundan birkaç gün sonra sefir Mösyö Radoviç Prens Bismark'dan almış olduğu taʿlîmât üzerine nezd-i âciziye gelerek – her ne vakit Bâb-ı Âlî Tunus hakkında tasavvurını kuvveden fiile götürecek olur ise teşebbüsâtında devletin müzâheretine iʿtimâd eylemesini – me'mûren teblîğ eylemişdir" diyor.

Sahife – 23 ve 24 Kezâ hâtırâtın 26'ncı sahifesinde mukâvelenâme tasdîk idilmeyerek İngiliz murahhasının İstanbul'dan müfârakkatından sonra 23 Ağustos 1887 tarihiyle Fransa hâriciye nezâretinden İstanbul sefâretine bâ Lord sûreti Bâb-ı Âlî'ye virilmiş olan bir telgrafnâmenin sûret-i mütercimesi münderic bulunıyor.

Sûret-i Tercüme

"Hükümet-i Seniyye'ye şurasını beyâna me'zûnsınız ki eğer meslek-i siyâsiyesini ittifâk-ı düveli dâiresinde kavviyen muhâfaza ider ise bizi her hâl ü kârda kendüsine îfâ-yı muʿâvenete meyyâl bulacakdır. Bilhassa musâlih-i Mısriyye'de tarafımızdan bi'd-defʿaât şerh ve îzâh olınan ve Avrupaca makbûl ve musaddak ferâmîn-i hümâyûnda taʿyîn ve tasrîh buyrıldığı vechile zât-ı şevket-meâb hazret-i pâdişâhînin hükm ü nüfûz-ı hümâyûnları tahtında olarak idâre-i Mısriyye'yi tekrâr Mısır'a virmkden ibâret olan meslek-i siyâsiyesiye tevâfuk idecek bir politika hakkında kemâl-i keremi ile icrâ-yı muʿâvenet eyleyeceğimiz muhakkakdır. Bâb-ı Âlî efkâr ve niyyâtını muntazamen tarafımıza bildirilir

Sir Drummond Wolf'ın İstanbul'dan müfârekatını müteʿâkib hâkan-ı sâbık mukâvelenâmenin ke-en-lem-yekün mi âdd idilmesi veyâhûd mes'ele-i Mısriyye'nin hâl-i hâzırda muhâfazası mı ûlâ olacağını sadr-ʿazâmdan sorması üzerine Kâmil Paşa Mâbeyne takdîm eylediği 8 Temmuz 1303 tarihli bir tezkire ile "İngiltere murahhası ile dört ay cereyân iden mübâhasâtda hukûk-ı saltanat-ı seniyye kuyûd-ı müteʿaddide ile taht-ı te'mîne alınmış idüğünden işbu netâyic-i hâsıla ke-en-lem-yekün hükmünde âdd olunarak yeniden bir mukâvele müzâkeresine girişilmesi halinde netâyic-i mezkûrenin tekrâr istihsâli kâbil olmayacağı meşkûk olmasına nazaran bunların muhâfazası ile zikr olunan mukâvelenâmenin devletce daha nâfiʿ ve Fransa ile Rusya'nın iʿtirâzâtını dâfiʿ bir şekle takrîbi zımnında taʿdîline çalışılması sûreti ûlâ görilür ise de Lord Salisborry cevâb-ı âhîrinde mukâvelenâmenin netice-pezîr olamaması hasebiyle mes'elenin Sir Drummond Wolf'un birinci me'mûriyetinden mukaddemini hâle ricʿat itmesi lâzım geleceği Mısır'da **(sayfa 125)** icrâsını der-uhde eylediği tanzîmâtın itmâmına değin İngiliz askeri Mısır'da kalub bu maksad hâsıl oldıkdan sonra Hıtta-i Mısriyye bilâ mukâvele dahi tahliye olınabileceği beyân kılınmasına göre İngiltere hükümeti mezkûr mukâvelenâmeyi ve bundan mukaddemini ke-en-lem-yekün hükmünde add ile Mısır'ı istediği hâle koymadıkca terk itmemek azminde olduğu anlaşılmasıyla mes'ele-i Mısriyye'yi hâl-i hâzırında muhâfaza itmek dahi gâyetle müşkil olacağı derkârdır" didikden sonra Drummond Wolf'ın Londra'ya avdetinde "mukâvelenâmenin tasdîk buyrulamamasındaki esbâb-ı mâniʿanın ehemmiyetini üslûb-ı hükmiyâne ile İngiltere hükümetine kabûl itdirmeğe bezl-i mesâi olunarak" İngiltere hükümetince ittihâz olunacak politikaya göre tekrâr bir i'tilâf husûline sarf-ı makderet olunması lüzûmını arz idiyor. Ma'mâfîh derhâl tekrâr müzâkerâta girişmege imkân bulunamıyor. Londra sefiri Rüstem Paşa bu husûsa dâir Lord Solsberry'ye mürâcaat idiyorsa da İngiltere başvekili artık müzâkerâta mahal kalmadığı cevâbını viriyor. Bir iki hafta sonra Ağustos'da Gildhol [Guildhall] da îrâd idildiği bir noktada "İngiltere'nin tavır ve vazʿiyyeti icrââtının bir netice-i tabʿiyyesidir. İngiltere tarafından işgâl idildiği vakit Mısır karma karışık idi, Devlet-i Osmaniye ile bir sûret-i tesviye akd itmek istedik, teşebbüsümüz netice-pezîr olmadı. Bu âdem-i muvaffakiyyet bizi bi'l-cümle taahüdâtımızdan kurtardı" ve kezâ o esnâda Londra şehremini tarafından virilmesi muʿtâd olan senevî ziyâfetde "İstanbul

ise ve Fransa'nın hâricinde bir gün taahhüdâta girişmez ise bize güğenebilir." Bu sûret hâriciye dosyalrında bulınamadı.

müzâkerâtının âkibeti İngiltere'nin vezâifini hiçbir sûretle tagyîr itmez" zemînide idâre-i kelâm idiyor. İrtesi gün [11 Ağustos 1887] hâriciye müsteşârı (Ferguson) Avam Kamarası'nda aynı zemînde beyânâtda bulunuyor ve mes'ele bir sene kadar bu mübhem ve müşevveş şekilde kalıyor[206] [131] **(sayfa 126)**

1888'de Süveyş Kanalı'na dâir mukâvelenâmenin derdest-i imzâ bulınması münâsebetiyle[207] [132] sadr-ʿazâm tekrâr Mısır Mes'elesini ele alarak Mâbeyne

[206] **Yazarın Dipnotu:** [131] Bu esnâda Kâmil Paşa hâkan-ı sâbıkı İngiltere'ye karşı emniyet-perverâne bir siyâsete imâle itmeğe çalışıyor; fakkat muvaffak olamıyor. Sadr-ʿazâmın Mehdi avanesinden Osman Zuknâ'nın Sevakin'e taarruzu vesilesiyle oranın taht-ı muhâfazaya alınması lüzûmına ve bi'l-vesile İngiltere'nin Devlet-i Osmaniye'ye karşı ittihâz eylediği siyâsetin esbâb ve sevâikine dâir Mâbeyne takdîm itdiği bir tezkireye cevâben Sultan Abdülhamid'in Sudan ihtilâfı ile Hilâfet ve Arablık mesâili ve İngiltere'nin meslek-i siyâsisi hakkındaki mütâlaatını muhtevi olarak Mâbeynden sadârete gönderilen 13 Kanun-ı evvel 1303 tarihli tezkire şâyân-ı dikkat görülmekle aksâm-ı mühimmesi bervech-i âtî tahşiye idildi.

"Evvel ve âhir defaʿatle beyân buyrıldığı ve hemîşe zuhûr iden delâil ve emârât-ı kaviye ile vüzûha konıldığı üzere Sudan ihtilâfının sebeb-i müstakil ve münferidi devlet ve hilâfet-i muazzama ve saltanat-ı seniyye'ye karşı bir hükümet-i müstakile-i Arabiyye teşkîl idilerek hilâfet-i kübrâ-yı İslâmiyeyi dahi oraya nakl itdirmek fikr-i fâsid-i siyâsiyesi olub gerek erbâb-ı ihtilâl ve gerek bunları zımnen veyâ sarâhaten ve hatta fiʿlen ve maddedten teşvîk ve iğvâ idenler cümleten bu fikri hedef-i maksad ittihâz itmiş ve Hıtta-i Mısriyye'de ve Dersaâdet ile Memâlik-i Mahrûse'nin sâir cihetlerinde dahi bu fikrin hâdim ve mürevvecleri pek çok bulınmış ve İngiltere devletinin âmâl ü niyyât-ı hafiye-i siyâsiyesi ahvâl-i meşrûha ile tamâmen tevâfuk eylediği cihetle mebâdide asla ehemmiyeti olmıyan ve cüz'i bir kuvvetle defʿ ve izâlesi kâbil bulınan ve bilâ tereddüd Arabî isyânının devâmı nazarıyla bakılabilen Sudan ihtilâli bugüne kadar devâm idegelmiş yaʿni devâm idebilmesini te'mîn iden esbâbı her nasılsa istihsâl iderek gitdikce kesb-i kuvvet ü vehâmet itmiş ve elyevm sevâhil-i mü'temenne-i Hicâziye'nin karşusında Bahr-ı Ahmer'e kadar vâsıl olmışdır. İngilizlerin Rusya ve Fransa beyninde politikaca vâkiʿ olan tezâd ve rekâbet üzerine Devlet-i Aliye'yi kendi tarafına meyil itdirememiş olmasından dolayı bizden dilgîr olması bahsine gelince İngiltere devleti her husûsda meşhûd ve mücerreb olduğu üzere evvel bi-evvel ve belki münhasaran kendi menâfiʿni pîş-nazar ehemmiyete alarak dost ve müttefiki olan devletleri her şeyden akdem işbu menâfiʿi te'mîn içün çalışdırmağa sarf-ı mesâʿî idegelmiş olmasına nazaren Devlet-i Aliye'yi şu sen senelerde kemâl-i keremi ve ihtimâm ile kendi tarafına meyil itdirmeğe sarf-ı makderet itmiş olması Rusya ile kendisi beyninde bir muhârebe zuhûrı ihtimâline mübtenî olub halbuki öyle bir muhârebenin zuhûrında Devlet-i Aliye'nin Rusya'ya karîbini ve hudûd-ı memâlik-i mahrûsenin kısm-ı aʿzamının Rusya ile müşâriketi ve Karadeniz limanlarının ve Dersaʿâdet'in bile Rusya'nın Karadeniz limanlarına ve bu limanlarda bulınan kuvvetine karşu bi'n-nisbe hatardan sâlim bulınmaması ve İngiltere devletinden göreceğimiz muʿâvenetin bi'l-mecbûriye ke-en-lem-yekün hükmünde bulınabileceği ve hudânekerde bir mağlûbiyet hâlinde devlet-i ebed-müddet hayâtının bile tehlike-i azîmede bulınacağı ihtimâli ve galebe-i takdirinde bile iktitâf idilecek semerât-ı muzafferiyetin lâ şey' münâsebesinde bulınması ve diğer tarafdan Avusturya, İtalya ve sâir hükümât-ı mugayyirenin muʿâvenetini hiç olmazsa bî-taraflığını te'mîn içün İngiltere devleti tarafından idilecek mevâʿidin hep hükümet-i seniyye hesâbına icrâ olunabileceği ihtimâl-i kaviyyesi ve binâen-aleyh gerek gâlib ve gerek mağlûb Devlet-i Aliye her halde dûçâr-ı zarar ve hasâr-ı külli olacağı kaziyesinin bedâheti ……ilh

[207]**Yazarın Dipnotu:** [132] Süveyş Kanalı'nın 1857 müsâʿadenâmesi ve 1865 fermânı ile vazʿ olınan bî-taraflığı beyne'd-düvel bir muʿâhede ile kesb-i merʿiyyet itmemiş olduğundan İngiltere Mısır'ı işgâl itdikden sonra mes'ele-i mezkûrenin dahi beyne'd-düvel bir mukâveleye rabtına teşebbüs idiliyor. 1885 senesi evâilinde Mısır umûr-ı mâliyesine dâir Londra'da inʿakâd iden konferansın hitâmını müteʿâkib 30 Mart 1885 tarihinde Paris'de Süveyş Kanalı'na dâir akd-ı mukâvele itmek üzere beyne'd-düvel bir

takdîm eylediği 5-17 Eylül 1304-1888 [10 Muharrem sene 1306] tarihli bir tezkirede Hıtta-i Mısriyye'de hukûk-ı mülkiyet-i saltanat **(sayfa 127)** seniyyeyi baʿzı şerâit-i zarûriye ile te'mîn itmek lüzûmından ve bu cihet te'mîn idilemeyerek İngiltere'nin Mısır'da yerleşüb kalmasına mahal bırakıldığı takdirde Süveyş Kanalı'nın serbestî-i istiʿmâline dâir yapılan mukâvelenâmenin hasebü'ş-şürût hükmünden sükûtıyla kanalın zâbıtası da İngiltere'nin yed-i iktidârında kalarak devlet-i müşârün-ileyhânın ledde'l-icâb bu tarîk-i bahriyi Devlet-i Aliye'ye sed idebileceğinden ve bu halde Hıtta-i Hicâziye ile Yemen Velâyeti tehlikede kalacağından ve hatta "İngiltere'nin Mısır'ı bir daha terk itmeyeceğine yakîn hâsıl itdiği takdirde Fransa'nın, kendisi Suriye'yi ve İtalya Trablusgarbı zabt itmek üzere devlet-i müşârün-ileyhamâ ile uyuşmak tarîkine gitmesi ihtimâlinden" bahsle evvelâ Fransa devleti ile İstanbul sefiri vâsıtasıyla müzâkereye girişilüb hükümet-i seniyyenin Mısır mes'elesini İngiltere ile bir sûret-i tesviyeye rabt itmek mecbûriyetinde bulunduğu isbât idildikden sonra Londra sefiri Rüstem Paşa'nın Lord Solsberry ile müzâkereye me'mûr idilmesi münâsib olacağından bahs olındıkdan sonra padişahın nazar-ı tasvîbine iki sûret-i tesviye arz olunuyor:

Birinci sûret-i tesviye: evvelce karârlaşdırıldığı vechile lede'l-hâce Mısır'ın müdâfaʿasına İngiltere'nin muʿâveneti teklifinin kabûli;

İkinci sûret-i tesviye: "İngiltere Bahr-ı Sefidde Akka'nın muhâfazası içün Avusturya ve İtalya devletleri ile akd-ı ittifâk itmiş olduğuna ve Hıtta-i Mısriyye dahi Akdeniz'de vâkiʿ memâlikden biri olmasıyla hıtta-i mezkûrenin her halde müdâfaʿası

konferans ivtimâʿ idiyor ise de İngiltere tarafından: kanaldan serbestî-i mürûr ile civârında harekât-ı harbiyenin menûʿatı ve memer-i bahriyenin masûniyeti esâslarını vazʿ itmek ve fakkat kanalın emr-i müdâfaasını Mısır'a ve binâen-aleyh dolayısıyla kendisine tevfîz itdirerek kanala tamâmıyla hâkim olmak; Fransa tarafından ise kanalın emr-i himâyesinin alâkadâr devletlerin murahhaslarından ve maʿiyetlerindeki istasyonlar kumandalarından mürekkeb bir komisyona havâle idilmesi zemîninde vukûʿ bulan tekliflerin te'lîfi mümkün olmayarak on altı ictimâʿdan sonra İngiltere ve Fransa beyninde bi'l-müzâkere esâslar taht-ı karâra alından sonra ictimâʿa daʿvet olınmak üzere konferans dağılıyor. Fransa ile İngiltere arasında müzâkerât teşrîn-i evvel 1887'ye kadar iki buçuk sene devâm idüb 1888 evâilinde diğer devletler ve Bâb-ı Âlî ile müzâkereye girişilüb ittifâk-ârâ istihsâl idildikden sonra nihâyet 20 Kanun-ı evvel 1888'de İstanbul'da Süveyş Kanalı'ndan serbestî-i mürûra dâir elân merʿî bulınan mukâvelenâme imzâlanıyor ki bilhassa umûr-ı Mısriyye'ye dâir tanzîm idilen bu lâyihanın hitâmını müteʿâkib Süveyş Kanalı'na dâir tanzîmi musammem bulınan lâyihada bir tafsîl arz idilecekdir.

İngilterece mukarrer bulunduğuna binâen devlet-i müşârün-ileyhâ Mısır'ı bilâ şart terk itmek üzere devlet-i Aliye'nin şerâit-i nâfia ile ittifâk-ı mezkûre duhûli; **(sayfa 128)**

Mâbeynin irtesi günkü tarihli tezkire-i cevâbiyesinde birinci sûret-i tesviye göre "İngiltere'nin hukûk-ı mukaddese-i saltanat-ı seniyyeye teşrîki maddesinin âlem-i islâmiyete karşu velini'met benim temiz hilâfet-simât efendimiz hazretlerini müşkil bir mevki'de bulındıracağı" ve ikinci sûret-i tesviye intihâb idilerek ittifâk-ı mebhûse girildiği takdirde Fransa ve Rusya'nın aleyhimize da'vet idilmiş olacakları ve binâen-aleyh Devlet-i Aliye içün en hayırlu meslek bu güne kadar olduğu gibi sertbestî-i hareketini muhâfaza ile ilerüde bir muhârebe zuhûrında kangı tarafda bulınmağı menfa'atine muvâfık görür ise o cihete meyil ve iltihâk itmekden ibâret olduğu mukaddimesinden sonra ma'mâfîh ittifâk-ı mezkûre şimdiden iltihâk halinde memâlik-i mahrûse-i şâhânenin Rusya ve Fransa'ya karşu hal-i muhâtıradan sûretle muhâfaza olınabileceği ve Devlet-i Aliye'nin ne şartla ve ne gibi menâfi' mukâbilinde dâhil-i ittîfâk olacağı husûsında Kâmil Paşa'nın mütâlaâtı soruluyor. Sadr-'azâm hâkan-ı sâbıkın i'tirâzâtını cerh ve ibtâl itmek üzere cevâben takdîm eylediği 13 Muharrem 1306 ve 8 Eylül 1304[208] [133] tarihli tezkirede birinci i'tirâza cevâben "mukaddemâ İngiltere'nin iktisâb-ı mu'âveneti zımnında Kıbrıs ceziresinin idâresi bile hasebü'l-icâb devlet-i müşârün-ileyhâya teslîm olunarak ol bâbda akd olunan mukâvele dâ'î-i i'tirâz olmadığına nazaran şimdi İngiltere'nin Mısır'da fi'len vâki' olan iştirâkinin âtîde lede'l-icâb kabûl-i mu'âvenet kaydına tahvîliyle Mısır'ın İngiliz askerinden tahliyesinin cümle indinde mûcib-i şükrân olması lâzım geleceğini" söyledikden sonra Mısır'ın bilâ şart tahliyesini te'mîn itmek üzere Bahr-ı Sefid muvâzenesi ittîfâkına duhûl bahsine nakl-i kelâm iderek dâhil-i ittîfâk olan devletlerin en küçüğü olan italya'nın bile ba'zı mu'âmelât-ı ser-keşâneye karşı Fransa tarafından bir şey yapılmadığı görüldüğü halde Devlet-i Aliye'nin dahi dâhil-i ittîfâk olması ile bir kat daha kesb-i kuvvet idecek böyle bir hey'et-i ittîfâkiye karşusında Fransa'nın memâlik-i Osmaniyye'nin hiçbir noktasına taarruz idemeyeceğini, Rusya'nın dahi bi'z-zât aleyhine olarak akd olunan Kıbrıs Mu'âhedesine karşı bile bir şey yapamadığı nazar-ı itibâre alındığı takdirde Bahr-ı Sefid ittîfâkına duhûlümüz takdirinde bi'l-akis İngiltere'nin rekâbetini tahrik maksadıyla bize karşı bir kat daha müessir-i meveddet

[208] **Yazarın Dipnotu:** [133] Kâmil Paşa'nın hâtırâtında bu tezkirenin tarihi eylül birine sehven 8 Kanun-ı evvel 1304 gösterilmişdir.

ibrâzına mecbûr kalacağını beyân ve te'mîn ile şerâit-i ittîfâka dâir şu sûretle beyân-ı mütâlaa eyliyor **(sayfa 129) :**

"Şart-ı İttîfâk-ı Bahr-ı Sefidde istatükonun muhâfazasına mebnî olduğundan düvel-i müttefikeden her biri diğerinin Akdenizde kâin memâlikine taarruz itmemek ve âher bir devleti tecâvüz itdirmemek dimek olub Devlet-i Aliye bu ittîfâka dâhil olmak istediğinde bir vakt-i muayenede Mısır'ın İngiliz askerinden tahliyesi şartından başka Tunus ile Cezayir hakkında baʿzı kuyûd der-miyân olunması lâzım geleceği bedîhîdir. Bu ittîfâkın menâfʿî cihetine nakl-i mütâlaa olınınca Mısır'ın hal-i sâbıkına ircâʿından başka Yunanistan'ın Girid ile Yanya'ya tecâvüzü ve Avusturya'nın Selanik'e imtidâdı ve İtalya'nın Arnavudluk ile Trablusgarb'a taaruzı ve Fransa'nın Suriye'yi istilâsı ve umûr-ı mâliyemize düvel-i ecnebiyenin müdâhalesi endişeleri bertaraf olmağla beraber dâhil-i memâlik-i şâhânede bu devletlerin tesvîlâtından münbaʿis ve muhil-i âsâyiş hâlât ve müşkilâtın indifâʿıyla daha az masrafla idâre-i memlekete imkân hâsıl iderek Devlet-i Aliye'nin tezyîd-i kuvvet ve miknete fırsat-yâb olması muhasenâtına mukâbil düvel-i müttefikanın umûr-ı dâhiliyemizin ıslâhâtına dâir baʿzı vesâyâda bulınmaları ihtimâli dahi vârid olub maʿhazâ düvel-i müşârün-ileyhemden her biri kendi memleketinde ne vechile müstakil ve hürriyet hareketini muhâfız ise Devlet-i Aliye'nin ol vechile istiklâli şartı muhâfaza olınabileceğinden mârrü'z-zikr ittîfâka iltihâk lüzûmı tahakkuk ider ise o halde işin her ciheti devletce tedkîk idileceği bedîhîdir."

Tezkirenin hâtimesinde İngiltere sefiriyle vukûʿ bulan musâhabetde devlet-i metbûʿasının Mısır'a dâir tekrâr İstanbul'da müzâkerâta meyyâl olmadığı anlaşıldığından mes'eleye Londra sefiri Rüstem Paşa'nın me'mûr idilmesi münâsib olacağı arz olunuyor.

Efkâr-ı şâhâneye göre devlet içün eslem-i tarîk hiçbir zümre-i düveliyeye iltihâk itmeyerek fırsata intizâr eylemek lâzım geldiği evvelce ihtâr idildiği halde sadr-ʿazâman Bahr-ı Sefid muvâzenesi ittîfâkına duhûli tervîc itmesi ve "umûr-ı dâhiliyenin ıslâhâtına dâir düvel-i müttefike tarafından baʿzı vesâyâda bulınılması" ihtimâli hâkan-ı sâbıkı igzâb ve evhâmını tahrîk iderek aynı günde Mâbeynden baʿzı nukâtın istizâhı şeklinde şiddetli bir tekdîrnâme geliyor[209] [134] **(sayfa 130)**

[209] **Yazarın Dipnotu:** [134] Kâmil Paşa'nın hâtırâtına derce lüzûm görmediği Mâbeyn tezkiresi sûreti: "Mısır Mes'elesi hakkında İngiltere sefiri Sir Vayt ile cereyân iden mükâleme hülâsasının bi't-tezkire-i husûsiye arz-ı atebe-i ulyâ kılınması ve Bahr-ı Sefidde istatükonun muhâfazası maksadıyla münʿakid olan düvel-i sülüse ittîfâkına Devlet-i Aliye'nin iltihâkı menâfiʿnden dahi bahs buyrulması üzerine Devlet-i Aliye'nin ittîfâk-ı mezkûre ne Şartla ve ne gibi menâfiʿ mukâbilinde iltihâk ideceğine dâir

Bi't-tabiʿ bunın üzerine Bahr-ı Sefid ittîfâkına duhûl tasavvrundan sarf-ı nazar idilerek İstanbul'da Süveyş Kanalına dâir derdest-i akd bulunan mukâvelenin imzâlanmasını müteʿâkib Mes'ele-i Mısriyye'ye dâir "Saltanat-ı Seniyye'nin menâfiʿ ve ârzûsına muvâfık ve İngiltere devletinin kabûl ve muvâffakatına sâlih bir sûret-i tesviye taʿdîliyle hâzırlanarak Londra sefâret-i seniyyesinin müzâkerâta me'mûr idilmesi takarrür idiyor[210] [135] ise de fiʿliyâta geçilemiyor. Nihâyet sadr-ʿazâm tarafından mes'ele-i Mısriyye'nin tesviyesine teşebbüs idilmediği takdirde istiʿfâsının kabûl idilmesine dâir doğrıdan doğrıya padişaha takdîm olunan bir arîza üzerine[211]

mülâlaa-i mahsûse-i sadâret-penâhilerinin arzı 11 Muharrem 1306 tarihli tezkire-i husûsiye-i kemteri ile teblîği olınan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhi iktizâ-yı hükümet ihtvâsından olmasına mebnî ol bâbda baʿzı mütâlaâtı hâvî takdîm buyrılan 13 Muharrem 1306 tarihli muhtıra-i aliye-i fehîmâneleri meşmûl lâhze-i dakkayık-ı ifâza-i cenâb-ı mülkdârî olmuşdur. Muhtıranın şart-ı ittîfâka dâir fıkrasında ve Devlet-i Aliye'nin bu ittîfâka dâhil olmak istediğinden bir vakt-i muayyende Mısır'ın İngiliz askerinden tahliyesi şartından başka Tunus ile Cezayir hakkında baʿzı kuyûd der-miyân olınması lâzım geleceği ve ittîfâkın menâfiʿi bahsinde dahi Devlet-i Aliyece bu ittîfâka iltihâkdan hâsıl olacak muhâsenâta mukâbil düvel-i müttefikenin umûr-ı dâhiliyemizin ıslâhâtına dâir baʿzı vesâyâda bulınmaları ihtimâli vârid-i hâtır olduğu muharrer olun ancak Tunus ile Cezayir hakkında der-miyân olınması lâzım gelen kuyûdın neden ibâret olması iktizâ ideceği ve Kıbrıs Muʿâhedenâmesi ahkâmıyla Goşan"ın mektûbu mündercâtından ve şimdiye kadar vukûʿ bulan sâir tebligât ve beyânâtdan istidlâl ve istinbât olındığına göre baʿzı devletlerin Devlet-i Aliye'nin umûr-ı dâhiliyesince ârzû itdikleri ıslâhât Arnavudluk'da prensibote teşekkül idilmek ve Rumili'ye otonomi virilmek ve Anadolu ve Arabistânda Girid ceziresi gibi baʿzı imtiyâzât ve müsâʿadât ile idâre olunur bikaç büyük vilâyet teşkîl olınmak ve bunların her birinde ayrı ayrı birer meclis-i mebʿûsân teşkîl olınub cümlesinin merciʿî olarak pâ-yı taht-ı saltanat-ı seniyyede dahi bir meclis-i umûmî güşâd olınmak husûsâtından ibâret olmasıyla ittîfâk-ı müselles-i mezkûre iltihâk hâlinde düvel-i müttefikanın tavsiye itmeleri muhtemel olan ıslâhât-ı dâhiliye dahi bunlardan mı ibâret olacağı yoksa başka şeyler mi idüğü tasrîh buyrulmamış olub halbuki zât-ı sâmî-i sadâret-penâhilerince Devlet-i Aliye içün hayırlu görünen ittîfâk-ı mezkûrın şerâit ve menâfiʿi ve cihât-ı sâiresi elbette bi'l-etrâf tedkîk ve teemmül buyrılmış olacağı cihetle gerek Tunus ve Cezayir hakkında der-miyân olınması lâzım gelen kuyûda gerek- düvel-i müttefike tarafından tavsiye olunmsı melhûz olan ıslahât-ı dâhiliye mâhiyet ve eşkâline dâir bir fikir ve mülâhaza hâsıl idilmiş olması tabîʿi bulındığından bunlar mevzuhan arz-ı atebe-i ulyâ ……kılınması ilh 13 Muharrem 1306 ve 8 Eylül 1304

[210] **Yazarın Dipnotu:** [135] Sadâretden Mâbeyne arîza-i husûsa 14 Muharrem 1306 ve 19 Eylül 1304

[211] [136] Mezkûr istiʿfânâmenin nikât esâsiyesi bervech-i âtîdir:

"Hey'et-i İdarenin hilâfgîr-ânı bed-gânın umûr-ı idâreye müdâhalâtı ekseriyâ musâlih-i hükümet-i seniyyeyi taʿtîl ve sektedâr ve bâ husûs mesâil-i siyâsiyede izâe-i hukûka bâdî olacak mertebe-i devleti ızrâr itmekde olarak bu halin mes'ûliyeti ise anlara değil vükelâ kullarına ve ale'l-husûs abd-i memlûk-ı şâhânelerine râciʿ olacağından endişe-i mes'ûliyet …….Arz-ı hakâyık-ı hâle mecbûriyet virmişdir. Umûr-ı mâliyye ve mülkiyenin müşkilâtından başka en ziyâde bâdî-i itʿâb fikr ü ıztırâb olan madde Mısır mes'elesi olub…… İngiltere'nin Mısır'ı taht-ı işgâl-ı askeriyesine alması her ne maksada mebnî olur ise olsun ……. Cezayir ile Tunus gibi Mısır dahi bir aralık Fransa tarafından zabt olınarak …bir gâile zamanında Süveyş Kanalının seddi ihtimâli gibi muhâzire mahal kalmamak içün Mısır'ın her halde taarruzâtdan masûniyeti zımnında lede'l-hâce Devlet-i Aliye'ye fiʿlen muʿâvenete me'zûn olması şartıyla askerinin bir müddet-i muayene zarfında Mısır'dan çekilmesine İngiliz hükümeti muvâfakkat itmiş ……. Ve bir mukâvelenâme dahi tanzîm ve imzâ idilmişken zikr olınan mukâvelenâmenin Mısır'dan tamâmen katʿ-ı alâka idilmesini istilzâm ideceği zemîninde efkâr-ı şâhâneye ilkâ olınan

[136] **(sayfa 131)** Londra sefâret-i seniyyesi vâsıtasıyla müzâkerâta teşebbüs idiliyor. Lord Solsberry tahliye içün ya İngiltere'nin Mısır'da vazifesini ikmâl itdikden sonra bilâ mukâvele çekilmesi veyâhûd bi'l-mukâvele tekrâr asker sevkine me'zûn olması ve bu takdirde devletlerin istihsâl-ı muvâfakatları şıklarını teklif idiyor. Kâmil Paşa İngiliz askerinin bilâ şart Mısır'da bekâsına râzı olmakdan ise lede'l-icâb tekrâr asker sevk olınabilmesi şartına Fransa'nın muvâfakat idebileceği ve mukâveleye muvâfakat şartının yalnız Bahr-ı Sefidde sâhildâr devletlere hasriyle Rusya'nın istihsâl-ı muvâfakatına lüzûm bırakılmaması mütâlaası ile akd-ı mukâvele idilmesi **(sayfa 132)** ve hatta Fransa'nın muvâfakatı istihsâl olınamasa bile emr-i tahliyeye dâir ilerüde karâr virilmek üzere hukûk-ı hâkimiyet-i Osmaniye'nin bir mukâvele ile te'yîdini ehven-i şer görüyor[212] [137] ve bu esâslara müsteniden Bâb-ı Âlî'ce bir iki mukâvele projesi tanzîm olunub Rüstem Paşa'ya gönderiliyor[213] [138]

İkinci, Wolf mukâvelenâmesine müsteniden tanzîm olunan bu yeni projede bi't-tabiʿ birinci mukâvelenin Süveşy Kanalına âid bulunan üçüncü bendi – muahharan mezkûr mes'eleye dâir İstanbul'da akd-ı mukâvele idildiği cihetle – ve kezâ mukâvelenâmeye devletlerin muvâfakatı şartı hazf idiliyor, tahliye içün birinci mukâvelede taʿyîn olunan üç sene müddet geçmiş olduğundan yeniden bir sene müddet taʿyîn olunduğu gibi inde'l-îcâb İngiltere'ye Mısır umûrında devlet-i

---

mütâlaât ile tasdîkden imtinâʿ buyrılmış ve elân bu hüküm efkâr-ı şâhânede bâkî bulınmış olduğu gibi İngiltere'nin muvâfakkatını hâsıl idecek yolda diğer bir mukâvele tanzîmi dahi mümkün olmamış olduğundan ……. vâkıʿâ birinci mukâvelenâmenin bilâ teʿâti reddinden dolayı İngiltere izhâr-ı iğbirâr itmemiş ise ……. bu revşle hükümet-i Mısriye'ye müstakbelde kesb-i istiklâl itdirerek Mısır'ın taarruzâtdan masûniyetini mutazammın olub bizce dirîg olınan mukâvelenin Mısır hükümdârıyla akdi sadedeinde bulınması mülâhazâtı abd-i melûklerine bâis-i endişe olub bu haller vukûʿunda Hicâz ile Yemen kıtaʿât-ı mukaddemesi gâyet muhâtirede bulınacağı gibi Bulgaristan'nın dahi Makedonya ile berbaer kesb-i istiklâl itmesini müstelzim ve o halde hasetü'l-muvâzene Rumilinin aksâm-ı sâiresinin dahi inkısâmını mûcib olur. Eğerçi Mısır meslesinin yeniden müzâkeresine İngiltere hükümeti imâle ile mukaddemini esâs dâiresinde bile bir mukâvele akdi evvelki kadar âsân değil ise de yine imkân tahtında olub fakkat mukaddemâ tanzîm olınan mukâvele hakkındaki hükm-i şâhâne bâkî oldıkca o esâsa göre İngiltere hükümetine diğer bir mukâvelenâme kabûl itdirmekde kulları âciz bulındığım cihetle …...bend-gân-ı şâhâneden her kim bilâ şart Mısır'ın İngiltere askerinden tahliyesini mutazammın bir mukâvelenâme akdine İngiltere hükümetini imâleye muktedir olur ise …...îcâb-ı halin icrâsına müsâʿade-i Hazret-i Hilâfet-penâhilerinin şâyân buyrulması

22 Temmuz 1305 (3 Ağustos 1889)

[212] **Yazarın Dipnotu:** [137] Sadâretden Mâbeyn başkitâbetine tezkire-i hususiye 20 Ramazan 1307 ve 27 Nisan 1306 [9 Mayıs 1890]

[213] **Yazarın Dipnotu:** [138] Hâriciyeden Londra sefâret-i seniyyesine tahrîrât 30 Mart 1890 numero 96599/48

metbûʿaya maddeten muʿâvenet itmek hakkı – Devlet-i Aliye asker sevk idemediği takdirde kaydıyle – iʿtâ olunuyor.

Lord Solsberry evvelâ teklifimizi hüsn-i kabûl iderek Mısır'da vücûda getirilen eserin muhâfazası lüzûmından ve halbuki bu yeni mukâvelede Wolf mukâvelenâmesindeki kuyûd ve zammânın bile tahfîf idildiğinden ve İtalya ile Fransa Trablusgarb'a göz dikdikleri gibi Fransa tarafından (Bizerte) tahkîm idilerek ahvâlin kesb-i vehâmer eylediğinden bahsle Bâb-ı Âlî tarafından yeni projede meskût bırakılan "düvel-i muazzamanın muvâfakatları" şartının tekrâr idhâli ve İngiltere tarafından Mısır'a asker sevkinin hükümet-i seniyyenin taleb ve muvâfakatına taʿlîk idilmesi şartının tayy idilmesini ve bu noktalar tavazzuh itdiği takdirde müzâkerâta devâm olınabileceğini söylüyor[214] [139].

Bâb-ı Âlî Fransa sefiri Montebello'nun dahi fikrini alarak tekrâr asker sevkine **(sayfa 133)** lüzûm görüldüğü takdirde muvâfakat-ı tarafeyn ile hareket idileceği ve fakat müstaʿcel ahvâlde Bâb-ı Âlî'nin cevâbı te'hîr itdiği takdirde cevâb vürûdına intizâren İngiltere hükümeti kendisini tedâbîr-i lâzıma ittihâzına salâhiyatdâr add ideceği ve fakat bu sûretle İngiltere'ye bahş olınacak hakk-ı müdâhalenin – bi'l-müzâkere taʿyîn idilecek – bir müddet-i mahdûdeye hasrî" zemîninde bir teklif-i mütekâbilde bulunuyor. Solsberry mes'eleyi tedkîk ideceğini ve ehemmiyet-i mahsûsâsına mebnî baʿdemâ tahrîren müzâkere idilmesi tarafdârı olduğunı söylüyor[215] [140]

Nezâret-i celile dosyalarında bu noktada bir hayli noksânlar bulınmakla beraber sadâret evrâkından anlaşıldığına göre teklif-i mütekâbil İngiltere tarafından kabûl olınmıyor. Mısır'a asker sevkine me'zûn olması ve mukâveleye devletlerin muvâkat itmeleri şartının istihsâlinde ısrâr idiyor. Bunun üzerine sadr-ʿazâm padişaha takdîm eylediği 3 Safer 1308 ve 6 Eylül 1306 tarihli arîza-i husûsiyede bir hafta evvel [28 Ağustos 1306] Rusya maslahatgüzârı ile bir muhâveresini nakl ile devlet-i

[214] **Yazarın Dipnotu:** [139] Londra sefâret-i seniyyesinden Hâriciyeye tahrîrât 30 Nisan 1890 numero 13809/53
Lord Solsberry vazʿiyyet-i düveliyeye dâir mütâlaât-ı maʿrûzasından başka İngiltere'nin efkâr-ı umûmîyesinde dahi muahharen Mısır mes'elesi hakkında tahvîlât-ı mühimme vukûʿ buldığı ve mesela evvelce Gladston ve Çemberlin tahliye tarafdârı oldıkları halde muahharen Mısır'a giden Çemberlin'in vücûda getirilen asâr ve netâyici gördükden sonra tebdîl-i fikir iderek tahliyeye muʿârız bulındığını ve hatta temâsa geldiği Mısırlıların bile İngiltere tarafından tahliyenin Mısır'ın muceb-i harâbiyesi olacağı fikrinde oldıklarını îlâve itmiş.

[215] **Yazarın Dipnotu:** [140] Londra sefâret-i seniyyesinden hâriciyeye 28 Haziran 1890 numero 12382/152

mezkûrenin Mısır'ın istihsâline muʿâvenet değil bu vesile ile devletin mukâsemesini düşünmekde olduğundan o cihetden imdâd ümidi beyhûde olduğundan ve vaktiyle Wolf mukâvelesinin teʿâtisini menʿe çalışdığı sırada her vechile muʿâvenet vaad iden Fransa sefirinin İngiltere'nin cevâb-ı âhîrinden sonra Mısır meslesine dâir nahse girişmekden ictinâb eylemekde olmasına nazaran o devletin dahi İngiltere ile sûret-i âherle uyuşmak mecbûriyetinde kaldığı[216] [141] mahsûs bulunduğundan bahsle "mâdem ki İngiltere hükümeti Devlet-i Aliye ile diğer bir mukavelnâmenin tanzîmi müzâkeresine girişmeği Mısır'dan İngiliz askeri çekildikden sonra matken mine'l-evkât İngiltere'ce yine asker sevkine lüzûm görüldüğü takdirde hükümet-i müşârün-ileyhânın buna me'zûn olması şartıyla **(sayfa 134)** şimdiden devletlerin istihsâl-ı muvâfakatlarına taʿlîk ve bu hâsıl olmadıkca Mısır muavenet-i hâriciyeye muhtâc olmaksızın kendi istiklâlini muhâfazaya kesb-i iktidâr idinceye değin Mısır'dan askerini çekmeyeceğini beyân ve tasrîh itmişdir." Bu halde mes'eleyi meskûtʿ anhu bırakub Mısır'ın istiklâle yol almasına ve İngiltere'nin Rusya ve Fransa ile uyuşmasına meydân virmeyüb ya bi'l-cümle devletlerin veyâhûd yalnız Bahr- Sefidde sâhildâr devletler şartının ibkâsı halinde Fransa'nın muvâfakatını istihsâle muvaffakiyyet hâsılı olduğu takdirde Mısır'ın tahlisyesine ve bu cihet mümkün olmadığı takdirde emr-i tahliyeye vakt-i merhûnında Devlet-i Aliye ile İngiltere beyninde bi'l-ittîfâk karâr virilmek kaydıyla Mısır üzerinde hukûk-ı hükümrâni-i padişahiyi te'mîn idecek şerâitle bir mukâvele akdine teşebbüs idilmesi lüzûmını arz idiyor; ve padişahın efkâr-ı maʿlûmesinde ısrârı üzerine bir ay sonra 11 Teşrîn-i evvel 1306 tarihli diğer bir arîza-i husûsiye ile marazi-i âlî dâiresinde bir mukâvele akdi husûsında sebkat iden muvaffakiyetsizliklerden mes'ûl olan Fransa hükümetinin tavsîtine çalışılmasını teklif idiyor.[217] [142]**(sayfa 135)**

---

[216] **Yazarın Dipnotu:** [141] Madagaskar'ın istiklâline mütekâbilen riʿâyet ideceklerine dâir 1865 tarihinde İngiltere ve Fransa beyninde akd-ı mukâvele idilmiş bulındığı halde İngiltere Mısır'a müstevli oldıkdan sonra 1883-1885'de Fransa tarafından Madagaskar hükümetinin münâsebât-ı hâriciyesinin cebren der-uhde idilmesine ve nihâyet 1890'da zâhiren Zengibar işlerine dâir bir i'tilâf ve fakkat hakikatde Mısır mes'elesinde Fransa'nın muhâlefet ve iʿtirâzâtını tahfîf itmek üzere – Fransa'nın Madagaskar üzerinde ve resmen himâyet vazʿ itmesine muvâfakkat idiyor. Heligoland adasının İngiltere tarafından Almanya'ya terki dahi aynı seneye musâdefdir.

[217] **Yazarın Dipnotu:** [142] Arîza-i mebhûsenin baʿzı nikâtı şâyân-ı dikkat olub Kâmil Paşa İngiltere içün Mısır mes'elesini Süveyş Kanalı mes'elesi dimek olduğunı ve binâen-aleyh Hindistan'ın başlıca tarîk- muvâsalâtı olan kanalın başka ellere düşmemesine İngiltere'nin muvâfakkat idemeyeceğini ve mütâlaa ile Mısır'a tekrâr asker sevk itmek hakkını istihsâl ve bu hakkı devletlere tasdîk itdirmek talebinde ısrâr eylediğini izâhdan sonra:

Mebhûs anhu olan şartın kabûlünde tereddüd olınmasından dolayı Lord Salsberry'nin bu defʿaki cevâbında "İngiltere vukûʿât ile kendüsine tahmîl idilmiş bir vazife ile mükellefdir. Bu vazife kısmen

Padişah mes'elenin bir encümen-i mahsûsada tedkîkini vaʿd iderek mes'eleyi sürencemde bırakdığından altı ay sonra Kâmil Paşa diğer bir arîza-i husûsiye ile "bu bâbda ihmâl vukûʿu çok bir zaman mürûr itmeksizin Hıtta-i Mısriyye'nin elden gitmesiyle beraber Bahr-ı Ahmerde kâin memâlik-i şâhânenin ve bi't-tabʿiyye maâzallah teʿâlî hilâfet-i seniyyenin dûçâr-ı tehlike olmasını intâc ideceği gibi bu sûretle Akdeniz muvâzenesinin tagyîri memâlik-i şâhânece daha sâir tahvîlâtı müstelzim olabileceğine nazaran gerek padişaha ve gerek millet-i islâmiyeye karşu böyle bir halin mes'ûliyetine tahammül idemeyeceğinden bahsle mes'eleye dâir cereyân iden muhâberât ile ol bâbdaki istitlâʿâtını hey'et-i vükelânın pîş-nazar tedkîkine vazʿ itmek mecbûriyetinde kaldığı" zemîninde nev-umma bir tehdîd ile Mısır mes'elesini tedkîk itmek üzere Mâbeynde bir encümen akd itdirmeğe muvaffak oluyor.

Vükelâdan sadr-ʿazâm Kâmil , Şûrâ-yı Devlet reisi Ârif, Harciye Nâzırı Said ve Adliye Nâzırı Cevdet paşalar ile sadr-ı sâbık Said ve Petersburg sefir-i esbâkı Şâkir paşalardan mürekkeb olan bu encümen-i mahsûs tarafından 2 Zi'l-kaʿde 1308 ve 1 Haziran 1307 tarihiyle tanzim olunan mazbataya hazine-i evrâkda tesâdüf idilememiş ise de Kâmil ve Said paşalar tarafından neşr olunan hâtırât-ı siyâsiyede[218] [143] manzûr olan maʿlûmâta nazaran Kâmil Paşa Mısır'ın İngiltere taht-ı işgâline geçesini taʿkîb iden vukûʿâtın ve husûsıyla İngiltere tarafından âhîren ittihâz idilen tarz-ı hareket ve iʿtâ idilen cevâbların hukûk-ı saltanat-ı seniyyeyi tehlikeye ilkâ eylediği endişesiyle hatta tahliye husûsına ilerüde beyne'l-devleteyn bir karâr virilmek üzere hukûk-ı hükümdârimizi te'yîd ve İngiltere'den te'mînât-ı cedîde istihsâl itmek üzere bir mukavele akdini elzem gösterdiği halde sadr-ı sâbık Said Paşa maksûd bi'z-zât tahliye olunduğundan şart-ı mezkûre meskût geçilerek muʿâhedât-ı sâlife ile mükerreren musaddak bulunan hukûk-ı Osmaniyye'nin bir defʿa daha tasdîk ve te'yîd

harekât-ı sâbıkasının ve kısmen Fransa hükümetinin ihtiyârını münâsib gördiği harekât-ı bi-tâatkârânesinin neticesidir. İngiltere Mısır'dan çekilmezden evvel bu vazifeyi îfâ itmelidir. Vazife-i mezkûrenin tamâmı-i icrâsı müddetini irâe itmek üzere muayyen hiçbir müddet vazʿ idilmez. Bir müddet taʿyînine tasaddî idiliyor ise vazife-i mezkûrenin ikmâlini ilâ nihâye temdîd itmekden başka bir semere hâsıl olamaz. Fakkat şu cezm ü iʿtikâddeyim ki bu vazife ikmâl ve Mısır'ın hükümetine, idâresine, tensîkâk-ı askeriyesine ve umûr-ı mâliyyesine lâzım geşen kuvvet iʿâde ve iʿtâ idildikde Mısır'da reis-i hükümetde bulınan bir zât ile ahâlinin müstefîd olacakları emniyet ve bu hisden tevellüd itmesi zarûrî olan bilâ kayd ü şart istiklâl ârzûsı İngiliz işgâlini bir netice-i sâlime ve tabʿiyyeye îsâl eyleyecekdir" taʿbîrâtı tedkîk ve mütâlaa idildiği halde mes'ele-i Mısriyye'nin bilâ mukâvele terk olınması takdirinde âtîsi neye müncerr olacağı bi's-sühûle anlaşılacağından ya Fransa'nın tavsîtiyle tahliyeye dâir veyâhûd bu olmadığı takdirde tahliye husûsı ilerüde taʿlîk olınarak hukûk-ı Osmaniyye'yi kâfil bir mukâvele akdi lüzûmını tekrâr idiyor

[218] **Yazarın Dipnotu:** [143] Kâmil Paşa'nın Hâtırâtı Cild – 1 Sahife 21 ve 61 ilâ 64
Said Paşa'nın Hâtırâtı Cild – 1 Sahife 124 ilâ 129

idilmesine çalışılmasını gayr-i kâfî ve hatta düvel-i sâirenin ihtirâsâtını tahrîk idilebileceği mülâhazasıyla muzırr görerek tahliye husûsının bir karâra rabt idilmesi ve mümkün olur ise Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'ya sefâret-i fevka'l-âldesi esnâsında Lord Grenoil tarafından müşârün-ileyh virilen lâyihâ – ki müdâhale-i askeriye hakkını **(sayfa 136)** devlet-i metbûʿaya hasr iderek İngiltere'ye böyle bir salâhiyet itasını tazammun itmiyor idi – ve Haziran 1884'de Londra'da İngiltere hâriciye nâzırı tarafından Fransa sefiri Vadington'a virilen te'mînât dâiresinde müzâkerâta girişilmesini ve bu esâslara müsteniden yapılacak mukâvelenin ilerüde mevkiʿ-i icrâya vazʿını te'mîn itmek üzere düvel-i muazzamaya dahi tasdîk itdirilmesi ve bu sûretle devletleri de taahhüd altına alarak Mısır umûrının beynlerinde siyâseten medâr-ı istifâde bir mes'ele müşkilinde bırakılmamış olacağı mütâlaasında bulunuyor. Encümenin ekseriyeti İngiltere'nin bu esâs üzerine müzâkerâtdan imtinâʿ iderek takrîr-i âhîrine atfen redd ile cevâb vireceği kanâati ile sadr-ʿazâmın teklifini tervîc idiyorlar[219] [144] bu esâs üzerine tanzîm idilen mazbataya Küçük Said Paşa tarafından mütalaʿât-ı maʿrûzasını muhtevî olarak ayrıca bir varaka rabt idilüb zât-ı şâhâneye takdîm olunuyor; fakat Kâmil Paşa'nın hâtırâtında [sahife - 22] görüldüğü üzere " ittifâk-ı ârâ ile olmayan karârlar üzerine irade virmemek Sultan Abdülhamid'in âdât-ı müttehizesinden olmağla mes'ele alâ-hâlühâ [olduğu gibi] kalub bu sûretle Hıtta-i Mısriyye'nin İngiltere devletinin işgâl ve irade-i daimesi tahtında kalmasına bâdî oluyor. İki gün sonra Kâmil Paşa tarafından selefinin iʿtirâzât ve mütâlaâtına cevâben zât-ı şâhâneye takdîm olunan bir arîza-i husûsiyede evvelâ Haziran 1884'de Lord Grenoil ve Mösyö Vadington beyninde teʿâti idilen beyânât mûcibince 1888 evâilinde İngiltere'nin askerini Mısır'dan çekmesi **(sayfa 137)** taahhüdünün dahi husûl-ı rızâları

[219] **Yazarın Dipnotu:** [144] Kâmil Paşa'nın hâtırâtında İngiltere ile emr-i tahliyeyi dahi bir karâra rabt itmek üzere bir mukâvele akdine teşebbüs idilmesi ve bunın tasdîki husûsına hâkan-ı sâbıkın dahi iknâʿı ile o zaman Almanya ile İngiltere beynindeki münâsebât-ı dostâneden bi'l-istifâde kraliçenin hafîdi olan Almanya imparatorunun İngiltere hükümeti nezdinde vesâtatda bulınmasına muvaffakiyyet hâsıl olduğu takdirde böyle bir teşebbüsün dirîğ-i kabûl olmıyacağına yakîn-ı hâsıl idilmiş bulındığı ve fakkat keyfiyet-i encümence müzâkere idildiği vakit vükelâdan bulınan aʿzâ tarafından bu tarîk-i tavassutdan başka bir çâre olmadığı müttehiden beyân idildiği halde huzûr-ı şâhâneden çıkarak encümene gelen Said ve Şakir paşaların bu tavassutdan muvaffakiyyet hâsıl olmaz ise imparatorun kendüsünü müşkil bir mevkiʿde bulındırdığımızdan dolayı münkesir olarak İngiltere gibi Almanya'nın dahi bizden münkesir olacağı mütâlaasıyla o tarîke mürâcaatı tensîb eylemedikleri ve halbuki min gayr-i resm bi'l-istimzâc vaad-ı muvâfakkat alınmaksızın böyle bir teşebbüsde bulunmayacağı cihetle "mizâc ve efkâr-ı şâhâneye vâkıf ve hâdim bulınan müşârün-ileyhümâ paşaların" mütâlaâtlarının gayr-i vârid olduğu ve fakkat serd idilen mütâlaât ve edilleye rağmen reylerinde ısrâr eyledikleri hikâye olunuyor ise de Said Paşa'nın gerek hâtırâtında ve gerek encümen mazbatasına rabt eylediği varakkada Kaiserin vesâtına mürâcaat tasvirine dâir bir işâret görülemedi.

kaydıyla mukayyid ve binâen-aleyh devletler ile bir kavl ü karâr tanzîmine mütevakıf olduğu ve binâen-aleyh ikinci Wolf mukâvelenâmesinin tahliyeye dâir şerâitine müşâbih bulunduğu; sâniyen: beyânât-ı mezkûre emr-i tahliyeyi kâfil idiyse Hasan Fehmi Paşa'nın Londra sefâret-i fevkaladesine ne sebeble mebnî lüzûm görüldüğü ve her halde Lord Grenoil tarafından paşa-yı müşârün-ileyhe virilen lâyihadaki şerâit-i müsâʿadeden derhâl istifâde olunarak İngiltere tarafından lede'l-hâce Mısır'a asker sevki husûsındaki talebe mahal bırakılmamış olması lâzım geleceği; sâlisen : tasdîk idilmeyen mukâvele mûcibince İngiltere'nin devlet-i metbûʿaya muʿâveneten asker sevk idebilmesi müsâʿadesinin – mukâveleye rabt idilmek üzere İngiltere murahhası tarafından hâzırlanan beyânnâme ile - iştirâk-ı hukûk maʿnâsını tazammun itmeyeceği; râbian: emr-i tahliyeye müddet taʿyîninin mevkûf-i aleyhi ve hatta şart-ı asliyesi Akdenizde sâhildâr olan devletlerin mukaveleye muvâfakatı kaydı olduğu ve Fransa'nın kayd-ı mezkûre muvâfakatı müstehîl olduğu bilinür iken yine tahliye müddetinin taʿyîni husûsında İngiltere'ye tekrâr teklifde bulınmak gibi bir hatâya "hayât- ı siyâsiye ile iktizâ-yı maslahatı takdir idebilecek bir mevkiʿde bulunanların hubbu'l-vatandan vâreste olmadıkca" iştirâk idemeyecekleri ve zîrâ böyle bir tarîkin Mısır'dan bi'l-külliye vazgeçmek ve netâyic-i vahîme-i sâireye kâil olmak dimek olduğu beyân olındıkdan sonra Kaiser ile padişah arasında mevcûd olan müsâfât ve hubb-ı muvâlâta riʿâyeten Almanya hükümetinin dirîğ itmeyeceği meczûm bulunan vesâtatdan bi'l-istifâde Mısır üzerindeki hukûk-ı hükümdârî-i saltanat-ı seniyyenin bir sened-i resmî ile taht-ı te'mîne alınmasını teklif ve on beş gün sonra [18-30 Haziran 1891-1307] aynı teklifi tekrâr ve "maʿrûzâtında iştibâh buyrıldğı takdirde derhâl yeniden bir hey'et-i vükelâ teşkîliyle devlet-i Aliyelerinin te'mîn-i istikbâli husûsında izâe-i vakit buyrılmamasını istirhâm" idiyor.

Bunun üzerine Rüstem Paşa'ya tekrâr bir mukâvelenâme projesi gönderiliyor [Temmuz 1891]. Solsberry gene devletlerin muvâfakatı husûsını ilerü sürdüğünden Fransa'nın projeyi görerek muvâfakat eylediği ve tahrîren virdiği muvâfakatnâmenin Bâb-ı Âlî'de mahfûz bulunduğu Rüstem Paşa vâsıtasıyla İngiltere başvekiline teblîğ olunuyor[220] [145] bunun üzerine Solsberry ahvâlin değişmediğinden artık Wolf mukâvelesi zamanının geçdiğinden ve evvelce böyle bir müzâkereye **(sayfa 138)** girişmeğe salâhiyeti var idiyse de şimdi kabine aʿzâsı ile tekrâr görüşmek mecbûriyetinde bulunduğundan ve rüfekâsı hasebü'l-mevsim Londra'dan gaybûbet

[220] **Yazarın Dipnotu:** [145] Hâriciyeden Rüstem Paşa'ya 30 Temmuz 1891 numero 100915/701

eylemiş bulundukları cihetle mes'elenin ilerüde mevkiʿ-i müzâkereye vazʿ idilebileceğinden bahsle işi leyte laalle ile geçişdiriyor[221] [146] vu bu sırada Kâmil Paşa azle dilerek [20 Ağustos 1307] Cevad Paşa sadârete geliyor.

Taʿtîl mevsiminin hitâmında Londra sefiri Rüstem Paşa vâsıtasıyla İstanbul'da İngiliz sefiri "Sir Vilyim Vayt"e müzâkerâta girişmek üzere taʿlîmât virilmesi taleb idiliyorsa da Solsberry mes'ele vahîm olduğundan resmî müzâkerâta virilecek şekli düşünmeğe muhtâc bulunduğu cevâbıyla gene mes'eleyi taʿvîk idiyor [147]; ma'mâfîh bir ay sonra [9 Teşrîn-i sâni 1891] Londra şehremini tarafından her sene virilmesi muʿtâd olan ziyâfetde îrâd eylediği nutukda "hedef-i asliyemiz Mısır'ı Devlet-i Osmaniye'ye ilhâk iden revâbıtı katʿ itmek değildir. Bi'l-akis Mısır'ı Devlet-i Osmaniye'ye karşı muʿâhedât ve fermânlar ile muayyen bulunan vazʿiyyet-i hukûkiye-i hâziresinde idâme itmek emelindeyiz. Bu hedefe yaklaşıyoruz. Ve yakında vâsıl olacağımızı kuvviyen ümidi diyoruz." Zemîninde te'mînâtda bulunuyor; fakat mes'ele daha bir sene İngiltere'de Muhâfazakârların sükûtuyla Liberaller ile Gladston – Rozbery kabinesinin serkâre gelmesine kadar alâ-hâlihi kalıyor.

Arz ve îzâh idilen avâmil ve esbâb-ı muhtelife sevkiyle Mısır'ın beyne'd-düvel vazʿiyyet-i siyâsiyesi bu hal-ı mübhemete inkilâb eylediği sırada İngilizler Mısır'da yerleşmekde devâm idiyorlar. "Aolin Baring" ve mâliyye müşaviri sîfâtıyla Meclis-i Vükelâya dâhil olan "Edgar Vinsnet"in tahakküm ve tazyîkâtı gitdikce artıyor. Sudan'ın tahliyesine karâr virilmesi husûsında İngiltere'nin icbârına serfürû itmeyerek Şerif Paşa hey'et-i nuzzâriyenin sûret-i istifʿâsı evvelce hikâye idilmiş idi. Yerine gelen Nubar Paşa İngilizlerin Sudan husûsındaki âmâlını tervîc ve icrâ idiyorsa da umûr-ı hükümetde işgâl-ı askeriyenin işgâl-i idârî şekline tahvîl itmemesini destûr-ı hareket ittihâz itmek istiyor. İnglizlerin tafsîlât-ı idârîyeye karışmalarına mâniʿ olmağa kalkışıyor. Hidiv tarafından memleketde bir sebeb-i iğbirâr ve iğtişâş olmalarına mahal kalmamak üzere İngiliz **(sayfa 139)** askerinin cenûbda Vâdî-i Halfa ve şimâlde İskenderiye'ye toplanmaları husûsında vukûʿ bulan teklifin İngiltere tarafından Nubar'ın telkinâtı eseri olarak telakki idilmesi ve "Edgar Vinsent"den kurtulmağa çalışması reis-i kârdan infisâline müncerr olarak İngilizler tarafından mahâkim-i muhtelitenin ıslahâtına teşebbüs idilmesini Mısır umûr-ı dâhiliyesine fuzûlî bir müdâhale gibi telakki iderek Haziran 1888'de istifâ idiyor. Halfa Riyaz Paşa

[221] **Yazarın Dipnotu:** [146] Rüstem Paşa'dan Hâriciyeye Telgraf 4 Ağustos 1891 numero 144

zamanında fâizleri yüzde beşden dörde indirmek üzere duyûnın tahvîline teşebbüs olunarak tasfiye kanunı mûcibince devletlerin muvâfakatını istihsâl lâzım geliyor. Fransa fırsatdan bi'l-istifâde tahliye içün bir tarih taʿyîn itdirmeğe çalışıyorsa da İngiltere böyle bir havâdîsin bile tahvîl-ı duyûnı imkân hâricine çıkaracağından bahsle reddidiyor. Nihâyet mes'elenin cihet-i siyâsiyesi İngiltere ile devlet-i metbûʻa beyninde müzâkerâta bırakılarak 1889 evâsatında Fransa tahvîl-i duyûna râzı olub Haziran 1890 karârnâmesi ile icrâ olunuyor. 1891 evâilinde Hindistan'da yetişimiş İngiliz hükkâmından "Con Skot – John Scott" ın adliye müşâviri taʿyîn olunması ve bir İngiliz, bir İtalyan ve bir Mısırlı aʻzâdan mürekkeb bir komisyon vâsıtası ile mahâkimin ıslâhata teşebbüs idilmesi münâsebetiyle Riyaz Paşa da bi'l-iʿtirâz istiʻfâ iderek yerine getirilen Mustafa Fehmi Paşa İngilizlerin her dürlü evâmirine mutâvaʻat ve maksâdına hidmet itmeğe başlayub Hidiv Tevfik Paşa'nın vefâtına kadar [8 Kanun-ı sâni 1892] İngiltere kâffe-i umûr-ı Mısriyye'yi keyf-i mâyişa idârede devâm idiyor.

Babasının vefâtı tarihinden iʿtibâren 1 Cemâzıye'l-âhir 1309 ve 21 Kanun-ı evvel 1307 Mısır Hidviyetine taʿyîn olunan Abbas Hilmi Paşa'ya ısdârı lâzım gelen fermânda evvelce Tevfik Paşa murahhasa verilmiş olan fermânın müsâʻadât ve imtiyâzâta dâir ibârâtı harfiyen îfâ olunuyor ise de Mısır'ın Hidviyetine dâir o zamana kadar fermânlarda istiʻmâl olına gelmekde bulunan "hudûd-ı kadîme-i maʻlûme ve Mısır idâresine virilen arâzi-i munzamma ile mahdûd" cümlesinin tasrîhi tensîb idilerek[222] "1257 senesi şehr-i Rebiü'l-âhirının ikisi tarihli fermân-ı hümâyûn ile merbût olan haritada musarrah hudûd-ı kadîme ve 1281 senesi şehr-i zi'l-hiccetül şerifesinin **(sayfa 140)** evâsıtı tarihli fermân-ı hümâyûn mûcibince arâzi-i munzamma ile mahdûd olan Hidviyet-i Mısriyye'ye taʿrîfi idhâl olunuyor[223] [148]; halbuki evvelce arz idildiği gibi 2 r 1257 fermânı – ki 21 Zi'l-hicce 1256 tarihinde ısdâr olunan ve birincisi Mısır velâyetinin irsen ve ikincisi bilâd-ı Sudan'ın yaʿni Nübye, Sennar, Kurdofan ve Darfur'un bilâ-irs Mehmed Ali'ye tevcîhine dâir bulunan iki fermândan birincisinin bir sûret-i muʿadelesinden ibâretdir – yalnız Mısır'a âid olub mülhakâtına taʿliki olmadığı gibi evâsıt-ı Zi'l-hicce 1281 fermânı dahi Musavvaʿ ve Sevakin iskelelerinin "zamanı hayâtına münhasır kalmak şartıyla" Hidiv İsmail Paşa'nın taht-ı idâresine vazʿ olınmalarına dâir olub maʿlûm olduğu üzere gerek bu iki mahâlîn ve

[222] **Yazarın Dipnotu:** [147] Rüstem Paşa'dan Hâriciyeye 9 Teşrîn-i sânî 1891

[223] **Yazarın Dipnotu:** [148] Abbas Hilmi Paşa'ya ısdâr olınan femanın aksâm-ı sâiresi Tevfik Paşa'ya virilüb evvelce aynen derc olınan fermânın harfiyen aynı olduğundan tekrârına lüzûm görülmedi.Fermânın tarihi 27 Şaʿbân 1309 [27 Mart 1891]dir.

gerek mülhakât-ı Mısriyye-i sâirenin dâhil-i dâire-i verâset idilmeleri Zi'l-hicce 1281 fermânından sonra icrâ olunduğundan[224] [149] Mısır ve mülhakâtının hudûdını tasrîh sadedinde fermâna idhâl olunan fıkarât ez her cihet nâkısdır [225][150].

Hudûd mes'elesi Mısır komiserliğinden dahi istifsâr idilmiş olmalı ki Gazi Muhtâr Paşa tarafından Mâbeyne gönderilen bir tahrîrâtda "femanda arâzi-i munzamma taʿbîrinin **(sayfa 141)** evveline bir (Afrika'daki) taʿbîri îlâve olunduğu takdirde İngilizlerin bizi Süveyş Kanalına yaklaşdırmamak husûsındaki niyyâtına sed çekilmiş ve evvelce Mehmed Ali'ye virilen hatt-ı imtiyâz – ki fermâna merbût haritada meşrûh ve musarrah olduğu üzere Süveyşden Ariş'e müntehidir – tekrâr te'sîs ve te'yîd idilmiş olur. Fakat İngilizler mes'eleyi bu sûretle tesviyeye iʿtirâz iderler ise hiç olmazsa hem El-Ariş tuzlası ele geçirmek ve hem de Akabe Körfezini tamâmıyla ve bâ-husûs medhalindeki (Şerme) limanını elde itmek üzere Ariş'in garbından (Res Mehmed)e kadar lâ-yı tagyîr bir hudûd taʿyînine çalışmalıyız" deniliyorsa da padişah fermândaki hattın ibkâsı ve şimdilik müzâkerâta mahal olmadığı mütâlaasında bulunuyor[226] [151]. Hudûd hakkında tasrîhât-ı maʿrûza ile ısdâr ve irsâl olunan fermâna Mısır'da İngiliz me'mûr-ı siyâsiyesi iʿtirâz iderek resm-i kırâatı te'hîr idiyor ve İngiltere tarafından icrâ idilen tazyîkât üzerine[227] [152] sadr-ʿazâm Cevad Paşa

[224] **Yazarın Dipnotu:** [149] 12 Muharrem 1283 [27 Mayıs 1866] fermânı ile bilâd-ı Sudan zumanen Masûʿ ve Sevakin sarâhaten dâire-i verâsete idhâl olınmış ve 23 Rebiü'l-evvel 1290 [8 Haziran 1872] fermânında bilâd-ı Sudan'ın dahi dâhil-i dâire-i verâset bulındıkları sarâhaten zikr olınmışdır.

[225] **Yazarın Dipnotu:** [150] Bundan başka o zamana kadar Mısır Hidivlerine tastîr olınan fermânlarda "bi'l-fiil sadâret rütbesiyle" taʿbîri ve dört asra karîb bir müdetden beri sadr-ʿazâmlar hakkında müstaʿmil bulınan "mürettib-i merâtibü'l-hilâfetü'l-kübrâ ve mükemmel nâmûsü'l-saltanatü'l-uzmâ" elkâbı istiʿmâl olındığı halde bu taʿbîrât hâkan-ı sâbıkın evhâmına dokunarak sarâyda ve Bâb-ı Âlî'de uzun uzadıya müzâkerâtdan sonra sadâret rütbesinden evvel "bi'l-fiil" lafzı hazef ve sadâret elkâb-ı resmiyesi "mü'temenü'l-hilâfetü'l-aliyetü'l-kübrâ ve muʿtemedü's-saltanatü's-seniyyetü'l-uzmâ" şekline ifrâğ olunuyor. Gerek hudûdın tasrîhine ve gerek elkâbın taʿdîlâtına dâir tanzîm olınan 11 Mart sene 1308 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasının "Bu husûsda dahi ibrâz idilen âsâr-ı sadâkat ve ubûdiyet takdir-i âliyi ve mahzûsiyet-i cihân-kıymet cenâb-ı cihân-bânîyi mûcib olarak" sadr-ʿazâm ile sâir bi'lcümle vükelâ-yı fehâmın selâm-ı saʿâdet-i ittisâm hazret-i velîniʿmet-i beyt-i aʿzamı ile taltîf buyrıldıklarına dâir Mâbeyn başkitâbetinden 14 minhü tarihli bir der-kenâr ile Bâb-ı Âlî'ye iʿâde idilmiş bulındığı manzûrdur.

[226] **Yazarın Dipnotu:** [151] Mâbeynden sadârete tezkire 9 Şaʿbân 1309 ve 26 Şubat sene 1307

[227] **Yazarın Dipnotu:** [152] 12 ve 19 numerolu hâşiyelerde Mısır'ın Sinâ cihetinde hat imtiyâzına ve 1257 refmanına merbût haritanın aslı ağleb-i ihtimâl zâyiʿ olduğuna ve ma'mâfîh hatt-ı mezkûrın Sina-şibh ceziresini hâricde bırakması lâzım geldiğine dâir maʿlûmât-ı kâfiye virilmiş idi. Abbas Hilmi Paşa'ya virilen fermân münâsebetiyle İngiltere tarafından vukûʿ bulan iʿtirâzata dâir müzâkerât esnâsında haritanın aslı bulunub gösterilememiş ise de esâsen Bâb-ı Âlî'nin iddiʿâsı muhik ve vesâik-i sâire ile suhûletle kâbil-i isbât olmağla beraber İngiltere'nin tazyîkâtına mukâvemet idilemeyerek Sina-şibh ceziresinin Mısır idâresinde kalmasına muvâfakkata mecbûriyet olıvermişdir.

tarafından 26 Mart 308 [7 Nisan 1892][228] [153] tarihiyle Hidive sûreti âtîde münderic telgrafnâme çekilerek Sina-şebeh ceziresi Mısır idâresinde bırakılıyor:

Telgrafnâme Sûreti

"maʿlûm-ı sâmileri olduğu üzere Kıtʿa-i Hicâziye sâhilinde vâkiʿ El Vecih ve Muvaileh ve Duba ve Akabe nâm mahaller ile Tursinâ-şebeh ceziresinin baʿzı mevâkiʿinde Mısır mahmilinin berren gönderilmekde olduğu zamanlarda idâre-i Mısriyye tarafından zabtiye bulındırılmasına müsâʿade-i seniyye erzân buyrılmış **(sayfa 142)** ise de mamâl-i mezkûre 1257 senesinde Mehmed Ali Paşa merhûme ısdâr ve ihsân buyrılan fermân-ı âlîye merbût ve Mısır idâresi hudûdını müşʿir olan haritaya gayr-i dâhil yerler almasıyla hasebü'l-icâb evvelce (Elvech) ve geçenlerde (Zaba/Ziba/Ziya) ve (Muvaileh) mevkiʿlerinin Hicâz Velâyetine iʿâde-i irtibâtları[229] [154] icrâ olunduğu gibi Akabe mekiʿinde dahi bu kere velâyet-i müşârün-ileyhâya ilhâkı ve Tur-i Sina-şibh-i ceziresinin dahi büyük peder ve peder-i sâmileri İsmail ve Tevfik paşaların zamanlarında Hidviyet tarafından ne sûretle idâre olınıyor idiyse taraf-ı Hidiviyânelerinden dahi aynı sûretle idâre olınmak üzere mezkûr Şibh-i

[228] **Yazarın Dipnotu:** [153] Hazine-i Evrâkda mahfûz müsveddede telgrafnâmenin tarihi 26 Mart 1403 yaʿni 7 Nisan Efrenci ise de bu mes'eleye dâir Avrupa'da vukûʿ bulan neşriyâtda ve ez cümle mâi kitâbda tarih 8 Nisan 1892 olarak irâe olınmakda olduğundan keşidesinde bir gün te'hir vukûʿ bulduğı anlaşılıyor.

[229] **Yazarın Dipnotu:** [154] Cevdet Paşa tarafından hidviyete gönderilen telgrafnâmenin dosyasında mes'elenin evveliyâtına dâir bulınması tabiʿî olan evrâkın tedkîkine lüzûm görülmüş ise de telgrafnâmenin müsveddesinden başka bir şey bulunamamışdır.Hicaz Vilâyetine ilhâk olınan mahallere gelince: sadâret evrâkında icrâ idilen taharrîyâta nazaren 1257 fermânı mûcibince Mehmed Ali'nnin Hicaz ve Sina!yı tamâmıyla tahliye etmesi lâzım geldiği halde mahal-i Mısrî Hicaz'a karadan gitmekde olduğu esnâda – ki evvelce arz idildiği vechile "beher sene Haremeyn-i Muhteremeyne eyâlet-i Mısrîyye'den ayinen irsâl ve itâsı muʿtâd olarak şimdiye kadar irsâl olunagelen zahâir ve sâire her ne ise kâmilen ve başkaca irsâl olınması" kaydıyla 1257 femanı ahkâmına dâhil bulınan şurût-ı imtiyâziyedendir- Sina-şibh ceziresinde ve Bahr-ı Ahmer sâhilinde ve Medine-i Münevere yolu üzerinde bulunan baʿzı mahallerde Mısır tarafından bir mikdâr asâkir-i muhâfaza bırakılmasına müsâʿade idilmiş ve bu vazʿiyyet ozamandan beri devâm itmekde bulınmış iken Hicâz Vâlisi Osman Paşa tarafından Mâbeyne gönderilen 6 Kanun-ı evvel 1301 tarihli bir tahrîrâtda (Elvech)in Mısırlılar tarafından tahkîmine teşebbüs idildiğinden bahsle Hicâz vilâyetine ilhâkı ile tekrâr doğrıdan doğrıya taht-ı idâreye alınması lüzûmı arz olınması üzerine mes'ele meclis-i vükelâda tezekkür idilerek [29 Kanun-ı evvel 1301 tarihli mazbata] bir mikdâr asker göndeerilüb Elvech işgâl olunuyor. altı sen sonra gene Hicâz vilâyetinin teşebbüsâtı üzerine Elvech kazası muzâfâtından Muvaileh ve Zaba'nın dahi bir mikdâr mazbata irsâliyle işgâline ve kezâ Akkabe ve El Ariş kalʿalerinin dahi taht-ı idâreye alınmaları husûsında Mısır fevka'l-âlde komiserliği vâsıtasıyla teşebbüsât icrâ olınmasına karâr viriliyor [Meclis-i Vükelâ mazbatası 17 Teşrîn-i sânî 1307]. Ve Mâbeyn başkitabetinden sadârete gönderilen 1 Şubat 1307 tarihli bir tezkirede Hidiv tarafından [Meclis-i Vükelâ'nın karârıyla Mâbeyn tezkiresi tarihleri arasında Tevfik Paşa vefât iderek Abbas Hilmi Paşa Hidviyete taʿyîn olınmış bulunıyor] Zaba ve Muvaileh'in tahliyesine dâir emir verildiğinden ve fakkat Akkabe'nin muhâc-ı terakki münâsebetiyle Akkabe'nin dahi asâkir-i Osmaniye tarafından işgâli takkarrür idiyor.

cezirece istatükonun muhâfaza olunması şeref-sâdır olan idâre-i seniye-i hazret-i hilâfet-penâhi iktizâ-yı celileden olmağla ol bâbda ……"

Mısır'da fermânın kırâatini müteʿâkib bu telgrafnâme dahi resen okundığı gibi İstanbul'da da **(sayfa 143)** gerek femanın ve gerek telgrafnâmenin sûretleri berâ-yı maʿlûmât İngiltere, Rusya ve Fransa sefâretlerine teblîği olunuyor [13 Nisan 1892]. Bundan başka Mısır hâriciye nâzırı Tigran Paşa tarafından telgrafnâme sûreti resmen kendisine teblîğ idilmesi üzerine "Sir Eolin Baring" –ki bu hâdiseyi mütʿâkiben (Lord Kromer) unvânını ihrâz idiyor- tarafından virilen cevanda sadâretin teblîği Naum'a sened ittihâz olunarak "hatt-ı imtiyâzın El Ariş'in cihet-i şarkiyesinde bir noktadan başlayarak cenûb-i şarkide Akabe'ye müntehi olduğu ve Bâb-ı Âlî ile Mısır'în münâsebâtına dâir fermânlarda İngiltere'nin muvâfakatı munzam olmaksızın taʿdîlât icrâ olınacağı" beyân olunuyor.

Kendi-i zamân-ı sadâretinde yapılamayan her şeyi nâkıs ve yanlış görmek muʿtâdında bulunan Küçük Said Paşa hâtırâtında [S- 168 ve 169]: Mehmed Ali Paşa'ya ısdâr olunan birinci fermânda Mısır'ın hudûd-ı kadîme-i şarkiyesi Süveyş ile Ariş arasında vâkiʿ ve haritada musarrah mahalleri hâvî bulunduğu ve yine Mehmed Ali'ye virilen ikinci fermânda Mâdiyân limanları [yaʿni Elvceh, Zaba ve Muveileh] Tur-i Sinâ idâre-i Mısriyye'ye terk kılındığı ve ondan sonra yazılan evâmirde ise Hıtta-i Mısriyye hudûd-ı kadîme ile arâzi-i munzammayı müştemil olduğu mestûrdır.. . . . Hidiv lâhik Abbas Paşa'ya yazılmış olan fermânda hudûdın yalnız 1257 ve 1281 fermânları ahkâmına binâ olunması Mehmed Ali Paşa'ya virilen fermân ile idâre-i Mısriyye'ye terk olunan limanın (2) ve Tur-i Sinâ mevkiʿnde vâkıʿâ lâ anh delâlet idebileceğinden hükümet-i Mısriyye tarafından tashîh-ı daʿvâ idilmesi tabîʿidir." Diniliyor ise de maʿlûm olduğu üzere Mehmed Ali Paşa'ya virilen ne birinci ve ne de ikinci fermânda Mâdiyân limanları ve Tur-i Sinâ'ya dâir sarâhaten veyâ zımmen hiçbir kayıd bulınmadığından sadr-ı merhûmın mütâlaʿâsı yanlış olub isbât-ı maddiʿâ husûsında İngilizler bile bu kadar ileriye gitmemişlerdir [230][155]

[230] **Yazarın Dipnotu:** [155] Abbas Hilmi Paşa'ya virilen fermân münâsebetiyle tevellüd iden mesâilden biri de evâsıt-ı zi'l-hicce 1281 fermânının zikri münâsebetiyle İtalya tarafından vukûʿ bulan teşebbüsât-ı küstâhânedir şöyle ki: arz idildiği üzere İngiltere'nin teşvîk ve muʿâvenetiyle Masûʿı işgâl itdikleri vakit 12 Şubat 1885 tarihiyle "işgâlin mâhiyet-i muvakkatayı hâiz olduğuna ve asla zabt ve tasarruf-ı dâʿiyesi gibi bir sû-i niyete müstenid olmadığına dâir" virdikleri te'mînâta rağmen İtalyanlar 1888 senesinde güyâ Süveyş kanalına dâir mukâvelenâmenin onıncı maddesinde Bahr-ı Ahmer'in yalnız sâhil-i şarkisindeki memâliğinin emr-i müdâfaasından bahs itdirmekle Devlet-i Aliye'nin bu sûretle Bahr-ı Ahmer'in sâhil-i garbisinde her dürlü müddeayâtdan ferâget eylediğini iddiʿâ iderek bu sûretle Masûʿın katʿiyyen İtalya taht-ı temlikine geçdiğini iddiʿâ idüb düvel-i muazzamaya bu zemînde

İngilizler yeni Hidivin gençliğini ve tecrübesiziğini de temdîd-i işgâle vesile ittihâz itmek **(sayfa 144)** istiyorlar. Gazeteleri bu zemînde neşriyâtda bulunuyor. İngiltere'nin mutîʿ bir altı olan reis-i nuzzâr Mustafa Fehmi Paşa Hidivi umûr-ı hükümetden uzak tutmağa çalışıyor. Bu vazʿiyyetden mugâyir olan Hidiv nihâyet 12 Kanun-ı sânî 1893'de Mustafa Fehmi Paşa'yı istiʿfâya daʿvet idiyor, reis-i nuzzâr cevâben Kromer'den istifsara lüzûm gösteriyor! Bunun üzerine Abbas Hilmi Paşa Mustafa Fehmi'yi azl iderek Fahri Paşa'yı reis-i nuzzâr taʿyîn ve mâliye ve adliye nâzırlarını tebdîl idiyor. Hidivin bu hareket-i istiklâlkârânesi İngiltere'yi igzâb ve Lord Kromer tarafından "nuzzârın intihâb ve taʿyînlerinin İngiliz hükümeti tarafından murâkabe idilmesi lâzım geleceğine" dâir bir ihtârı daʿvet idiyor. Abbas Hilmi Paşa reisi-i nuzzârı tebdîl itmekle fermânlar mûcibince hâiz olduğu salâhiyeti istiʿmâl eylediği zemîninde bir cevâbla mukâbele idiyorsa da İngiltere me'mûr-ı siyâsisi Hidivin mevkiini tehlikeye ilkâ idildiğine dâir Lord Rozberry[231] [156] tarafından gönderilen tehdîd-âmîz bir telgrafnâmeyi irâe ve yirmi dört sâʿat mühlet **(sayfa 145)** viriyor[232] [157] Hidivin Avrupa tarafından müdâhale vukûʿ bulacağına dâir ümidleri boşa çıkdığı gibi Bâb-ı Âlî'nin protestoları dahi te'sîrsiz kalıyor. Mısır'da bulunan İngiliz askeri üç binden beş bin beş yüze iblâğ olunuyor. Bu tedbîr İngiltere'nin Bâb-ı Âlî'ye te'mînât mükerrere-i sâlifesini te'yîd itmesine vesile oluyor[233] [158]; nihâyet

tebligatda bulunıyorlar 25 Temmuz 1888. Bâb-ı Âlî Bahr-ı Ahmer'in sâhil-i garbisinin Mısır tevâbiʿnden olmaları hasebiyle onıncı maddede zikr ve tasrîh olınmamalarının pek tabîʿi ve devlet tarafından hiçbir sûretle ferâgatı tazammun itmeyeceğini beyân iderek hukûkını sıyâneten protesto idiyor [Sadr-ʿazâm Kâmil ve Hâriciye Nâzırı Said paşalar tarafından zât-ı şâhâneye takdîm olınan muhtıradan 23 Temmuz 1304 ve 4 Ağustos 1888] Abbas Hilmi Paşa'ya ısdâr olınan fermân münâsebetiyle İtalya'nın İstanbul sefiri "Resman Ressman"[230] 14 Şubat 1892 tarihiyle hâriciye nâzırına virdiği bir takrîrde: "zât-ı âlîleri tarafından bana şifâhen virilen te'mînâta tevfikân [hidiv-i cedide virilen fermânda zi'l-hicce 1281 fermânının zikr idilmiş bulınmasından dolayı] hükümetimin Masûʿda mâ-kânî tagyîr niyetinde bulundığını katʿiyyen beyân iderim"diyor. Bâb-ı Âlî dahi Roma sefiri Mahmud Nedim Beg vâsıtasıyla virdiği cevâbda (Resman)'ın notasından bahisle Masûʿ üzerinde hukûk-ı mülkdârini muhâfaza eylediğini ve bu husûsa dâir tebligat ve beyânât-ı sâlifesini [11 ve 22 Mart 1885 notalarıyla 10 Şubat 1885 ve 14 Nisan 1888 telgrafnâmeleri ilh] tekrâr ve te'kîd idildiğini beyân idiyor.

[231] **Yazarın Dipnotu:** [156] Ağustos 1892'de İngiltere'de muhâfazakârlar sukût iderek (Gladston) başvekilve (Lord Rozberry) hâriciye nâzırı olıyor. Mart 1894'de Gladston'un istiʿfâsı üzerine Rozberry başvekâlte geçen Haziran 1895 tarihine kadar ser-kârda kalıyor.

[232] **Yazarın Dipnotu:** [157] Bu buhrân esnâsında Kromer tarafından Rozberry'ye gönderilen bir telgrafnâmeye nazaran hidiv icrââtında muvaffak olduğu takdirde bi'l-umûm İngiliz memûrinini azl itmek tasavvurunda bulındığı cihetle Kromer tarafından memûrine Londra'da taʿlîmât vürûd idinceye kadar yeni nâzırılara itâʿat itmelerine dâir emr virilmiş olması İngilizlerin Mısır'da ne gibi vesâit ve usûller ile birleşmiş oldıklarına ibret-bahşâ bir misâldir.

[233] **Yazarın Dipnotu:** [158] (Lord Rozberry)den İstanbul'da İngiltere sefâretine vârid olub Bâb-ı Âlî'ye sûret-i mütercemesi tebliği olınan 23 Kanun-ı sânî 1893 tarihli telgrafnâmede "İngiltere hükümeti tarafından Mısır'da bulınnan asâkir-i işgâliyenin tezyîdine karâr virildiğinin hükümet-i Osmaniye'ye

18 Kanun-ı sânîde Hidiv inkıyâda mecbûr kalarak zevâhiri muhâfazaten Mustafa Fehmi tekrâr riyâset-i nuzzâra getirilmiyor ise de Fahri Paşa da ibkâ olunmayarak Riyâz Paşa'nın taʿyîni sûretiyle mutavassıt bir sûret-i tesviye bulunuyor.

Bu hâdise esnâsında Fransa Londra sefiri (Vadington) vâsıtasıyla protesto iderek İngilizlere "Hidivin hukûkını imhâ itmekle hem Mısır'ı bir buhrâna sevk idiyorve hem devlet-i metbûʿanın hukûkını pâyimâl idiyorsınız" diyor. Rozberry yeni Hidivin büyük babası İsmail Paşa'nın nasâyihi ile hareket itdiği, İngiltere işgâli devâm itdiği müddetce İngiltere'nin vesâyâsına riʿâyet itmesi lâzım geldiği ve Riyâz Paşa'nın taʿyîni ile mes'elenin tesviye-pezîr olmış bulunduğu zemîninde cevâb viriyor[234] (159). Fransa'nın İstanbul sefiri Mösyö (Kanbon) dahi **(sayfa 146)** Babali'yi devletlere bir tahrîrât-ı umûmîye göndermeğe ve Londra'da protesto itmeğe teşvîk idiyor. Bâb-ı Âlî gerek İstanbul'da bulunan düvel-i muazzama süfârı ve gerek düvel-i mezkûre nezdindeki Osmanlı sefirleri vâsıtasıyla istimzâcâtda bulunuyor. Rusya sefiri (Nelidof) -mütâlaa-i şahsiye kâbilinden olarak- bizi protestoya teşvîk idiyor. Avusturya sefiri Baron (Dukaliçe) "mâdem ki İngiltere askeri tezyîd ideceğini devletlere teblîği iderek hukûk-ı Osmaniye'yi ve Mısır'ın vazʿiyyet-i uhdiyesini tasdîk ve te'yîd itdi, askerin biraz fazla veyâ eksik olmasından bir şey çıkmaz. Beyhûde bir mes'ele ihdâs itmeyin" diyor.

İtalya sefiri (Kolobyano) ve Almanya sefiri (Prens Radolin) da ayn-ı vesâyâyı tekrâr idüb[235] [160], Fransa'nın kendi menâfiʿ-i siyâsiyesi uğrında Bâb-ı Âlî'yi ileri sürdiğini ve Mösyö (Kanbon)ın taʿlîmâtını tecâvüz itdiğini îlâve idiyorlar. Düvel-i muazzama nezdindeki süferâmızın cevâbları da ayn meâlde.

---

ihbârı ve ma'mâfîh âhîren tahaddüs vekâyiʿ hasebiyle ittihâz olınan bu karârın İngiltere'nin Mısır mes'elesinde siyâset-i müttehizesini tebdîli katʿiyyen tazammun eylemediğinin îzâhı ile bi'l-akis hükümet-i kraliyenin Mısır'ın işgâline dâir beyânât-ı müstemirresinde sâbit-i kadîm olduğuna Bâb-ı Âlî'nin mutmain olmasını temenni eylediği" işʿâr olunuyor. düvel-i muazzamaya dahi bu sûretde te'mînât viriliyor. Fransa tarafından Londra sefiri vâsıtasıyla bu te'mînât sened ittihâz olınarak "Mısır'da yeniden iğtişâş zuhûr itdiği takdirde sultan ve düvel-i muazzama ile bi'l-müzâkere menâfiʿ-i müştereklerini muhâfazaten îcâb iden tedâbirin ittihâzı husûsında Fransa'nın hukûkını muhâfaza itdiği" İngiltere hükümetine teblîğ olunuyor.

[234] **Yazarın Dipnotu:** [159] Rüstem Paşa tarafından hâriciye nezâretine gönderilen 3 Şubat 1893 tarihli ve 4 numerolu bir telgrafnâmede Rozberry ile görüşdüğü ve Lord'ın Devlet-i Osmaniye'den mâʿadâ hiçbir devletin münferiden müdâhaleye salâhiyatı kabûl itmediği zemîninde cevâb virdiği ve agleb-i ihtimâl (Vadington)a dahi bu sûretle mukâbele idilmiş olduğu işʿâr olunuyor.

[235] **Yazarın Dipnotu:** [160] Almanya sefiri Prens Radolin tarafından virilen cevâbın fıkra-i âtîyesi aynen nakle şâyândır:S.M.I. le Sultan est trop puissant et trop élevé pour s'occuper de détailes tels que l'augmentation de l'effectif des troupes anglaises en Egypte qui ne peut rein chamger au caractére de l'occupation qui est aujourd'hui un fait."

Almanya Hâriciye Nâzırı (Baron Mareşal) sefir Tevfik Paşa'ya İngiltere ile uyuşmaklığımızı tavsiye idiyor. Yalnız Fransa'nın Berlin sefiri Osmanlı sefâretine gelerek teşvîkâtda bulunuyor. Gene bu hâdise münâsebetiyle başvekil (Gladston)ın 31 Kanun-ı evvel 1893'de Avam Kamarası'nda Mısır umûrından bahs ider iken "eğer Drummond Wolf mukâvelenâmesi tasdîk idilmiş olsa idi şimdi Mısır'dan çıkmış bulunurdık" dimiş olması da Mısır'ın tarih-i siyâsiyesi iʿtibâriyle şâyân-ı kayıddır.

1893 evâsıtında Hidivin İstanbul'a gelmesi münâsebetiyle yatına İngiltere tarafından birkaç İngiliz sefinesi terfîk idimesine Bâb-ı Âlî tarafından müşkilâtla mümânaʿt idiliyor. Aynı sene nihâyetinde Mısır meclis-i nüvvâbı işgâl-i askeriyenin tezyîdinden mütevellid mesârifi reddidiyorsa da re'yi istişârî olduğundan Kromer tarafından nazar-ı iʿtibâre alınmıyor. Ma'mâfîh Hidivin te'sîrâtına atf olunan bu gibi tezâhürât İngiltere hükümetini endişeye düşürüyor.

Kanun-ı sânî 1894'de Mısr-ı Ulyâ'da seyâhati esnâsında Hidiv tarafından bir askeri geçid resminde **(sayfa 147)** baʿzı tenkîdât der-miyân idilmesi üzerine serdâr Kinçenr istiʿfâ idiyor. Kromer, İngiltere aleyhinde izhâr-ı hissiyâtda ısrâr itdiği takdirde hidviyetden infisâl ideceğini Abbas Hilmi Paşa'ya ihtâr ve Harbiye Nâzırı Mahir Paşa'yı azl itdirdiği gibi Hidive, serdâra hitâben bir tebrîknâme yazdırarak, âdetâ alenen tarziye virdiriyor. Bir iki ay sonra Riyaz Paşa'da azl olunarak Nubar Paşa reis-i nuzzâr taʿyîn olunuyor. İngiltere siyâsetine ve ahvâl-i Mısriyye'ye vâkıf olanlar Lord Kromer'in bu icrââtını Nubar Paşa'nın "işgâl-i askeriyeyi kabûl itmekle berâber işgâl-i idârîye mahal bırakmamak" husûsındaki düstûr-ı idâresi sevkiyle Abbas Hilmi Paşa'yı İngiltere'nin marziyesi hilâfına birtakım harekâta sevk iderek ıskâtına vesile-i tehiyye itmek hesâbına atf idiyorlar ise de Hidiv bu tuzağa düşmekden ictinâba muvaffak oluyor. Ve baʿdemâ Mısır'ın İngiltere tarafından istilâ-yı idarisi dahi bilâ müşkilât devâm ve tekemmül idiyor.

Drummond Wolf mukâvelenâmesinin padişah tarafından âdem-i tasdîkinden sonra Mısır mes'elesini bir sûret-i tesviyeye rabt itmek husûsında Bâb-ı Âlî'nin teşebbüsâtı ve 1890 – 91 seneleri esnâsında Lord Solsberry'ye vukûʿ bulan mürâcaʿtlar evvelce zikr idilmişdi. Hidviyetde tebeddülden sonra 1892 Ağustosunda İngiltere'de muhâfazakârların sükûtı üzerine müzâkerât-ı mebhûsa bi't-tabiʿ neticesiz kalarak serkâre gelen Liberaller – Gladston reis ve Rozberry hâriciye nâzırı- ile müzâkerâta

girişilmeğe teşebbüs idiliyor[236] [161] **(sayfa 148)** Hidivin temâyülât-ı istiklâlkârânesi yüzünden zuhûr iden buhrânın tesviyesini müteʿâkib Londra sefiri vâsıtasıyla "son Mısır hâdisâtının İngiltere'nin hukûk-ı hâkimiyetimiz husûsında te'mînâtını tekrâr ve te'yîde vesile olduğundan dolayı izhâr-ı memnûniyet ile İngiltere hükümetinin dahi Mısır'da muʿâhadât ve ferâmîn ahkâmına muvâfık bir halin iʿâdesi lüzûmını tasdîk ideceği ümidini izhâr "ile bu maksadı te'mînen bir mukâvele akd itmek üzere müzâkerât teklîf olunuyor.

Rozberry tarafından virilen cevâb kabûl üzerine Temmuz 1892 evâilinde bir mukâvele projesi gönderiliyor ki nukkâd-ı esâsiyesi bervech-i âtîdir:

Birinci bend- bi'l-cümle devletlerce müsellem ve Paris ve Berlin muʿâhedeleriyle müeyyed bulunan hukûk-ı hükümrânî-i padişahinin bu mukâvele ile de tasdîk olunduğuna ve mukâvelenin tasdîk teʿâtisinden iki sene sonra ve mümkün olduğu takdirde daha evvel muʿâkidinin diğer bir mukâvele ile Mısır'ın senelerce bir müddeti şâmil olamayacak gâyet kısa bir müddet zarfında İngiliz askerinden tahliyesini taht-ı karâra alacaklarına dâirdir.

İkinci bend- ferâmîn-i hümâyûnın Mısır'da tamâmi-i merʿiyyetine dâirdir.

Üçüncü bend- tahliyeye dâir mukâvelenin akdine kadar Mısır'da bulınacak İngiliz ve sâir asâkirin İngiliz işgâlinin müddetince zât-ı şâhânenin hukûkına hürmet ve riʿâyet itmelerinin taht-ı te'mîne alınmasına dâirdir.

Dördüncü bend- tahliye mukâvelesinin akdine kadar Mısır'da İngiliz asâkirinin tezyîdini müstelzim bir hâdise zuhûr ider ise tedbîr-i mezkûrın hükümeteyn beyninde teʿâti-i muhâberât ile taht-ı karâra alınmasına dâirdir.

---

[236] **Yazarın Dipnotu:** [161] Bu esnâda Madrid sefiri Tarhan Beğ İsveç sefirinden aldığı maʿlûmâta atfen [tahrîrât 15 Teşrîn-i sânî 1892] Süveyş Kanalının Bahr-ı Ahmer medhaline hâkim bir adanın İngiltere tarafından işgâliyle Mısır'ın te'mîn tahliyesi esâsına müsteniden Fransa'nın teşebbüsâtda bulındığını ve Mösyö Vadington'ın âhîren Londra'ya bu maksad ile avdet eylediğini hâriciyeye bildiriyor. Mes'ele Londra sefiri Rüstem Paşa'dan istiʿlâm olunuyor. Alınan cevâbda [tahrîrât 19 Kanun-ı evvel 1892] Mösyö Vadington'ın beyânâtına nazaren (Gladston) tahliyeye meyyâl ise de (Rozberry)nin müzâkereden bile imtinâʿ eylediği ve mes'elenin alâ-hâlihi kalması pek mütehammil bulındığı işʿâr olunuyor. Esâsen Rüstem Paşa dahi aynı senenin ibtidâlarıında [tahrîrât 12 Şubat 1892] Liberaller rüesâsından (Gladston) ve (Morlay)ın taʿtîl esnâsında îrâd eyledikleri noktalarda serkâre gelince Mısır'ın tahliyesi esbâbına tevessül ideceklerini ızmâr eyledikleri halde parlamentonun açılmasını müteʿâkib (Çemberlin) tarafından bu tarz hareketle hükümetin ecnebiye karşu mevkiʿni müşkilleşdirdiklerinden bahsle vukûʿ bulan serzenişlere cevâben (Morlay)ın Gladston'ın beyânât-ı mebhûsasını muhâfazakâr kabinenin efkârına yakın bir şekilde taʿdîl ve tahfîfe çalışmış olduğunı işʿârıyla serkâre geldikleri takdirde liberal fırkasından dahi ümidvâr olmağa pek mahal olmadığını haber virmiş bulunıyor

Beşinci bend – mukâvelenin tasdîkinden sonra devletlere teblîğine ve muvâffakatlerini talebe dâirdir.

Altıncı bend – mukâvelenin bir ay zarfında tasdîk-i teʿâtisine dâirdir.

Rozberry projeyi okuyınca Mısır'da vücûda getirilen ıslâhâtın idâmesini kâfil-i şerâitin yaʿni İngiltere'nin tekrâr müdâhalesi salâhiyetine dâir bir kaydın âdem-i mevcûdiyetinden ve İngiltere'ye hiçbir menfaat te'mîn itmeyerek yalnız kısa bir müddet zarfında tahliyenin icrâsını te'mîne maʿtûf kaldığından dolayı izhâr-ı hayret ile bu mukâvelenin İngiltere içün gayr-i musaddak **(sayfa 149)** kalan Drummon'ın Wolf Mukâvelesinden daha az müsâʿid olduğunı ve halbuki İngiltere tarafından mezkûr mukâvelenâmenin bile iʿâdesine muvâffakat idilemeyeceğinin mükerreren beyân idilmiş olduğunı söylüyor[237] [162] bi't-tabiʿ bu şerâit dâiresinde başlayan müzâkerât müntic-i muvaffakiyyet olamıyor.

Bâb-ı Âlî tarafından müzâkerâta İstanbul'da İngiliz sefiri "Sir Klar Ford Sir Clare Ford" vâsıtasıyla devâm ârzûsu izhâr olunuyor. Rozberry muvâffakat iderek o sıra Londra'da bulunan sefire taʿlîmât vireceğini söylüyorsa da [Teşrin-i evvel 1893] mâ-sebak ahvâlden ve mes'elenin bu safhasına dâir dosyadaki muhâberât ve vesâikin birdenbire inkıtâʿından müzâkerâtın devâm idemediği anlaşılıyor.

Bu tarihden sonra Mısır'da İngiliz işgâline nihâyet virmek üzere arz ve tedkîke şâyân hiçbir teşebbüsde bulınılamıyor.[238] [163]. 1896'da Murad Beyin iʿâdesine dâir

[237] **Yazarın Dipnotu:** [162] Rüstem Paşa'dan hâriciyeye telgraf 14 Temmuz 1893 numero (275)
Rüstem Paşa 15 Temmuz 1893 tarihli ve 17393/285 numerolu bir tahrîrât-ı resmiye ile Rozberry tarafından mukâvelenin şâyân iʿtirâz görülen nikâtını bildiriyor ki:
İngiltere hâriciye nâzırı tekrâr hakk-ı müdâhaleden başka tahliye mukâvelenâmesinin akdi içün taʿyîn olınan iki sene müddeti istisgâr ve tahliyeye dâir akdi teklif olınan ikinci mukâvelenâmede müddet taʿyînine iʿtirâz ve dördüncü bende asker tezyîdine lüzûm görüldüğü takdirde hükümetinin muhâbereleriyle karâr ittihâz idilmesinin ahvâl-i müstaʿcilede mümkün olamayacağını beyân idiyor. Rüstem Paşa tarafından aynı tarihde (mahrem ve husûsi) olarak gönderilen diğer bir mektûbda tahliyeyi ilerüye taʿlîk ile bir mukâvele akdi halinde tarafeynin menâfiʿi tedkîk olunarak: İngiltere, Mısır'da vazʿiyyeti dâire-i intizâma girerek ikide birde Fransa'nın müdâhalâtından ve parlamento hâdisâtından kurtulub Mısır'da ıslâhata rahatca devâm ider; bizim içün dahi mürûr-ı zaman ile İngiltere ve Avrupa nazarında mensî kalması melhûz olan hukûkımız bir defʿa daha tasdîk olındığı gibi İngiltere Mısır'ın temâyülât-ı istiklâlkârânesini tervîc itmez ve ilerüde mes'elenin halli içün bir esâs vazʿ olınub taʿyîn olınacak mühletin inkızâsında müsâʿid bir mevkiʿde bulınurız. Bu sûretle Wolf mukâvelenâmesinin tasdîk idilmemesinden mütevellid vazʿiyyet-i mübhemeye de nihâyet virilmiş olur."

[238] **Yazarın Dipnotu:** [163] Mart 1894'de Gladston'un istiʿfâsıyla (Rozberry)nin taht-ı riyâsetinde teşekkül iden liberal kabinede hâriciye nâzırı olub muahharen fırka reisi ve başvekil olan "Sir Henry Kembıl Banerman Sir Henry Cambell Bannerman"ın (Nois Veynir Jurnal)ın Mısır muhbirine: "Mısır işgâli muvakkatdır. En resmî taahhüdâtımızı nakz itmeksizin ve Avrupa nazarında menfûr bir vazʿiyyete düşmeksizin Mısır'da ilâ-nihâye kalamayız" dimiş olması İngiltere siyâsetinde cârî olan usûl ve kavâidi tenvîr itmek iʿtibârîyle şâyân dikkatdir.
Neues Wiener Journal du 9 Octabre 1894

talebimiz (sayfa 150) redd olunacağına hâkan-ı sabıkın gene Mısır mes'elesini ele almağa ve –ilerüde arz idilecek olan- Dongola sefiri hakkında îzâhât istemeğe kalkışması üzerine İngiltere mübhem cevâblar ve Murad Beği Mısır'dan ihrâc ile Sultan Hamid'i bir dereceye kadar memnûn iderek mes'eleyi kapatıyor. Kezâ Mozorus Paşa'nın vefâtıyla Kostaki Antopolo Paşa'nın Londra sefâretine taʿyîni üzerine yeni sefire Mısır mes'elesine dâir müzâkerâta girişmek üzere taʿlîmât virildiği o zaman hâriciye nâzırı bulunan Londra sefir-i hâzırı âʿyândan Tevfik Paşa tarafından beyân idilmiş ise de hâriciye evrâkında bu husûsa dâir hiçbir serrişte bulunamadı.

İsmail Paşa'nın evâhir-i hidviyetinde fevka'l-âlde kesb-i vüsʿat ve ehemmiyyet itmiş bulunan mülhakât-ı Mısriyye'nin, işgâli müteʿâkib İngiltere'nin haber ve tazyîki ile ne sûretle terk ve tahliye eyledikleri ve İngilizlerin Sudan'ı Mehdi kuvvetlerine bırakarak Bahr-ı Ahmer ve Aden Körfezi sevâhilindeki mülhakât-ı metrûkeyi – İtalyan ve Fransızların pîş-i ihritâslarına atılan birkaç nokta müstesnâ olarak- işgâl ve zabıta derhâl sûret-i teşebbüsleri evvelce arz idilmiş idi.

Bu vakâyiʿi taʿkîb iden sekiz on seneyi İngiltere Mısır'da mevkiʿni hâricen ve dâhilen takviyeye hasr itdikden sonra bilâd-ı Sudân'ı istirdâd ile (Kap)dan (İskenderiye)ye müntehî olmak üzere bir iki batından beri İngiliz erbâb-ı siyâsetinden kraliçelerinde belirmekde bulunan cesîm bir Afrika imparatorluğu vücûda getirmeğe teşebbüs idiyor.

Sudan'ın, tahliyesinden birkaç sene sonra, İngiltere tarafından sırf kendi hesâbına tekrâr istilâsına hatt-ı istivâ ve göller mıntıkası tarîkiyle teşebbüs idilerek 1889 senesine kadar (Vâdî-i Ulyâ)da Mısır nâmına idare-i hükümetde devâm iden Emin Paşa'nın oralarda kalması siyâset-i mutassavureyi ihlâl idecek bir mâhiyetde görüldiğinden 1889'da meşhûr siyâh (Stanley) vâsıtasıyla "cebren" tahlîs idiliyor[239] [164]; bunı müteʿâkib İngiltere **(sayfa 151)** tarafından gönderilen müteaddid hey'et-i sefireye vâsıtasıyla "Uganda" zabt idilüb [1890] bir müddet sonra Mısır'a âid hatt-ı istivâ müdiriyet-i kadîmesinin merkez-i idâresi bulunan (Vâdî-i Ulyâ)da İngiliz

[239] **Yazarın Dipnotu:** [164] Sudan'ın tahliyesi Mısır hükümetince takkarrür itdiği vakit reis-i nuzzâr Nubar Paşa hatt-ı istivâ müdiri Emin Paşa'ya 13 Şaʿbân 1302 [27 Mayıs 1885] tarihli bir tahrîrât göndererek karâr-ı müttehizi teblîği ve Emin'i mahal-ı me'mûriyetini terk veyâ muhâfaza itmekde muhtâr bırakıyor. Emin Paşa bu mektûbı 27 Şubat 1886'da alıyorsa da mevkiʿinde kalıyor. Üç sene sonra zâhiren bir gazeteci tarafından gönerilen (Stanley) Nisan 1889'da Emin Paşa'yı ârzûsına rağmen cebren kaldırub hatt-ı istivâ mıntıkasından çıkarıyor. Emin Paşa müstahlasının elinden ancak Zengibâr sâhilinde Alman müstemlekesinin (Bagamoyo) limanında kurtulabilerek tekrâr yerine avdete teşebbüs idiyorsa da yolda maktûl düşüyor.

bayrağı temevvüc itmeğe başlıyor [1894]; ma'mâfîh Sudan'ın cenûbden istilâsı fikri bir müddet sonra terk idilerek şimâlden Mısır tarikiyle istirdâdına teşebbüs olunuyor.

1302 sene-i hicriyesi Ramazanının gurresinde [Haziran sene 1885] müteheddî Mehmed Ahmed'in vefâtından sonra yerine geçen Abdah et-Taayişi zamanında Kuvvâ-yı Mehdiye inhitâta başlıyor. Beş altı sene kadar ümerâ-yı Mehmediyeden ve Abdun-necûmî ve Osman Dukna Dongola ve Sudan-ı şarkî cihetlerinde kâh mağlûbiyet ile gazveler yapıyorlar, zâten "idâre-i Mısriyye'nin müsâvisine karşı akvâm-ı Sudanîye'nin mefkûresine muvâfık bir seviyede te'sîs-i adâlet ihtiyâcıyla tevellüd ve taassub sâyesinde devâm ve intişâr idebilen Mehdi harekâtı" esâslı ve pâyidâr bir devlet vücûda getirmek emeline tamâmıyla bîgâne kaldığından zuhûrından birkaç sene sonra çapulcılığa inkılâb idiyor. Sudan'ın Mısır tarîkiyle istirdâdını taht-ı karâra alan İngilizler 1895 nihâyeti ve 96 ibtidâsında Mehdi kuvvetlerinin Vâdî-i Halfanın şimâlinde bir gazveye teşebbüslerini iʿzâm iderek tedârükât-ı seferiyeye başlıyorlar. Cenûbda Vâdî-i Ulyânın zabtından beri Sudan'ın istirdâdı lüzûmından bahs itmekde bulunan matbûʿât-ı mes'eleyi ele alıyor. Ma'mâfîh İngiltere hükümeti esâs maksadını gizliyor. Tedârükât resmen Dongola'nın istirdâdı ile Mısır'ın esbâb-ı müdâfaasını te'mîn ve Kesâle'de Osman Dukna tarafından mahsûr kalan İtalyan kuvve-i muhâfazasının tahliyesine maʿtûf gösteriliyor[240] [165] Mısır'da serdâr geçinerek taht-ı kumandasında **(sayfa 152)** beş binin İngiliz ve on yedi binin Mısır askerinden mürekkeb olarak hâzırlanan kuvve-i seferiye 12 Mart 1896 nısfu'l-yılda hareket emrini alıyor. Mısır reis-i nuzzârı ile mes'eleden irtesi gün baʿde'z-zahir haberdâr oluyorlar [166]. O sene Dongola istirdâd idilüb irtesi sene Mayıs'da tekrâr harekât-ı seferiyeye başlanılarak Ebu Hamid [Ağustos] Berber [Eylül] ve Metme [Teşrin-i evvel] zabt olunup Mehdi kuvvetleri cenûbe çekiliyor. 1898 evâilinde

[240] **Yazarın Dipnotu:** [165] Fevka'l-âlde komiserimiz Muhtar Paşa da İngilizlerin maksadını tamâmıyla öğrenemiyor. 3 ve 4 Mart 1312 tarihli telgrafnâmelerinde "Vâdî-i Halfada tahşîd idilen askerin Kesâle'de mahsûr kalan İtalyanların tahfîf-i ıztırâbı maksadıyla olduğunı" haber viriyor. Sadâretden 11 Şevvâl 1313 [26 Mart 1896] tarihiyle hidive bir telgrafnâme çekilerek Mısır askerinin asâkir-i şâhâneden bulındığından bahsle makâm-ı saltanatın haberi olmaksızın böyle bir sefere nasıl teşebbüs idildiği sorulıyor. Hidiv tarafından virilen cevâba dâir dosyada bir eser görülemiyorsa da her halde İngiltere'nin mukarrerâtı üzerinde bu istizâhın bir te'sîri olamıyor.
Fransa dahi protesto itmeğe teşebbüs iderek o esnâda hâriciye nâzırı bulınan (Mösyö Bertlo) Havas vâsıtasıyla bir teblîğ neşr itdiriyorsa da İngiltere'nin vazʿ-ı mühîbi karşısında nezâretden infisâle mecbûr kalıyor.
[Jul Koşri'nin evvelce zikr olınan eserinden]
İtalyanların Habeşliler tarafından (Âduʿâ)da münhezim ve perişân idilmeleri 1 Mart 1896 tarihine müsâdif.

ümerâ-yı Mehdiyeden Emir Mahmud (Şendi)de mağlûb ve esîr idildikden sonra [Nisan] Mehdinin mAkkarr-ı idâresi üzerine ilerilenüb 1 Eylül 1898'de (Omdurman) topa tutulıyor. İrtesi gün (Mısır - İngiliz) ordusına hücûm iden ve fenn-i harb kavâidine külliyen bî-gâne ve esliha-i cedîden mahrûm bulunan Mehdi kuvvetleri kolaylıkla perişân ve imhâ idilerek akşam üzeri (Kiçenr Paşa) muzafferen Omdurman'a gidiyor.(Gordon)un intikâmını almak üzere mütemehdi Ahmed Muhammed'in türbesine gidüb türbedârlar öldürüldüğünden sonra kabri açdırub naʿaşın kafâsını getirerek refâkatinde bulunan binbaşı Gordon'a viriyor. İngiliz zâbitleri – yâdigâr olarak muhâfaza itmek üzere – Muhammed Ahmed'in tırnaklarını sökdükden sonra cesedi Nile atılıyor! Harekâta devâm idilerek 15 Eylül'de Hartum'ın üç yüz mil cenûbında (Renh Renkh)de Mehdi kuvvetleri bakâyâsının karârgâhı da zabt olunuyor.

Kiçenr burada Fransa tarafından gönderilen yüzbaşı (Marşan) hey'et-i seferiyesinin iki ay evvel [10 Temmuz] Faşuda'ya muvâsalat itdiğini istihbâr idiyor[241] [166] ve derhâl oraya tevcîh-i azîmet iderek 19 Eylül'de (Faşuda)ya varub irtisi gün (Marşan) **(sayfa 153)** tarafından keşide idilmiş bulunan Fransız bayrağının yanına Mısır bayrağını dahi çekiyor. Bu hâdise üzerine Fransa ve İngiltere arasında başlayan müzâkerât nihâyet (Solsberry)nin Londra'da Fransa sefiri (Korsel)e "Kiçenr'in maʿiyetindeki kuvvelerin Marşan'ı ârzû idilen mahale kadar sürüb çıkarmasına kâfî aldığına" dâir vukûʿ bulan tehdîdât ve İngiltere'nin tedârükât-ı azîme-i harbiyesi neticesinde bir inhizâm-ı siyâsiye uğramasına müncerr olarak Fransa Marşan hey'et-i seferiyesini geri celbe karâr viriyor 4 Teşrîn-i sânî 1898. Altı gün sonra Lord (Solseberry) Londra şehremini tarafından virilen ziyâfetde: "Kinçer'in muzafferiyetinden sonra Mısır'da mevkiʿmiz değişdi; baʿzılarının işâa ettikleri gibi Mısır'da himâyet vazʿ itmek fikrinde değiller. Şimdilik onların ârzû ettikleri kadar ileri gidemeyeceğimize müteessefiz" diyor.

[241] **Yazarın Dipnotu:** [166] Faşuda hâdisesinin menşe'i "Ubangi" nehrinin mecrâ-yı ulyâsından (Kongo) vâdîsi tarikiyle Nil'e kadar ilerileyerek Bahrü'l-gazalı Fransa namına istilâ ve Faşuda'yı Habeşe rabt iderek o sırada İngilizler tarafından zabt idilmeğe başlanılan Sudan-ı Cenûbînin Bahr-ı Ahmer ile muvâsalatını katʿ itmek ve bu sûretle Mısır meslesini tekrâr fiʿlen açarak İngilizler tarafından tahliyesini te'mîn itmekden ibâret olub o zamanlar Fransa Cumhuriyetinin riyâsetinde bulınan (Karno) tarafından 1894 hilâlinde tasavvur idilmiş bir plandan ibâret olub Yüzbaşı Marşan Haziran 1896'da Faşuda'ya müteveccihen hareket idüb Temmuz 1898'de muvâsalat idiyor; fakkat İngiltere tertîbâtından az çok haberdâr olub böyle bir teşebbüs İngilterece gayr-i dostâne (hatta hasmâne inamical) telakki idileceğini ihsâs idiyorsa da Fransızlar maksadlarını taʿkîb iderek arz idilen hezimet-i siyâsiyeye uğruyorlar.

Sudan'ın bu sûretle kısm-ı azaminin istirdâdını müteʿâkib İngiltere memâlik-i meftûhe içün yeni bir vazʿiyyet-i hukûkiye ihdâsına teşebbüs iderek 19 Kanun-ı sânî 1899 tarihinde Mısır hükümeti ile akd eylediği bir mukâvele ile bilâd-ı Sudan'ı İngiliz ve Mısır idâre-i müşterekesi altına vazʿ idiyor, ki mukâvele-i mezkûrenin nikât-ı esâsiyesi bervech-i âtidir:

Mısır nâmına hâriciye nâzırı (Batris Paşa Gali) ve İngiltere namına (Kromer) tarafından imzâlanan bu mukâvelenin mukaddemesinde İngiltere'nin iktisâb eylediği hukûk-ı fetihden[242] [167] bahs olındıkdan sonra: birinci madde ile (Sudan)ın 22 arz dâiresi yaʿni (Vâdî-i Halfa) cenûbında bi'l-cümle arâziye şâmil bir isim olduğu ve bu arâzinin evvelâ: 1882'den beri Mısır tarafından hiçbir vakit tahliye idilmiyen, sâniyen: Mehdi hareket-i isyâniyesinden evvel Mısır'a **(sayfa 154)** âid olduğu halde mevkiʿen zâyiʿ idilüb âhîren İngiltere ve Mısır tarafından müştereken istirdâd olunan ve sâlien: ilerüde aynı sûretle istirdâd olınabilecek üç nev'den mürekkeb olduğu; ikinci madde ile Sevakin müstesnâ üzere Sudan'da İngiltere ve Mısır bayraklarının birlikde keşîde olunması; (Sevakin yalnız Mısır sancağı)

Üçüncü madde ile Sudan idâresinin vâli ve başkumadanın unvânını hâiz ve İngiltere'nin muvâfakatının Hidiv tarafından taʿyîn olınacak birisine tefvîz ve kavânin-i Mısriyye vâlinin muvâfakatı olmaksızın oralarda cârî olmayarak bi'l-cümle kuvâ-yı mülkiye ve askeriye misüllü idâre-i mülkiye, salâhiyat teşrîʿiyye, kavânin, nizâmât … ilh husûsâtının vâliye Mısır ve tevdîʿi;

Dördüncü madde ile Sevakin müstesnâ olarak Sudan'ın mahâkim-i muhtelitenin dâire-i kazâsından hâric kalacağı;

Beşinci madde ile idâre-i örfiye mes'elesi;

Altıncı madde ile İngiltere'den exequatur alınmaksızın Sudan'da ecnebi konsolosları bulunamayacağı;

Yedinci madde ile idhâlât ve ihrâcât rüsûmı (Mısır müstesnâ) taht-ı karâra alınıyor.

---

[242] **Yazarın Dipnotu:** [167] Sudan sefiri İngiltere'ye 11,257,000 liraya mal olıyor. Fakkat bu mesârif-i mütenevʿi namlar ile büdcenin fusûl-ı muhtelifesinde gizleniyor. Harekât-ı seferiyenin mukaddimesinde Mısır Duyûn-ı Umûmîye sandığından Mısır hükümeti namına beş yüz bin lira almağa kalkışıyor ise de Fransız dâyinler sendikası tarafından mahâkim-i muhtelitede ikâme-i daʿvâ idilerek paranın iʿâdesine mecbûriyet hâsıl olıyor, bunın üzerine İngiltere tarafından Mısır hazinesine avansalar yapılarak ve Mısır büdcesinden tahsîsât alınarak mesârif te'mîn olunuyor.
Fransa dâyinler sendikasının daʿvâyı kazanması münâsebetiyle (Tayms)[242] "Fransa'nın mahkemede galebesi bize Mısır üzerinde bir rehin bahş itdi, teşekkür ideriz" diyor.

Hidivin böyle bir mukâvele akdine ne şerâit-i uhdiye-i beyne'd-düveliyye ve ne fermân-ı hümâyûnlar ahkâmı mûcibince katʿiyyen salâhiyeti olmadığı cihetle mukâvele-i mezkûre hukûken ke-en-lem-yekün hükmünde olduğu gibi taahhüdât-ı beyne'd-düveliyye riʿâyet iddiʿâsıyla tarih-i beşerin melhame-i kübrâsına sebebiyet viren İngiltere'nin bu vesile ile gerek taahhüdât-ı beyne'd-düveliyyeden bahse bile lüzûm görmiyerek "yeni müttefikimiz Hidivin hukûkını inkâr itmek ve hakkında hiçbir haksızlıkda bulınmak emelinde değiliz" diyor [6 Şubat 1896].

Bi't-tabiʿ bu mukâvele Bâb-ı Âlî tarafından protesto idiliyor ise de İngiltere siyâset-i gasbânesinde bî-pervâ devâm idiyor. İki ay sonra Fransa ile akd itdiği bir i'tilâf ile [10 Mart 1899] Faşuda hezimetinin acısını meh-mâ-emken unutdurmak üzere **(sayfa 155)** (Vâdây), (Kanem), (Bagirmi), (Tibsiti) ve (Burku)yı yaʿni Fransız Kongo'su ve Çad Gölü vâdîsinden iʿtibâren şimâle doğru kısm-ı aʿzamı bize âid bulunan Trablusgarb hinterlandını Fransa'ya bahş iderek buna mukâbil Fransa dahi Nil vâdîsinde nüfûz ve arâzi iktisâbından sarf-ı nazar idiyor.[243] [168] Bâb-ı Âlî gene bî-sûd protestolarını tekrâr idiyor. Akd-ı mukâveleyi vâli ve kumandan taʿyîn olunan (Kiçenr) Sudan'ın tamâmıyla zabtına devâm iderek Omdurman izmihlâlinden sonra Kurdofan cihetlerine ilticâ iden Abdah et-Taayişi teşrîn-i sânîde refâkatinde bulunan baʿzı esdikâsı ile beraber katli diliyor. Kanun-ı evvelde (El-Ubeyd) zabt olunuyor ve o sıra (Darfur) sultanı da arz-ı dehâlet iderek mülhakât-ı Mısriyye'nin hudûd-o kadîmesi dâhilinde bulunan arâzi hemân tamâmıyla istirdâd idilmiş bulunuyor[244] [169] Bundan sonra İngilizler derhâl umûr-ı nafıʿaya sarılarak Sudan katʿa-i cesîmesinin menâfiʿ-i iktisâdiyesinden hadd-ı aʿzami-i istifâdeyi istihsâle teşebbüs idiyorlar. 1902'de Asvan ve Asyut kanâtiri ikmâl ve daha altı kantara inşâsıyla (Viktorya Nayanza) Gölü umûr-ı iskâiyye içün âdetâ bir su hazinesine tahvîl idiliyor, yollar ve şimendüferler [Hartum- Ed-Damar- Sevakin ve Por Sudan] yapılıyor. Mısır mes'elesi ile iştigâl iden baʿzı müellifler – ezcümle Mösyö Jul Koşri – tarafından İngiltere'nin Mısır'ı işgâl itmekden maksad-ı asliyesinin Süveyş Kanalı olmayub hedef-i hakikinin Sudan'ı elde iderek Kap müstemlekesine müntehî bir Afrika imparatorluğu vücûda getirmek olduğu; zîrâ (Kıbrıs) ve (Perim) adaları elinde oldıkca Süveyş Kanalının

[243] **Yazarın Dipnotu:** 168] Bu i'tilâf (Nişrer) vâdîsinde İngiliz ve Fransız menâtık-ı nüfûzına dâir mezkûr devletler beyninde evvelce akd idilmiş bulınan 14 Haziran 1898 tarihli mukâvelenâmenin dördünci bendine zeylen tanzîm olınmışdır.

[244] **Yazarın Dipnotu:** [169] Sudan'ın tahliyesi esnâsında Temmuz 1884'de muvakkaten İtalyanlara işgâl ve muhâfaza itdirilen "Kassala" dahi Sudan seferi evâilinde İtalyanlara tahliye itdirilerek geri alınıyor. Şubat 1896

ehemmiyeti derece-i tâliyede kaldığı ve hatta Sudan'ı işgâl ve Sevakin tarîkiyle Bahr-ı Ahmer'e bir mahrec te'mîn itdikden sonra İngilizlerin Mısır'ı tahliye itmek fikrinde bulınmış olmalarının bile melhûz olduğu mütâlaası der-miyân idiliyorsa da fi'l-vâkiʿ başka devletlere sed itmek **(sayfa 156)** iʿtibâriyle Kıbrıs ve Perim adalarının İngiltere elinde olmasının kifâyeti bedîhî ise de mezkûr Memer Bahrının kendileri tarafından birsûret-i sâlime ve dâimede istiʿmâl idilebilmesi iʿtibâriyle Mısır'ın İngiltere elinde bulınmasının ehemmiyet-i küllisi de kâbil-i inkâr olmadığından Mısır mes'elesinin İngiltere içün Süveyş Kanalı mes'elesi dimek oldığına dâir ekseriyetin iʿtikâdı hakâik-i ahvâle daha ziyâde karîb göründüğü gibi bir üçüncü fikir olarak iki notla-i nazarın bir nisbet-i maʿkûlede mezc idilmeleri de vârid-i hâtır olur.

Geçen kısımlarda sırası düşdükce arz idildiği üzere dokuzuncı asr-ı milâdinin rebiü'l- âhirından iʿtibâren Mısır mes'elesi Avrupa siyâset-i umûmiyesinin avâmil-i mühimmesinden birini teşkîl idiyor.

Mısır'ın İngiltere tarafından işgâline takaddüm ve bâ-husûs işgâli derhâl taʿkîb iden senelerde İngiltere Almanya'yı ve muahharan ittifâk-ı müsellesi kendi tarafına meyl itdirerek Fransa'yı tecrîde muvaffak oluyor; fakat bu muvaffakiyet yalnız teşekkül itmekde bulunan ittifâk-ı müselles tarafına İngiltere'yi temâyül itdirmek ve henüz (1870-71) izmihlâlinin zararlarını telâfi idemiyen Fransa'nın iʿâde-i şevketini te'hîr itmek gibi hesâb ve mütâlaʿât ve menâfiʿ mütekâbele ile husûle gelemeyüb birtâkım maddî taʿvîzât ve – taʿbîr-i câiz ise- pazarlıklara ihtiyâc gösteriyor.

1885'de İngiltere'nin İtalyanları ne sûretle (Musavva)a birleşdirdiği ve muahharan 15 Nisan sene 1891'de Roma Protokoli ile Bahr-ı Ahmer sâhilinde "Eritre" ve 5 Mayıs 1894'de Roma Mukavelnâmesi ile (Ra'sü'l-Hafun) ve (Mecûratin) cihetlerinde (Somali) İtalyan müstemlekelerinin teşkîli;

(Tacure)ye Fransızların yerleşmesine müsâmaha idildiği gibi 1890'da (Madagaskar)ın terki evvelce arz idilmişdi.

Bu taʿvîzâtından başka evvelce [1862] Fransa ve İngiltere beyninde bir mukâvele ile Zengibar'ın istiklâli taht-ı tekellüfe alınmış olduğu halde İngiltere, Fransa ve Almanya arasında bi'l-müzâkere Almanya şarkî Afrika müstemlekesini vücûda getirdiği gibi İngiltere o zamana kadar eski **(sayfa 157)** Hindistan şirketine müşâbih bir şirket IBEA [Imperial British East Africa] tarafından idâre idilmekde bulunan Zengibâr müstemlekesini doğrudan doğruya hükümetin eline alıyor ve Almanya, İngiltere'nin Nil Havza-i Ulyâsında [Bahrü'l-Gazal, Kurdofan ve Darfur] mıntıka-i nüfûzını tasdîk idiyor 1 Temmuz 1890. Ve bu uyuşma üzerine 5 Ağustos

1890 beyânâtıyla Fransa'nın Madagaskar üzerinde himâyeti ve Afrika'da nüfûzı kabûl olunuyor.

Ma'mâfîh Fransa gene mısır mes'elesini taʿkîbden ferâgat itmiyor. Evvelce bi'l-münâsebe arz idildiği üzere (1894)de Nil'in havza-i ulyâsında bir noktanın -ki 1884'de Sudan'ın İngiltere'nin icbârı ile tahliyesi neticesinde sâhibsiz arâzisinden maʿdûd- işgâliyle Mısır mes'elesini fiʿlen açmağa teşebbüsü (Faşuda) hezimet-i siyâsiyesine müncerr olub bunın üzerine "medâr-ı teselliyet" olarak Trablugarb hinterlandına âid bir taʿvîz alub Nil havzasını tamâmıyla İngilizlere terk idiyor Mart sene 1899.

Gene Mısır mes'elesi münâsebetiyle Avrupa siyâset-i umûmîyesinde tebdîlât-ı azîmeyi mûcib olabilecek ve ihtimâl yirminci asr-ı milâdinin fâtihasında hudûse gelen vakâyiʿi tamâmıyla tağyîr ve üç seneden beri devâm itmekde bulunan harb-i umûmînin önünü alacak veyâhûd şeklini değişdirecek mâhiyetde bir cereyân-ı siyâsetin hudûsına ramak kalıyot ki lâyiha-i çâkerânemiz mevzûʿna doğrıdan doğrıya taallukı olmamakla beraber istitrâden bir iki kelime ile nakli fâideden hâlî görülmedi, şöyle ki:

Mısır buhrânın ibtidâsından beri Fransa'nın İngiltere'ye karşı aczini ve Avrupa siyâsetinin mihver-i hakikisinin Berlin'de bulunduğu takdirde iden[245] [170] Mösyö Hanoto hâriciye nâzırı bulunduğu [1894-1898] zaman mes'eleyi ancak Almanya'ya istinâd iderek hallideceğini teyakkun ile nezâretinin son zamanlarda devlet-i mezkûre ile Afrika mes'elesine dâir – ilerüde tabiiyet-i ahvâl ile Mısır mes'elesini dahi ele almak üzere – müzâkerâta girişiyor. Esâsen Almanya dahi bir müddetden beri Fransa'ya karşu cemileler izhâr idegelmekde ve İngiltere münâsebâtı gergin bulınmakda[246] [171] olduğundan müzâkerât muvaffakatla terakki itdiği sırada Fransa intihâbât-ı **(sayfa 158)** umûmîyesinden sonra (Hanoto)nun dâhil bulunduğu (Melin) kabinesi sukût iderek [15 Haziran sene 1898] (Delkase) hâriciye nâzırı oluyor. Hanoto halkına tevdîʿ-i umûr itdiği sırada – hâriciye erkânından üç zâtın önünde – Almanya sefiri ile devâm idegelmekde bulunan müzekerâtı da anlatıyor; fakat selefinin müfârekatını müteʿâkib Delkase maiʿyeti erkânına bir daha bu mes'eleden bahs bile idilmemesini emr itdiği gibi irtesi gün ziyâretine gelen (Prens Monster)in bir istifsârına cevâben mes'eleden haberdâr olmadığını söylüyor. Almanya'nın resmen istizâhına da

[245]**Yazarın Dipnotu:** [170] Faşuda vakkaʿsında Rusya'dan İngiltere ile uyuşarak ihtilâfı salihen hallitmeği tavsiyeden başka bir muʿâvenet görülemiyor.
[246]**Yazarın Dipnotu:** [171] İngiltere tarafından istilâsına mukaddime olarak (Transval)a Doktor (Cimson) tarafından adem-i muvaffakiyetle bir nevʿi akın başlaması üzerine Kayser'in reis-i cumhûr (Kroker)e meşhûr tebrîk telgrafnâmesi çekmesi bu zamana müsâdif.

cevâb-ı şâfî virilmiyor. Mes'eleden haberdâr olan İngiltere Almanya'nın iğbirârinden bi'l-istifâde onınla Afrika mes'elesine dâir müzâkerâta girişüb münâsebâtını düzeltiyor.[247] [172]. Bu tarihden sonra Fransa İngiltere'ye takarrübde devâm idiyor. Transaval muhârebesi esnâsında Rusya Almanya'nın İngiltere'yi Mısır mes'elesinden dolayı sıkışdırmak niyyâtına iştirâk itmiyor. Muhârebenin hitâmından sonraki İngiltere kralı Yedinci Edward Paris'e gelüb [Mayıs 1903] hükümetin gayretiyle hüsn-i kabûl görüyor ve i'tilâf-ı müsennânın temelleri atılıyor. Fransa Mısır mes'elesindeki müddeʿiyyâtından sarf-ı nazar iden 8 Nisan 1904 tarihli bir beyânâtına ile İngiltere'nin – zevâhiri muhâfazaten- Mısır'ın hal ve mevkiʿ siyâsiyesini tebdîl itmek fikrinde bulunduğunı beyân itmesine mukâbil Fransa dahi "İngiliz işgâline bir müddet taʿyîn olunmasını taleb itmek sûretiyle veyâ sûret-i uhrâ ile İngiltere'nin Mısır'da harekâtına îkâʿ-i mevâniʿ itmeyeceğini" beyân idiyor. Ve buna mukâbil İngiltere'nin müsâʿade ve muʿâvenetiyle (Fas)ı taht-ı tahakkümüne almağı te'mîn idiyor.

Bâb-ı Âlî'nin Londra ve Paris sefâretleri vâsıtasıyla istizâhına cevâben İngiltere ve Fransa hükümetleri mukâvelenin mukaddemesinde Mısır'ın hal-i siyâsiyesince bir gûnâ tebdîl icrâsı matlûb olmadığı beyân olunarak hukûk-ı hükümdârî-i padişahiye nakîse îrâs idilmemiş" olunduğu zemîninde cevâb viriyorlar. Ve Bâb-ı Âlî te'mînât-ı mezkûre ile iktifâyı taht-ı karâra alıyor[248] [173] müteʿâkiben, Almanya, Avusturya ve İtalya'da Mısır'a dâir Fransa'nın beyânâtına mümâsil beyânâtda bulınıyor. Bu vesile ile alâkadâr devletlerin muvâfakatı alınarak Mısır Duyûn-ı Umûmîye sandığının beyne'd-düvel **(sayfa 159)** umûr-ı mâliye hakkında ve husûsât-ı sâirede [İskenderiye limanı ve şimendüferler idâresi gibi] murâkabe-i müzʿicesi lağv idilerek vazifesi münhasıran fâizlerin ve duyûnın etfâsına mahsûs bulunana vâridâtın tahsîl ve kabzına münhasır kalıyor 1 Kanun-ı sânî 1905; ve bu sûretle Mısır'da İngilizler ahid-şikenâne bir sûretde pây-mâl ettikleri hukûk-ı Osmaniyye'den başka her dürlü kayıd ve mevâniʿden âzâde kalıyor.

İngiltere'nin Sudan'a dâir 1899'da Mısır hükümetine kabûl itdirdiği mukâvelenâme ve muahharan 1904'de Fransa ile husûle getirdiği i'tilâf ile Nil vâdîsine tamâmıyla vazʿ-ı yed itmesi Mısır sınûf-ı münevveresi ve bâ-husûs gencleri arasında memleketi İngiliz pençesinden kurtarmak emeliyle ehemmiyetli bir aksü'l-amele sebebiyet viriyor.

---

[247]**Yazarın Dipnotu:** [172] "Jul Koşri"nin evvelce zikri sebkat iden eserinde bu husûsa dâir şâyân-ı dikkat tafsîlât vardır.

[248] **Yazarın Dipnotu:** [173] Meclis-i Vükelâ mazbatası 9 Zi'l-kaʿde 1322 ve 2 Kanun-ı sânî 1320

Vatanîler Fırkası'nın müddeayâtı:

Evvelâ: Mısır'ın İngilizler tarafından tahliyesi ile 1840 muʿâhedesi ve fermân-ı hümâyûnlar ahkâmının iʿâdesi;

Sânîyen: Mısır idâresine meşrûta te'sîsi;

Sâlisen: Mısır Avrupa'ya medyûn kaldıkca ve devletler tarafından ârzû idildiği takdirde murâkeb-i mâliyenin devâmı;

Vatanîlerin riyâsetini der-uhde iden Mustafa Kâmil (muahharan paşalık unvânını ihrâz idiyor) te'sîs eylediği el-Liva gazetesiyle- bir müddet Fransızca ve İngilizce olarak da neşr olunuyor- bu maksadın tervîcine çalışıyor. Avrupa'nın baʿzı yerlerinde ve bâ-husûs Fransa'da konferansalar ve sâir sûretle propoganda yapıyor. Vatanî neşriyâtı Avrupa'da bi't-tabiʿ rekâbet-i düveliyeye ve 1904 tarihine kadar Fransa'nın Nil vâdîsindeki müddeayât-ı maʿlûmesine istinâda çalışıyor. Dâhilde Mısırlıların asabiyet-i milliye ve gayret-i dinîyesine mürâcaat idiyor. Mısır'ın Devlet-i Osmaniyye'ye merbûtını ve hilâfet-i İslâmiyenin zîr-i cenâhında kalması vücûbı ileri sürüyorlar. İngilizler hareket-i mezkûrenin sırf işgâl aleyhinde bir nokta-i istinâd olmak üzere îkâʿ idildiğini ve hakikatde vatanî harekâtının dahi evvelce Arabî isyânı gibi sırf asabiyet-i kavmiye ve istiklâl emeliyle vücûda gelerek ilerüde Mısır'ın devlet-i Osmaniyye'den dahi iftirâkına hâzırladığını iddiʿâ iderek ehemmiyetini tahfîfe gayret idiyorlar **(sayfa 160)**.

Ma'mâfîh ekseriyetin efkâr ve hissiyâtına tercüman olan Vatanî neşriyâtı 1905 sene-i milâdisine doğru mühim bir cereyân tevlîdine muvaffak oluyor. Ve mezkûr senenin nihâyetlerinde bir müddetden beri Devlet-i Osmaniye tarafından der-dest inşâ bulunan Hicâz şimendüferine ve mezkûr hatdan Akabe'ye bir şuʿbe inşâsı tasavvurına karşı İngilizlerin dahi – kendilerinden başka kimseyi Süveyş Kanalına yaklaşdırmamak husûsındaki emellerini taʿkîben – el-Ariş'den Akabe'ye müntehî hat üzerinde istihkâmât ve Sina-şibh-i ceziresinde şimendüfer inşâsı tasavvurâtını istihbâr ve iʿlân idiyorlar. Mes'eleden Bâb-ı Âlî de haberdâr oluyor. Kanun-ı sânî 1906'de İngiltere sefirini huzûrına kabûl itdiği esnâda hâkan-ı sâbık Sina cihetinde tecâvüz vukûʿundan şikâyet idiyor. Hidive ihtârât yapılıyor; fakat Hidivden gelen cevâbda-şübhesiz İngilizlerin emriyle – Bâb-ı Âlî tarafından iddiʿâ olunan tacâvüz mes'elesini tavzîh itmek üzere hatt-ı imtiyâzât tahdîdi taleb olunuyor[249] [174] ise de Bâb-ı Âlî

[249] **Yazarın Dipnotu:** [174] Akkabe ve Gazze yolı üzerinde Gazaban, Kuvvetü'l-lah, Kadriye, Ecr ve Tahtân-ı Yunus mevkiʿleriyle Akkabe'ye yarım sâʿat veyâ üç çâr-yek mesâfedebir noktaya [yaʿni: Taba] hidviyet dâhilinde zannıyla karagol inşâsı istenilmesinden dolayı vukûʿ bulan tebligat üzerine Mısır'dan hadd-i fâsıl taʿyîni zımnından komiser taʿyîni taleb olındığına dâir sadâretden Mâbeyne

reddidiyor. Bu sırada bir mikdâr kuvva-i askeriyye ile Akabe'de bulunan Mirâlây Rüşdi Beğ tarafından (Nurü'l-bahr) nâmında bir Mısır vapurının Akabe civârına muvâsalat itdiği ve gice gelüb ale'l-sabâh (Taba)ya asker çıkarmak husûsındaki teşebbüslerinin evvelce mevkiʿ mezkûrın kendisi tarafından gönderilen bir müfreze ile işgâl itdirilmiş bulınması hasebiyle menʿ olunduğu ihbâr olunması [10 Kanun-ı sânî 1321] üzerine aynı gün: "Vapurun geriye celbi husûsında Hidive ve Muhtâr Paşa'ya tebligata ve asker ihrâcına inde'l-îcâb zecren bile mümânaat idilmesine[250] [175] dâir Rüşdi Beğ'e taʿlîmât **(sayfa 161)** virilmesine ve "işbu teşebbüsâtın İngiltere hükümetinin teşvîk ve müsâʿadesine muhavvel olabileceği cihetle İngiltere sefiriyle esnâ-yı mülâkatda sûret-i münâsibede tefhîmât-ı lâzıme icrâsının hâriciye nezâretine havâle idilmesine" vükelâ tarafından karâr viriliyor.

Mes'elenin bu safhasında İngilizler doğrıdan doğrıya işe karışmağa başlıyorlar. Akabe Körfezine bir sefine-i harbiye [Dayana] gönderiyorlar. Firavun Adasına ihrâc olunan askerin geri alınması husûsında Rüşdi Beğ tarafından vukûʿ bulan bir ihtrâr üzerine [Şubat 1906] diğer bir sefine-i harbiye daha göndermeğe kalkışıyorlar, bu sûretle doğrıdan doğrıya İngiltere ile Devlet-i Osmaniyye arasından müzâkerât başlıyor.

Bizim nokta-i nazarımız: Sinâ-şibh-i cezıresinin Mehmed Ali'ye virilen fermâna merbût haritada taʿyîn idilen hudûd dâhil olmadığı ve muahharan Abbas Hilmi Paşa'ya virilen fermân münâsebetiyle sadr-ʿazâm Cevâd Paşa tarafından Sinâ-şibh-i cezıresinin idâresine dâir müşârün-ileyhe gönderilen telgrafnâmenin Sinâ-şibh-i cezıresinin yalnız cihet-i garbiyesine dâir bulundığı;

İngiltere'nin İddiʿâsı: Cevâd Paşa telgranâmesinin tekmîl Sinâ-şibh-i cezıresine şâmil olduğu ve esâsen mezkûr telgrafnâme üzerine Lord Kromer ve Tigran Paşa beyninde teʿâti idilüb o zaman neşr olunan muhâberâtda hadd-i fâsılın Ariş'in şarkından iʿtibâren Akabe'nin garbında bir noktaya müntehi bir hatt-ı müstakim olduğuna dâir tasrîhâta Bâb-ı Âlî tarafından iʿtirâz idilmemiş olmasının dahi bu

tezkire Zi'l-kaʿde 1323 5 Kanun-ı sânî 1321 Mâbeynden sadârete virilen cevâbda [27 Zi'l-kaʿde] Mısır bir ecnebi memleketi olmadığı cihetle hadd-i fâsıl taʿyîninin abes olduğu ve esâsen mahal-i mebhûsenin Mısır harincinde oldıklarının mine'l-kadîm maʿlûm bulındığı mukaddemesinden sonra "Bâb-ı Âlî'nin maʿlûmât-ı mülâyemet-kârânesinden cesâret alan hidiv-i Mısır'a tebligat-ı mukteziye îfâsıyla bu yolsuzluklara nihâyet virilmesi" emr olunuyor.

[250] **Yazarın Dipnotu:** [175] Sadâretden Mâbeyne takdîm olınan 9 Kanun-ı sânî 1321 tarihli bir tezkirede Muhtâr Paşa tarafından "hidivin adem-i maʿlûmât beyân eylediğinin ve fi'l-hakika umûr-ı askeriyeye müteallik bu gibi mesâile dâir evâmir ve nevâhi İngiltere harbiye nezâretinden geldiğinden hidiv ve sâirenin maʿlûmâtları olmadığının ve şâyed inşâât varsa Akkabe kumandanının yıkması lâzım geleceğinin ve İngiltere'nin nümâyişlerine ehemmiyet virilmemesinin" tavsiye idildiği arz olunuyor.

iddiʿâya delîl olduğu tarzında; Nisan evâilinde mes'elenin Mısır'da Hidiv ile Muhtâr Paşa tarafından bi'l-müzâkere hallidilmesine karâr viriliyor. Fevka'l-âlde komiserimiz fikr-i kadîmini taʿkiben (Refah)dan Reis Mehmed'e müntehi bir hatt-ı imtiyâz kabûl itdirmeğe sarf-ı mesâʿi itdiriyorsa da muvaffak olamıyor. Bu sırada Atina'ya gelen İngiltere Kralı müteveffâ (Edward) refâkatinde bulunan hâriciye müsteşârını Osmanlı sefâretine göndererek "Bâb-ı Âlî'nin Taba mes'elesindeki hareketinin münâsebât-ı dostâneye mugâyiz olduğundan ve 1892 fermânı ile Cevâd Paşa telgrafnâmesinin muhâfaza-i ahkâmının İngilterece mültezim bulunduğundan bahsle sinin-i âhîride hadd-ı asgarîye tenzîl idilen Mısır asâkir-i işgâliyesinin tezyîdi husûsında lâzım gelenler emr virildiği ve esâsen Taba'nın tahliyesini istihsâl zımnında asâkir-i Mısriyye'ye İngiltere tarafından muʿâvenet idilmesinin âsân **(sayfa 162)** bulunduğu ve ma'mâfîh birtakım netâyic-i müessefenin bertaf idilmesi içün henüz vakit bulundığı zemîninde tehdîdkârâne bir lisân kullanıyor.[251] [176].

Bâb-ı Âlî tarafından virilen cevâbda fermânlarda musarrah hudûddan ve Mısır'daki müzâkerâtdan bahsle "İngiltere'nin kanal içün telâş itdiği ve halbûki kanalın muhâfazasının Bahr-ı Ahmer'deki menâfiʿmiz iʿtibâriyle bizim içün dahi pek mühim olduğu ve inde'l-îcâb İngiltere'nin o havâlideki kuvvâ-yı umûmîyemize istinâd idebileceği" söyleniyor.

Rıfʿat Beğ tarafından teblîğ olunan bu cevâba mukâbeleten İngiltere hâriciye müsteşârı yalnız fermânlardan bahs iderek Cevâd Paşa telgranâmesinin meskûn bırakıldığına izhâr teessüfle mezkûr telgrafnâme ahkâmına riʿâyet olunması lüzûmını tekrâr idiyor.

Nisan nihâyetlerinde Bâb-ı Âlî tarafından hudûd hakkında bâlâda arz idilen nokta-i nazar tekrâr alındıkdan sonra "devletlerin vesâtatına mürâcaat olınmaksızın mes'elenin iki devlet beyninde tesviye idilmesinin fevâidine -yaʿni inde'l-îcâb Mısır mes'elesinin beyne'd-düvel taht-ı müzâkereye düşebileceğine- dâir tehdîdkârâne bir lisân kullanılıyor. Bunın üzerine hâriciye nâzırı "Edwar Grey" müzâkerâtı katʿ iderek Taba'nın tahliyesi ile tahdîd-ı hudûda teşebbüs idilmesini şiddetle taleb idiyor[252] [177] ve İstanbul'daki İngiltere sefâreti tarafından Bâb-ı Âlî'ye 3 Mayıs 1906 tarihli bir ültimatom ile mutâlebât-ı mezkûrenin kabûli içün on gün mühlet viriliyor.

[251] **Yazarın Dipnotu:** [176] Atina sefiri Rıfʿat Beğ'den hâriciyeye telgraf 10 Nisan 1906
[252] **Yazarın Dipnotu:** [177] Londra sefâretinden telgraf 1 Mayıs 1906 Numero 170

İngiltere donanması (Pire)ye gelüb harekâta hâzırlanıyor gibi bir vazʿiyet alıyor. Mühletin inkazâsından bir gün evvel [28 Nisan sene 1322] sadr-ʿazâm Ferid, Şûrâ-yı Devlet Reisi Said, Hâriciye Nâzırı Tevfik paşalardan mürekkeb olarak akd idilen encümen-i mahsûs tarafından tanzîm idilen mazbatada Rusya ve Almanya tarafından hiçbir eser-i muʿâvenet görülemediğinden bahsle İngiltere'nin mutâlebâtının kabûlünde ıztırâr görülerek Hidive keşide idilen 17 Rebiüʿl-evvel 1324 tarihli bir telgrafnâme ile "Taba'ya asker sevkinin sebebi deverân iden şâyiʿa-i vechile oraya me'mûrin-i Mısriyye tarafından karakolhâne inşâ olunmasının menʿiyle hukûk-ı saltanat-ı seniyye'nin muhâfazası idi mâdemki bu yolda bir fikir ve niyet yokdır asâkir-i Osmaniyye'nin mevâkiʿ**(sayfa 163)** kadîmlerine iʿâdesine karâr virildi Akabe kumandanı ve refâkatindeki zâbitlerle i'tilâf hâsıl itmek üzere berây-i müzâkere me'mûrin-i Mısriyye aʿzâmi lüzûmı" teblîğ olunuyor. Bu karâr aynı tarihde [11 Mayıs sene 1906] İngiltere sefâretinde teblîğ olunuyor; fakat sefâret telgrafnâmeyi mübhem bularak hudûdın (Rafah)dan (Akabe)ye kadar takrîbi bir hatt-ı müstakim olacağına dâir sarâhat-i îlâvesini de taleb [12 Mayıs] ve kabûl itdiriyor [14 minhü].

12 Şaʿbân 1324 ve 1 Teşrîn-i evvel sene 1906 tarihinde (Refah)da merkez-i saltanat-ı seniyye me'mûrlarıyla hidviyyet-i Mısriyye me'mûrları tarafından imzâlanan bir i'tilâfnâme ile (Refah)dan başlayub (Akabe)nin garbine müntehi bir hatt-ı imtiyâz taʿyîn ve tesbît idiliyor.

İngilizler tarafından (Taba) ve bizce (Akabe) mes'elesi nâmıyla maʿrûf olan bu hâdise Mısır'da fevka'l-âlde galeyân efkârı mûcib oluyor.

İngilizler Mısırlıları terhîb idecek bir fırsat arıyorlar. 1906'da birkaç İngiliz zâbitinin köylülere âid güğercinleri avlamalarına (Daneşvay) karyesi ahâlisi tarafından vukûʿ bulan mümânaʿt üzerine zuhûr iden arbede neticesinde zâbitlerden biri yediği darbelerden veyâhûd güneş vurmasından dolayı vefât idiyor, derhâl İngiliz neferâtı civârda bir köyü basarak bir felâhı katl ve bir kadını cerh idiyorlar. Bu hâdise üzerine (Daneşvay) köylüleri tevkîf olunarak bir mahkeme-i fevka'l-âlde tarafından dördü iʿdâma ve birçoğu müebbed veyâ muvakkat küreğe veyâ kırbâcla darbe mahkûm oluyorlar. Fakat Danşevay civarındaki köyü basarak katl ve cerhe cir'et iden İngiliz efrâd hakkında hiçbir taʿkîbât yapılmıyor.

1907 evâilinde Lord Kromer ahvâl-i sıhhiyesinin âdem-i müsâʿidesinden bahsle istiʿfâ iderek yerine (Sir Eldon Gorest) taʿyîn olunuyor. Muarefe-i kadîmeleri sevkiyle Hidiv yeni İngiliz me'mûr-ı siyâsisi beyninde münâsebet-i hasene te'sîs itdiği görülüyor; fakat 1907'de Mısır'da hüküm-fermâ olan buhrân-ı mâlî galeyân-ı efkârı

bir kat daha teşdîd idiyor. Kanun-ı sânî 1908'de efkâr-ı umûmîyeyi teskîn itmek üzere (Daneşvay) hâdisesi mahkûmiyeti afv olunuyor. O sene şubatda Mustafa Kâmil vefât iderek Vatanîlerin riyâsetine Mehmed Ferid Beğ geçiyor, Vatanîler Hidivle (Eldon Gorest) arasındaki münâsebâtdan dolayı izhâr-ı iğbirâr idiyorlar, Hidivden **(sayfa 164)** meşrûtiyet istiyorlar[253] [178]; (Eldon Gorest) (el-Maktum)da bir muhâvere şeklinde Mısırlıların henüz parlamento usûlinden müstefîd olabilecek rüşd-i siyâsiyeleri mevcûd olmadığından bahsle ma'mâfîh umûr-ı idâreye peyder-pey daha ziyâde iştirâk itmeleri esbâbına tevessül olınacağını vaʿd idiyor. Teşrîn-i sânî 1908'de Mustafa Fehmi Paşa istiʿfâ iderek hâriciye nâzırı Betros Gali Paşa reis-i nuzzâr oluyor. Bu sırada Süveyş Kanalı – ki eshâmının kısm-ı aʿzamı maʿlûm olduğu üzere İngiltere hükümetinin elinde – müddet-i imtiyâzının inkızâsına daha elli dokuz sene var iken kırk sene daha temdîdine teşebbüs idilmesi de heyecânı arttrıyor. Meclis-i Umûmî teklîfi reddidiyor. Şubat 1910'da Vatanîlerden (İbrahim Nasif el-Verdânî) reis-i nuzzâr Betros Gali Paşa'yı öldüriyor ve mahâkemesinde "Sudan'da İngiliz-Mısır idâre-i müşterekesine dâir mukavalenâmeyi imzâlayarak, Daneşvay hâdisesi münâsebetiyle teşkîl olunan mahkeme-i fevka'l-âldeye riyâset iderek ve Süveyş Kanalının temdîdi husûsında Meclis-i Umûmînin muvâfakatını istihsâl itmek üzere tazyîkât yaparak memlekete ihânet itdiğinden dolayı" Betros Gali'yi iʿdâm itdiğini söylüyor.

1911'de İtalyanların Trablusgarb'a tecâvüzleri üzerine (Selelum) limanında Bâb-ı Âlî tarafından muvakkaten Mısır idâresine terk olunması bu zamana müsâdifdir[254] [179] son seneler zarfında Mısır'da Hürriyyet matbûʿâtı kayd-ı Vatanîler hakkında tedâbîr-i zecriyye icrâsına müsâʿid kavânin ve nizâmât vazʿ olunuyor. Husûsiyle (1911)de (Eldon Gorest)in yerine (Lord Kiçner)in taʿyîni Mısır'da İngiliz idâresini bir kat daha şiddetlendiriyor. Ma'mâfîh 1913'de güyâ Mısırlıları hayât-ı meşrûtiyete bir derece daha yaklaşdırmak üzere şûrâyı teşrîʿi ve meclis-i umûmî birleşdirilerek yerlerine bir meclis teşrîʿi Assemblée législative te'sîs olunuyor. Aynı sene sadır-ı esbak Hakkı Paşa'nın Irak ve Basra Körfezi mesâiline dâir Londra'ya me'mûriyeti esnâsında İngilizler Mısır hidviyeti tarafından istikrâza lüzûm göründükce müşkilât ve iʿtirâza mahal kalmaksızın me'zûniyet virilmesini de talebi

[253] **Yazarın Dipnotu:** [178] Dafrin 1883'de Meclis-i Nüvvâbı ilgâ iderek yerine Mısırlıları hayât-ı meşrûtiyete hâzırlamak üzere yalnız rey-i istişârî ile bir şûrâ-yı teşrîʿi = Conseil Légiselatif ve bir meclis-i umûmî Assemblée générale te'sîs idiyor.

[254] **Yazarın Dipnotu:** [179] İngilizler 1904 senesinde (*Selelum*)un Mısır'a âid olduğunı iddiʿâya kalkışıyorlar ve Bâb-ı Âlî ile müzâkerât neticesinde mezkûr limanın on iki sâʿat şarkında (Bamba)nın hatt-i fâsıl olması takkarrür idiyor.

diyorlar. “hâsılı masârif-i askeriyeye tahsîs olınmamak ve mücerred Hıtta-i Mısriyye’mizin tezyîd-i vesâil maʿmûriyeti yolında hüsn-i istiʿmâl ile sarf (**sayfa 165)** olınmak üzere gerek dail ve gerek hâricde istikrâz içün taraf-ı hümâyûnımıza mürâcaʿtınız vukûʿunda müste’zin-fihu ruhsat-ı serîʿa iʿtâsına” dâir bir fermân sûreti ihzâr olunuyorsa da harb-ı umûmînin zuhûriyle ısdâr idilmiyor[255] [180].

Devlet-i Osmaniyye’nin İngiltere aleyhinde harb-ı umûmîye iştirâğından sonra 19 Kanun-ı evvel 1914’de İngilizler tarafından Abbas Hilmi Paşa’nın Hidviyetinden ve Mısır İngiliz taht-ı himâyesine vazʿ olunarak sultân unvânıyla amûcası Hüseyin Kâmil’in Mısır hükümdâlığına taʿyînine teşebbüs olunuyor. Fakat verâset mes’elesi muallakda bırakılarak muahharan İngilizlerin İsviçre’de müşârün-ileyh Hidivin oğlı Abdulnaim Beğ’e mürâcaʿat idilerek Mısır Velî ahidliğini teklîf eyledikleri ve aldıkları cevâb-ı redd üzerine teklîf-i vâkʿi oğlına kabûl itdirmek üzere Abbas Hilmi Paşa’ya bile mürâcaat cür’etinde bulındıkları Vatanîler tarafından bu sene neşr olunan bir risâlede manzûr olmuşdır[256] [181].

Vefâtından birkaç gün evvel Hüseyin Kâmil-i Velî ahidliği –bi’t-tabiʿ hâmîlerinin emr ü tasvîbi ile- oğlına teklif eylemiş ise de Kemâleddin Paşa babasına hitâben 8 Teşrîn-i evvel 1917 tarihli bir mektûbla “Mısır taht-ı saltanatına verâset husûsında hâiz olduğu her dürlü sîfât ve hakk ve iddiʿâdan ferâgat” itdiğinden Hüseyin Kâmil’e küçük kardeşi Fuâd halef olmuş ve fakat verâset mes’elesi gene muallakda bırakılmışdır.[257] [182] (**sayfa 166)**

[255] **Yazarın Dipnotu:** [180] Bu fermân müsveddesinde dahi dört yüz seneden beri sadr-ʿazâmlar hakkında mevzûʿ ve muahharen Mısır hidivleri hakkında dahi müstaʿmel bulınan elkâb-ı resmiye-i maʿlûme yerine Abbas Hilmi Paşa’ya ısdâr olınan fermân münâsebetiyle Hâkan sâbık tarafından tağyîr itdirilen elkâb-ı cedîdenin istiʿmâl idildiği görüşülmüşdür.

[256] **Yazarın Dipnotu:** [181] La Question d’Egypte, par Moh. Fehmy, président du Comité permanent de la Jeunnesse Egyptienne en Europe. Genéve 1917

[257] **Yazarın Dipnotu:** [182] Mısır’da İngiltere me’mûr-ı siyâsiyesi “Vingat” Wingate[257] eskiden Wincet Paşa unvânıyla Mısır idâresi serdârı olan – tarafından Mısır arşına iclâsına dâir Fuâd’a yazılan mektûbdan muktebis.

DÖRDÜNCÜ KISIM [*]

-Mısır'ın Vaziʿiyet-i Hukûkiye-i Hâzırası-

Mısır'ın vazʿiyyet-i hukûkiye-i hâzırasının sûret-i tahaddüs ve inkişâfına tahsîs idilen aksâm-ı sâlifede Mehmed Ali'nin başıbozuk ser-gerdesi olarak Mısır'a vürûdıyla birkaç sene zarfında makâm-ı velâyete irtikâsı [Sahife 4-6];

Müşârün-ileyhin zaman-ı velâyetinde Hıtta-i Mısriyye'nin aksâm-ı müteferrikasının bir idârede cemʿiyle o zamana göre fevka'l-âlde kesb-i kuvvet iden Mısır vâlisinin müteʿâkiben Vehâbi ve Mora isyânlarının izâlesine me'mûr idilmesine Bâb-ı Âlî'nin zarûret görmesi neticesinde Hicâz ve Cenûbi Suriye ile Girid'in ve bu esnâda asâkir-i Mısriyye tarafından zabt ve istilâ idilen (Bilâd-ı Sudan)ın yaʿni Nübye, Kurdofan, Senar ve Darfur'ın dahi Mehmed Ali Paşa'nın yed-i idâresine geçmeleri [Sahife 6-10];

Bu muvaffakiyyât üzerine Mısır'dan Suriye ve hatta Irak'ı ihtivâ itmek üzere müstakil bir Devlet-i Arabîyye te'sîs itmek âmâlını taʿkîb itmeğe başlayan Mısır vâlisinin Yunan mes'elesi münâsebetiyle devlet ile Rusya arasında zuhûr iden harbde [1246-1829] îfâ-yı vazifeden istinkâf idüb hatt-ı muhârebe-i mezkûre ferdâsında vâdî-i isyâna saparak oğlu İbrahim Paşa'nın kumandasında asâkir-i Mısriyye'nin Suriye ve Anadolu'yı istilâ iderek pây-ı taht kapılarına dayanması ve Bâb-ı Âlî'nin İstanbul'ı muhâfaza idebilmek ümidiyle nâçâr Rusya'nın kucağına atılması üzerine mes'eleye müdâhale iden İngiltere ve Fransa'nın tavassut ve ibrâmıyla Mısır, Girid, Sayda, Trablusşam eyâletleri ve Kudüs ve Nablus sancakları ibkâen ve Emîrü'l-haclık inzimâmı ile Şam ve Haleb ve "Muhasallık vechile" Adana eyâletlerinin yeniden Mehmed Ali'nin uhdesine tevcîhi [Zi'l-kaʿde ve Zi'l-hicce 1248 – Mayıs 1833] [Sahife 10-12];[258] **(sayfa 167)**.

Fakat bu sûret-i tesviye ne -velâyetde evlâd ve ahfâdı içün hakk-ı verâset ve hatta istiklâl-ı tâmm dâʿiyesine düşen- Mehmed Ali'yi ve ne de – memleketin bir kısm-ı mühimmenin iftirâk ve zayâʿını istilzâm eylemesi hasebiyle – merkez-i saltanatı memnûn idemediği cihetle Mehmed Ali'nin ikinci isyânına müncerr olan vakayiiʿ ve Nizib'de İbrahim Paşa tarafından Ordu-yı Hümâyûn'ın külliyen münhezim ve perişân idilmesi ve Kapudân-ı Deryâ Fevzi Ahmed Paşa'nın donanma-yı hümâyûnı

[*] Mısır'ın vazʿiyyet-i hukûkiyesini tavzîh itmek üzere tertîb olınan bu kısım, aksâm-ı sâlifede sebkat iden tafsîlâtın sahife numeruları muntazaman irâe idilmiş olduğu cihetle, lâyihanın hey'et-i umûmîyesine bir nevʿ-i fihrist hidmetini dahi görebilir.

İskenderiye'ye îsâl iderek Mehmed Ali'ye teslîm itmek ihânetini irtikâb eylemesi ve bu sûretle pây-ı taht yollarının gene bilâ-müdâfaa Mısır isyânına açılması üzerine [Sahife 12-16] İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya mes'eleyi ele alarak düvel-i mezkûre ile akd eylediğimiz 15 Temmuz 1840 tarihli Londra mukâvelenâmesi [sahife -17 ve hâşiye - 11] ahkâmına tevfîkan İngiltere'nin muʿâveneti ile ittihâz olunan tedâbîr-i hayriye neticesinde Mehmed Ali'nin yalnız Mısır velâyetinin şart-ı verâsetle kendisine ve evlâd ve ahfâdına tevcîhine mukâbil sâir aksâm-ı memâlikden kefil itmeği kabûle mecbûr kalması [sahife 17-20]

Düvel-i Müttefike ile müştereken istihsâl olunan bu sûret-i tesviyeye müsteniden ısdâr idilen 21 Zi'l-hicce 1257 [13 Şubat 1841] tarihli bir fermân ile [Hâşiye - 14] Mısır Velâyetinin –tamâmıyla vilâyât-ı sâire gibi idâre idilmek üzere- şart-ı verâsetle; aynı tarihli diğer bir fermân ile Nübiye, Senar, Kurdofan ve Darfur'un bilâ tevârüs Mehmed Ali'ye tevcîh idilmesi ve fakat müşârün-ileyhin birinci fermânın baʿzı ahkâmına iʿtirâz ve bâ-husûs "bi'l-cümle kavânin-i Devlet-i Aliye'nin bitamâmuhâ Mısır'da tatbîki tehâlüf tabâyiʿ nâs cihetiyle uymayacağından Gülhâne Hatt-ı Hümâyûn'ın emniyet-i cân ve mâl ve mahfûziyet-i ırz ve nâmûs gibi esâsları Mısır'da dahi merʿi olmağla beraber velâyetin umûr-ı müteferriʿasında âdem-i merkeziyet usûli dâiresinde baʿzı müsâʿadât ve salâhiyet-i vâsiʿa taleb itmezi ve mutâlebât-ı mezkûrenin düvel-i müttefika tarafından dahi te'yîd idilmesi üzerine Mısır vâlilerine iʿtâ idilen imtiyâzât ve müsâʿadâtın 2 Rebiü'l-âhir 1257 [23 Mayıs 1841] tarihli bir muʿadil fermân ile ne sûretle takrir idildiği mufassalen arz idilmişdi.

Düvel-i Müttefike ile akd idilen 15 Temmuz 1840 tarihli Londra Mukâvelesine ve muahharan mukâvele-i mezkûre ahkâmına tevfîkan cereyân iden muhâberât-ı resmiyeye [sahife 23 – 24] müsteniden ısdâr **(sayfa 168)** olunup zâhiren karîhe-i saltanat-ı seniyyeden sâdır olmuş gibi görülmekle beraber beyne'd-düvel bir mâhiyet-i uhdiyeyi hâiz bulunan fermân-ı mezkûr Mısır vâli ve Hidivlerine muhtass bulunan imtiyâzât ve müsâʿadâtın esâsını teşkîl eyler ve düvel-i müttefikenin rızâları olmaksızın taʿdîl ve istirdâdı ahiden gayr-i câizdir; fakat ikinci kısımda manzûr olduğu üzere muahharan İsmail Paşa'ya imtiyâzât-ı asliyenin tevsîʿ ve taʿdîli sûretinde iʿtâ olunan imtiyâz ve müsâʿadât bi'l-akis mâhiyet-i ahdiyeye hâiz olmayub sırf karîhe-i saltanat-ı seniyyeden sâdır olmuş bulındıkları cihetle taʿdîl veyâ külliyen ilgâları sûretiyle devlet-i matbûʿanın Mısır idâresini imtiyâzât-ı asliye dâiresine ircâʿ itmek husûsındaki salâhiyeti, sûret-i nazariyede, hukûken âşikâr ise de –gerek İsmail Paşa'nın teşebbüsât-ı istiklâlcuyânesi [sahife 39 – 40 ve 41] ve gerek müşârün-ileyhin

azliyle Tevfik Paşa'nın hidviyete taʿyîni münâsebetleriyle [sahife 56-59] görüldüğü gibi- maʿt-teessüf makâm-ı saltanat birtakım ilcâât-ı müessife sevkiyle bir kere elden çıkardığı hukûk-ı mezkûrın fiʿlen ve tamâmen istirdâdı mümkün olamamışdır. Binâenaleyh Mısır'ın bugünkü vazʿiyyet-i hukûkiyesi Mehmed Ali'ye ısdâr idilen Rebiü'l-âhir 1257 fermânında münderic imtiyâzât ve müsâʿadât-ı asliye ile muahharan vukûʿ bulan taʿdîlât ve tevsîʿâta müstenid bulunduğu cihetle âtîde bir cedvel tertîbi ile birinci sütuna imtiyâzât ve müsâʿadât-ı asliyenin ve diğer sütuna her bir imtiyâz ve müsâʿadenin karşısına muahharan vukûʿ bulan taʿdîlât ve tevsîʿâtın derci eyâlet-i mümtâzenin vazʿiyyet-i hukûkiyesi telhîs ve tavzîh itmek iʿtibâriyle fâideden hâlî görülmedi.

Rebiü'l-âhir 1257 Fermânında Münderic İmtiyaz ve Müsâʿadât-ı Asliye

Eyalet-i mümtâzenin Hudûdı. – Mehmed Ali'ye iʿtâ olunan her iki fermânda Mısır'ın hudûdına dair hiçbir serâhad mevcud olmayub "bi'l-fiʿl sadrazam cânibinden memhûren gönderilen haritada meşrûh hudûd-ı kadîme-i maʿlûme" taʿrîfi ile iktifâ idilmiş ve hâlbuki mezkûr haritanın İstanbul'da bulunması lazım gelen aslı agleb

Muahharan Vukûʿ Bulan Tağyirât

Mehmed Ali'ye ita idilen fermânda hatt-ı imtiyaz el-Ariş'den Süveyş'e müntehi bir hat olarak tayin olunuyor ise de her sene Mısır vilayetinden Haremeyn-i Muhteremeye bir mahmil ile zehâir-i sâire irsâli muʿtâd ve âdet-i mezkûrenin idâmesi imtiyaz fermânı ile meşrût bulunduğundan Mısır vâlilerinin mahmil yolı üzerinde yani Sinâ-şibh-i ceziresi ile Bahr-ı Ahmer'in sâhil-i şarkisi şimâlinde baʿzı mahallerde bir mikdâr zabıta bulundırmasına müsâʿade olunub bu hâl **(sayfa169)**

Ihtimâl zâyîʿ olduğu gibi hükümet-i Mısriyye nezdinde mahfûz kalması îcâb iden suret-i musadakka dahi İngiliz işgâlinden sonra ortaya çıkarılmamış olduğundan Mısır hatt-ı imtiyazının mine'l-Kadîm maʿlûm olduğu üzere şarken (el-Ariş-Süveyş) arasında mümted bir hatt-ı müstakimeden müteşekkil olduğunı isbât sadedinde 12 ve 19 numeru hâşiyelerde münderic bulunan maʿlûmât ve mutâlaʿatın ehemmiyyet-i mahsûsaları vardır. Mamafih Taba [veya Akabe] mes'elesinin zuhûrında [sahife 161-164] Babıali ile mâbeyn arasında cereyân iden muhâberâtda "aslı nezd-i âlîde mahfûz harita"dan bahs idilmiş olmasına nazaran Yıldız'dan müdevver evrâkda 1257 fermânına merbût haritanın aslı bulınması ihtimâli vardır. Vilayet-i mümtâze müdiriyeti evrâkı miyânında aslı bulınamayan haritanın sureti olduğu zannolunan bir harita var ise de gâyet ibtidâi ve nâkıs olub bir kıymet-i fenniye ve tevsîkiyeyi hâiz değildir. Mısır'ın garben hudûdı dahi pek muayyen olmayub tarafımızdan

(Sellum)dekışlavetelgrafhânebinâlarının inşâ veya ta'mîrleri münâsebetiyle İngiltere -Mısır nâmına- mes'eleye müdâhale iderek Sellum limanının vilayet-i mümtâzeye âid olduğunı iddiʿâya kalkışmış ise de [Sefâretin notası Abbas Hilmi Paşa'nın zaman-ı hidviyetine kadar devam idiyor; fakat müşârün-ileyhin hidviyete tayini münâsebetiyle ısdâr olunan fermânda hudûd-ı kadîmenin tasrîhi ile Sinâ-şibh-i ceziresinin istirdâdına teşebbüs idilmesi üzerine İngiltere mes'eleye müdâhale iderek Madiyan limanları ile Akabe'nin tarafımızdan işgaline mukâbil Sinâ-şibh-i ceziresi idaresinin kemâ-kân Mısır tarafından idaresine devam olınması

takrir idiyor [sahife 141-144 ve hâşiye -154].

Muahharan İngilizlerin Sinâ-şibh-i -i ceziresinde birleşmeğe ve Akabe'nin karşısında (Taba) mevkiʿi ile Sinâ-şibh-i -i ceziresinin hudûd-ı şarkiyesi istikâmetinde baʿzı mevâkiʿi tahkîme kalkışmaları üzerine zuhûr iden Akabe veya Taba mes'elesi üzerine gene İngiltere'nin tazyîk ve tehdîdi ile hatt-ı imtiyazın Sinâ-şibh-i ceziresini tamâmiyle Mısır cihetinde bırakmak üzere tayine mecbûriyet hâsıl olub memurin-i merkeziye ile memurin-i Mısriyye beyninde 12 Şaʿbân 1324 [1 Teşrîn-i evvel 1906] tarihli bir i'tilâfname ile Bahr-ı Sefîd sâhilinde (Refah)ın şarkında bir noktadan Akabe'nin garbında bir noktaya mümted bir hatt-i fâsıl tayin idilmişdir. [sahife - 164].

Mülhakât-ı Mısriyye'den Nübiye, Kurdofan, Senar ve Darfur'un Mehmed Ali [sahife -8 ve hâşiye – 3 ve sahife - 21]; ve Sudan-ı şarkî [Masûʿ ve Sevakin], Bahrü'l-Gazal, Hatt-ı İstivâ ve Harar ile Afrika'nın müntehâ-yı şarkında Somali [Tacure, Zil'a, Berbere]nin İsmail Paşalar zamanında [Masûʿ ve Sevakin sahife 35 ve hâşiye -30 § Zilʿa, Hâşiye – 47 § aksâm-ı sâire sahife – 47 ve 53 - 56] suret-i zabt ve el-hakları birinci ve ikinci kısımlarda mufassalen arz idilmiş olduğu

(sayfa 170)

19 Teşrîn-i sânî 1904] Bâb-ı Âli tarafından mezkûr noktada mine'l-kadîm kışla bulunduğundan bahsle Mısır'a âid olmadığı beyân idilerek nihâyet mezkûr limanın on iki sâʿat şarkında (Bamba)nın hadd-i fâsıl olması takrir itmişdir mamafih maʿlûm olduğu üzere İtalyanların Trablusgarb'a taaruzları münâsebetiyle 1911 [Teşrîn-i evvel 1327] senesi nihâyetlerinde (Sellum) limanı "muvakkaten" idare-i Mısriyye'ye terk olunmuşdır.

Mısır'ın cenûben hudûdına gelince: muahharan bilâd-ı Sudân dinilen Nübiye, Senar ilh… dahi daire-i verâsete idhâl idildikleri cihetle maddeten ehemmiyeti yok ise de [3] numerulu hâşiyede görüldüğü üzere imtiyâz fermânına merbût haritada hatt-ı mezkûrın birinci sülâleye müsâdif ve şarkından garbına mümted bir hat olarak tayin idilmiş bulunduğu suret-i sahihada tahmîn olunabilir. İmtiyaz-ı Verâset.

———

Rebiü'l-âhir 1257 fermânına nazaran Mısır'da Mehmed Ali âilesine bahş idilen imtiyaz-ı verâset, hânedân-ı saltanat hakkında olduğu gibi, ekber evlâd kâidesine tâbiʿdir.

gibi İngiliz işgalinden sonra mülhakât-ı Mısriyye'nin suret-i tahliyesi ile Bahr-ı Ahmer ve Aden Körfezi sevâhilindeki aksâmın kısmen İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından zabtı [sahife 86 - 94] ve Sudan'ın dahi muahharan İngilizler tarafından, hükümet-i Mısriyye ile müştereken, istridâd ile İngiltere ve Hidviyet beyninde 19 Kanun-ı sânî 1899 tarihli bir mukâvele ile havâli-i mezkûrede müşterek bir (Mısır-İngiliz) idaresi tesisi [sahife 151-157] hakkında evvelce virilen maʿlûmâtın imtiyâzât-ı Mısriyye'ye hasridilen bu cedvelde tekrâr ce telhîslerine hâcet görülmedi.

İsmail Paşa zamanında i'tâ idilen [sahife- 35] 12 Muharrem 1283 fermânı ile usul-i verâset tebdîl olunarak Avrupa hânedân-ı hükümdârilerinde olduğu gibi babadan evlâda intikâl usuli tesis idilmiş ve 2 Safer minhü fermânı ile [sahife 35 ve 45] vârisin sinn-i rüşdi ve inde'l-îcâb vasî tayini husûsâtı dahi kavâid-i mahsûseye rabt olunmışdır. **(sayfa 171)**

Mısır'ın idâre-i dâhiliyesi .- Rebiü'l-âhir 1257 fermânında devletin cemîʿ-i muʿâhedât-ı hariciyesinin Mısır eyâletinde dahi kâmilen icrâsı ve kavânin-i dâhiliyeden Gülhâne Hatt-ı Hümâyûn'ın emniyet-i mâl ve cân ve mahfûziyet-i ırz ve nâmûs esâsâtına riʿâyet idilmekle beraber tesis olunmış veya olınacak sâir kavânin-i nizâmiyenin "eyâlet-i mezkûrenin iktizâ-yı mevkiʿne tatbîka hüsn-i îfâ kılınması" meşrût olub bu suretle Mısır vâlilerine umur-ı dâhiliyede salâhiyet-i vâsiʿa virilmiş ve bu salâhiyet muahharan İsmail Paşa'nın zaman-ı velâyetinde devletin vahdet-i siyâsiyesini ve Mısır'ın merkez-i saltanata revâbıtını ihlâl idecek bir şekle girmişdir.

İsmail Paşa zamanında ısdâr idilen 5 safer 1284 tarihli fermân ile [sahife 36 – 38 ve hâşiye – 34 ve 35] "Mısır'ın umur-ı dâhiliyesi ve o cihetle memleketin menâfiʿ-i mâliye ve maddiye ve sâiresi Mısır hükümetine muhavvel olduğundan işbu menâfiʿin muhâfaza ve tevsîʿi içün lüzum görünen tanzîmât-ı mahsûsa-i dâhiliye suretinde nizâmât yapmak" ve devletin kâffe-i muʿâhedâtı Mısır'da dahi merʿiü'l-icrâ olmak üzere ve münhasıran gümrük ve ecânibe müteʿallik zâbıta ve transit ve posta muʿâmelâtına dair memurin-i ecnebiye ile tanzîmât-ı mahsûsa" akd itmek salâhiyeti viriliyor; fakat bi'l-hassa kapitülasyonaların ahkâm-ı muzırasından mütevellid muhâzir ve müşkilâtı meh-mâ-emken bertaraf itmek üzere fermânlara taʿdâd idilen gümrük, [ecânibin yek diğerile veya yerliler ile muʿâmelâtında] zâbıta ve transit ve posta muʿâmelâtında sarf-ı tefferuʿât ve tatbîkâta dair akdine müsâʿade idilen bu tanzîmât-ı mahsûsanın "bir gûne muʿâhede ve mukâvele-i devliye şeklinde ve senedât-ı politikiye sıfatında olamayacakları ve bu esaslara ve saltanat-ı seniyyenin hukuk-ı mülkdârisine muvâfık olmadıkları halde ke-en-lem-yekün hükmünde tutulmak lâzım gelecekleri" tasrîh idildiği gibi hatta "devlet ile düvel-i sâire beyninde akd olınacak ticâret muʿâhedâtının müzâkeresinde Mısır'ın menâfiʿ-i ticâreti gözidilmiş olmak içün idare-i Mısriyye'nin mütâlaası istihsâl kılınacağı" cümlesi ile Mısır'ın akd idebileceği tanzîmâtın hiçbir vechile devletin vahdet-i iktisâdisini ihlâl idecek ticâret muʿâhede veya mukâveleleri şeklinde olamıyacağı vâzihâ gösterilmişdir.Bu fermânın virdiği salâhiyetden bi'l-istifâde İsmail Paşa düvel-i ecnebiye ile müzâkerâta girişerek yerliler ile ecnebiler arasında deʿâvî-i hukûkiyeyi rüiyyet

İtmek üzere mahâkim-i muhtelite teşkiline muvaffak **(sayfa 172)**

oluyor. [sahife – 38; hâşiye - 35] [*][259];

Fakat bu müzâkerât esnâsında ne Bâb-ı Âli'nin ve ne Avrupa'da sefâret-i seniyyenin vesâtatına mürâcaʿt itmeyerek bir tavr-ı istiklâlkârâne alması ve sâir yolsızlıkları ec ez cümle "Mısır'ın umur-ı maddiye ve mâliye ve sâiresi Mısır hükümetine muhavvel olduğu" kaydını sû-i tefsîr iderek keyf-i mâişâ istikrâzât-ı ecnebiye akdine kalkışması Bâb-ı Âli'nin şiddetle müdâhalesini daʿvet iderek [sahife 38-41] 22 Şaʿbân 1286 tarihli bir fermân ile [hâşiye - 41] "istikrâza lüzum tahakkuk itdikce kemâ-kân beyân esbâbıyla istizân olınması" takrir idiyor. Lakin mahzâ Âlî Paşa'nın hemînle vazʿ olınabilen bu kayıd pâyidâr olamıyarak müşârün-ileyhin vefâtından sonra Hidiv Sultan Abdulaziz'e ve Mâbeynde tedârik eylediği vâsıtalara ve ez cümle sadrazam Mahmud Nedim'e virdiği mebâliğ-i azîme sâyesinde 7 Receb 1289 fermânı ile [sahife - 42] zamminen ve 22 Receb Receb 1289 Hatt-ı Hümâyûn ile sarâhaten [sahife 43-44 ve hâşiye - 45] bi'l-istizân istikrâza me'zûniyet istihsâl idüb Mısır'ın, işgal-i ecnebiye düşmesinin sebeb-i aslisini teşkîl iden bu hâl İsmail Paşa'nın azline kadar devam idiyor; fakat Tevfik Paşa'nın hidviyete tayini münâsebetiyle ısdâr idilen fermânda salâhiyet-i mezkûre tekrâr nezʿ idilerek istikrâz akdi İstanbul'dan me'zûniyet istihsâline taʿlîk idiliyor [sahife- 58 hâşiye -

[*] Kapitülasyonların muhâzırını kısmen olsun izâle itmek iʿtibâriyle mahâkim-i muhtelita teşkîlâtının Mısırca fâidesi görülmekle beraber İsmail Paşa'nın, niyyât-ı maʿlûme-i istiklâlcuyânesi sevkiyle, mahâkim-i mezkûrede hidiv nâmına icrâ-yı kazâ idilmesini usûl-i ittihâd itdirmiş olması şâyân-ı kayıddır.

57] ki kâʿide-i mezkûre elân merʿî olub 1913 senesinde Irak ve Basra körfezleri umûrına **(sayfa 173)**

Umur ve muʿâmelât-ı hariciye.--- İmtiyaz-ı fermân-ı aslisinden bu hususa dair sarâhat- ı kâfiye yok ise de bi'l-cümle muʿâhedât-ı devletin bitamâmihâ Mısır'da dahi cârî olması kaydı ve fermânın müstenid bulunduğu Londra Mukâvelesinde ve bâ-husûs mukâvele-i mezkûreye müsteniden cereyân iden muhâberât-ı resmiyede Mısır'ın diğer vilâyât-ı şâhâne gibi icrâ-yı mütemmeme-i memleketden bir velâyet olduğunın

dair Londra'da cereyân iden müzâkerât esnâsında Mısır hükümeti tarafından istikrâza dair vukûʿ bulacak istizânların bilâ-kayd ve şart kabûl-i vâsiʿâlarına dair İngiltere hükümeti tarafından serd ve tarafımızdan tervîc idilen teklîf üzerine o zemînde bir fermân müsveddesi tertîb idilmiş ise de müzâkere idilen mesâile dair akd idilen i'tilâfın tamâmiyle netice-pezîr olmasından evvel harb-i umuminin zuhûrı münâsebetiyle ısdâr idilememişdir. [sahife - 166] Ecânib ile muʿâmelât ve münâsebâtda teferruʿât umura dair "akdine müsâʿade idilen tanzîmât" [Arrangement] taʿbîri dahi Hidivlere bahş idilen bi'l-cümle müsâʿadât ve imtiyâzâtı cemʿ itmek üzere tanzîm ve ısdâr idilen [sahife 44 - 46] 13 Rebiü'l-evvel 1290 fermânında "gümrük ve ticâret eve memleketin cümle umur-ı dâhiliye ve sâiresi hakkında ecânib ile olan kâffe-i muʿâmelâtına dair mukâvelenâmeler [Convebtions] akd ve tecdîdine Hidivin murahhas ve me'zûn olması şekline inkılâb idüb âtîde görüleceği üzere sû-i tefsîre pek müsâʿid bulunan bu "Mukâvele" taʿbîri Tevfik ve Abbas Hilmi Paşa'lara ısdâr idilen fermânlarda dahi ibkâ olunmuşdır. **(sayfa174)**

tasrîh idilmiş bulınması ile de sâbit olduğu üzere beyne'd-düvel umurda Mısır'ın umur-ı dâhiliyeye âid teferruʿât haricinde – bir imtiyâz-ı mahsûsa olmayub merkez-i saltanatın siyâset-i umumiyesine tâbiʿdir.

Virgü. – 2 Rebiü'l-âhir 1257 tarihiyle ısdâr olunan bir ikinci fermân ile [sahife 25, hâşiye 20] senevî seksan bin kese akçe tayin olunmuşdır.

Umur-ı Askeriyye.- imtiyâz-ı fermân-ı aslisinde Mısır ordusı – hengâm-ı muhârebede devletin tensîbiyle tezyîd idilebilmek üzere – on sekiz bin nefer olarak tahdîd idilmiş ve ordu-yı hümâyûnın aynı teşkîlâta tâbiʿ olması şart koşulmuş ve zâbıtânın mirâlâylığa kadar terfiʿi Mısır vâlilerinin rey ve intihâbına bırakılmışdır.

Donanma.- imtiyaz-ı fermân-ı aslisinde ruhsat-ı sarîha ve katʿiyye virilmedikce süfün harbiye inşâsı memnûʿdur.

Meskûkât.- 1257 fermânında Mısır'da darbına müsâʿade idilen altun ve gümüş meskûkâtın darbhâne-i âmirede iʿmâl idilen meskûkâtın "ayâr, fiât ve şekl hey'etce" aynı olmaları meşrûtdur.

Muahharan usul-i verâsetin tebdîline dair İsmail Paşa'ya virilen 12 Muharrem 1283 fermânıyla seferi yüz elli bin keseye iblâğ olunmuşdır.

İsmail Paşa zamanında 12 Muharrem 1283 ferânıyla Mısır ordusının otuz bin nefere iblâğına, 13 Rebiü'l-evvel 1293 fermânıyla bilâ-tahdîd taklîl ve teksîrine müsâʿade virilmiş ise de muahharan Tevfik ve Abbas Hilmi Paşa'lara virilen fermânlarda tekrâr on sekiz bin haddine ricʿat idilmişdir.

Bu kayıd 13 Rebiü'l-evveli 1290 fermânında "sefâin-i harbiyeden bilâ-istizân yalnız zırhlı sefâin inşâ olunamaması" şekline inkılâb iderek Tevfik ve Abbas Hilmi paşaların fermânlarında aynı şekilde kalmışdır.

İsmail Paşa'ya virilen 12 Muharrem 1286 fermânında Mısır meskûkâtıyla meskûkât-ı sâire-i Osmaniyye ayârları beynindeki farkın ibkâsına müsâʿade idilmişdir. **(sayfa 175)**

Şerâit-i esâsisi [*][260] ve şerâit-i mezkûrenin ta'dîlât-ı müteahhiresi bâlâdaki cedvelde hülâsaten irâe olunan imtiyâz-ı fermân-ı asliyesinde "o havâlinin musâlih-i mühimmesi piyâpi bu tarafa işʿâr ve istizân kılınmak" cümlesiyle mevzûʿ ve mübhem olduğu kadar mühim bir şart-ı imtiyâz dahi mevcûd olub şart-ı mezkûrın tefsîr ve tatbiki dahi evvelan Abbas Paşa zamanında [sahife - 31] İskenderiye'den Süveyş'e şimendüfer inşâsına teşebbüs münâsebetiyle Bâb-ı Âlî ile Mısır vâliliği arasında mûcib-i ihtilâf olarak merkez-i saltanat "iki deniz arasında beyne'l-milel mühim bir tarîk-i muvâsala te'sîs itmek iʿtibâriyle" mes'eleyi mûcib-i istizân görmüşdür; sâniyen: Said Paşa zamanında Süveyş Kanalı'nın hafrine teşebbüs [sahife - 32] ve hâricden istikrâz [sahife - 33] münâsebetleriyle de tekrâr mevzûʿ bahs olub husûsıyle Mısır'ın ecnebiden istikrâz akdi husûsında – mes'elenin mâhiyet-i beyne'd-düveliyesi iʿtibâriyle – te'sîr ve taalluku derkâr ve Mısır umûr-ı dâhiliye ve mâliyesinde Hidivlere iʿtâ olunan salâhiyetin – İsmail Paşa'nın iddiʿâ eylediği gibi – hâricden istikrâza salâhiyeti tazammun idemeyeceği âşikâr olub bu husûsda fermânlara derci dilen fıkra esâsen mevcûd olan kaydın tavzîh ve te'yîdinden ibâretdir.

İmtiyaz fermânında münderic-i şerâit-i mühimmeden bir diğeri ve – netâyici iʿtibâriyle – belki de en mühimi Mısır'ın umûr-ı dâhiliyesinde vâlilere bahş idilen salâhiyet-i vâsiʿa mes'elesi olub şart-ı mezkûre müsteniden – teferruʿat ve tatbikâtda uhûd-ı atikadan mütevellid birtakım müşkilât ve taʿvîkâtı bertaraf itmek üzere – 5 Safer 1284 fermânıyla "gümrük, ecânibe müteallik zâbıta transit ve posta muʿâmelâtına dâir me'mûrin-i ecnebiye ile tanzîmât-ı mahsûsa akdine" dâir virilen müsâʿadenin 12 Rebiü'l-evvel 1290 fermânında – ki mevzûʿun ecânib ile olan muʿâmelâta yaʿni teferruʿât ve tatbikâta âid olduğu tasrîh idilmekle beraber [**][261] – "mukâvelenâmeler **(sayfa 176)** akd ve tecdîdine me'zûniyet" şekline inkılâb itmesi ve bundan sonraki fermânlarda aynı taʿbîrin îkâsı devletin vahdet-i siyâsiye ve iktisâdiyesini ihlâl idebilecek sûretde sû-i tefsîre uğramışdır, şöyle ki:

---

[*] Rüteb-i askeriyeden mirâlâya kadar intihâbâtın Mısır vâlilerine barakılmalarına mukâbil sâniyeye kadar rüteb-i dîvâniyenin dahi [sahife - 46] hidivler tarafından tevcîhine müsâʿade idilmesi; Kezâ Mısır vâlilerine evvelâ muvakkaten [sahife – 31] hakk-ı kısâsı virilerek muahharen cedvele idhâl idilememişdir.

[**] Ez cümle Tevfik Paşa'ya virilen fermânda "harf ve sanâyiʿ ve ticâretin terakki ve tevsiʿi ve ecânibin umûr-ı zâbıtasıyla gerek hükümet ve gerek ahâli ile ecânibin arasında olan muʿâmelât-ı sâirenin tesviye ve temşiyeti zımnında Devlet-i Aliye'mizin muʿâhedât politikasına ve Mısır üzerinde olan hukûk-ı metbûiyyetine halel getürmiyecek sûretle düvel-i ecnebiye me'mûrlariyle gümrük ve ticâret ve memleketin cümle umûr-ı dâhiliyesi hakkında mukâvelenâmeler akd ve tecdîd eylemeğe hidiv-i Mısır olan zât me'zûn olacak" fıkrasıyla akd olınacak tanzîmât ve mukâvelâtın mâhiyeti tevzîh idilmişdir.

Tevfik Paşa'nın mebâdî-i hidviyetinde, evvelce devlet tarafından 1861 tarihinde akd idilen ticâret muʿâhedesinin ikız-yı tAkkarrüb itmesi üzerine Mısır hükümeti Kahire'de mukîm konsoloslara bir tahrîrât gödererek muʿâhede-i mezkûrenin münfesih olacağını teblîğ ve taʿriferlerin tedkîki ile yeni bir mukâvele-i ticâriye akdini teklîf idiyor. Mesleden haberdâr olan Bâb-ı Âlî, hükümet-i Mısriyye'nin devlet-i metbûʿa tarafından akd idilen mukâvelâtı feshi demeyeceği ve İsmail ve Tevfik Paşa'lara virilen fermânlar ile bahs olunan müsâʿadenin hidviyet içün böyle bir salâhiyeti ve merkez-i saltanatın bi'l-cümle memâlik-i Osmaniyye'den ticâret muʿâhedâtı akd itmek hakkından ferâgatı tazammun itmediğinin ihtâr idiyor; fakat bu muhâberât esnâsında Mısır'ın İngiliz taht-ı işgâline geçmesinden sonra Mısır hükümeti gene müsâʿade-i imtiyâziyeyi sû-i tefsîrde devâm iderek 1884 evâilinde Yunanistan ile bir mukâvele-i ticâriyye akd idüb "Hidivin Yunanistan'da Mısır ticâretini himâye itmesi" gibi devletin hukûk-ı siyâsiyesine ve "Yunanistan tütünlerinin Mısır'a idhâline müsâʿade" gibi menâfiʿ-i iktisâdiyesine mugâyir birtakım taahüdâta girişüb bu bâbda Bâb-ı Âlî'nin maa't-teessüf neticesiz kalıyor [*][262]

Fermân-ı aslîde münderic müsâʿadât ve imtiyâzâtın bâlâda arz idilen sûretle vukûʿa gelen tevsîʿât ve tehavvülât müşevveşesi baʿzı hukûk-şinâsınca eyâlet-i mezkûrenin vazʿiyyet-i hukûkiyesini tagyîr idecek mâhiyetde görülmüşdür. Meselâ rus hukûk-şinâsâsından "du Martens =de Martens" 1840 muʿâhedesini bi'l-cümle âkdin beyninde muvâfakat hâsıl olmadıkca lâ-yetegayyer add iderek muahharan müsâʿadât ve imtiyâzât-ı Mısriyye'nin devlet-i metbûʿa tarafından tevsîʿ idilmiş bulınmalarının muʿâhede-i mezkûrenin ahkâmını tagyîr idemeyeceği mutâlaasıyla Mısır'ın kemâ-kân bir Osmanlı eyâleti kaldığı **(sayfa 177)** fikrinde bulunuyor ki kavâid ve nazariyât-ı hukûkiyeye tamâmıyle muvâfık olan bu fikrin isâbeti âşikârdır. Halbuki Mehmed Ali zamanından beri Mısır'ın Devlet-i Osmaniye'den iftirâkiyle kesb-i istiklâl itmesine tarafdâr görüken Fransa da hukûk-şinâslardan baʿzısı ve ez cümle "Bonfis Bonfils" Mısır'ı "tevârüsen Mehmed Ali tarafından idâreolunur bir devlet-i tâbiʿa Etat vassal" cümlesiyle ta'rîf iderek o da bu mutâlaasını 1840 muʿâhedesi ahkâmına istinâd itdirmek istiyor. Vâkıʿâ gerek muʿâhede-i mezkûre ve gerek lâhikası olan sened-i münferidede [Hâşiye - 11] îzâhât-ı kâfiye bulınmamasından bi'l-istifâde böyle bir ictihâd garîb der-miyân itmek mümkün olsa

[*] Bu husûsâta dâir Bâb-ı Âlî hukûk müşâvirlerinden Mösyö Parnis N. Parnis'in 18 Teşrîn-i evvel 1881 ve Mösyö Bertran E. Bertran ile Gabriyel Efendi'nin 1 Mayıs 1884 ve Mösyö Geşer Guescher ile Gabriyel Efendi'nin 22 Nisan 1884 tarihli müzekkereleri şâyân-ı mutâlaadır.

bile muʿâhede-i mezkûreye müsteniden ve imtiyâz-ı fermân-ı aslisinin ısdârı münâsebetiyle Bâb-ı Âlî ve düvl-i müttefike beyninde cereyân iden muhâberât-ı resmiyyede [Hâşiye – 13 ve 16] Mısır'ın sâir vilâyât-ı şâhâne gibi bir Osmanlı velâyeti olduğuna, Mehmed Ali ve evlâd ve ahfâdına velâyet-i mezkûre idâresinin baʿzı imtiyâzât ve müsâʿadât ile tefvîz idildiğine dâir sarâhat-ı katʿiyye mevcûd olduğundan (Bonfis)in mutâlaâtını ya Fransa'nın siyâset-i maʿlûmesinden mütevellid bir gayret-i tarafgîriye veyâhûd 1840 muʿâhedesini hakkıyla tadkîk itmediğinden mütevellid bir noksân maʿlûmâta atf itmek zarûrîdir. Hatta Mısır mes'elesinin cihet-i siyâsiyesine müteʿallik mühim bir eser tevdvîn iden Fransa erbâb-ı hukûkından Mösyö "Koşri=Cocheris", evvelce bi'l-münâsebe zikri sebkat iden eserde, "du Martins"in fikrini kabûl ve müdâfaʿa eylemişdir.

Bâb-ı Âlîce dahi Mısır bir eyâlet-i mümtâze olarak kabûl ve tasnîf idilmekle beraber Hidiv İsmail Paşa'nın harekât-ı istiklâcuyânesi münâsebetiyle Bâb-ı Âlî ile Mısır Hidivi beyninde zuhûr iden ihtilâfda sadr-ʿazâm Âlî Paşa tarafından Mısır'ın sâir vilâyât-ı şâhâneden farkı olmadığı ve müsâʿadât ve imtiyâzât-ı vâli ve Hidivlerin şahıslarına muhtass olduğu ve imtiyâz fermânının fıkra-i âhîresi mûcibince[263] [*] Mehmed Ali âilesi imtyaz-ı verâseti zâyîʿ eyledikleri takdîrde Hıtta-i Mısriyye'nin dahi sâir vilâyât-ı Osmaniyye gibi idârelerinin ele alınabileceği mutâlaası dahi der-miyân idilmiş olduğu o devre âid evrâkda mazûr olmakdadır. Ve fi'l-hakika sırf nezâriyât dâiresinde kalındığı takdirde gerek 1840 muʿâhedesi ve gerek imtiyâz fermânlarının ahkâm-ı zâhiriyesi bu merkezde **(sayfa 178)** olub Tevfik Paşa'ya ısdâr olunan fermânın sûretini ahz ve teblîğ eylediklerine dâir İngiltere ve Fransa sefâretleri tarafından Bâb-ı Âlî'ye gönderilen cevâbda dahi "hukûk, salâhiyet ve imtiyâzâtın Hidivlerin zatlarına bahş idilmiş bulunduğu" tasrîh idilmişdir [Hâşiye - 58]; ma'mâfîh her ne sûretle olursa olsun bir asra karîb bir müddetden beri Mısır'da tahaddüs ve inkişâf iden usûl-i idâre sûret-i tabîʿiyyede bir (Velâyet-i Mümtâze) vücuda getirmiş olduğundan vazʿiyyet-i hukûkiye-i hâzırenin o nokta-i nazardan telakkisi hakâyık-ı ahvâle daha muvâfık olur iʿtikâdındayız. Mart 1335

Londra Sefâret-i Seniyyesi
Müsteşârı
Râgıb Râif

Paris Sefâret-i Seniyyesi
Müsteşârı
Raûf Ahmed **(sayfa 179)**

[*] İmtiyaz-ı fermân-ı aslisinde münderic fıkra: "şerâit-ü müessesenin her birisi imtiyâz-ı verâsete merbût ve muallâk olduğundan bunlardan birinin adem-i icrâsı takdirinde ol verâset-i imtiyâziyenin derhâl fesh ve nezʿ kılınması husûslarına idâre-i seniyyem . . . . .ilh"

Mısır'ın Tahliyesine Dâir 1887 Senesinde İngiltere ile Müzâkere İdilmiş Mukâvelenâme Sûreti [Sahife 112]:

Sa Majesté l'Empereur des Ottomans et Sa Majesté la Reine du Royaume-Uni de la Grande-Bretagne et d'Irlande, Impératrice des Indes, ayant, en conformité des stıpulations de la Convention conclue à Constantibople le 24 Octobre 1885, envoyé des Hauts Commissaires en Egyptei er les susdits Hauts Commissaires ayant présenté leurs rapports à leurs Gounvernements respectitsi Leurs Majestés ont résolue de conclure une Convention ultérieure conformément aux points énoncés dans le susdit acte.

A cet effet, Leurs Majestés ont nommé pour Leurs Plénipotentiaires:

Sa Majesté l'Empereur des Ottomansi Méhemmed Kiamil Pacha, Son Grand-Vézir, décoré de l'Ordre Impérial de l'*Imtiaz,* Grand Cordon de l'*Osmanié* en brillants, du *Médjidié* et de plusieurs Ordres Etrangers,

et

Sa Majeste la Reine du Royaume-Uni de la Grande-Bretagne et d'Irlande, Impératrice des Indes, le trés-honorable Sir Henry Drummond Wolfi Conseiller de Sa Majesté Britannique en son Conseil privé, Chevâlier Grand'Croix de l'Ordre trésdistingué de Saint-Michel et Saint-Georges, Chevalier Commandeur du trés-honorable Ordre du Bain. . . . . Et Son Envoyé Extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire prés Sa Majesté Impériale le Sultan, en mission spéciale ayant référence particuliére aux affaires de l'Egypte, lesquels, aprés avoir échamgé leurs pleins- pouvoirs trouvés en bone et due forme, sont convenus de ce qui suit:

(sayfa 180) ARTICLE I.

Les Firmans Impériaux actuellement en vigueur eb Egypte sont maintenus sauf le cas oú ils se trouveraient modifiés par la présente Convention.

ARTICLE II.

Le Khédivat d'Egypte comprend les territoires énoncés dans les Firmans Impériaux concernant l'Egypte.

ARTICLE III.

Le Gouvernement Impérial Ottoman invitera les Puissances Signataires du Traité de Berlin à approuver une Conventionn qui aura pour but de mieux assurer la liberté de la navigation par le Canal de Suez.

Par cette convention le Gouvernement Impérial Ottoman déclarera que ce Canal maritime sera toujours libre et ouvert, en teps de paix comme en temps de guerrei pour les navires de guerre et les bâtiments marchands passant d'une mer à l'autre sans distinction de pavillon, et payant les droits en se conformant aux Réglements actuellemnt en vigueur ou à ceux qui pourraient être promulgués ultérieurement par l'Administration compétente.

La Convention stipulera que les Grandes Puissances s'engageront de leur côté à ne point entraver le libre passage du Canal en temps de guerre et à respecter les biens et établissements qui appartiennent au Canal.

Elle stipulera de même que le Canal ne sera jamais assujetti au blocus et qu'aucun droit de guerre ou acte d'hostilité ne sera exercé tant dans le Canal que dans un rayon de trois milles marins à partir des ports de Suez et de Port-Saïd.

Il y sera énoncé également que les Agents Diplomatiques des Puissances Signataires en Egypte surveilleront l'exécution de la Covention toutes les fois qu'il se produirait des circonstances de nature à menacer la sûreté ou la liberté du passage par le **(sayfa 181)** Canal, que ces Agents se réuniront lorsqu'ils seront convoqués par l'un d'entre eux sous la présidence du Commissaire spécial nommé à cet effet par la Sublime-Porte ou par le Khédive, afin de vérifier et de constater les cas de danger et en informeront le Gouvernement Egyptien pour qu'il puisse aviser aux moyens propres à assurer la protection et le libre passage du Canal; qu'en tout cas ils se réuniront une fois par an en vue de constater que la Convention a été dûment observée. Il y sera, en outre, stipulé qu'aucune entrave ne pourra être apportée aux mesures qui seraient nécessaires pou la défense de l'Egypte et la sécurité du Canal et finalement que les deux Hautes Parties contractantes inviteront aussi les autres Gouvernements à adhérer à l'instar des Puissances Signataires à la Convention précitée.

ARTICLE IV.

Attendu que la situation anormale dans le Soundan, et les troubles causés par les événements politiques en Egypte pourront pendant quelque temps rendre nécessaire l'adoption de précautions extraordinaires pour la sûreté des frontiéres et la sécurité intérieure de l'Egypte, le Gourvernement de Sa Majesté Britannique surveillera la défense et l'organisation militaires du pays.

Dans ce but il maintiendra en Egypte le nombre de troupes Britanniques qu'il jugera nécessaire et continuera à exercer l'inspection générale sur l'armée Egyptienne. Les conditions concernant le retrait des troupes Britanniques et la cessation de toute surveillance exercée par le Gouvernement de Sa Majeeté Britannique sur l'Armée Egyptienne seront remplies conformément aux stipulations de l'Article V de la présente convention.

ARTICLE V.

A l'expiration de trois ans à partir de la datc de la présente Convention le Gouvernement de Sa Majesté Britannipue retirera ses troupes de l'Egypte. Si à cette époque l'apparition d'un danger à l'intérieur ou à l'extérieur nécessitait l'ajornement **(sayfa 182)** de l'évacuation, les troupes Anglaises se retireront de l'Egypte immédiatement aprés la disparition de ce danger et, deıx ans aprés l'évacuation précitée, les stipulations de l'Article IV cidessus cesseront complétement d'avoir leur effet.

Lors du retrait des troupes Britanniques, l'Egypte jouira des avantages du principe de la sûreté territoriale et lors de la ratification de la présente Convention les Grandes Puissances seront invitées à signer un acte reconnaissant et garantissant l'inviolabilité du territoire Egyptien.

D'aprés cet acte, aucune Puissance n'aura sur le territoire Egyptien sauf les cas prévus dans le réglement annexé à la présente Convention.

Toutefois, le Gouvernement Impérial Ottoman usera de son droit d'occuper militairement l'Egypte s'il y a des raisons pour craindre une invasion de l'extérieur ou si l'ordre et la sécurité à l'intérieur sont troublés ou bien si le Khédivat d'Egypte refuse d'exécuter ses devoirs ou bien si le Khédivat d'Egypte refuse d'exécuter ses devoirs envers la Cour Souveraine ou ses obligations internationales.

De son côté, le Gouvernement de Sa Majesté Britannique est autorisé par cette Convention à envoyer dans les cas précités des troupes en Egypte, lesquelles prendront les mesures nécessaires pour écarter ces dangers. En prenant ces mesures les Commandants de ces troupes agiront avec tous les égards dûs aux droits du pouvoir Souverain.

Les troupes Ottomanes ainsi que les troupes Britanniques seront retirées de l'Egypte dés que les causes motivant cette intervention auront cessé.

Si par suite d'empêchements le Gouvernement Ottoman n'expédiait pas des troupes en Egypte, il y enverra un Commissaire pour set enir pedant la durée du séjour des troupes Britanniques auprés de leur Commandant.

Chanque fois que les deux Etats sentiront la nécessité d'envoyer des troupes en Egypte, ils notifieront le cas l'un à l'autre et agiront conformément à la présente Convention. **(sayfa 183)**

ARTICLE VI.

Lorsque la présente Convention aura été ratifiée les deux Hautes Parties Contractantes notifieront lef ait en premier lieu aux Puissances Signataires du Traité de Berlin et Subséquemment aux autres Gouvernements qui ont fait ou accepté des arrangements avec le Khédivat d'Egypte, en les invitant à y donner leur adhésion.

ARTICLE VII.

La présente Convention sera ratifiée et les ratifications en seront échangées à Constantinople dans l'espace d'un mois à partir de la date de la signature de cet acte ou plus tôt si faire se peut.

En foi de quoi les Plénipotentiaires l'ont signé et y ont apposé le sceau de leurs armes.

Fait en double à Constantinople le vingt deuxiéme jour du mois de Mai de l'an mil huit cent quatre-vingt sept. **(Sayfa 184)**

Signé: M. KIAMIL
〃 M. SAÏD
〃 H. DRUMMOND WOLFF.

Réglement annexé à la Convention Signée entre la Turquie et la Grande-Bretagne, le 22 Mai 1887.

1º Si par une circonstance quelconque la navigation du du Canal de Suez était obstruée les Puissances qui auront adhéré à la Convention conclue en date de ce jour entre l'Empire Ottoman et la Grande-Bretagne auront le droit de faire passer à travers le territoire égyptien les troupes qu'elles auraient à envoyer d'une mer à l'autre.

2º Toutefois, aucune de ces Puissances ne pourra en pareil cas maintenir plus de mille hommes à la fois sur le sol égyptien et le passage de ces troupes devra s'effectuer par les moyens et les voies les plus rapides.

3º Toutes les fois qu'une de ces Puissances usera de cette faculté elle en notifiera lef ait par l'entremise de son Consul 24 heures d'avance au Gouverneur du port de débarquement qui surveillera et contôlera le passage des troupes. **(sayfa 185)**

Hatâ, Sevâb Cedveli

_____

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
4	13	[1 Ağustos 1801]	[Ağustos 1801]
12	6	6 Zi'l-hicce 1248	Zi'l-hicce 6248[264]
15	2	[14 Haziran 1839]	[24 Haziran 1839]
16	9	Gönderdilen	Gönderilen
19	22	15 Temmuz 1841	15 Temmuz 1840
24	5	11 Mayıs 1841	10 Mayıs 1841
24	Son	Gazze- Süveyş	El-Ariş – Süveyş
37	3	Safer 1284	5 Safer 1284
39	15	Muharrem 1283	5 Safer 1284
40	24	Maharrem 1283	Safer 1284
50	8	Veteo	Veto
50	15	Bir karârnâme ile	22 Nisan tarihli bir karârnâme ile
59	5	19 Nisan	19 Şaʿbân
128	26	22 Kanun-ı evvel	29 Teşrîn-i evvel
140	18	ve vefâtı tarihinden	ve vefâtı ferdâsından
″	″	1 Cemâdiye'l-evvel 1309 ve 21 Kanun-ı evvel 1307	[7 Cemâdiye'l-âhir 1309 ve 27 Kanun-ı evvel 1307]
145	20	14 Şubat	14 Nisan 1892
147	20	Meclis-i Nevâbi	Meclis-i Umûmîsi
153	3	[166]	.

[264] Bu rakamlar 1248 olmalıdır 1 olması gereken rakkam yanlışlıkla 6 olarak yazılmıştır zira bu rakamalar tarih vermektedir. (ç.n).

155	4	[Sevakin yalnız . . . .]	[Sevakin’de yalnız . . . .]
160	23	Sırf işgâl	Mahzâ işgâl

(Sayfa 186)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ESERİN TAHLİLİ

3.1. Mehmet Ali Paşa Döneminde Mısır'da Yaşanan Gelişmeler

Fransa'da 1789'da meydana gelen ihtilal başta Avrupa olmak üzere monarşi yönetiminde olan tüm devletleri etkilemiştir. Osmanlı Devleti, Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu siyasal değişimlere istinaden III. Selim döneminde Rusya ve İngiltere ile Fransa'ya karşı, Fransa ile diğer Avrupalı devletlere karşı ittifak yapmıştır. İngiltere ve Fransa arasındaki rekabet Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Mısır'da da görülmüştür. Napolyon Bonapart 1798 yılında Mısır'ı işgal etmiştir. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin yardımıyla Fransa'yı Mısır'dan çıkarmıştır. Osmanlı Devleti Mısır'da oluşan otorite boşluğunu Mısır valileri aracılığıyla sağlamak istemiştir. İngiltere Hindistan'a giden yolların güvenliğini sağlamak adına iki yıl daha Mısır'da kalmıştır. İngiltere, Mısır'da Fransız işgali ile ağır darbe alan Memlük beylerini desteklemiştir. Böylelikle Mısır'da Memlük beyleri ile bir idare kurmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti Mısır'da emniyet ve asayişi sağlamak için Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'a göndererek, Mısır'ı kontrol altında tutmayı hedeflemiştir. Mehmet Ali Paşa Mısır'daki otorite boşluğunu fırsat bilip, Hüsrev Paşa ve Cezayirli Ali Paşa'yı yönetimden uzaklaştırmıştır. 1803'te Mısır valisi olan Ahmed Hurşid Paşa Arnavud askerlerinin baskısı altında kalmış, 1805'te Kahire'de halkın ayaklanması sonucu bir kaleye kapanmıştır. İki hafta sonra, Mehmet Ali Paşa ile daha önce iyi ilişkileri olan Salih Bey İstanbul'dan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valisi olduğu fermanı getirmiştir. Mehmet Ali Paşa 1805'te Mısır valisi olmuştur. Mehmet Ali Paşa merkez Kahire olmak üzere ''Bilad-ı Mısır'' denilen kısımda ve İskenderiye'nin bir bölümünde otorite kurmuştur. ''Mısr-ı Ulya'' denilen yukarı Mısır'da ise Memlük beylerinin yönetimi altındaydı. Mehmet Ali Paşa öncelikle Memlük beylerini ortadan kaldırmak amacıyla Memlük beylerini merasime davet etmiş, davete iştirak eden Memlük beylerini ortadan kaldırmıştır. Böylelikle Yukarı Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın nüfuzu güçlenmiştir. Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın güçlenerek isyan çıkarmasından çekindiği için Mehmet Ali Paşa'yı, Mısır valiliğinden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın yıllık dört bin kese vergi vermesi ve oğlu İbrahim beyi İstanbul'a rehin göndermesi şartıyla Mısır'da kalmasına müsaade etmiştir.

Mehmet Ali Paşa, 1807 yılında İngiltere'nin İskenderiye'ye asker çıkarması üzerine Memlük beyleri ile anlaşarak, Eylül 1807yılında İngiltere'nin İskenderiye'den tahliyesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti, bu başarısından dolayı Mehmet Ali Paşa'ya İskenderiye valiliğini vermiştir. Bağdat ve Şam valilerinin Vehhabi isyanını bastıramaması neticesinde bu vazife 1811yılında Mehmet Ali Paşa'ya verilmiştir. Mehmet Ali Paşa bu görevi Memlük beylerine bildirmek için Memlük beylerini Kahire kalesine davet etmiştir. Böylelikle Mısır'da otoritesini sağlamlaştırmıştır. Vehhabi isyanı yedi yıl sürmüştür. Mehmet Ali Paşa'nın Vehhabiler kaşsısındaki başarısından dolayı Cidde valiliği oğlu İbrahim Bey'e verilmiştir. Ayrıca Mehmet Ali Paşa Nübye, Kurdofon, Sennar ve Darfur'u ele geçirmiş buraları idare etmek için Hartum şehrini tesis etmiştir. Sudan limanlarını, Musavva ve Sevakin'i Mısır'a ilhak etmiştir. Mısır'da saltanat kuran Mehmet Ali Paşa, Arabistan seferini bahane ederek Osmanlı Devleti'nin vergiyi artırma talebini reddetmiştir. Osmanlı Devleti bunu kabul etmek zorunda kaldığı gibi Mora isyanını bastırmak için Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır.

Osmanlı Devleti 1824 yılında Mehmet Ali Paşa'nın yardımıyla Mora isyanını bastırma aşamasına gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde bu süreçte ortaya çıkan karışıklıklar, yeniçerilerin ilga sürecindeki yaşanan sorunlar isyanın bastırılmasına mâni olmuştur. 1827 yılında Rusya, İngiltere ve Fransa'nın müdahalesi ile Navarin olayı meydana gelmiştir. Osmanlı ve Mısır donanması ortadan kaldırılmıştır. İbrahim Bey 1829'da Mora'dan çekilmiş Girit, Mehmet Ali Paşa'da kalmıştır. Mehmet Ali Paşa, Mora isyanı yardımına karşılık Suriye'nin oğlu İbrahim beye verilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın asıl amacının Suriye'yi ilhak ederek Arap devleti kurma niyetinde olduğunu bildiği için bu isteğini geri çevirmiştir. Mehmet Ali Paşa 1831 yılında Mısır'dan Suriye'ye kaçan muhaliflerini bahane ederek Suriye'ye oğlu İbrahim Bey'i göndermiş, Akka kalesini kuşatmıştır. Osmanlı Devleti Mehmet Ali Paşa'yı asi ilan etmiştir. İbrahim Paşa Mayıs 1832'de Akka'yı zapt etmiştir. İbrahim Paşa Edirne valisi Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu Halep ile Humus arasında mağlup ederek Temmuz 1832'de Konya'ya ilerlemiştir. Bu olaylar esnasında Sultan II. Mahmut Fransa ve İngiltere'den yardım istemiştir. İngiltere, İspanya ve Portekiz isyanları ile meşgul olduğundan Osmanlı Devleti'nin yardım isteğine kayıtsız kalmıştır. Fransa ise Mehmet Ali Paşa'nın tarafında yer almıştır. Avusturya siyasi teminattan başka bir şey yapmamıştır. Rusya ise Osmanlı Devleti'ne yardım edeceğini bildirmiştir.

Osmanlı Devleti Reşit Mehmet Paşa komutasındaki orduyu, Mısır ordusunu durdurmak amacıyla Konya'ya sevk etmiştir. Reşit Mehmet Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu Konya Çingene köprüsü civarında İbrahim Paşa'ya yenilmiştir. Bunun üzerine Rusya Nisan 1833'te İstanbul'a donanma ve asker göndermiştir. Rusya'nın yardımına İngiltere ve Fransa telaşa düşerek tepki göstermiştir. Kütahya'ya kadar ilerlemiş olan İbrahim Paşa ile Osmanlı Devleti arasında bir mukavele yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Mısır, Girit, Sayda, Kudüs, Nablus sancakları, Şam ve Halep eyaletleri Mehmet Ali Paşa'ya verilmiştir. Adana, vergi toplama şartıyla Mehmet Ali Paşa'ya verilmiştir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 8 Temmuz 1833'te Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalanmıştır. Bu suretle, Mısır Meselesi uluslararası sorun haline gelmiştir.

Mehmet Ali Paşa, ordu ve donanmasını tam bağımsızlık emeliyle güçlendirmeye çalışırken, İbrahim Paşa ise Adana- Konya arasındaki Gülek boğazını tahkime başlamıştır. Mehmet Ali Paşa Irak'a göz dikmiş, İngiltere'yi yanına çekmeye çalışmıştır. İngiltere, Hindistan yolları üzerinde Mehmet Ali Paşa gibi bir gücün ortaya çıkmasını istememiştir. Mehmet Ali Paşa ise bağımsız bir devlet kurmak için Avrupa'da propaganda yapmaya başlamıştır. Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın bağımsızlığı için Avrupalı devletlerden aracılık etmelerini istemiş, Mısır'ın veraseti için konsoloslar ile görüşmeler yapmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın talepleri Avrupalı devletler tarafından kabul görmemiştir. Osmanlı Devleti Şam, Halep ve Adana vilayetlerini kurtarmaya çalışarak Mehmet Ali Paşa'ya, Mısır Sayda ve Trablus'u teklif etmiştir. Mehmet Ali Paşa bu teklifi kabul etmemiştir. İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu14 Haziran 1839'da Nizip'te Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Sultan II. Mahmut'un 30 Haziran 1839'da vefatı üzerine Sultan Abdülmecid Mehmet Ali Paşa'yı affederek Mısır'ın Mehmet Ali Paşa'ya irsen verilmesini emretmiştir. Böylelikle Mısır Meselesi'ni barış yoluyla çözmek istemiştir. Fakat Hüsrev Paşa'nın eskiden beri Mehmet Ali Paşa'ya husumeti bunu engellemiştir. Fevzi Ahmet Paşa, donanmayı Çanakkale'den İskenderiye'ye götürmüş, Mehmet Ali Paşa'ya teslim etmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti'ne ihanet etmiştir. Mehmet Ali Paşa, Gülek Boğazı'na kadar Suriye'nin irsen kendisine verilmesini istemiştir. Fransa, Mehmet Ali Paşa'dan yana politika izlemiştir. Avusturya'nın teklifi üzerine 27 Temmuz 1839'da Osman Devleti'ne Mehmet Ali Paşa'nın taleplerinin kabul edilmemesi gerektiği bildirilmiştir. Bu bildiri İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya arasında imzalanmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın talebi Hüsrev Paşa tarafından

reddedilmiştir. Osmanlı Devleti ile Mehmet Ali Paşa arasında müzakereler devam ettiği sırada İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya 15 Temmuz 1840'da Londra Sözleşmesi'ni imzalamıştır. Bu sözleşmeye göre; Osmanlı Devleti Mısır valiliğini babadan oğula geçmek üzere Akka Paşalığı unvanıyla ve güney Suriye'yi Mehmet Ali Paşa'ya bırakacak, Mehmet Ali Paşa bu öneriyi on gün içinde kabul etmezse, Mısır valiliği elinden alınacak, Mehmet Ali Paşa yirmi gün içinde Mısır'da bulunan Osmanlı donanmasını geri verecekti. Böylece Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyacaklarının garantisini verdiler. Bu sözleşme Viyana elçisi Rıfat Bey ve İskenderiye'de bulunan konsoloslar aracılığıyla Mehmet Ali Paşa'ya tebliğ edildi. Mehmet Ali Paşa, sözleşmeyi kabul etmemiştir. Bunun üzerine Suriye sahilinde bulunan İngiliz amirali Stanford, Beyrut'u topa tutmuştur. İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu Dürzi dağı eteklerine çekilmiş burada Osmanlı ordusu tarafından hezimete uğramıştır. Hatta Mısır ordusunun bir kısmı Osmanlı ordusu tarafına geçmiştir. Bunun üzerine İbrahim Paşa Mısır'a dönmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler üzerine İngiliz Sir Charles Napier, İskenderiye'ye gelerek, askeri görevi dışında yetkisi bulunmamasına rağmen Mehmet Ali Paşa ile Mısır'ın irsen Mehmet Ali Paşa'ya bırakılması, Mehmet Ali Paşa'nın ele geçirdiği bölgeleri tahliye etmesine dair bir antlaşma yapmıştır. Reşit Paşa yapılan müzakerelerde bu antlaşmayı kabul etmek istememiştir. İngiliz Lord Palmerston, Mısır Meselesi'nin Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'dan çıkartılması ile kökünden çözüleceğini fakat Fransa'nın tepkisi Avrupa'da karışıklıklara sebep olacağını, dolayısıyla Mısır'ın Mehmet Ali Paşa ve evlatlarına bırakılması gerektiğini bildirmiştir. Müzakereler neticesinde Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne itaatini bildirmiş, Suriye, Girit ve Hicazı tahliye etmiş, Osmanlı donanmasını iade etmiştir. Buna karşılık 13 Şubat 1841tarihli bir ferman ile Mısır irsen Mehmet Ali Paşa ve evlatlarına, Sudan denilen Nübye, Kurdofon, Darfur Mehmet Ali Paşa'ya bırakılmıştır. 24 Mayıs 1841 tarihli Mehmet Ali Paşa'ya yazılan fermanda, Mehmet Ali Paşa'dan sonra yerine en büyük oğlunun geçmesi ve İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmesi, Mısır valisinin Osmanlı vezirleri ile aynı konumda olması, Mısır'da Padişah adına para basılması, Osmanlı Devleti'nin yaptığı antlaşmaların Mısır'da geçerli olması hususları eklenmiştir. Arabi isyanı ve İngiliz işgali neticesi İstanbul'a gelemeyen Tevfik Paşa istisna olmak üzere Mısır vali ve Hidivleri bu hususlara riayet etmişlerdir.

Mehmet Ali Paşa, 1845 yılında İstanbul'u ziyaret etmiştir. Sultan Abdülmecit'e bağlılığını bildirerek husumetlisi olan Hüsrev Paşa ile barışmıştır. Bu vesile ile

Mehmet Ali Paşa'nın şahsına münhasır kalmak üzere darphanede bir nişan yaptırmasına izin verilmiştir. Mehmet Ali Paşa'da bunama, cinnet geçirme gibi alametler görülmesi, Mısır'ı yönetme kabiliyetinden yoksun kalması üzerine İbrahim, Abbas ve Said Paşalar ile yeğen Şerif Paşa, Sami Paşa ve Kâmil Paşa'dan oluşan bir meclis tarafından Mısır idare olunmaya başlamıştır. Reşid Paşa'nın önerisi ile Mehmet Ali Paşa'nın durumu hakkında bilgi almak için Mısır'a bir memur görevlendirilmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın durumundan dolayı İbrahim Paşa, 1848 yılında Mısır valiliğine tayin olmuştur. İbrahim Paşa'nın üç ay sonra vefatı üzerine Abbas Paşa Mısır valisi tayin edilmiştir.

2 Ağustos 1849'da Mehmet Ali Paşa vefat etmiştir. Mehmet Ali Paşa kırk beş seneye yakın Mısır'ı idare etmiştir. Askeri ve iktisadi alanda önemli işler yapmıştır. Mısır'ı hukuken değilse bile müstakil bir devlet haline getirmiştir. Vehhabi ve Mora isyanlarında önemli hizmetlerde bulunmasına rağmen isyan ederek Osmanlı Devleti'ni uluslararası alanda zor duruma düşürmüştür. Mısır Meselesi 1831-1841 yılları arasında Avrupa devletlerinin de müdahil olduğu uluslararası bir sorun haline dönüşmüştür.

Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır valiliği süresince önemli bir olay meydana gelmemiştir. Abbas Hilmi Paşa Mısır'ın idaresinde; ''bir tarafa bağlı kalmak zaruri olursa, büyükbabam gibi konsoloslara bağlı kalacağıma tabi olduğuma itaat ederim'' şeklinde sözler söylediği rivayet edilir. Eylül 1853'te Kırım Savaşı neticesinde, Osmanlı Devleti'ne destek amacıyla Mısır'dan asker göndermiştir. Abbas Hilmi Paşa iki kölesi tarafından boğulmak suretiyle öldürülmüştür. Bu gelişme üzerine Said Paşa 14 Temmuz 1854'te Mısır valisi tayin edilmiştir. Said Paşa dönemindeki en önemli gelişme, Fransa'nın desteği alınarak Nisan 1859'da Süveyş Kanalı'nın inşaatına başlamak olmuştur. Said Paşa döneminde Mısır ilk defa borçlanmaya başlamıştır. Said Paşa'nın 1863'te vefatı üzerine İsmail Paşa Mısır valisi olmuştur.

3.2.Hidiv İsmail Paşa

İsmail Paşa, 1863-1879 yılları arasında Mısır valiliği yapmıştır. İsmail Paşa, Mısır'da yaptığı idari değişiklikler, Avrupalı devletlerin Mısır'a müdahalesine ve İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesine sebep olmuştur. İsmail Paşa, Mısır valisi tayin edilmesiyle birlikte Mısır'ın fiilen ve hukuken bağımsızlığını kazanmak için hazırlıklara başlamıştır.

Sultan Abdülaziz, İsmail Paşa'nın daveti üzerine Mısır'ı ziyaret etmiştir. İsmail Paşa, şatafatlı bir karşılama ile padişaha ve beraberindeki heyete çeşitli hediyeler takdim etmiştir. Bundan sonra İsmail Paşa genellikle yaz mevsiminde İstanbul'a gelerek imtiyaz fermanları elde etmiştir. Bu fermanlardan birincisi 27 Mayıs 1866'da Mısır vergisi seksen binden yüz elli bin keseye çıkmıştır. Buna karşılık veraset sistemi, Avrupa hanedan hükümdarlarında olduğu gibi Mısır valiliğine eski valinin en yaşlı oğlu geçecek, yoksa en yaşlı kardeşi eğer o da yoksa en yaşlı yeğen şeklinde değiştirilmiştir. 15 Haziran 1866'da ikinci ferman ile varisin reşit yaşının on sekiz olması gerektiği, değilse bir vasi veya bir vesayet heyeti tayin edilmesi hususu bildirilmiştir. 8 Haziran 1867 tarihli ferman ile Osmanlı Devleti'nin anlaşmaları eskiden olduğu gibi Mısır'da yürüklükte kalmaya devam etmiştir. İsmail Paşa bu ferman ile Mısır'ın iç idaresinde Tanzimat hükümleri içinde düzenleme yapmak, gümrük işleriyle posta, zabıta, transit konularında yabancılar ile anlaşma yapabilme hakkını elde etmiştir.

Hidiv İsmail Paşa, fermanlar ile kazandığı ayrıcalıklarla Avrupalı devletlerden borç almıştır. Said Paşa döneminden yaklaşık dört milyon lira olan borcu yirmi dört milyon liraya çıkarmıştır. Mısır idaresini, Avrupa devleti idarelerine benzetmek amacıyla yüzlerce Avrupalı memuru Mısır'a getirmiş ve maaşa bağlamıştır.

İsmail Paşa Avrupa devletlerini ziyaret etmiş, bu ziyaretlerde hükümdar gibi karşılanmıştır. Hidiv İsmail Paşa Fransız gazetelerine milliyet esasları gereğince Mısır'ın müstakil olması gerektiğini savunmuştur. Hidiv İsmail Paşa bu gezilerde İngiltere ve Fransa'dan istediği desteği alamamıştır. İngiltere ve Fransa'yı Süveyş Kanalı'nın açılışına davet etmekle yetinmiştir. Osmanlı Devleti, İsmail Paşa'nın bu hareketlerine kayıtsız kalmayarak İsmail Paşa'yı İstanbul'a çağırmıştır. İsmail Paşa ise resmi davet olmadığı gerekçesiyle Mısır'a gitmiştir. İngiltere ise Hidiv İsmail Paşa'ya İstanbul'a giderek Osmanlı Devleti'ne itaatini bildirme tavsiyesinde bulunmuştur. Osmanlı Devleti 28 Temmuz 1869'da Hidiv İsmail Paşa'yı Hidive verilen ferman hükümlerine göre hareket etmesi gerektiği konusunda uyarmıştır. Osmanlı Devleti 9 Ağustos 1869 tarihinde ikinci bir ferman ile Mısır'da asker sayısının artırılmaması, izinsiz dış borçlanma yapılmaması, sipariş edilen silah ve zırhlılardan vazgeçilmesi, Avrupa devletleri ile yapılacak anlaşmaları Osmanlı elçileri vasıtasıyla yapılması hususlarını İsmail Paşa'ya bildirmiştir. Bu hükümlere uyulmaması halinde Hidiv İsmail Paşa'nın azledileceği uyarısı yapılmıştır. Hidiv İsmail Paşa ferman hükümlerine göre hareket etmek mecburiyetinde kalmıştır.

16 Kasım 1869'da Süveyş Kanalı görkemli bir törenle açılmıştır. Törene Fransa imparatoriçesi, Avusturya imparatoru, İngiltere ve Rusya veliahtları katılmıştır. Süveyş Kanalı'nın açılması için harcanan masraflar Mısır ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Hidiv İsmail Paşa, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Mısır ekonomisinin kalkınacağı ve Mısır'ın bağımsızlık sürecinde önemli bir rol oynayacağı beklentisi içinde olmuştur. Fakat bu durum kanalda Avrupalı tüccarların ayrıcalıklar elde etmesine, Mısır ekonomisinin de daha da kötüye gitmesine neden olmuştur. Süveyş Kanalı'nın açılması ile Avrupalı devletler özellikle İngiltere Mısır'da etkin bir rol oynamaya başlamıştır. Osmanlı Devleti ise 1866 yılına kadar Süveyş Kanalı'nın açılmasına karşı çıkmış fakat kanalın açılmasına engel olamamıştır. Bu süreçte Hidiv İsmail Paşa ile olan ilişkiler gergin bir hal almıştır.

Hidiv İsmail Paşa, Osmanlı sadrazamı Ali Paşa'nın vefatıyla, Mahmut Nedim'in sadrazam olması üzerine İstanbul'a gelmiştir. Böylelikle Hidiv İsmail Paşa daha önceki ferman hükümlerinden kurtulmak ve dış borçlanma yetkisini bu süreçte elde etmek istemiştir. Hidiv İsmail Paşa, Padişah'tan zorunlu durumlarda dış borçlanma vaadini almış ve Mısır'a dönmüştür. Bu esnada Mahmut Nedim görevden alınmış yerine Mithat Paşa geçmiştir. Mithat Paşa, Padişah'ın vaadinden haberdar olduğu için buna karşı çıkmamış fakat İsmail Paşa'ya açık bir şekilde borçlanma yetkisi vermeyen bir fermanın 11 Eylül 1872'de Mısır'a gönderilmesini sağlamıştır. Bu ferman ile İsmail Paşa istediğini elde edememiş olsa bile 25 Eylül 1872'de doğrudan padişah tarafından gönderilen bir fermanla dış borçlanma yetkisine sahip olmuştur. İngiliz elçisi Sir Henry Eliot, İngiltere hariciye nazırına gönderdiği raporda yeni sadrazam ile görüşmesinde bu fermanın bir suretinin halen olmadığını kendisine gönderilen sureti Mehmet Rüştü ve Halil paşalara tebliğ ettiğini, Halil Paşa'nın ileride Mısır'da dış borçlanma ile ilgili bir sorun çıkarsa bu fermanın divan kalemine kayıt edilmediği için geçerli olmayacağını iddia ettiğini, kendisinin ise 1867 fermanlarından ihtilafa düşüldüğünde İngiltere yardımcı olmuş ise de bu durumun farklı neticeler doğuracağını söylediğini bildirmiş, İngiliz hariciye nazırı Lord Granoil cevabında; elçinin bu hareketini yerinde bulmuştur. İsmail Paşa bu fermanın Avrupalı devletlere resmi olarak bildirilmemesinden endişelenerek İstanbul'a gelmiştir. İsmail Paşa 8 Haziran 1873'te büyük uğraşlar sonunda imtiyaz fermanı almıştır. Bu imtiyaz fermanı ile İsmail Paşa Mısır'ı görünüş itibariyle bir devlet haline getirmeyi başarmıştır.

İsmail Paşa Mısır'ı Avrupa idarelerine benzetmek amacıyla gereksiz bir şekilde dış borçlanmaya gitmiştir. Yeni teşkilatlar ve fabrikalar kurmuş, lüzumsuz

binlerce Avrupalı memur tayin etmiş ve büyük bir ordu kurma çabası içinde olmuştur. Kadastro usulüyle ağır vergiler yükleyerek toprak sahiplerinin vergiden kurtulmak için topraklarını terk etmelerine neden olmuştur.

İsmail Paşa döneminde, 1868'e kadar yirmi dört milyon olan dış borcu 1873 yılında otuziki milyon borçlanma gerçekleşmiş ve faizlerin ödenmesi için alınan borçlar yüz milyona yaklaşmıştır. 2 Mayıs 1876'da Fransız, İngiliz ve İtalyan üç komiserden oluşan Duyun-ı Umumiye Sandığı kurulmuştur. 1877 yılında Mısır'ın geliri dokuz buçuk milyon olduğu halde ödenen faiz miktarı yedi buçuk milyon civarında olmuştur. İki milyondan yedi yüz elli bin vergi çıktıktan sonra kalan para ile Mısır ekonomisi idare edilmek zorunda kalmıştır. Hidiv İsmail Paşa Mukâbele Kanunu çıkarmış, beş yıllık vergiyi peşin verenleri ömür boyu vergiden muaf tutmuştur. Hidiv İsmail Paşa, Said Paşa döneminde alınan 1.760.602 adet Süveyş hissesini satmak zorunda kalmıştır. Mısır maliyesindeki bozulmalar üzerine İngiltere ve Fransa Mısır maliyesini ve idaresini denetlemek için Sir Rivers Wilson ve Dubilinier'i görevlendirmiştir. İngiltere'nin baskısıyla 1878 yılında tahkikat komisyonu, İsmail Paşa'nın itirazına rağmen kurulmuştur. Komisyon, Hidiv İsmail Paşa'nın sorumluluğunda on milyon lira açık ortaya çıkarmıştır. Hidiv İsmail Paşa aleyhine olan bu gelişme üzerine 28 Ağustos 1878'de Nubar Paşa'ya; Mısır'ı bir meclis ile yöneteceğini bildirmiştir. Nubar Paşa meclisi kurmakla görevlendirilmiş ve bir heyet oluşturarak Sir Rivers Wilson ve Dubilinier'i bu heyete dahil etmiştir. Heyet orduda iki bin beş yüz kadarı askerin maaşını yarıya indirerek tasarrufa başlamıştır. Mısır'da bu tedbirler hoş karşılanmamış, yabancı müfettişlere karşı dini ve milli tepkiler ortaya çıkmıştır. Hidiv İsmail Paşa Nubar Paşa'yı gerekli tedbirleri almadığı için görevden almış yerine Tevfik Paşa'yı getirmiştir. Tevfik Paşa'nın başkanlığında bir heyet kurulmuş, Wilson ve Bilinier bu heyete dahil olmuştur. İngiltere ve Fransa Hidiv 'in alınacak kararlara tesir etmemesi için mecliste bulunmaması, yabancı bakanların veto hakkına ve bakan seçiminde oy hakkına sahip olmasını talep etmişlerdir. İsmail Paşa bu talebe şiddetle karşı çıkmıştır. 7 Şubat 1879'da Wilson ve Bilinier'i ihraç ederek Mısır'ı yerlilerden oluşan bir heyet ile yöneteceğini konsolosluklara tebliğ etmiştir. Hidiv İsmail Paşa, Mısır maliyesini kontrol etmeye gücünün olduğunu belirterek Duyun-ı Umumiye sandığını açıkça lağv etmemiş ancak bir kararname ile Duyunu Umumiye sandığı yokmuş gibi hareket etmeye başlamıştır. Bu duruma İngiltere ve Fransa şiddetle karşı çıkmış Almanya, Avusturya ve Rusya protestoya dahil olmuştur. Hidiv İsmail Paşa tepkileri azaltmak için yerli ve yabancılardan oluşan Şura-yı Devlet

tesis etmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır. İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nden Hidiv İsmail Paşa'nın görevden alınmasını talep etmiştir. Osmanlı Devleti İsmail Paşa'nın İngiliz işgaline sebep olan hareket ve icraatları esnasında Sırp, Bosna, Bulgar isyanları ve 93 Harbi gibi devletin varlığını tehlikeye sokacak meselelerle meşgul olmasından dolayı Mısır'daki gelişmeleri yakından takip edememiştir. İngiltere ise bu süreçte Mısır'a müdahalesini artırmıştır. Osmanlı Devleti, Berlin Kongresi'nden sonra Mısır'daki gelişmelerle ilgilenmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti Halim Paşa'yı Hidiv olarak tayin etmek istemiştir. Yabancı devletlerin ve Mısırlıların Tevfik Paşa'yı Hidiv olarak görmek istemesi üzerine 26 Haziran 1879'da İsmail Paşa görevden alınmış yerine Tevfik Paşa getirilmiştir.

Tevfik Paşa, İsmail Paşa döneminden kalan olayları kontrol altına almakta aciz kaldığından İngiltere ve Fransa tarafından baskı altına alınmıştır. Hidiv İsmail Paşa döneminde çıkan 22 Nisan 1879 kararnamesi iptal edilmiştir. Sir Eolin Baring ve Dublinier Mısır'da denetime başlamıştır. 17 Temmuz 1880'de Mısır'ın borcu tahminen yüz milyon lira takdir edilerek bir kısım borç faizi ile ödenmiştir. Hidiv İsmail Paşa döneminde beş senelik peşinen alınan vergilerin iadesi kararı alınmıştır. Orduda yapılan düzenlemeler ve Harbiye Nazırı Osman Rıfkı Paşa tarafından tertiplenen terfi hakkında kanun, Harbiye Nazırı'nın Çerkez ırkından olması, Arap komutanları arasında rahatsızlığa sebep olmuştur. Bu hoşnutsuzluklar zamanla milliyetçi bir kisveye bürünmüştür. Miralay Ahmet Arabi alayların başına geçmiştir. Arabi ve arkadaşları Abidin sarayına giderek Hidiv'den Harbiye nazırının görevden alınmasını istemiş ve isyan etmiştir. İngiltere ve Fransa'nın isteğiyle Mahmut Sami Paşa Harbiye nezaretine tayin edilmiştir. Arabi Paşa bildiriler dağıtarak yabancılara karşı her yerde tepki gösterilmesini istemiştir. Hidiv olayların önüne geçebilmek için Davut Fethi Paşa'yı harbiye nazırı olarak görevlendirmiştir. Olayların önünü alamayan Hidiv 15 Eylül 1881'de Osmanlı Devleti'nden yirmi tabur asker istemiştir. Osmanlı Devleti Ali Nizami Paşa'nın başkanlığında bir heyeti Mısır'a göndermekle yetinmiştir.

Mısır'da Arabi Paşa'nın isyanı ile asayişin bozulması üzerine 1882 yılında İngiltere ve Fransa Hidiv'e bir nota göndererek kendisini koruyacaklarını bildirmişlerdir. Osmanlı Devleti İngiltere ve Fransa'nın doğrudan Mısır'ın içişlerine karışmasını protesto etmiştir. 20 Mayıs 1882'de üç İngiliz üç Fransız savaş gemisi İskenderiye'ye gelmiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti'ne Mısır işlerini görüşmek üzere İstanbul'da bir konferans düzenlemiştir. Osmanlı Devleti İstanbul Konferansı'nın ilk dokuz toplantısına katılmamıştır. İstanbul konferansında İngiltere'nin isteğiyle gerek

duyulmadığı takdirde Mısır'a münferit bir müdahalenin yapılmaması kararı alınmıştır. Aynı toplantıda İngiltere'nin talebi üzerine Osmanlı Devleti'nin Mısır'a askeri müdahalesi teklifi Fransa tarafından tereddütle karşılanmıştır. İngiliz Amirali Beauchamp Seymour 9 Temmuz 1882'de İskenderiye'de savaş hazırlıklarına başlamıştır. Bu esnada Fransa hükümeti İskenderiye'den Fransız donanmasını çekmiştir.15 Temmuz 1882'de İngiliz Amirali karaya asker çıkararak Mısır'ı işgale başlamıştır. Osmanlı Devleti İngiltere'yi protesto etmiş İngiltere'nin Mısır'dan tahliyesini istemiştir. İngiltere ise işgalin geçici olduğunu beyan ederek tepkileri azaltmak istemiştir.

3.3. İngiliz İşgali Sonrası Mısır'da Durum

Mısır'ın İngiliz işgali ile Hidiv refakatinde İngiltere kraliçesinin oğlu Connaugth, İngiliz askeri kumandanı General Wolsley ve İngiltere konsolosu Edwar Malet İskenderiye'den Kahire'ye gelmiştir. Ayrıca İngiltere İstanbul elçisi olan Dufferin'i, ıslahatlar yapması için Mısır'a göndermiştir. Öncelikle Hidiv'in bir kararnamesi ile ordunun düzenlenmesi İngilizlere bırakılmıştır. Sir Eolin Wood Serdâr unvanıyla Mısır idaresini başına geçmiştir. Daha önce isyana karışmış askerler ordudan atılmış, bunların yerine yüksek rütbeli yerlere başlarına fes ve isimlerine bey unvanı takılarak İngiliz askerleri tayin edilmiştir. İngiliz işgaline zemin hazırlayan Arabi Paşa yargılanmış, Dufferin'in isteği üzerine Seylan adasına sürgün edilmiştir. İngiltere, Mısır hükümetine İngiliz maliye müşaviri tayin etmiştir. Böylelikle İngiltere hem askeri hem de idari olarak Mısır'ın işgal sürecini başlatmıştır. Diğer yandan İngiltere Mısır'da mevcut hukuki durumun devam edeceğini söyleyerek hem Osmanlı Devleti'nden hem de Avrupa devletlerinden gelen tepkileri azaltmak istemiştir. İngiltere Mısır işleri ile ilgili 15 Ocak 1883'te genelge yayınlamıştır. Bu genelgeye göre Mısırdaki sorunlar iki gruba ayrılmıştır. Birinci gruptaki sorunlar diğer devletleri de ilgilendirmiştir. Bunlar;

1- Süveyş Kanalı Meselesi
2- Mısır'ın dış borçları
3- Mısır'daki yabancılardan alınacak vergi
4- Mahkemelerin durumu ile ilgili görüşmeler

İkinci gruptaki sorunlar ise Mısır'ın iç işleri ile ilgili olmuştur. Bunlar;

1- Mısır'ın asayişi için düzenlemelerin yapılması
2- Maliye müşavirinin tayini
3- Mahkemelerin ıslahı
4- Esir ticaretinin kaldırılması

Osmanlı Devleti ve Avrupalı devletler bu genelgeye herhangi bir cevap verilmesine gerek duymamıştır. İngiltere başkanı Gladstone 5 Mart 1883'te Avam Kamarası'nda Mısır'da İngiliz ordusunun geçici olduğunu ve Mısır'da İngiltere'nin bulunmasının Avrupalı devletlerin menfaatine olduğunu beyan etmiştir. İngiltere'nin Mısır'daki politikalarına yön veren Dufferin Mısır'da görevinin sonlanmasıyla İstanbul'a gitmiştir. Sir Edward Malet'in yerine ise Lord Cromer unvanını alacak olan Sir Eoling Baring getirilmiştir.

İsmail Paşa döneminde, Mısır idaresinin tesis edildiği Sudan taraflarında Darfur ve Kurdafon'da memurların zulm ve irtikabı, esir ticaretinin kaldırılması ve idarenin başında bulunan Hristiyan ve yabancıların halka kötü muamelesi halk arasında hoşnutsuzluklara neden olmuştur. Muhammed Ahmet isimde biri mehdilik iddiasında bulunmuş kısa sürede Sudanlıların desteğini kazanarak Sudan ve çevresinde dini ve siyasi bir ayaklanma başlatmıştır. Kurdofon yakınlarında Mısır ordusunu yenerek idare merkezini ele geçirmiştir. 1883 yılında İngiliz Hicks komutası altında Mısır ordusu mehdi kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Hicks, 9 Ekim 1883'te Mehdi kuvvetleri tarafından öldürülmüştür. Bu zaferden sonra Mehdilik Hareketi bütün Sudan'da yayılmıştır. Hartum İdaresi Mısır'da kalıyorsa da onunda merkez ile bağlantısı tehlikeye düşmüştür. Eoling Baring Sudan'ın İngiltere için bir öneminin olmadığını söyleyerek Mısır ordusunun çekilmesini talep etmiştir. 8 Ocak 1884'te Sudan'ın tahliyesine başlanmış fakat bir netice alınamamıştır. Bunun üzerine İngiltere Osmanlı Devleti'nin burada tedbir almasını istemiştir. Osmanlı Devleti, 6 Mart 1884'te bu teklifi fırsat bilerek Sudan vesilesiyle İngiltere'nin Mısır'ı tahliye meselesini görüşmek istemiş, fakat bir sonuç elde edememiştir. İngiltere'nin emriyle Hidiv tarafından Gordon, Sudan'da bulunan yirmi bin asker ile Hartum'un tahliyesi için Sudan valisi olarak tayin edilmiştir. Mehdi kuvvetleri sudanı abluka altına almış Mısır ile olan ulaşımı engellemiştir. Bunun üzerine Gordon Kahire'den bir miktar İngiliz askeri veya Musavva yoluyla üç bin kadarı Osmanlı askeri talep etmiştir. Mehdi kuvvetleri yardım gelmeden Hartum'un kuzeyinden saldırıya geçmiştir. General Wolsley yirmi bin kişilik bir orduyla yola çıkmıştır. 26 Ocak 1885'te Gordon da Hicks gibi mehdi ordusu tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Hartum önüne gelen Wolsley

Mehdi sancağını görünce durumu anlamış artık Sudan'da yapacak bir şeyin kalmadığına hükmedip, tahliye gereğince Kahire'ye dönmüştür. İngiltere'nin Sudan'ı tahliye ettirmekteki amacı Sudan'da artan masraflardan dolayı Duyun-u Umumiye ve Tasfiye Kanunu vesileleri ile Avrupa devletlerinin Mısır'a müdahalesine engel olmak istemesidir.

Osmanlı Devleti 19 Nisan 1885'te İngiltere'ye bir nota vererek Mısır'ın tahliyesini talep etmiştir. İngiltere ise tahliyenin mümkün olmadığını Mısır'da daimî bir korumanın olacağını bildirmiştir. İngiltere'nin bu cevabı Osmanlı Devleti'ni telaşa düşürmüştür. Nitekim İngiltere ilk defa geçici işgal tabiri yerine daimî koruma ifadesini kullanmıştır. Osmanlı Devleti'nin itirazı ile İngiltere bu ifadeyi iptal etmiştir. İngiltere'de 8 Haziran 1885'te Gladstone iktidarı yerini Salisbury hükümetine bırakmıştır. Salisbury hükümeti tarafından Sir Drummond Wolff Mısır'a özel yetkili bir memur olarak görevlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den müzakere talebi isteği üzerine Sir Drummond Wolf Mısır'dan İstanbul'a gelmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Mısır'ın tahliyesi konusunda tekrar görüşmeler başlamıştır. Öncelikle sadrazam Said Paşa Drummond Wolff ile özel olarak görüşmüştür. Drummond Wolff 29 Ağustos'ta Sultan. II. Abdülhamid'in huzuruna çıktı. Bu görüşmelerde İngiltere ile olan kadim dostluk ve iyi ilişkiler vurgulanmıştır. İngiltere'nin Mısır konusu ile ilgili Osmanlı Devleti'nin de kabul edeceği bir çözüm önerisi umudu doğmuştur. Osmanlı Devleti adına Hariciye Nazırı Asım Paşa ve Evkaf Nazırı Kâmil Paşa Drummond Wolff ile görüşmeleri yapmak üzere görevlendirilmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde 24 Ekim 1885'te Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre;

1- Osmanlı Padişahı ve İngiltere Kraliçesi Mısır'a birer komiser tayin edeceklerdir.

2- Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen komiser sulh yoluyla Sudan'da asayişi sağlamak için Hidiv ile birlikte hareket edecektir. Çalışmalar hakkında İngiliz komiserini bilgilendirerek birlikte hareket edecektir.

3- İki komiser Hidiv ile birlikte Mısır ordusunu düzene koyacaklardır.

4- İki Komiser Hidiv ile birlikte Mısır idaresinin tüm şubelerini denetleyecek, lüzum görülecek değişiklikleri ferman-ı hümayunlar dairesi dahilinde icra edebileceklerdir.

5- Hidiv tarafından verilen devletler arası taahhütler ferman-ı hümayunlara aykırı olmadıkça iki devlet tarafından tasdik edilecektir.

6- İki büyük komiser sınırların güvenliğinin sağlanması ve Mısır idaresinin sorunsuz bir şekilde işlemesini görür görmez hükümetlerine birer rapor sunacaklardır. Bundan sonra İngiliz askerinin Mısır'dan çekilmesi hususunu düzenleyecek anlaşmanın yapılması işine girişeceklerdir.

7- Hazırlanan mukavele tasdik edilecek ve tasdiknameler on beş gün içinde ve mümkün ise daha önce İstanbul'da mübadele edilecektir.

24 Ekim 1885'te imzalanan bu mukavele ile İngiltere tarafından Sir Drummond Wolff Osmanlı Devleti tarafından ise Gazi Muhtar Paşa büyük komiser olarak Mısır'a tayin edilmişlerdir. 1886 yılında Ahmet Muhtar Paşa Mısır'a gelerek İngiliz Wolff ile birlikte göreve başlamıştır. Bu süreçte İngiltere'de meydana gelen hükümet değişikliği, İngiltere'nin Mısır politikasını etkilememiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, Mısır ordusunun tanzimi ve Sudan isyanının izalesi meseleleri ile ilgilenmiştir. İngiliz komiserinin Mısır ordusunun Sudan'dan çekilmesi teklifine Sudan'ın Osmanlı toprağının bir parçası olduğunu belirterek itiraz etmiştir. Sudan'daki isyanın bastırılması için öncelikle Dongola'nın geri alınması ve Mısır ordusunun tanzim edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Osmanlı komiseri Mısır için on altı bin kişilik yerlilerden oluşan bir jandarma kuvvetinin kurulmasını teklif etmiştir. İngiliz komiseri ise ordunun Sudan'dan çekilmesini on iki bin kişilik İngilizlerden oluşan bir ordunun kurulmasını teklif etmiştir. Böylece görüşmeler bir çıkmaza girmiştir. 9 Haziran 1886'da Solsberry Avam kamarasında Mısır'da vazifemizi yapmadıkça işgale nihayet verilemez diyerek Mısır ile ilgili politikasını açıkça belli etmiştir. Sadrazam Kâmil Paşa, Mısır'da komiserlerin müzakeresinden bir sonuç çıkmayacağını, Mısır'a asker gönderilmesi gerektiğini arz etmiştir. Drummond Wolff mukavelenin altıncı maddesi gereği İngiltere'nin Mısır'ı tahliyesi için müzakere yapmak amacıyla İstanbul'a gelmiştir. 2 Şubat 1887'de müzakereler başlamıştır. Wolff ilk toplantıda İngiliz askeri Mısır'dan çekildiğinde Mısır'ın asayiş ve emniyeti için Hidiv mahiyetinde iki tabur Osmanlı askeri bulundurmaya Osmanlı Devleti'nin müsaade edip etmeyeceğini sormuştur. Ertesi gün Padişah İngiliz Wolff'un teklifine çeşitli sebeplerden dolayı olumsuz cevap vermiştir. Wolff'un ikinci teklifi ise Hidiv 'in Rumeli'den gönüllü Arnavud askeri toplamasına ve istihdam edilmesine müsaade

edilip edilmeyeceği konusu olmuştur. Osmanlı Devleti askeri yükümlülük sayısının azalacağını öne sürerek bu teklifi kabul etmemiştir. Wolff İngiltere'nin Mısır'da oluşturduğu düzenin muhafazasının ve korunmasının zaruri olduğunu beyan ederek Mısır'ın tahliyesi halinde iç ve dış tehlikelere karşı İngiltere'nin tekrar müdahale etme hakkını bir anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin kabul etmesini teklif etmiştir. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yapılan müzakereler neticesinde 23 Mayıs 1887yılında bir mukavele oluşturuldu. Buna göre; Mukavelenin imzalanması ile üç yıl sonunda İngiltere Mısır'dan askerini çekecektir. Mısır'da iç ve dış güvenliği tehdit eden bir durum olursa İngiltere ve Osmanlı Devleti asker sevk edecek tehlikeyi birlikte bertaraf edecektir. Tehdit ortadan kalktığında hem Osmanlı hem İngiliz askerleri geri çekilecektir. Mısır'da asayişin bozulması halinde Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker sevk edememesi halinde İngiltere Mısır'a asker gönderecektir. İngiltere, Mısır'da güvenliği sağladıktan sonra askerini geri çekecektir. Osmanlı ve İngiltere diplomatları arasında oluşturulan bu protokol Rusya ve Fransa'nın itirazları sebebiyle Sultan Abdülhamid tarafından tasdik edilmemiştir. Almanya, Avusturya ve İtalya mukavelenin imzalanması için Osmanlı Devleti ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Alman elçisi Radoviç, Wolff ile birlikte mukaveleyi kabul ettirmek için Sultan Abdülhamid'in huzuruna çıkmış fakat Sultan Abdülhamid'i ikna edememişlerdir. Bunun üzerine Wolff İstanbul'dan ayrılmıştır.

İngiltere'nin Mısır'da yerleşmeye devam etmesi ve Mısır'ı terk etmeyeceği anlaşılması ile birlikte Osmanlı Devleti Londra elçisi Rüstem Paşa aracılığıyla tekrar müzakerelere başlamak istemiştir. İngiltere Osmanlı Devleti'ne müzakerelere gerek kalmadığını Wolff mukavelesinin zamanını geçtiğini bildirmiştir. İngiltere ile Fransa arasında ilişkiler neticesinde İngiltere Mısır'da etkisini artırmıştır. Fransa 1889'da borç senetlerini kabul ederek 1890 kararnamesi ile alacaklarını icra etmiştir. 1891 yılında Hindistan'da yetişmiş John Scott Mısır'da adliye müşaviri tayin edilmiştir. Mısır'da bir İngiliz bir İtalyan ve bir Mısırlı'dan oluşan komisyon kurulmuş bunlar vasıtasıyla ıslahatlar gerçekleştirilmiştir. Hidiv Tevfik Paşa İngiltere'nin bütün isteklerine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti, İngiltere'yi Mısır'dan tahliye etmek için 1896 yılına kadar İngiltere ile müzakere yolları aramış fakat başarılı olamamıştır. Bu tarihten sonra ise İngiltere'nin Mısır'dan çıkartılması adına hiçbir teşebbüste bulunulmamıştır.

SONUÇ

Transkripsiyonu yapılan bu eser Mısır Meselesi'nin ortaya çıkışından Mısır'ın İngilizler tarafından işgali ile son bulan süreci kapsamaktadır. İngiltere ile Fransa arasında yaşanan dünya üzerindeki emperyal rekabet Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde bulunan Mısır'da da devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamasına bağlı olarak Mısır'da otoritesi sarsılmıştır. Özellikle Memlük beylerinin başına buyruk hareket etmesi Mısır'da asayişin bozulmasına ve otorite boşluğuna neden olmuştur. Osmanlı Devleti Mısır'da emniyet ve asayişi sağlamak için Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'a göndermiş böylece Mısır'da otoritesini devam ettirmek istemiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum Fransa ve İngiltere'nin Mısır'a müdahalesine zemin hazırlamıştır. Fransa 1798'de İngiltere ise 1807'de Mısır'ı işgal etme girişiminde bulunmuştur.

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valisi olmasıyla birlikte Mısır'da gerçekleştirdiği siyasi iktisadi, askeri alanda yaşanan gelişmeler Avrupalı devletlerin Mısır'a olan ilgisini artırmıştır. Mehmet Ali Paşa Mısır'da güçlü bir ordu ve donanma oluşturması ile birlikte önemli bir güç haline gelmiştir. Osmanlı Devleti Mora isyanını bastırmak için Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Mehmet Ali Paşa bu yardım karşılığında Suriye bölgesini istemiştir. Bu talebi Osmanlı devleti tarafından Mehmet Ali Paşa'nın müstakil bir Arap Devleti kurma niyetinde olduğu anlaşıldığından kabul görmemiştir. Bunun üzerine Mısır valisi Mehmet Ali Paşa 1831 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin isyanı bastırmakta güçlük çekmesi ve Avrupa devletlerinden yardım istemesiyle Mısır Meselesi ortaya çıkmıştır. 1839-1841 yılları arasında Mısır Meselesi Avrupa diplomasisi tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Bu süreçte İngiltere Mısır'da çıkarlarını tehlikeye düşürecek herhangi bir güçlü otorite istemediği için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politika izlediği görülmüştür.

Osmanlı Devleti Said Paşa döneminde Fransız şirketinin Süveyş Kanalı projesine Mısır'a Avrupalı devletlerin müdahalesini artırır gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Buna rağmen Fransız Lespis 1859 yılında Süveyş Kanalının inşasına başlamıştır. Hidiv İsmail Paşa döneminde 16 Kasım 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile Mısır'ın stratejik önemi bir kat daha artmıştır. Kanalın açılması için alınan dış borçlar Mısır ekonomisini olumsuz etkilemiştir. İngiltere ve Fransa arasında Mısır

üzerinde devam eden rekabet daha da şiddetlenmiştir. Bu doğrultuda İngiltere Süveyş Kanalı'nın hisselerini satın alarak Süveyş Kanalı üzerinde en çok söz sahibi ülke konumuna gelmiştir.

Hidiv İsmail Paşa'nın Mısır'ı Avrupa ülkelerine benzetmek için yaptığı masraflar ve Süveyş Kanalı yapımı için alınan dış borçlar Mısır maliyesini iflasa götürmüştür. Avrupalı devletler alacaklarını tahsis etmek için 2 Mayıs 1876 tarihinde Duyun-ı Umumiye sandığını kurmuştur. Hidiv İsmail Paşa yerlilerden oluşan bir komisyon kurmak istemiştir. Ancak İngiltere bu komisyonun kurulmasına karşı çıkmıştır. İngiltere, Mısır'ın borçları bahanesiyle idari olarak da Mısır'a müdahale etmeye başlamıştır. Nitekim Hidiv İsmail Paşa'nın görevden alınmasını, Osmanlı Devleti'nden istemiştir. Böylece Hidiv İsmail Paşa 26 Haziran 1879'da görevden alınmıştır. İngiltere Mısır'da politikalarını sekteye uğratacak herhangi bir güç oluşmasına izin vermemiştir. Diğer taraftan İngiltere Avrupalı devletler ile olan ikili ilişkilerini iyi tutarak Mısır konusunda Osmanlı Devleti'ni diplomasi alanında yalnızlaştırma politikası izlemiştir. Bu şekilde Mısır'ın işgaline zemin hazırlamaya çalışmıştır.

İngiltere, Mısır'da Arabi isyanının çıkmasıyla asayişin bozulduğunu öne sürerek 15 Temmuz 1882'de Mısır'ı işgal etmiştir. İngiltere işgalin geçici olduğunu, Mısır'da asayişin sağlanmasının tüm Avrupalı devletlerin yararına olacağını belirterek tepkileri azaltmak işgali ise meşru göstermek istemiştir. Osmanlı Devleti Mısır'a asker sevk edememiş, işgali protesto etmiştir. Osmanlı Devleti İngiltere'yi diplomatik yollar ile Mısır'dan çıkartmak için İngiltere ile müzakere başlatmıştır. Bu çerçevede 24 Ekim 1885'de Osmanlı Devleti adına Ahmet Muhtar Paşa, İngiliz temsilcisi Sir Drummond Wolff ile İngilizlerin Mısır'ı tahliyesi için görüşmelere başlamıştır. Fakat bu müzakerelerden bir sonuç alınamamıştır. Osmanlı Devleti İngiltere ile müzakereleri devam ettirmek için Rüstem Paşa'yı Londra'ya görevlendirmiştir. İngiltere'nin olumsuz tutumu bu müzakere girişimlerini de sonuçsuz bırakmıştır. Osmanlı Devleti 1896 yılından sonra İngiltere'nin Mısır'ı tahliyesi ile ilgili ciddi bir teşebbüste bulunmamıştır. Osmanlı Devleti bu meseleyi 1914 yılına kadar diplomasi alanında gündemde tutmakla yetinmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 1517'de Mısır'da başlayan hâkimiyeti İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgali ile birlikte fiilen sona ermiştir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sonrası yıkılması ile Türkiye 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması ile Mısır'daki haklarından hukuken vazgeçmiştir.

KAYNAKÇA

1. Transkripsiyonu Yapılan Eser

Râgıp Râif & Raûf Ahmed, *Mısır Meselesi*, İstanbul – Matbaa-i Âmire 1334.

2. Kitaplar ve Makaleler

AFYONCU, Erhan, *Osmanlı Tarihi (1302-1922),* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023.

AKALIN, Durmuş*, Süveyş Kanalı "Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi",* Yeditepe Yayınları, Nisan 2015.

AKALIN, Durmuş, *Kızıldeniz'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti ve Cidde Olayları,* Kesit Yayınları, İstanbul 2019.

AKÇURA, Yusuf*, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri, (XVIII. ve XIX. Asırlarda),* Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı- Mısır Meselesi (1831-184)* Kısım 1, TTK, Ankara 2021.

AKYILMAZ, Gül, *Siyasi Tarih*, Seçkin Yayınları, Ankara 2015.

ÇETİN, A. Atilla, *Sultan İkinci Abdulhamid Han*, Hamidiye Kitaplığı İstanbul 2021.

DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara 1998.

EREN, Emine, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2008.

EROL, Halil İbrahim, *Mısır'da Tarih Yazımı Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemine*, İlem Yayınları, Ankara 2021.

FAHMY, Khaled, *Kavalalı Mehmet Ali, "Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümranlığına*" Çev. Abdullah Yılmaz, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

GÖRGEN, İsmail, *Doğu Akdeniz'de İngiliz Fransız Mücadelesi,* Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2013.

GÜL, Edip, *Basiret Gazetesinde Mısır Meselesi (1870-1878),* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Van 2011.

GÜLDEŞ, Dilek, *Urâbi Paşa Hareketi ve İngilizler'in Mısır'ı İşgali*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.

GÜMÜŞ, Musa, *Güç ve Diplomasi Mısır Meselesi ve ll. Abdulhamid*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2018.

GÜMÜŞOĞLU, Hasan, *Devlet-i Aliyye'in Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme*, Ensar Yayınları, İstanbul 2014.

HARP, Muhammed, *Sultan II. Abdülhamid,* Çev. Mustafa Özcan, Ark Yayınları İstanbul 2012.

JORGA, Nicola, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5 (1774-1912)*, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, c. VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri*, TTK Yayınları, Ankara 2011.

KAVAS, Ahmet, *Osmanlı Afrika İlişkileri, Kitapevi Yayınları*, İstanbul 2013.

KIVRAK, Ahmet Hikmet, *II. Adülhamid Döneminde Osmanlı – Mısır İlişkileri*, Celal Bayar Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Manisa 2016.

KIZILTOPRAK, Süleyman, *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı Diplomasi Savaşı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Alkım Yayınları*, İstanbul 2006.

ÖZKAYA, Sevda, *Süveyş Kanalı, Bilge Kültür Sanat Yayınları*, İstanbul 2015.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler Hanedanlar Türkiye (1074-1990),* 2. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.

ÖZTÜRK, Mustafa, ÖZÇELİK, Fatih, *"İngiltere'nin Mısır İşgali ve Taçsız Hükümdar Lord Cromer'in Mısır İdaresi" (Eylül 1883-Mart1907), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* c. 31, S.1 s. 477-496.

PINAR, Hayrettin, *Tanzimat Döneminde iktidarın Sınırları Babıali ve Hıdiv İsmail,* Kitap Yayın Evi, İstanbul 2012.

RASİM, Ahmet, *İki Hatırat Üç Şahsiyet*, Haz. Evren Levent, Demir Kapı Yayınları, İstanbul 2021.

SEL, Mehmet, *19.yüzyılda Osmanlı Coğrafyasında Batılı Ülkelerin Nüfuz Mücadelesi: Mısır Örneği*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2008,

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi II*, TTK Yayınları, Ankara 1994.

YAZICI, Sinan, *19. Yüzyılda Mısır'da Devlet'in İnşası*, Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2016.

YILMAZ, Muammer, *Reformcu Sultan II. Mahmut, Selis Kitaplar*, Mayıs 2012.